4·4

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitized by eGangotri

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

(५·५)

श्री:

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी भ्वादिगणतो लकारा
र्थान्ता तत्त्वबोधिनी सहिता ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ तत्त्वबोधिनीव्याख्यासहिता ॥
॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

॥ तदुत्तरार्द्धम् ॥

श्रौत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।
तोष्टूय्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥
पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अज्ञाननाशने दक्षं दीक्षितं भक्तरक्षणे ।
वटमूलाश्रयं स्वच्छं दक्षिणामूर्तिमाश्रये ॥ १ ॥

ग्रन्थमध्ये विघ्नविघातय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति । श्रौत्रेत्यादिना । श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रं हायनान्तयुवादिभ्योण्णिति सूत्रे श्रोत्रियस्य यलोपश्चेतिवार्तिकाद्यलोपे अण् प्रत्यये च यस्येतिचेति इकारलोपः । अर्हतोभाव आर्हन्ती । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इतिसूत्रे अर्हतो नुम् चेत्युक्तेर्नुम् ष्यञ् च षित्त्वात्ङीषि हलस्तद्धितस्येति यलोपः ताभ्यां वित्तैः श्रौत्रार्हन्तीचणैः । तेन वित्त इतिचणप् श्रोत्रियत्वयोग्यताभ्यां प्रसिद्धैरित्यर्थः । किं च गुण्यैर्गुणवद्भिः प्रशस्तगुणयुक्तैरितियावत् । रूपादाहतप्रशंसयोरिति सूत्रे अन्येभ्योपि दृश्यतइत्युक्त्वा गुण्याः ब्राह्मणा इत्यस्य भाष्यादावुदाहृतत्वात् । अहर्दिवमिति । अहन्यह-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

नि प्रत्ययमित्यर्थः। अचतुरेत्यादिना निपातनात् साधुः। तोष्टूय-
मान इति। स्तौतेर्यङन्तात् कर्मणि शानच् सार्वधातुके यगिति
धातोर्यक् शाने मुगितिमुक्। अपिशब्देन आपाततो विरोधं द्यो-
तयति। वस्तुतस्तु न विरोधः स्तुतिप्रयोजकीभूतानामनन्तकल्या-
णगुणानां श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेपि वियदादिवद्व्यावहारिकत्वात्तद-
भावस्य पारमार्थिकत्वादेः, तच्चोत्तरमीमांसायां स्पष्टमेव। विभु-
र्व्यापकः परमेश्वरः अतिशयेन विजयते विजयतेतराम्, सर्वोत्क-
र्षेण वर्त्तत इति फलितोर्थः। विपराभ्यां जेरिति तङ्। तदन्ताद्वि-
वचनविभज्येत्यादिना तरपि किमेत्ति[illegible]इत्याम्।
नन्विह तरप् दुर्लभ एव विजयत इत्यस्य अप्रातिपादिकत्वाद-
तिङन्तत्वाच्च। नच सह सुपेत्यत्र सहेतियोगविभागात्तिङन्तेन
विशब्दस्य समासे प्रातिपदिकत्वं स्यादेवेतिवाच्यम्। स[illegible]
छन्दस्येवेतितत्रत्यग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः। किं च प्रातिपदि-
कत्वाभ्युपगमे सोरुत्पत्तिः स्यात् लिङ्गसर्वनामताभ्युपगमेन न-
पुंसकत्वात् सोर्लुक्यपि ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वो दुर्वारः स्यात् स-
मुदायान्तर्गतस्य जयत इत्यस्य तिङन्तत्वेपि साकाङ्क्षत्वेन असा-
मर्थ्यात् ततोपि भवितुं नार्हति समर्थः पदविधिरितिपरिभा-
षितत्वात् आमन्तेन विशब्दो युज्यत इति कल्पनायां तु अन्तर-
ङ्गत्वात् परस्मैपदप्रवृत्तौ विजयतितरामितिस्यादिति चेदत्रा-
हुः। समुदायान्तर्गतस्य जयत इत्यस्मादेव तरप्। नच तस्य वि-
शब्देन सह साकाङ्क्षत्वेनासामर्थ्यं शङ्क्यं तिङन्तस्य प्रधानत्वे न
सापेक्षत्वेपि दोषाभावादुपसर्गस्य द्योतकत्वेन प्रत्येकमर्थ एव
नास्तीति साकाङ्क्षताया वक्तुमशक्यत्वाच्चेति। वृत्तकथनपूर्वकं
वर्तिष्यमाणमाह। पूर्वार्द्ध इति। हलन्तेषु स्पृशोनुदके क्विन्
ऋत्विक्दधृक्स्रगित्यादिना क्विनादिव्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति
भावः। तुर्यश्चतुर्थः। चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्चेत्युक्तत्वात्।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते । लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः ॥

वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ॥

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ ॥

अथेति । इहापि कृत्सु णचः स्त्रियामञ् अणिनुण् इत्यादिव्युत्पादनं प्रासङ्गिकं बोध्यं, प्राधान्येन तु तृतीयाध्यायस्था एवेहोच्यन्त इति भावः । अनुबन्धभेदेन भेदमाश्रित्याह । दशलकारा इति । प्रदर्श्यन्त इति । यद्यपि पञ्चमलकारे रूपाणि अधुना न व्युत्पाद्यन्ते तथापि लकारः स्वरूपेण प्रदर्श्यते लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः लस्येत्यादिसूत्रविषयतां व्युत्पादयितुमिति भावः । पञ्चम इति । लेडित्यर्थः । लट्लिडिति श्लोकमपेक्षयैव लेटः पञ्चमत्वं न तु सूत्रोक्तक्रमेणेति बोध्यम् ॥

वर्त्तमाने लट् ॥ वर्त्तमान इत्येतत् प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याह । वर्त्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरिति । धातोरिति सूत्रमातृतीयाध्यायान्तमधिक्रियत इति भावः । लट् स्यादिति । तस्य वाच्यत्वमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । वर्त्तमानकालस्तु न तद्वाच्यः किं तु द्योत्य एव लङादिष्वपि भूतादिकालो यथायथं द्योत्य एवेत्यवगन्तव्यं, वस्तुतस्तु वाच्यत्वाभ्युपगमोऽपि सुगम इति विध्यादिसूत्रे वक्ष्यामः । अटाविताविति । अकार उच्चारणार्थ इति तु नोक्तं लिडादिवैलक्षण्यसंपादनात्तस्यावश्यवक्तव्यत्वात् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः । ३ । ४ । ६९ ॥
लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च॥

लः कर्मणि च ॥ चकारात् कर्तरि कृदित्यतः कर्तरि इत्यनुकृष्यते सकर्मकविषयं चेदम् अकर्मकेषु कर्मणीत्यंशस्य बाधितत्वाद् भावे चेत्युत्तरवाक्येन तत्रतत्र विशेषविधानाच्च तदेतदाह । सकर्मकेभ्य इति । भावे चेति । चकारेण कर्तैवानुकृष्यते न तु कर्म असंभवात्तदाह । भावे कर्तरि चेति । ननु भावकर्मणोरात्मनेपदविधानाच्छेषात् कर्तरीति परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकाल्लकाराणां भावकर्मकर्तारोर्था अनुमातुं शक्यन्तइति किमनेन सूत्रेण नैवम् । असत्यस्मिन् सूत्रे सकर्मकेभ्योपि घञादिवद्भावे लकारापत्तौ घटं क्रियते देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगः प्रसज्येत तन्माभूदित्येतदर्थमेतत्सूत्रस्यावश्यकत्वात् । न चैवमकर्मकेभ्यो भावे ल इत्येव सूत्यतां भावे अकर्मकेभ्य एवेति नियमार्थमिति वाच्यम् । अकर्मकेभ्यो भावएवेति विपरीतनियमापत्त्या कर्तरि तेभ्यो लकारानापत्तेः । तस्माद्भावे चेति चकार आवश्यकः । न चैवं भावे चाकर्मकेभ्य इत्येवास्त्विति वाच्यम् । भावे कर्तरि चाकर्मकेभ्य एवेति नियमापत्तौ सकर्मकेभ्यो भावइव कर्तर्यपि लकारानापत्तेः । नन्वेवमपि लश्च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येवास्तु चकारेण कर्तरीत्यनुकर्षणाल्लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्तरि स्युरकर्मभ्यो भावे कर्तरि च स्युरित्यर्थे पर्यवसिते कर्मणि तु तज्ज्ञापकाद्भविष्यन्तीति किमनेन कर्मणीत्यनेनेति चेत् नैवम् । उत्तरसूत्रे तयोरित्यनेन कर्मणोपि परामर्शार्थं तस्यावश्यकतया ज्ञापकानुसरणक्लेशस्य वैयर्थ्यात् तस्माद्यथान्यासमेव र-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

मणीयम् । अत्र नैयायिकाः ॥ लकाराणां कृतावेव शक्तिर्लाघवान्न तु कर्तरि कृतिमतः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौरवाद् देवदत्त इत्यादिप्रथमान्तपदे तल्लाभाच्च । देवदत्तः पचतीत्यत्र हि देवदत्तो विशेष्यः यत्नो विशेषणमाश्रयत्वं तु संसर्गः तथाच पाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इत्यादिशाब्दबोधोपि सुष्टूपपद्यतइति तन्न पचतीत्युक्ते पाककर्ता कः इत्याकाङ्क्षानुरोधेन लकाराणां कर्तरि शक्तिरित्यभ्युपगन्तुमुचितत्वात् पाकानुकूला कृतिरिति शाब्दबोधाभ्युपगमे तु कस्मिन्नित्याकाङ्क्षा स्यात् कस्येति वा । न चैककर्तृका पचिक्रियेति शाब्दबोधाभ्युपगमेपि क इत्याकाङ्क्षा नोपपद्यतएवेति शङ्क्यम् । कर्तृसामान्यबोधे सति क इति कर्तृविशेषाकाङ्क्षायां बाधकाभावात् । नापि देवदत्तकर्तृका पचिक्रियेत्युक्तेपि कस्मिन्नस्ति कस्य वेत्याकाङ्क्षा दुर्वारेवेति शङ्क्यम् । विक्लित्यनुकूलव्यापारस्यैव पचिक्रियात्वात् तदाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वात् क्रियाश्रयत्वे निश्चिते कस्मिन्नित्याद्याकाङ्क्षाया अप्रवृत्तेः । किं च पचन्तं देवदत्तं पश्य पचते देवदत्ताय देहि पचमानस्य देवदत्तस्य द्रव्यमित्यादौ शतृशानजादीनामपि तिबादिवल्लादेशत्वाविशेषेण तेभ्योपि कृतिमात्रबोधापत्तेः । न चेष्टापत्तिराश्रयत्वं संसर्ग इत्युक्तरीत्या पाकानुकूलकृत्याश्रयं देवदत्तं पश्येत्याद्यर्थस्वीकारे दोषाभावादिति वाच्यम् । नामार्थयोर्भेदान्वयस्य स्वपरसिद्धान्तविरुद्धत्वात् । न चैवं नामार्थयोरभेदसंसर्गव्युत्पत्त्यनुरोधेन शतृशानजादीनां कर्तरि शक्तिस्तिबादीनां कृतावेवेति वैषम्यं स्वीक्रियतं प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति वाच्यम् । स्थान्येव वाचको लाघवान्न त्वादेशो गौरवादिति स्वसिद्धान्तस्य परित्यागापत्तेः । रामः ज्ञानं करदित्यादौ सोर्विसर्गे सोरमि सोरदडि च कृ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ते लाघवात्कर्तृत्वेनैव शक्तिर्न तु तत्तद्रूपेणेत्यादिभवदीयव्यवहारस्याप्यसंगत्यापत्तेश्च । एवं च तिबादीनां शबादीनां च स्मारकतया लिपिस्थानीयत्वं बोधकस्तु लकार एवेति स्थिते स च शबाद्यन्ते कर्तरि शप् इत्यभ्युपगमे तिङन्ते कथं कृतिं बोधयेदव्याप्तेश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् । यदि तु वैयाकरणरीतिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एव वाचका इत्याद्यभ्युपगम्यते तर्हि घटं घटेन हरेव विष्णोवेत्यादिषु सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च सिद्ध्येदिति भवतां तन्महदनिष्टम् । किं च कर्तरि कृदिति यत् कर्तृग्रहणं तदेव लः कर्मणीति सूत्रे चकारेणानुकृष्यत इति कथं ण्वुलादीनां च शक्तौ वैलक्षण्यम् । न च नामार्थयोरभेदान्वयसंसर्गाभ्युपगम एव ण्वुलादौ कर्तुर्वाच्यत्वे बीजमिति वाच्यम् । पचतिरूपं पचतिकल्पं देवदत्त इत्याद्यनुरोधेन तिङ्स्वपि कर्तुर्वाच्यतौचित्यात् । ननु समुदायस्य नामत्वेऽपि तिङ्प्रत्ययो न नामेति चेत्ाचक इत्यत्राप्यक इत्येतन्न नामेति तुल्यम् । अकान्तं नामेति चेत् रूपबाद्यन्तमपि नामेति तुल्यम् । अतश्चात्र प्रशस्तपाककर्ता देवदत्त इत्याद्यभेदान्वयो भवद्भिरभ्युपगन्तव्य इति तिङ्स्वपि कर्तुर्वाच्यता स्वीकर्तव्यैव । किं च कर्तुर्वाच्यत्वानभ्युपगमे युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः अस्मद्युत्तम इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था अभिहिते कर्तरि प्रथमेत्यादिकं च भवन्मते कथं संगच्छताम् । यत्तु अनभिहितइत्यस्यानभिहितसंख्याकइत्यर्थवर्णनेन देवदत्तः पचत्योदनमोदनः पच्यते देवदत्तेनेत्यादौ प्रथमाद्वितीयादिव्यवस्थापनमुक्तं तन्न । कृत्तद्धितसमासेषु संख्याभिधानस्याप्रसिद्धत्वात् । ततश्च पक्वव्यस्तण्डुलः शत्यः शातिकोऽश्वः प्राप्तोदको ग्राम इत्यादिषु कर्मणि द्वितीयेत्यस्य प्रव-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्तो प्रथमा न स्यात् । न च तिष्ठतीत्यध्याहारेण संख्याभिधान-मिहाप्यस्तीति वाच्यम् । स्थित इत्याद्यध्याहारे तदभावात् । शाब्दिकोयं देवदत्तो न तु नैयायिक इत्यादिषु नीलमिदं न तु रक्तमित्यत्रैव क्रियापदाध्याहारस्यानावश्यकतया आख्याते-न श इदुर्दुरं करोतीति ठक्प्रत्ययेन वा कर्तृसंख्याया अनु क्तत्वाद्दैवदत्ते कर्तरि तृतीयोत्पत्ति प्रसङ्गाच्च । तस्मादनभिहिते कर्तरि इत्यादिव्याख्यानमेवाभ्युपेतव्यम् । अपि च धातूपात्त-व्यापाराश्रयः कर्ता तत्राश्रयमात्रं कर्ता लकाराणां चार्थः न तु व्यापारोपि तस्य धातुनैव लब्धत्वात् । अत एव कर्ता कार-क इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्नानन्वयः व्यापाराश्रयस्य प्रत्य-यार्थत्वे तु तस्य प्रकृत्यर्थेन व्यापारेणान्वयः क्लिष्टः स्यात् । य-त्तु वदति कृधातोः कृतिरर्थः कृत्प्रत्ययस्यापि कृताविव शक्ति-र्न तु कर्तरीति भावप्रधानो निर्देशः कर्तृत्वं कृतिमत्त्वम् । तच्च कृतिरेव यत्र तु देवदत्तादिपदसमभिव्याहारस्तदा तृजादौ कृतिमति लक्षणेत्यादि तन्मते पूर्वोक्तकर्तेत्यादौ सुतरामनन्वयः । कर्मवत् कर्मणेति सूत्रे करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्म-स्था यत्नार्थत्वे तु करिष्यते घट इत्यादि न सिध्येदिति वक्ष्य-माणादूषणं च दुरुद्धरम् । आश्रयमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वे तु रथो गच्छतीत्यत्र रथस्याचेतनस्य यत्नाभावेपि गमनानुकूलचक्रभ्रम-णादिव्यापाराश्रयत्वात् न काचिदनुपपत्तिः । एवं स्थिते कृतौ शक्तिरित्यस्योक्तिसंभव एव नास्ति कृतेरपि व्यापारविशेषतया प्रायेण धातुन एव लाभात् जानातीत्यादावाश्रयत्वं प्रत्यय-स्यार्थ इति स्वीकृत्य तत्रार्थत्वस्य त्वयापि वक्तव्यत्वात् । न हि यत्नमन्तरेण ज्ञानं नोदेतीति कश्चिदभ्युपैति तस्मात् कृतां ति ङां च वैलक्षण्यं दुर्लभमिति कर्त्रर्थकत्वमभ्युपेयम् । एतेन

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

कालेऽधिकरणे आख्यातवाच्यत्वं कर्तुर्निरस्य जंजभ्यमानाधि-
करणे यङन्ताद्विहितस्य जंजभ्यमान इति शानचः कर्तृवाच-
कत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमांसका अपि प्रत्युक्ताः। यत्तु तैरुक्तं शान-
जंशे कर्तरि कृदिति व्याकरणं शक्तिग्राहकमस्तीति तन्न। कृद्वा-
क्यशेषो ह्ययमर्थाकाङ्क्षायामनिर्दिष्टार्थेषु ण्वुलादिष्वेवोपतिष्ठते
आकाङ्क्षितविधानं ज्याय इति न्यायात् न तु शत्रादिषु स्थानिभू-
तलकारार्थेनैवैतेषां निराकाङ्क्षत्वात् अन्यथा भावे कर्मणि च शा-
नचो दौर्लभ्यापत्तेः। ततश्च शय्यमाने चायं गत इत्यादिप्रयोगो
भावे न स्यात्। कर्मणि तु क्रियमाण इत्यादिप्रयोगो न स्यात्।
यत्तु भट्टपादा आहुः। कर्तरि यदेकत्वं तत्र तिप् कर्तरि यद्द्वित्वं
तत्र तस् इत्यादिक्रमेण लः कर्मणीत्यस्य द्व्येकयोरित्यादेश्चैक-
वाक्यतया व्याख्यानान्न कर्तृवाच्यता सूत्राद्भायातीति तच्चि-
न्त्यम्। तान्येकवचनद्विवचनेति विहितद्विवचनादिसंज्ञा हि
तिबाद्यादेशनिष्ठा ततश्च द्विवचनादिसंज्ञकतिबादिविधिना
द्व्येकयोरित्यस्यैकवाक्यतास्तु। न च तिबादिविधौ कर्तरीत्य-
स्ति यद्द्वित्वैकत्वादिविशेषणतया कथं चिन्नीयेत। ननु लः क-
र्मणीति सूत्रे कर्तरि कृदित्यतोऽनुवृत्तं कर्तृग्रहणं तिबादि-
विधावस्त्येव लविधितिबादिविध्योरप्येकवाक्यतास्वीकारादि-
ति चेत् सत्यम्। वाक्यैकवाक्यता हि सा न तु पदैकवाक्य-
ता लः कर्मणीति विहितलकारानुवादेन तिबाद्यादेशविधेः
प्रवृत्तत्वात् तथा च लविधौ श्रूयमाणं कर्तृग्रहणं कथं संख्यां
विशिनष्टु। न हि यत्र कर्तृग्रहणं तत्र संख्योपस्थापकमस्ति
लकारस्य द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तत्वात्। ततश्च कर्तरि य-
देकत्वमिति व्याख्या कथमपि न संभवत्येव। स्यादेतत्। लः
कर्मणीति सूत्रे ल इत्यकारानुबन्धकयोर्लङ्लटोः सामान्यग्र-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

कर्तरि शप्। ३। १। ६८॥

कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात्। शपावितौ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः। ७। ३। ८४॥

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात्। अवादेशः। भवति भवतः॥

झोऽन्तः। ७। १। ३॥

प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात्। अतो गुणे। भवन्ति। भवसि। भवथः। भवथ॥

कर्तरि शप्॥ सार्वधातुके यगित्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्तते धातोरेकाच इति सूत्राद्धातोरिति च तदाह। कर्त्रर्थ इत्यादि॥

झोन्तः॥ तकारादकार उच्चारणार्थः। आयनेयीनीति सूत्रात्प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते न त्वादिग्रहणमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् तस्यापि अनुवृत्तौ तु शयान्ते इति न सिध्येत् चौके लेटोडाटावित्यन्तरङ्गत्वादन्तादेशात्प्रागाटि कृते झस्यादित्वाभावादेतदाह। प्रत्ययावयवस्येति। प्राचा तु प्रत्ययान्तस्येत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तम्। इह मनोरमायामादिग्रहणं निवृत्तमित्युक्तं तदापाततः अन्यत्राप्रवृत्तस्यादिग्रहणस्य निवृत्त्यायोगात् निवृत्तमित्यस्याननुवृत्तमित्यर्थ इति वा कथं चित् व्याख्येयम्। यत्तु प्रत्ययादेरिति ग्रन्थसमर्थनाय व्याचक्षते आडागमे कृते तत्सहितोपि प्रत्ययोस्तु नाम न तु तत्सहित एव प्रत्यय इति नियमोस्तीति। तन्न। अवयवविनिर्मुक्तस्यावयवित्वायोगात्। अन्यथा भूयास्तामित्यादौ तामादीनामिडागमापत्तेः। ननु अङ्गात्परस्य प्रत्ययस्य इट यासुडन्तं तु नाङ्गमिति चेन्न। आगमविनिर्मुक्तस्यापि प्रत्ययत्वमिति वदतां मते भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अतो दीर्घो यञि । ७ । ३ । १०१ ॥

अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद् यञादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां

न्तस्यैव तद्धादिग्रहणबलेन यासुडन्तस्याप्यङ्गतया दुर्वारत्वात् । किं चलविधीयेत्यत्र विशेषविहितत्वाल्लोयुटि कृते लिङः स्थाने इट् तस्यागमेनादित्वविधानात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य प्रत्ययस्वरे कर्तव्ये आगमा अविद्यमानवदित्यतिदेश आद्युदात्तश्चेति सूत्रे भाष्यादौ स्वीकृतः । न चैतत्केवलस्यापिप्रत्ययत्वे युज्यते न च तन्मते आगमसहितस्यापि प्रत्ययत्वादिकारस्याप्युदात्तः स्यात्तद्वारणाय प्रत्ययस्वरे कर्तव्ये इत्यादिग्रन्थः स्वीकर्तव्य एवेति नास्त्येवाकरग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । आगमा अनुदात्ता इति विशेषवचनेनागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते आद्युदात्तत्वस्य तत्राप्रवृत्तेरिति दिक् । भ्रस्येति । भ्रकारादकार उच्चारणार्थः अतो गुण इति अतो दीर्घो यञीति तु न प्रवर्तते स्थान्यत्वादेशविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः ॥

अतो दीर्घो ॥ तुरुस्तुशम्यम इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवर्तते सार्वधातुके किं, केशवः अङ्गना । अत आ इति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं दीर्घ एव यथा स्यादित्येवमर्थमन्यथाऽपाचीरोदनं देवदत्त ननु पचामि भोरित्यत्रानन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतः स्यात् । के चित्तु अत आदिति सुवचं तपरकरणसामर्थ्याद्विकारनिवृत्तिर्भवेदिति प्लुतस्यापि प्रसङ्गात् उदात्तस्याने उदात्त आकारः अनुदात्तस्थाने अनुदात्त आकार इत्यादि स्थानेन्तरतम इत्यनेनैव सिद्धम् । अतएव वृषाकप्यग्नीति सूत्रे

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भवाव:। वयं भवाम:। एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः। एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे भोक्ष्यध्वे॥ भोक्ष्ये भोक्ष्यावहे भोक्ष्यामहे इत्यादि मन्यसे मन्येथे मन्यध्वे इत्यादिरर्थः। युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते तेनेह न। एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्यइति भुक्तः सोऽतिथिभिः। प्रहासे किम्। यथार्थकथने मा भूत्। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि॥

परोक्षे लिट्। ३। २। ११५॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात्। तस्य तिबादयः॥

वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त एक एवोदात्तत्वं प्रयोजयत्यग्न्यादिषु तु स्थानेन्तरतम इत्येव सिद्धमिति मनोरमादावुक्तम्। ततश्च प्रयोजनाभावात्तपरकारणमनणि विध्यर्थमिति नाशङ्कनीयमेव यदि तु हल्ङ्याब्भ्य इत्यत्र आ आवितिवत् अत आ इत्यत्रापि आ आ इति प्रश्लेषः क्रियते तदा तपकारणं विनापीष्टसिद्धिरित्याहुः। प्रहासे चेति सूत्रस्योदाहरणमाह। एहि मन्ये इति। ओदनं भोक्ष्ये इति त्वं मन्यसे इत्यर्थः। एतम् एत वेति। एतं मन्ये ओदनं भोक्ष्ये थे एत मन्ये ओदनं भोक्ष्यध्वे इत्यन्वयः। भोक्ष्यावहे इति। युवां मन्येथे भोक्ष्यामहइति यूयं मन्यध्वे इति क्रमेणार्थः॥

परोक्षे लिट्॥ यद्यप्यधिश्रयणादिव्यापाररूपा क्रिया सर्वा परोक्षैव। उक्तं हि भाष्ये। क्रियानामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधनानां पारोक्ष्यमिह विवक्षितं तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेपि लिट् भव-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अतो दीर्घो यञि । ७ । ३ । १०१ ॥
अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद् यञादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामिः । आवां

न्तस्यैव तदादिग्रहणबलेन यासुडन्तस्याप्यङ्गताया दुर्वारत्वात् । किं चलविषीयेत्यत्र विशेषविहितत्वात्सीयुटि कृते लिङः स्थाने सुट् तस्यागमेनादित्वविधानात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य प्रत्ययस्वरे कर्तव्ये आगमा अविद्यमानवदित्यतिदेश आद्युदात्तस्चेति सूत्रे भाष्यादौ स्वीकृत्वः । न चैतत्केवलस्यापिप्रत्ययत्वे युज्यते न च तन्मते आगमसहितस्यापि प्रत्ययत्वादिकार स्याप्युदात्तः स्यातन्निवारणाय प्रत्ययस्वरे कर्तव्ये इत्यादिग्रन्थः स्वीकर्तव्य एवेति नास्त्येवाकरग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । आगमा अनुदात्ता इति विशेषवचनेनागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते आद्युदात्तत्वस्य तत्राप्रवृत्तेरिति दिक् । भ्रस्येति । भ्रकारादकार उच्चारणार्थः अतो गुण इति अतो दीर्घो यञीति तु न प्रवर्त्तते स्थान्यलादेशविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः ॥

अतो दीर्घो ॥ तुरुस्तुशम्यम इति सूत्रात्सार्वधातुकइत्यनुवर्तते सार्वधातुके किं, केशवः अङ्गना । अत आ इति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं दीर्घ एव यथा स्यादित्येवमर्थमन्यथाऽपाचौरोदनं देवदत्त ननु पचामि भोरित्यत्रानन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतः स्यात् । केचित्तु अत आदिति सुवचं तपरकरणसामर्थ्याद्विकारनिवृत्तिर्भवेदिति प्लुतस्यापि प्रसङ्गात् उदात्तस्थाने उदात्त आकारः अनुदात्तस्थाने अनुदात्त आकार इत्यादि स्थानेन्तरतम इत्यनेनैव सिद्धम् । अतएव वृषाकप्यग्नीति सूत्रे

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भवावः। वयं भवामः। एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः। एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे भोक्ष्यध्वे॥ भोक्ष्ये भोक्ष्यावहे भोक्ष्यामहे इत्यादि मन्यसे मन्येथे मन्यध्वे इत्यादिरर्थः। युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते तेनेह न। एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्यइति भुक्तः सोऽतिथिभिः। प्रहासे किम्। यथार्थकथने मा भूत्। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि॥

परोक्षे लिट्। ३। २। ११५॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात्। तस्य तिबादयः॥

वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त एक एवोदात्तत्वं प्रयोजयत्यग्न्यादिषु तु स्थानेऽन्तरतम इत्येव सिद्धमिति मनोरमादावुक्तम्। ततश्च प्रयोजनाभावात्तपरकरणमनर्थं विध्यर्थमिति नाशङ्कनीयमेव यदि तु हल्ङ्याब्भ्य इत्यत्र आ आविति वत् ऋत आ इत्यत्रापि आ आ इति प्रश्लेषः क्रियते तदा तपकरणं विनापीष्टसिद्धिरित्याहुः। प्रहासे चेति सूत्रस्योदाहरणमाह। एहि मन्ये इति। ओदनं भोक्ष्ये इति त्वं मन्यसे इत्यर्थः। एतम् एत वेति। एतं मन्ये ओदनं भोक्ष्ये थे एत मन्ये ओदनं भोक्ष्यध्वे इत्यन्वयः। भोक्ष्यावहे इति। युवां मन्येथे भोक्ष्यामहइति यूयं मन्यध्वे इति क्रमेणार्थः॥

परोक्षे लिट्॥ यद्यप्यधिश्रयणादिव्यापाररूपा क्रिया सर्वा परोक्षैव। उक्तं हि भाष्ये। क्रियानामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधनानां पारोक्ष्यमिह विवक्षितं तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेऽपि लिट् भव-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लिट् च । ३ । ४ । ११५ ॥
लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुसंज्ञः । तेन शबादयो न ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः । ३ । ४ । ८२ ॥
लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू स इति स्थिते ॥

स्येव चयं पपाच त्वं पेचिथ । ननु क्रियाशब्दवाच्याधिश्रयणाधःश्रयणादिव्यापाराणां युगपत्प्रत्यक्षाविषयत्वेपि क्रमशः प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति यत्र तु क्रमशोपि प्रत्यक्षविषयत्वं नास्ति तत्र हि पारोक्ष्यं क्रियायाः ततश्च लिडुत्तमपुरुषो दुर्लभ इति चेदत्राहुः । स्वव्यापारस्यापि वर्त्तमानतादशायां व्यासङ्गादिना स्वयमप्रतिसंधाने ततः कार्येणानुमितौ भवत्येव । बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमितिवदिति ॥

लिट् च ॥ आर्द्धधातुकसंज्ञ एवेति । लङः शाकटायनस्येति सूत्रादेवकारोनुवर्त्तत इति भावः ॥

परस्मैपदानाम् ॥ अत्र णशब्दस्य अकारो विधीयमान अन्त्यस्य प्राप्नोति । न चाकारस्याकारविधौ निरर्थकत्वमिति वाच्यम् । यथासंख्यसंपादनेन कृतार्थत्वात् । अत्राहुः । धातोरित्यधिकारादादेः परस्येति व्यञ्जनमात्रस्य कृते द्वयोरतो गुणइति पररूपम् । यद्वा द्वयोरकारयोः पररूपेण सूत्रे निर्देशस्तथा चानेकाल्त्वात् सर्वादेशे सिद्धमिष्टमिति । ननु सुबन्तानामेव द्वन्द्वस्तत्र त्वकारद्वयकल्पनायां सवर्णदीर्घ एव स्यादिति चेन्मैवम् । आदेशानां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् णशब्दस्य विधीयमानमकारद्वयं प्रत्येकमर्थवन्न भवतीति समुदितस्य प्रातिपदिकत्वेनातो गुणइति पररूपस्यैव प्रवृत्तेः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भुवो वुग् लुङ्लिटोः। ६। ४। ८८॥

भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि। नित्यत्वाद्वुग्गुणवृद्धी बाधते॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य। ६। १। १॥

भुवो वुक्॥ अचि श्नुधात्विति सूत्रादचीत्यनुवर्तते तदाह। लुङ्लिटोरचीति। अचीति किम् अभूत् इत्यत्र वुकि सति लोपो व्योरिति लोपं बाधित्वा परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः स्यात्। ननु हल्ङ्यादिलोपादन्तरङ्गत्वाल्लोपो व्योरिति लोप एव भविष्यति तथा च मव्यतेर्यङ्लुङन्ताल्लङि तिप्सिपोरमामत् अमाम इत्यत्र व्योर्लोप एव माधवादिभिः स्वीकृतः एवं चाज्ग्रहणं मादुपधाया इत्युत्तरार्थमनुवर्त्तमानमिहाप्युपरञ्जकतया वृत्तिकारादिभिर्योजितं न त्वावश्यकतयेत्येव निष्कर्ष उचित इति चेद् अत्राहुः। भुवो वुगित्यस्याङ्गत्वाद्बहिर्भूतत्वेन हल्ङ्यादिलोपस्येव वुकोपि बहिरङ्गतया असिद्धत्वे सति वलि लोपस्य प्राप्तेरेवाभावादज्ग्रहणमिहार्थमपीत्येव युक्तमिति। अयं च शङ्काग्रन्थः समाधानग्रन्थश्च मनोरमायां स्थितः। अत्र नव्याः। मव्यतेर्यङ्लुगन्त एव नास्ति अमामदित्यादि रूपं तु दूरादपास्तमेव यकारवकारान्तानामूठ्भाविनां यङ्लुग् नास्तीति च्छ्वोः शूडिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। कैयटेन स्पष्टीकृतम्। इदं च्छ्वोरिति यत्रोठ् तद्विषयकं ज्वरत्वरेत्यूठ्भाविनोः श्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यं माधवादिसमतं च मव्यबन्धने अयं यान्तऊठ्भावीति मूले वक्ष्यमाणत्वात्। तथाच तद्ग्रन्थेन सहाचत्यमनोरमाग्रन्थो विरुध्यतइत्याहुः। यदि तु मवतेर्यङ्लुगन्तादिति मनोरमायां पठ्येत तदा तत्र पूर्वापरग्रन्थविरोधो नास्तीति दिक्॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अजादेर्द्वितीयस्य । ६ । १ । २ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६ । १ । ८ ॥

लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तः आ।दिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते ॥

पूर्वोऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ॥

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥

हलादिः शेषः । ७ । ४ । ६० ॥

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ।

अजादेरिति । यदि बहुव्रीहेः षष्ठी तदा इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयितुमिच्छति इन्दिद्रियिषति इत्यत्र दकारस्य न न्द्राः इति द्वित्वनिषेधः स्यात् किं तु अच्चासावादिश्चानादिस्तस्मादिति कर्मधारयादेषा पञ्चमी तदाह । आदिभूतादचः परस्य त्विति । भूव्भूव्इति । यद्यप्यत्र धात्ववयवत्वं प्राथम्यं च न संगच्छते तथापि व्यपदेशिवद्भावेन तद्बोध्यम् । नन्विह चत्वार एकाचः तत्रावयवोत्त्रयः तत्र भू ऊ ऊव् इति भूविति समुदायस्तुर्थः तथा चानियमेन यस्य कस्य चिद्द्वित्वं स्यान्नैवम् । समुदायस्यैकाच एव द्विर्वचनस्य न्याय्यत्वात् तस्मिन् हि द्विरुच्यमाने अवयवा अपि द्विरुच्यन्तएव हस्तचलनेन सर्वावयवचलनवत् ॥

अत्रेति । एकाचो द्वे इति प्रकरणे ॥

हलादिः ॥ अभ्यासस्येति जातिपरो निर्देशस्तेन आततुः आटतुरित्यादौतकारादिनिवृत्तिः सिद्ध्यति क्व चिदभ्यासे आदेशः सत्त्वमाश्रित्य सर्वत्रानादेर्लोपविधानात् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ह्रस्वः । ७ । ४ । ५९ ॥

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥

भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ॥

भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् लिटि ॥

भवतेरः ॥ अत्र लोपोभ्यासस्येति सूत्रादभ्यासपदमनुवर्त्तते । अत्र प्राचोक्तम् । भवतेरिति कर्तृनिर्देशाद् भावकर्मणोर्नात्वमिति व्याख्यातं च तत्पौत्रेण कर्त्रर्थयोः श्तिप्शपोर्निर्देशादित्यर्थः इति तन्न । धातुनिर्देशमात्रे श्तिपो विधानात् शपस्य विकरणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्रर्थके परे विहितस्यापि तस्य श्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादेव प्रवृत्तेः अन्यथा त्वदुक्तरीत्या उपसर्गात् सुनोतिसुवतीत्यादीनामपि भावकर्मणोरप्रवृत्तौ सर्वोपप्लव एव स्यात् अपसिद्धान्तश्चायमिति स्पष्टमेवाकरदृशाम् । प्रयुञ्जते च कर्मण्यपि अकारं कवयः तस्यातपत्रं विभरांबभूवे विभावरीभिर्विभरांबभूविरे इत्यादि । एतत् प्रक्रियाप्रसादग्रन्थदूषणं मनोरमायां स्थितम् । अत्र नव्याः श्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादेव शपः प्रवृत्तिरिति यदुक्तं तन्न । पिबति ग्लायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्त्वस्य चरितार्थत्वात् । एवं च उपसर्गात् । सुनोतिसुवति भवतेरः ध्यायतेः संप्रसारणं चेत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपि परे शबादय इत्येव व्याख्येयम् अन्यथा इक्श्तिपाविति सूत्रे वक्ष्यमाणस्वग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः । केचित्तु शित्त्वात्तिपः सार्वधातुकत्वेन भवतिरित्यादावार्धधातुकस्येड् वलादेरिति इडागमनिवृत्त्या ब्रवीतिरित्यत्र ब्रुव ईडिति ईडागमप्रवृत्त्या च शित्त्वं चरितार्थमिति व्याचख्युः तच्चिन्त्यम् । तितुत्रे त्यनेनेण्निषेधादार्धधातु-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अभ्यासे चर्च । ८ । ४ । ५४ ॥

अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । झशां जशः खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः आन्तरतम्यात् ॥

असिद्धवदत्राभात् । ६ । ४ । २२ ॥

इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये त-

त्वेपि चत्वभावात् ।ब्रुव ईडित्यत्र ब्रुवः परस्य हलादेः पितईडागम इत्येतन्मात्रस्य मूले व्याख्यातत्वात् सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावेपि चत्वभावात् । न च हलादेः पित्प्रत्ययस्य सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावे ब्रुवो लिटि वच्यादेशे सिपः थलि उवक्थेत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । थलोत्र पित्त्वाभावात् न च स्थानिवद्भावेन पित्त्वंस्तः णलनचः णित्त्वेन लिङ्गेन क्व चिदनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति तन्निषेधात्तस्मात् पूर्वोक्तरीत्यैव णितपः णित्त्वसामर्थ्यादकर्त्तर्यपि शपः प्रवृत्तिरिति ग्रन्थो निराकर्त्तव्य इत्याहुः तदपरे न क्षमन्ते । थलः पित्त्वाभावे ह्यसंयोगाल्लिट् किदिति कित्त्वाद्वचिस्वपीति संप्रसारणे सत्यु वचिथ उवक्थेति न सिद्ध्येत् किं तु ऊदिथ ऊक्थेति स्यात् तस्मात् स्थानिवत्त्वेन थलः कित्त्वेभ्युपगते उवक्थेत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय पितः सार्वधातुकस्य ईडागम इति व्याख्यातव्यमेव तथाच ब्रवीतिरित्यत्र ईडामप्रवृत्त्या णित्त्वं चरितार्थमिति कैश्चिद्यदुक्तं तदपि सम्यगेवेति ॥

असिद्धवदत्राभात् ॥ वत्करणं प्रतिपत्तिलाघवाय अन्यथा सिद्धे असिद्ध इति प्रयुज्यमानमनुपपन्नं सत् सामर्थ्यादसिद्धवदिति कल्पनीयं स्यात् यथा राजभिन्ने पुरोहिते राजायमिति

स्मिन् कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात्। इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते॥ वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

प्रयोगो राजवदिति कथं चित् कल्पयति राजवदयं पुरोहित इत्युक्ते तु लघुप्रतिपत्तिर्भवति तथा चागत्या षत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्रासिद्धवदिति कल्प्यते। असंयोगाल्लिट् किदित्यत्रापि किद्वदित्यगत्यैव कल्प्यते इति ज्ञेयम्। आभादित्यभिविधावाङ् आधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः। अधिकारश्चायम्। अत्र ग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम्। आभाद्ग्रहणं विषयनिर्देशार्थम्। आधिकारस्यावधिलाभस्तु अङ्गस्य प्रत्ययः परश्चेत्यादाविव व्याख्यानेनैव सिध्यति एवंचानुदात्तोपदेशेत्यत्राप्युपस्थाने सत्ययमर्थो भवति। एषामनुनासिकस्य लोपः स्यात् झलादौ क्ङिति परे स चासिद्धो भवति अत्र झलादिक्ङिदाश्रित्यैव यदाभीयं प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्ये इति जङ्गहि जङ्घहि अतो हेरिति लुग् न भवति अनुनासिकलोपस्य हिशब्दाश्रितत्वेनासिद्धत्वात्। नन्वस्याधिकारत्वे यत्र यत्रोपस्थानं तत एवारभ्य यदाभीयम् तस्मिन्नेव कर्त्तव्ये असिद्धत्वं स्यात् न तु ततः पूर्वस्मिन्नपि ततश्च घ्वसोरित्येत्वं पूर्वस्मिन्नपि धित्वे कर्त्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेद् भवेदयं दोषः शब्दाधिकारे अर्थाधिकारश्चायं ततश्चेह श्नान्नलोप इत्यवधिर्निर्णीतः स एव प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते तदेतत् सकलमभिप्रेत्याह। इत ऊर्ध्वमिति। अत्रापि शास्त्रासिद्धत्वमेव आकरे स्थितम्। एतेन एधि शाधीत्यत्र स्थानिनो झलन्तत्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात्तन्निबन्धनं हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धित्वं सिद्ध्यति। प्राचोक्तकार्यासिद्धत्वपक्षे तु न सिद्ध्यति। देवदत्तस्य हन्तरि हते

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

देवदत्तस्य जीवनं नेति न्यायेन एत्वविधिना झल्बुद्धौ निवर्तितायां पश्चादेत्वबुद्धिनिवर्तनेपि धित्वकार्य्यस्याप्रवृत्तेरित्याहुः । समानाश्रये इति किम् पपुषः चिच्युषः लुलुवुषः । इह पाधातोः चिञो लूञश्च परस्य वसोर्यत्संप्रसारणं तदातो लोप इति चेत्याल्लोपि एरनेकाच इति यण्युवङि च कर्तव्ये नासिद्धम् आलोपादीनि हि क्वसौ संप्रसारणं तु विभक्ताविति व्याश्रयत्वात् । न च बहिरङ्गत्वेनासिद्धतास्त्विति शङ्क्यम् । नाजानन्तर्य्ये इति निषेधात् । नाह जठ्सूत्रस्थबहिरङ्गपरिभाषाया अप्याभीयत्वेन आलोपादिषु कर्त्तव्येष्वसिद्धत्वाच्च । न चोक्तपरिभाषाया आलोपादीनां च समानाश्रयत्वं नेति शङ्क्यम् । वसोः संप्रसारणे कृते ह्यजाद्याश्रयेणालोपादीनि प्रवर्तन्ते तेषु कर्त्तव्येषु संप्रसारणस्यासिद्धत्वाय तद्विषये बहिरङ्गपरिभाषापि प्रवर्तत इति तेषां तत्सत्वादिति दिक् । विषयलाभार्थम् आभाङ्ग्रहणं किम् । आभीयं प्रत्येवाभीयमसिद्धं नान्यं प्रतीति यथा स्यादित्येवमर्थं तेन अभाजि राग इत्यत्र भञ्जेश्च चिणि रञ्जेश्च घञि च भावकरणयोरिति नलोपे कृते तस्यासिद्धत्वाभावादत उपधाया इति वृद्धिर्भवतीत्याहुः । स्यादेतत् । देभतुः देभुरित्यत्र श्रन्थिग्रन्थिदम्भीतिवक्ष्यमाणवचनेन लिटः किच्चान्नलोपेप्येत्वाभ्यासलोपौ न स्यातां तस्यासिद्धत्वात् । अत्राहुः । श्नसोरल्लोप इति तपरकरणाल्लिङ्गादाभायासिद्धत्वमनित्यमिति नास्त्यत्र दोषः तपरकरणं हि आस्तामित्यत्र आडागमस्य लोपो माभूदित्येतदर्थम् । यद्याडागमः श्नसोरल्लोपं प्रत्याभीयत्वेनासिद्धः स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेन एवं च दम्भेश्चेति वक्ष्यमाणं नापूर्ववार्तिकं किं त्वनित्यत्ववललभ्यमेवेति भुवो वुक्शास्त्रस्य एवमर्थेपि । युट उदाहरणं तु दिदीये बभूवेति । अत्र प्राञ्चो वृद्धिमव-

तिभ्यां चेति सूत्रं पितोपि लिटः कित्त्वार्थमिति व्याख्यायाचो ञ्णितीति वृद्धिप्राप्तौ क्ङिति चेति निषेध इत्युक्तं तदुपेक्षितम् । इग्लक्षणयोरेव गुणवृद्ध्योर्निषेध इति सिद्धान्तात् अन्यथा इक्स्थानिकयोर्निषेधे लैगवायन इत्यत्रापि वृद्धिर्न स्यात् । न चात्र कित्त्वसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध इति वाच्यम् । थलि उत्तमे णलि च गुणनिषेधेन कित्त्वस्य चरितार्थत्वात् सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेवाकरे । तथाच वार्तिकम् इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति । यद्यपीह शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्ति तथापि कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यता स्वीक्रियतइति पक्षोप्यस्मादेव वार्त्तिकादवगम्यते तेन रधेर्णिचि परामपि उपधावृद्धिं बाधित्वा नित्यत्वाद् रधिजभोरचीति नुमि कृते रन्धयतीति सिद्धम् । नन्वेवमपि संयोगात् परस्य लिटः कित्त्वार्थमिन्धेस्तत्त्वं ह्यपेक्षित एव अन्यथा समीधे दस्युहन्तममित्यत्र इन्धेर्नलोपो न स्यात् मैवम् । छन्दस्युभयथेति सूत्रेण हि सार्वधातुकसंज्ञा आर्द्धधातुकसंज्ञा च विधीयते तेन सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे स्यादेव नलोप इति वार्त्तिकाशयात् । अत्र नव्याः । बभूवेत्यत्र द्विर्वचनेचीत्यजादेशस्य निषेधाद् गुणवृद्धिभ्यां प्रागेव वुकः प्रवृत्त्या भुवो वुको नित्यत्वादिति वार्तिके नित्यत्वादिति हेतूपन्यासो निष्प्रयोजनः शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्तीत्याशङ्क्य कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यत्वं स्वीक्रियतइत्यादिसमाधानमपि व्यर्थमेवेत्याचष्य स्वयमेव समादधुः । षाष्ठद्वित्वप्रकरणान्ते हि वार्त्तिककृता पूर्वविप्रतिषेधः पठ्यते । द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति । तथाच द्विर्वचनेचीति सूत्रं नारम्भ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

आर्धधातुकस्येड्वलादेः । ७ । २ । ३५ ॥

वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविव । बभूविम ॥

यमित्याश्रयेन नित्यत्वादिति हेतुरुपन्यस्त इति, द्विर्वचनेचीति सूत्रेण अजादेशस्य स्थानिवद्भावो विधीयतइति पक्षे तु द्वित्वात् प्रागेव वृद्ध्याद्यादेशस्य स्वीकृतत्वाट्टोदेशानन्तरमपि वुकः प्रवृत्तिरस्तीति भुवो वुको नित्यत्वादित्यादिग्रन्थः सम्यगेव । न चैवमपि नामधातुषु त्वापयति इत्यत्र अपर्य्यन्तस्य त्वमौ परत्वात् पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोप इति ग्रन्थः कथं संगच्छेतेति वाच्यम् । प्रकृत्यैकाजिति सूत्रंभाष्ये प्रत्याख्यातमित्याश्रयेन तत्प्रवृत्तेः अत एव त्वादयति मादयतीत्येव न्याय्यमिति तत्रोक्तमिति दिक् ॥

आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ नेड्वशि कृतीत्यत इडित्यनुवर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणं निषेधसंबद्धस्येटो निवृत्त्यर्थम् । वस्तुतस्तु समर्थानां प्रथमाद्वेत्यनुवृत्तस्य पदत्रयस्य मध्ये प्राग्दिश इत्यनन्तरं समर्थानां प्रथमेति निवृत्तं वेति त्वनुवर्ततइति व्याख्यानमिव नेति निवृत्तम् इडित्यनुवर्ततइति व्याख्यातुं शक्यत्वादिड्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यं तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तत् स्वीकृतमिति बोध्यम् । आर्द्धधातुकस्येति किम् । आस्ते शेते । वलादेः किम् । एधनीयम् । ननु रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्यनेनासार्वधातुकस्य यदि इड् भवति तर्हि रुदादिभ्य एवेति नियमादास्ते शेते इत्यत्र न भवेदित्यार्द्धधातुकस्येति व्यर्थम् । न च रुदादिभ्यः सार्वधातुकएवेति विपरीतनियमाद्दोदितेत्यत्र न स्यादास्ते शेते इत्यत्र तु स्यादिति शङ्क्यम् । रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्चेति

क्त्वासनोः कित्त्वस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् त्वदुक्तरीत्या रुदादेः क्त्वासनोरिडागमाभावेन न क्त्वा सेडिति निषेधाप्रवृत्त्या क्त्वाप्रत्यये औपदेशिककित्त्वस्य सुस्थत्वात् । हलन्ताच्चेति झलादिसनः कित्त्वाच्च । तस्माद्विपरीतनियमासंभवेन आर्द्धधातुकग्रहणं व्यर्थमेव । ननु तद्ग्रहणाभावे वलादेरित्यस्याङ्गस्येति यदधिकृतं तद्विशेष्यं स्यात् ततश्च अडाटाविव इडागमोपि अङ्गस्य स्यात् मैवम् । कृतेप्यार्द्धधातुकग्रहणे वलाद्यार्द्धधातुकस्य यदङ्गं तस्येडागम इति व्याख्यानापत्त्या उक्तदोषतादवस्थ्यात् अकृतेपि तद्ग्रहणे अङ्गस्य यो वलादिरङ्गनिमित्त तस्येडिति व्याख्यानादिष्टसिद्धेश्च । तस्मादुभयथापि व्याख्याने शरणीकर्तव्ये आर्द्धधातुकस्येत्यस्य त्याग एव श्रेयान् । नन्वेवं केशवः अङ्गना वृक्षत्वमित्यत्रेट् स्यात् ऋत इद्धातोरित्यतः धातोरित्यनुवर्तनादधातोः परस्य न भवति इति परिहारसंभवेपि लूभ्यां पूभ्यामित्यत्र दुर्वार एवेडागमः विहितविशेषणेनाप्ययं वारयितुमशक्यः क्विबन्ताः धातुत्वं न जहतीति पूभ्यां पूभिरित्यत्र भ्यामादेर्धातोर्विहितत्वानपायात् । किं च जुगुप्सते इत्यादौ गुप्तिज्किद्भ्य इति धातोर्विहितस्य सनः इट् दुर्वारः स्यात् । न चेह धातोः परत्र विहितस्य वलादेरिति व्याख्यानलाभाय धातोरिति पञ्चम्यन्तमपेक्षितं तच्च दुर्लभम् ऋत इद्धातोरिति षष्ठ्यन्तत्वात् तथा च वृक्षत्वमित्यादावपि इडागमप्रसङ्ग इति वाच्यम् । शब्दाधिकारपक्षे स्वरितत्वेन तत्सदृशशब्दोनुमीयतइति पञ्चम्यन्तलाभात् । अस्तु वा षष्ठ्यन्तत्वं विहितत्वं षष्ठ्यर्थ इति व्याख्यायामिष्टसिद्धेः तस्मात् जुगुप्सतइत्यादावतिप्रसङ्गवारणार्थमार्द्धधातुकस्येति ग्रहणम् । केचित्तु धातोरिति आवर्त्य धातोरित्युच्चार्य विहितो यः प्रत्ययः तस्येडिति यदि व्याख्यायेत तदा लूभ्यां जुगुप्सतइत्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अनद्यतने लुट् । ३ । ३ । १५ ॥
भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ॥
स्यतासी लृलुटोः । ३ । १ । १५ ॥
लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ स्तः लृलुटोः परतः । शबाद्यपवादः ॥
आर्धधातुकं शेषः । ३ । ४ । ११४ ॥
तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धात्वधिकारोक्तः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट्॥
लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ॥
डा रौ रस् एते क्रमात् स्युः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः ॥
पुगन्तलघूपधस्य च । ७ । ३ । ८६ ॥
पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः। येन नाव्यधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित् आ अनेको गुणे प्राप्ते ॥

नातिप्रसङ्गाभावादार्द्धधातुकस्येति व्यर्थमित्याहुः । बभूविवेति । न चात्र श्र्युकः कितीति इण्निषेधे वुगागमोपि न स्यादिति शङ्क्यम् । क्रादिनियमादिटः प्रवृत्तेः ॥

अनद्यतने ॥ अतीताया रात्रेः पश्चार्द्धेन आगामिन्याः पूर्वार्द्धेन सहितो दिवसोऽद्यतन इति कालोपसर्ज्जने च तुल्यमित्यत्र स्थितम् ।

आर्द्धधातुकम् ॥ धातोरिति । धातोरेकाच इत्यतः धातोरित्यनुवर्त्तमाने पुनर्द्धातोरित्यधिकारसूत्रारम्भादिदं लभ्यते एतच्च तत्रैव मनोरमायां स्पष्टम् । धातोरिति । विहितेति किम् । लूभ्यां जुगुप्सते ॥

अनेकव्यवहितस्येति । सार्वधातुकादिकमिको विशेषणं नत्वङ्गस्येति भावः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

दीधीवेवीटाम् । १ । १ । ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता ॥

तासस्त्योर्लोपः । ७ । ४ । ५० ॥

तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ॥

रि च । ७ । ४ । ५१ ॥

रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्थः । भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥

लृट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ॥

भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्यः । इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥

तासस्त्योः ॥ सस्यार्धधातुक इत्यतः सीत्यनुवर्त्तते स्यश्चाचित्प्रत्ययस्य सीत्यनेन विशेषणात् । यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिस्तदिदमाह । सादाविति । एवं रादावित्यत्राप्यूह्यम् ॥

प्राग्वदिति । तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नेह संबध्यते ततो रादिप्रत्ययस्यासंभवात् ॥

लृट् शेषे च ॥ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति प्रागुक्तं ततोन्यः शेष इत्याह । असत्यामिति । हरदत्तस्त्वाह । अस्वरितत्वादेव क्रियार्थायां क्रियायामिति नानुवर्त्तते । एवं च शेषे चेति सुत्यजमिति तच्चिन्त्यं शयिष्यत इति स्थीयते इत्यादौ तुमुना लृटो बाधापत्तेः । क्त्ल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वा सरूपविधेरभावात् । अत्र च ज्ञापकं प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चेत्यत्र लोटा बाधा माभूदिति पुनः कृत्यविधिरित्यादि कृदन्ते वक्ष्यति । इदमपि ज्ञापकमित्यन्यदेतत् । यत्तु प्राचा भविष्यतीति व्रजतीत्युदाहृतम् तदापाततः । तुमुन्विषयेपि लृट् भव-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लोट् च । ३ । ३ । १६२ ॥

विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ॥

आशिषि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ ॥

एरुः । ३ । ४ । ८६ ॥

लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु ॥

तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् । ७ । १ । ३५ ॥

आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि ङिच्चेत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया सम्भवत्प्रयोजनङ्कारे तातङि मध्यरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते इत्युत्सर्गापवादयोरपि सम्बलत्वात् । भवतात् ॥

ति तुमुना ल्वस्य बाध्यते इत्येतत् प्रतिपादनाय तस्यानुपयोगात् । न हि भविष्यतीत्यत्र कर्त्तरि तुमुनः प्राप्तिरस्ति भावे हि सः समानकर्तृकेषु एवेति च वक्ष्यते ल्वडित्येतावत्सूत्रकरणेपि भविष्यतीति व्रजतीत्ययं सिद्धत्येवेत्यास्तां तावत् ॥

लोट् च ॥ विधिनिमन्त्रणेत्याद्यनुवर्त्तते तदाह । विध्यादिष्विति ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ ननु विध्यादिसूत्रएव संप्रश्नप्रार्थनाशीःष्वित्युच्यतां किमनेन पृथक्सूत्रकरणेनेति चेदत्राहुः । इह हि क्तिच्क्तौचेत्युत्तरसूत्रार्थमाशिषीति तावदावश्यकम् । लोटावपि इहैव विधेयौ विध्यादिसूत्रे आशीर्ग्रहणे हि स्मे लोडित्यादिना स्वविषये परत्वाद्बाधः स्यात् सिद्धान्ते परत्वादेष विधिः स्मे लोडित्यादेर्बाधक इति महान् विशेष इति ॥

तुह्योस्तातङ् ॥ यद्यपि तिह्योस्ताङिति वक्तुं शक्यं तथापि लाघवाभावादतिप्रसङ्गवारणाय हि शब्दसाहचर्याश्रयणे लोट इत्यनुवर्तने वा गौरवाच्च तुह्योरित्युक्तम् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लोटो लङ्वत् । ३ । ४ । ८५ ॥
लोटो लङ इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथा हि ॥

लोटो लङ्वत् ॥ लोट इत्युपमेये षष्ठीदर्शनादुपमानादपि षष्ठ्यन्तादेव वतिस्तदाह । तेनेति । अडाटौ तु नातिदिश्येते न हि तौ लङः क्रियेते किं त्वङ्गस्येति भावः । नन्वेवमपि यान्तु वान्तु इत्यत्र लङः शाकटायनस्येति जुस् स्यात् जुहृतु विन्दत्वित्यत्र तु सिजभ्यस्तेति जुस्स्यात् । अत्राहुः । विदो लटो वेति वाग्रहणमिहानुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न जुस् । यद्वा लङः शाकटायनस्येति सूत्रे नित्यं ङित इत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः लङ्ग्रहणमतिरिच्यते लुङि सिचा लृङि स्यप्रत्ययेन च व्यवधानात् लिङि तु झेर्जुसिति जुसो विहितत्वाच्च । ङित इत्यस्य लङ्येव पर्य्यवसानात् ततो लङ्ग्रहणं विभज्यते नियमस्थायं लङेव यो लङ् तस्यैव झेर्जुस् न तु लङ्वद्भावेन यो लङ् तस्ये त्यतो नोक्तदोष इति तच्चिन्त्यम् । अदुरित्यत्र सिजभ्यस्तेति नित्यजुसं बाधित्वा परत्वाच्छाकटायनस्येति विकल्पप्रसङ्गात् तस्माल्लङ्ग्रहणं शाकटायनसूत्रे कर्त्तव्यमेव न तु तदतिरिच्यते । न च आत इति सूत्रेण अदुरित्यत्र नित्यं जुस्स्यादिति वाच्यम् । तस्य नियमार्थत्वेन विध्यर्थत्वायोगाद् अन्यथा अभूवन्नित्यत्र सिजभ्यस्तेति जुस् दुर्वार एव स्यादिति नव्याः । यदि त्विह आत इति सूत्रमावर्त्त्य विध्यर्थतां नियमार्थतां च व्याख्यायेत तदा तु उक्तदोषाभावाद् यद्वेति समाधानमपि सम्यगेव शाकटायनस्येति जुसो वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिजभ्यस्तेति जुसि स्वीकृते तु सुतरां सम्यगेव परं तु जुहृतु विन्दत्वित्यत्र जुस्वारणाय व्यवस्थितविभाषा तु आश्रयणीयैवेति दिक् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः । ३ । ४ । १०१ ॥
ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात् स्युः ॥

नित्यं ङितः । ३ । ४ । ९९ ॥
सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । अलोऽन्त्यस्येति सस्य लोपः । भवताम् । भवन्तु ॥

सेर्ह्यपिच्च । ३ । ४ । ८७ ॥
लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च ॥

अतो हेः । ६ । ४ । १०५ ॥
अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ॥

मेर्निः । ३ । ४ । ८९ ॥
लोटो मेर्निः स्यात् ॥

आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ३ । ४ । ९२ ॥
लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च । हिन्योरुत्वं न इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम ॥

सकारान्तस्येति । ङिल्लकारोत्तमसकारस्येति प्राचो व्याख्यानं त्वयुक्तं भूयासमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । ङिदुत्तमस्येति । ङिल्लकारोत्तमस्येत्यर्थः । तेन भवावः भवाम इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥

सोऽपिच्चेति । एवं च पित्त्वेनानुदात्तस्य सिपः स्थाने यो हिरादेशः स तु स्थानेऽन्तरतम इत्यनुदात्तो न भवति जहि । अचून् स्तुहि श्रुतम् ॥

भवतादिति । लुगपेक्षया परत्वाद्धेस्तातङ् अन्तरङ्गमेव लुक् बाधते न तु परमिति भावः ॥

स पिच्चेति । स इति तच्छब्देन यस्याऽडागमः स परामृश्यत इत्याहुः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अनद्यतने लङ्। ३। २। १११॥
अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात्॥
लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः। ६। ४। ७१॥
एष्वङ्गस्याडागमस्स्याच्चोदात्तः॥
इतश्च। ३। ४। १००॥
ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात्। अभवत्। अभवताम्। अभवन्। अभवः। अभवतम्। अभवत। अभवम्। अभवाव। अभवाम॥
विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्। ३। ३। १६१॥
एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात्। विधिः प्रेरणं भृ

इतश्च॥ इतश्च लोप इति सूत्रात्परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तं षष्ठ्येकवचनान्ततया विपरिणामय्य इत इत्यनेन विशेष्यते तदाह। परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्येति। प्राचा तु परस्मैपदेष्विकारस्य लोप इत्युक्तं तदयुक्तं भवेदित्यादावतिव्याप्तेः। नन्वतोयेय इत्यत्र ईय् दीर्घादिरस्तु एवं च नोक्तातिव्याप्तिरितश्चेति तपरकरणादत एव अबोभवीदित्यादावपि न दोष इति चेन्मैवम्। रुदेर्लङि अरुदितामित्यादौ दोषध्रौव्यादिति मनोरमायां स्थितम्॥
विधिनिमन्त्रणा॥ द्योत्येषु वाच्येषु वेति। पक्षद्वयस्यापि आकरे स्थितत्वादितिभावः। तत्र आद्ये त्वियमुपपत्तिः विध्यादीनां प्रत्ययार्थत्वमनुचितं तथाहि सति कर्त्रादीनामर्थानां लकारान्तरे चरितार्थानां विध्यादयोर्था बाधकाः स्युः तथाच लिङः कर्त्राद्यभिधायकत्वं न स्यात् ततश्च द्विवचनबहुवचने न स्यातां शबादयश्च न स्युः पुरुषव्यवस्था च न स्यात् अभिहितत्वप्रयुक्तस्तृतीयादिविरहश्च न सिध्येदिति। द्वितीये त्वियमुपप-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् आव-
श्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं का-

त्तिः विध्यादिभिः कर्त्रादयो न बाध्यन्ते परस्परविरोधाभावात् तथाच लः कर्मणीत्यत्र ल इति बहुवचननिर्देशेन सर्वलकाराणां संग्रहात् लिङादीनामपि कर्त्रादयोर्था भवेयुः । किं च कर्त्रादयोपि निरवकाशाः । न च लडादयोवकाशाः । न्यायसाम्येन विध्यादिवद्वर्त्तमानत्वभूतत्वादेरपि तत्तल्लकारवाच्यत्वात् चैवम् पचतीत्यादौ धात्वर्थं प्रति वर्त्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वं स्यात् तथा चैककर्तृका वर्त्तमाना पचिक्रियेत्यादिशाब्दबोधवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वापादनस्य कर्त्रादावपि तुल्यत्वात् । ननु प्रत्ययार्थः प्रधानं प्रकृत्यर्थो विशेषणमित्यौत्सर्गिकमाख्याते त्यज्यते भावप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तानुरोधादिति चेत् तर्हि तत एव नोक्तदोष इति दिक् । प्रवर्तनायामिति । प्रवर्तनात्वस्य विध्यादिषु चतुर्षु अनुस्यूतत्वादिति भावः । अत्र वदन्ति । प्रवृत्तिः प्रवर्त्तना चोभयमपि व्यापारः स च धात्वर्थः । फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वस्वीकारात्तदाश्रयस्तु लकारार्थः व्यापारत्वेन प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वेपि प्रवर्तना तु लिङ्त्वादिरूपेण लकारवाच्या द्योत्या चेति पक्षद्वयम् । प्रवृत्तिः पुरुषनिष्ठा आर्थी भावनेत्युच्यते प्रवर्तना तु विधिः मां प्रेरयतीत्यनुभवाल्लिङादिनिष्ठा शाब्दी भावनेत्युच्यते वेदएव लिङादिनिष्ठा वक्तुरभावाल्लोके तु पुरुषनिष्ठेति केचिदभ्युपगच्छन्ति । प्रवर्तनाया अस्याः पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या पुरुषप्रवृत्तेस्तु यजनदानादि भाव्यम् एवं च धातूपात्तव्यापारस्य विषयविषयिभावेन ह्यधान्वये तात्पर्य्यग्राहका

मचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वकोव्यापारः । प्रवर्तना-
यां लिङ् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् ॥

लिङादय इति द्योतकतापक्ष एव ज्यायान् लिङ्त्वादिरूपेण लकारस्य प्रवर्तनायां शक्त्यन्तरकल्पने गौरवादेवं णिच्यपि । इयांस्तु विशेषः णिच्प्रत्ययद्योत्याप्रेरणा सर्वस्मिन्नपि मते पुरुषादिनिष्ठैव न तु णिजन्निष्ठा लिङादिद्योत्या तु मतभेदेन लिङ्निष्ठा वा पुरुषनिष्ठा वेति । स्यादेतत् । लिङादिद्योत्या प्रवर्त्तना लोके पुरुषनिष्ठेति मते पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इतिवत् पचेदोदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इति प्रयोगः स्यात् प्रवृत्त्याश्रयः प्रवर्तनाश्रयस्य लकारेणोक्त इति कर्तरि तृतीया न भवति किं तु प्रथमैवेति चेत्तर्हि ओदनं देवदत्तो यज्ञदत्तः पचेदिति प्रयोगः स्यादचाहुः पुरुषनिष्ठेति मते प्रवर्त्तना लिङादिवाच्यैव न तु धातुवाच्या तथाच लिङुपात्तव्यापाराश्रयस्य पुरुषस्य कर्तृत्वाभावान्नोक्तदोषः देवदत्तेन पाचयति यज्ञदत्त इत्यादौ तु णिजन्तस्य धातुत्वाद्धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि कर्तृत्वाल्लकारेणाऽनुक्ते प्रयोज्ये कर्तरि तृतीयेति वैषम्यमिति कौस्तुभादौ हेतुमति चेति सूत्रे प्रयोजकव्यापारस्य णिज्वाच्यत्वपक्ष एव मुख्यत्वेन स्थापितः व्यापारद्वयस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे तु अभीत्यस्य णिजर्थविशेषकत्वे अभिसावयति प्रकृत्यर्थविशेषकत्वे तु उपसर्गात् सुनोतीति षत्वमभिषावयतीति सिद्धान्तस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेरिति, तथा गतिबुद्धीति सूत्रे अणिकर्त्तेति विशेषणमव्यावर्त्तकं स्यात् त्वन्मते प्रयोजकव्यापारस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे प्रयोजकस्याप्यणौ कर्तृत्वादिति दिक् । प्रार्थनं याच्ञा ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । ३ । ४ । १ ॥
लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्स चोदात्तो ङिच्च । ङित्त्वोक्तेर्ज्ञायते क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध इति । आदेशस्य शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गम् ॥

सुट् तिथोः । ३ । ४ । १०७ ॥
लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते, लिङो यासुट् तथारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् ॥

लिङस्सलोपोऽनन्त्यस्य । ७ । २ । ७९ ॥
सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं तु तत्रात्मनेपदे ॥

क्वचिदिति । ज्ञापनफलं तु वक्ष्यमाणेत्यादौ टिदुगिल्लक्षणङीबभाव इति टिड्ढेति सूत्रे एवोक्तम् । रुयादित्यादौ उतोवृद्धिर्लुकि हलीति न प्रवर्तते भाष्ये पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानाद्विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधादित्यदादौ वक्ष्यमाणतया सुटो ङित्त्वं न ज्ञापकमित्यपरितोषादाह । शः शानचः शित्त्वमिति ॥

सुट् तिथोः ॥ तकारादिकार उच्चारणार्थः ॥

लिङः स लोपो ॥ रुदादिभ्य इति सूत्रात्सार्वधातुकइत्यनुवर्त्तते सेति लुप्तषष्ठीकमनन्त्यस्येत्यनेन विशेष्यते तदाह । सार्वधातुकलिङोनन्त्यस्येति । सकारद्वयस्यापीति । अवयवावयवोपि समुदायं प्रत्यवयव इत्याश्रयणात्सुटोपि लिङ्भक्तत्वादिति भावः । आशीर्लिङीति । भूयास्तामित्यादौ । ननु सुटि कृते अनचि चेति द्वित्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव स्कोरिति यासुटः सकारो लुप्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अतो येयः। ७। २। ८०॥
अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात्। गुणः। यलोपः। भवेत्। सार्वधातुके किम्। चिकीर्ष्यात्। मध्येऽपवादन्यायेन हि अतो लोप एव बाध्येत भवेदित्यादौ तु परत्वाद् दीर्घः स्यात्। भवेताम्॥
झेर्जुस्। ३। ४। १०८॥
लिङो झेर्जुस् स्यात्। न इत्॥
उस्यपदान्तात्। ६। १। ९६॥
अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते। परत्वान्नित्यत्वाच्चातो येय इति प्राञ्चः। यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यं तथापि यास् इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम्। एवं च सलोपस्यापवाद इय्। अतो येय इत्यत्र तु सन्धिरार्षः। भवेः। भवेतम्। भवेत। भवेयम्। भवेवभवेम॥

ते झलि परे यः संयोगस्तदादित्वात्तथा चैकसकारकं रूपं तुल्यं सुडभावे यासुटः सकारस्य द्वित्वे कृते तु सुटि स्कोरिति सलोपात्सुट एव सकारस्य द्वित्वे च द्विसकारकमपि रूपन्तुल्यमेवेति सुटो विधानं व्यर्थमित्यपरितोषादाह। स्फुटतरं त्विति। एधिषीष्टे त्यादाविति भावः॥

मध्येऽपवादन्यायेनेति॥ रुदादिभ्य इति सूत्रात्सार्वधातुकइत्यननुवृत्तावयं न्यायः प्रवर्ततइति भावः॥

अन्तरङ्गत्वादिति। प्रत्ययमात्रापेक्षत्वाद् अतो येय इत्यस्य त्वाङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादिति भावः। नन्वपदान्ताकारस्य जुसश्चाश्रयणात्पररूपस्याप्युभयसापेक्षत्वमस्त्येवेति चेन्मैवम्। अनेकाश्रयत्वेऽपि प्रत्ययमात्राश्रयतया प्रकृतेनाश्रयणात्। व्याख्येयमिति। एतच्च विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लिङाशिषि । ३ । ४ । ११६ ॥

आशिषि लिङ्स्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥

किदाशिषि । ३ । ४ । १०४ ॥

आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । स्कोरिति सलोपः ॥

क्क्ङिति च । १ । १ । ५ ॥

गित्किन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ॥

आर्द्धधातुकसंज्ञेति । लङः शाकटायनस्यैवेत्यत एवकारोऽनुवर्त्तनीयः अन्यथा एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वेन सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात्ततश्च पक्षे शबादिः स्यात् ॥

किदाशिषि ॥ ङित्त्वे नैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किद्वचनमिज्यादित्यादौ संप्रसारणार्थं जागर्यादित्यत्र गुणार्थं च जागर्त्तेर्गुणो हि ङिति पर्युदस्यते ङित्त्वं चेह विशेषविहितेन कित्त्वेन बाध्यते । स लोप इति । झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः सुटस्तु पदान्तसंयोगादित्वेनेति भाव इति मनोरमायां स्थितं तदसंबद्धमिति मत्वा अत्र निष्कर्षमाहुः । भूयास्तां भूयास्तं भूयास्तेत्यत्र झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः भूयादित्यत्र सुट इव यासुटोपि सस्य लोपः पदान्तसंयोगादित्वेनैव । अन्यथा झल्परसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एव स्यात् मृष्ट इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपाबाधकत्वादिति ॥

ङिन्निमित्ते इति । किति गिति ङिति परे इकौ गुणवृद्धी नस्त इति न व्याख्यातं छिन्नं भिन्नमित्यत्र लघूपधगुणस्यानिषेधप्रसङ्गात् । न चारम्भसामर्थ्यं शङ्क्यम् । चित्तं स्तुतमित्यादावव्यवहिते किति चरितार्थत्वादिति भावः । अन्ये

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लुङ् । ३ । २ । ११० ॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ॥

तु क्ङ्कितीति प्रत्ययग्रहणात् प्रत्ययेन सन्निधापितस्याङ्गस्य क्ङिति परइति व्याख्याने तु छिन्नभिन्नमित्यादि सिध्यत्येव । न चैवं भवाम इत्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्तरङ्गगुणं प्रति बहिरङ्गनिषेधस्याप्रवृत्तेरित्याहुः । क्ङिति सूत्रे चर्त्वेन गकारोपि प्रश्लिष्यत इत्याशयेन गित्कित्ङिन्निमित्ते इत्युक्तं, गिति किं ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः जिष्णुः क्ङिति त्वस्मिन्स्थास्नुरित्यत्र घुमास्थेतीत्वं प्रसज्येत । न च ग्स्नोर्गित्त्वे भूष्णुरित्यत्र इण्निषेधो न स्यात् ग्लाजिस्थश्चेति चकाराद्भुवश्च ग्स्नुर्भवतीति स्वीकारादिति वाच्यं, श्रुकः क्ङितीत्यत्रापि चर्त्वेन गकारं प्रश्लिष्य गित्कितोरिण्न स्यादिति व्याख्यानात् । न चैवं चर्त्वस्यासिद्धतया श्रुक इत्यत्र विसर्जनीयो न लभ्यत इति हशि चेत्युत्वमेव स्यादिति वाच्यम् । सौत्रत्वान्न सु नइत्यत्र नेतियोगविभागेनासिद्धत्वाभावाद्वा इष्टसिद्धेः । वामनस्तु ग्लाजिस्थ इति सूत्रे स्था घा इति प्रश्लेषात् स्थास्नुरित्यत्र घुमास्थेतीत्वं न भविष्यतीति गकारप्रश्लेषाभावात् श्रयुकः क्ङितीत्यत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वाभावसमर्थनक्लेश इत्याहेग्लक्षणे इति । इत्येवं विहिते इत्यर्थः । इग्लक्षणे किम् । लैगवायनः लिगोर्नडादित्वात्फक् इहादिवृद्धेरोर्गुणस्य च वस्तुगत्या इक्स्थानिकत्वेपि न निषेधः । न चैक इत्युक्तेपि क्ङिति चेत्यारम्भसामर्थ्यादत्र निषेधो न भवेदिति वाच्यम् । नाडायनादौ तस्य चरितार्थत्वात् । भूयादिति । इह स्कोरिति लोपस्यासिद्धत्वात्तकारस्य संयोगान्तलोपः प्राप्तः पदान्तसंयोगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते । नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः स्यात्पदान्ते सं-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ॥

सर्वलकारापवादः ॥

स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । १७६ ॥

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च ॥

च्लि लुङि । ३ । १ । ४४ ॥

शबाद्यपवादः ॥

च्लेः सिच् । ३ । १ ॥

इचावितौ ॥

योगादिल्लोपस्य भृट् भृडित्यादौ भावकाशत्वादिति चेदत्राहुः। सुट्थासुटोः सनोस्ताभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वाभावाद् हल्ङ्याब्भ्यः प्रवृत्तेः परत्वाभावाच्चोक्तदोषशङ्कैव नास्तीति ॥

सर्वलकारापवाद इति । मास्त्वित्यादौ निषेधार्थकमाशन्य एव न तु माङित्याहुः ॥

च्लि लुङि ॥ इकार उच्चारणार्थ इति मनोरमा। न च मन्त्रे घसेति सूत्रे च्लेरिति स्थाने ल इत्युच्यमाने च्लिभिन्नस्यापि लकारस्य लुक् स्यादिति वाच्यम्। गातिस्थेति सूत्रात्सिच इत्यनुवर्त्य सिच्स्थानिनः स्थान्यर्हस्य लस्य लुगिति व्याख्यायामतिप्रसङ्गाद्विभाषानुवृत्तेर्लुको वैकल्पिकतया छन्दसि रूपान्तरस्यानापाद्यतया च सिजनुवृत्तिं विनापि नातिप्रसङ्ग इत्याहुः। शबाद्यपवाद इति । आदिशब्दात्तत्तद्गुणप्रयुक्तानां श्यन्नादीनां ग्रहणम् ॥

इचाविताविति ॥ तत्र इदित्त्वे प्रयोजनमसंस्त्वत्वानिदितामित्युपधालोपाभावः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु । २ । ४ । ७७ ॥
एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते ॥

भूसुवोस्तिङि । ७ । ३ । ८८ ॥
भू सु एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते । ७ । ३ । ९६ ॥
सिच् अस् चेति समाहारद्वन्द्वः, सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तेर्व्यत्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः स्यात् । इ-लोट् नेह सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् । हलः किम् । ऐधिषि । अपृक्तस्येति किम् । ऐधिष्ट । अभूतम् ॥

गातिस्था ॥ इह व्यवहितोपि लुगनुवर्त्तते न तु श्लुः व्याख्यानादित्याशयेनाह । लुगिति । गापाविति । गातीति श्तिपा विकरणशून्यस्य निर्देशाल्लुग्विकरण इणादेशो गृह्यते लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति परिभाषया पिबतिर्गृह्यते न तु पातिरित्यर्थः ॥

भूसुवोः ॥ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने सुवतिसुनोत्योस्तु न ग्रहणं तिङो विकरणेन व्यवधानात् ॥

अस्तिसिचोपृक्ते ॥ अत्र प्राञ्चः । सिच्चास्चेति समाहारद्वन्द्वे अस्तिसिच् तस्मादिति विग्रहं मत्वा अस्तेः सिचश्च परस्येति व्याचख्युस्तच्चिन्त्यम् । तत्र समासान्तस्यानित्यत्वाश्रयेण द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति प्राप्तस्य टचः परिहारेपि समुद्राभ्राद् घ इति निर्देशादल्पाच्तरमित्यं तदनित्यमित्याश्रित्य सिच्छब्दस्य परत्वसमर्थनेपि अस्तेर्भूरिति भूभावस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य तत्रापृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात् तथा गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचो

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३ । ४ । १९० ॥
सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्सम्बन्धिनो झेर्जुस् स्यात् ।
इतिप्राप्ते ॥

लुक्यपि स्थानिवद्भावेन सिचः परत्वानपायादगादस्थादभूदि-
त्यादौ अतिप्रसङ्गाच्च तदेतद् ध्वनयन् व्याचष्टे । सिचश्चेति ।
सौत्रं अत्वमिति । तेनात्र कुत्वजश्त्वे न भवत इति भावः ।
विद्यमानादिति । सिचोऽत्र विद्यमानविशेषणेन लुप्तात्सिचः
कृतभूभावादस्तेश्च नेति भावः । भाष्यकारास्त्वाहुः ।
अस्तिसिचोऽपृक्त इति द्विसकारकोऽयं निर्देश इति । अत्र
माधवः अस् स् इति समुदायस्याधातुतया इक्श्तिपौ
धातुनिर्देश इति श्तिप्प्रत्ययो न स्यादिति । अत्र वदन्ति । द्वि-
सकारकनिर्देशे श्तिप् न स्यादिति यदुक्तं तद्भ्रमोक्तिमात्रम् ।
इत्थं हि भाष्याशयः सिच इत्यस्यानन्तरं सकारः प्रश्लिष्यते न
तु श्तिपः प्राक् अत एव सिचोऽपृक्त इति द्विसकारकोऽयं निर्देश
इत्युक्तं भाष्ये अन्यथा अस्तीति निर्देशो द्विसकारक इत्येव
ब्रूयात्, एवं च सान्तादस्तेः सान्तात्सिच इति चार्थो निर्बाध
एव, द्वितीयस्य सकारो लुप्यते संयोगान्तस्य पदान्तस्येति व्याख्या-
नाद् व्यपदेशिवद्भावेन पदान्तत्वाद् द्वितीयसकारस्य । न च सं
योगान्तलोपस्यासिद्धत्वादतो रोरित्युत्वं दुर्लभमिति वाच्यम् ।
संयोगान्तलोपो रोरुत्वे इति वार्त्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् सं-
योगान्तं यत्पदमिति व्याख्याने तु नेह संयोगान्तलोपः किं तु
सकारद्वयस्यापि रुत्वे कृते अतो रोरित्यनेन एक एव उकारो
भविष्यति विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पश्वेकत्ववदविवक्षितत्वात् ।
न च स्थानिभेदेन उकारद्वये सत्यपि न क्षतिः सवर्णदीर्घान-
न्तरमाद्गुणे सति समीहितरूपसिद्धेरिति वाच्यम् । एकपदा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

आतः । ३ । ४ । ११० ॥

सिज्लुक्यादन्तादेव झेर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ॥

न माङ्योगे । ६ । ४ । ७४ ॥

अडाटौ । न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् भूद्वा ॥

अयत्वेनान्तरङ्गत्वाद्गुणे पश्चाद्वादेशप्रवृत्त्या सिचोपृक्तइति रूपासिद्धेः, तस्मादुक्तरीत्या एक एवोकार इति स्वीकर्तव्य अत एव विधेयगतैकत्वस्य विवक्षितत्वाद् एकः पूर्वपरयोरित्यत्र एकग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यातम् । नन्वतिपरे यो रुः सत्वातः परो न भवति अतः परस्तु अतिपूर्वो न भवतीति रुद्वयस्थाने कथमुकारः स्यान्नैवं, रोरिति जातिपरनिर्देशेनातः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च संभवात् । न चैवमपि परत्वाद्धशि चेति प्रथमस्यैव रोरुः स्यादिति वाच्यम् । रुत्वस्यासिद्धतया हश्परत्वाभावात् । न चाश्रयात्सिद्धत्वमिति वाच्यम् । स्थान्यंशे तथात्वेपि निमित्तभूतहशंशे तदसंभवात् । यद्यपि सत्वजातेरेकत्वादुभयोरपि एक एव रुर्भवतीति व्याख्यायां नायं क्लेशस्तथापि रुत्वविधौ पदस्येत्यनुवर्तनादेकपदान्तत्वं न संभवति द्वितीयसकारस्य पृथक्पदत्वादित्याहुः । अपृक्तहल इति । अपृक्तसार्वधातुकस्येति प्राचोक्तं तु अयुक्तम् । ऐधिषि इत्यादावतिव्याप्तेः सार्वधातुकग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च ॥

आतः ॥ सिज्ग्रहणमनुवर्तते झेर्जुसितिच सिच आकाराच्च परस्य झेर्जुस् तत्र प्रत्ययलक्षणेन सिचः परत्वमाकारात्तु श्रुत्या एवं स्थिते फलितमाह । सिज्लुकीति । गातिस्थेति सूत्रेणेत्यर्थः । सिजभ्यस्तेति पूर्वसूत्रेणैवादन्तादपि सिद्धे नियमार्थोयमित्याह । आदन्तादेवेति ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३९ ॥

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम्। अभविष्यत्। अभविष्यताम् अभविष्यन् अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम ॥

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥

आनि लोट् । ८ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात्। प्रभवाणि ॥ दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो व-

---

हेतुहेतुमद्भावादीति। अत्र केचित् आदिशब्देनाशंसावचनं गृह्यतइति व्याख्याय आशंसावचने लिङो यन्निमित्तं तत्रापि क्रियातिपत्तौ भविष्यति लृङ् गुरुश्चेदायास्यत् आशंसेऽहमध्यैष्ये इत्याद्युदाहरन्ति। अन्ये तु भविष्यति मर्यादेत्यादिना भविष्यतीत्युपक्रम्य यो यो लिङ् विहितः तन्निमित्त एव क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति नान्यत्रेत्याहुः। लिङ्निमित्तमिति। हेतुहेतुमतोर्लिङ् इच्छार्थेषु लिङ्लोटावित्यादिलकारार्थप्रक्रियायां स्फुटीभविष्यति। अनिष्पत्ताविति। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यदिति तत्रैवोदाहरिष्यति ॥

प्रागेवेति। न परतः नापि व्यवहिता इत्यर्थः। अत एवच्छन्दसि परेपि व्यवहिताश्चेतिसूत्रितम् ॥

आनि लोट् ॥ नि लोडित्येव वक्तव्ये आनिग्रहणमागमशास्त्रस्यानित्यतां ज्ञापयितुम्। तेन सागरं तर्तुकामस्य जप्त्वा स्तोत्रमित्यादि सिद्ध्यति। लोड्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्। न

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वाच्यः ॥ * ॥ दुःस्थितिः दुर्भवानि ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधि-
णत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ अन्तर्धा । अन्तर्धिः । अन्त-
र्भवाणि ॥

शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे । ८ । ४ । १८ ॥
उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ प-
रे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रनि-
भवति । धातूपसर्गाणामसमस्तत्वेपि संहिता नित्या तदुक्तम् ॥

च प्रकृष्टा वपा येषां तानि प्रवपाणि मांसानीत्यत्राप्यनेन नि-
त्यं णत्वं स्यादिति वाच्यम् । उपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणाच्चा-
स्याप्रवृत्तेः प्रातिपदिकान्तेति वैकल्पिकत्वं तु दूष्यतएव ॥ दुरः
षत्वेति ॥ दुरः परस्य णत्वं नेति केचिदिति प्राचोक्तं त्वयुक्तम् ।
एवं हि सिद्धान्ते णत्वं स्यात् तच्चाकरविरुद्धमिति भावः । अ-
न्तर्द्धेति । आतश्चोपसर्गइत्यङ् टाप् । अन्तर्द्धिरिति । उपसर्गे घोः
किः अन्तःशब्दस्याङ्किविधावुपसर्गत्वमुपसंख्यायते तत्र, प्रकृतानुप-
योगादुपेक्षितम् । भिदादिपाठेन प्रज्ञाश्रद्धेति निपातनेन वा
गतार्थत्वाच्च ॥

शेषे विभाषा ॥ नेर्गदनदेति सूत्रोक्तापेक्षया शेषत्वमाह ।
गदनदादेरन्यस्मिन्निति । उपदेशे किम् । प्रनिचकार प्रनिच-
खादेत्यत्रापि निषेधो यथा स्यात् । अषान्तेति किम् । प्रनिपि-
नष्टि । उपदेशग्रहणात् प्रनिपेक्ष्यति च । चक्षिङः ख्याञ् । प्रनि-
चक्शे इत्यत्रापि निषेधः । शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । णत्वशास्त्रे
संहितायामित्यधिकारात् संहितायामविवक्षितायां णत्वाभावः
संहितायां तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमनेन विभाषाग्रहणे-
नेत्याशङ्का न कार्येत्याह । धातूपसर्गाणामित्यादि । एकपदत्व-
मेनैव सिद्धे समासग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेनेति बोध्यम् ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ इति ॥

सत्ताद्यर्थनिर्देशस्योपलक्षणम् । यगात् स्वर्गो भवतीत्यादा-वुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्र-भवति । पराभवति । संभवति । अनुभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः । उक्तं च ॥

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवद्

इति ॥ १ ॥

एध वृद्धौ । कथ्यन्ताः षट्‌त्रिंशदनुदात्तेतः ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे । ३ । ४ । ७९ ॥

टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ॥

वाक्ये त्विति । सा संहिता विवक्षाधीना न त्वत्र नित्येत्यर्थः । उप-लक्षणमिति । एतच्च सत्ताद्यर्थनिर्देशं कृतवतो भीमसेनस्यापि संमतमित्यत्र कुर्द खुर्द गुर्द क्रीडायामेवेत्येवकारो ज्ञापकः । सि-धतेर्गतावित्ति सूत्रे गतावित्ये तदपि षिध गत्यामित्याद्यर्थनिर्दे-शस्योपलक्षणत्वएव घटते नान्यथेति दिक् । उत्पद्यत इत्याद्य-र्थादिति । एवं च उपसर्गं विनाप्युत्पत्त्यर्थप्रतीतेरुद्भवतीत्यादौ प्र-युज्यमानोप्युपसर्गः द्योतक एव न तु वाचक इति भावः । उपसर्गेण धात्वर्थ इति । अत एवाऽमरेणाप्युक्तम् । स्यादाभाष-णमालापः प्रलापोनर्थकं वचः । अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥ विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः । सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्नव इति ॥

टित आत्मने ॥ ननु शानचोपि लस्यानिकात्मनेपदत्वा-त्पचमानो यजमान इत्यत्र टेरेत्वेन भवितव्यं चेदत्राहुः ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४ ॥

अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत् स्यात् ॥

आतो ङितः । ७ । २ । ८१ ॥

अतः परस्य ङितामाकारस्य इत् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥

थासः से । ३ । ४ । ८० ॥

टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे एधेथे एधध्वे । अतो गुणे । एधे एधावहे एधामहे ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्यात् लिटि । आमो मकारस्य नेत्वमास्कासोराम्विधानाज् ज्ञापकात् ॥

आमः । २ । ४ । ८१ ॥

आमः परस्य लुक् स्यात् ॥

प्रकृतैस्तिबादिभिरात्मनेपदानां विशेषणान्न दोषः । एवं तु टितस्तङां टेरे इत्येव वक्तुमुचितमिति ॥

थासः से ॥ एकारोच्चारणं ज्ञापनार्थमिति लिटस्तझयोरित्यत्र स्फुटीभविष्यति । अतो गुणे इति । इट एत्वे कृते आद्गुणं बाधित्वा वृद्धौ प्राप्तायामनेन पररूपमित्यर्थः ॥

इजादेश्च ॥ धातोरेकाच इत्यतो धातुग्रहणं कास्प्रत्ययादित्यत आम् लिटीति चाऽनुवर्तत इत्याह । इजादिर्यो धा-धातुरित्यादि । गुरुमान् किम् । इयेष । ऋच्छेस्त्वानर्छ ॥

आमः ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च नेह । आम । आमतुः । परस्य लुगिति । मन्त्रे घसेति सूत्राल्लेरित्यनुवर्त्य लेर्लुगिति काशिकादौ व्याख्यातं तदत्रोपेक्षितं व्यावर्त्यालाभात् । तिङोपवादत्वाल्लावस्थायामेवायं

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ॥

आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोनुप्रयुज्यन्ते । आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्येतिसूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृभ्वस्तियोगइत्यतः कृञो द्वितीयेतिञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृभ्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः स-

लुक् । तेन आमन्तस्याऽतिङन्तत्वाद् देवदत्तादिपदात् परत्वेपि तिङ्ङतिङः इति न निघातः । आमन्तात् परस्य निघातस्य तिङन्तस्येत्यर्थः । न चातिङन्तत्वे पदत्वाभावादामन्तात्परस्य निघातो न सिध्यतीति शङ्क्यम् । लिटः कित्त्वात् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्तावामन्तस्याव्ययत्वात्सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततया पदत्वात् ॥

कृञ् चानुप्रयुते ॥ कथं तर्हि तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् । प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकारेति । प्रमाद एवायं, न च विपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यात्पश्चात्प्रयोगो व्यवहितोपि न दुष्यतीति वाच्यं, विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति वार्तिकविरोधात् । अन्यस्यापीति । यदि इह कृञ्शब्देन एक एव धातुर्गृह्येत तदा धात्वन्तरस्य प्राप्त्यभावादाम् प्रत्ययवद् इति सूत्रेऽनुप्रयुज्यमानस्य कृञ इति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः । न चात्र कृञ् चेति चकारेणैवाऽनुप्रयोगोन्यस्यापीति ज्ञायतइति शङ्क्यम् । धातोराम् स्यात् अनुप्रयुज्यते च लिट्परः कृञ् इत्यर्थसमर्पकतया तस्योपक्षीणत्वात् । अभेदान्वय इति । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकसिद्ध इति भावः । एवं च एधां चक्रे एधां बभूवेत्यादौ ए

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भ्वादिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ॥

आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तु ल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृञोप्यात्मनेपदं स्यात् ।

कर्तृकभूतानद्यतनपरोक्षा वृद्ध्यभिन्ना क्रियेति तुल्यो बाधः । ननु करोतिः सकर्मकः भवतिस्त्वकर्मक इति कथमिह तुल्यतेति चेदाहुः । यदा हि करोतिरुत्पादनार्थकः स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यते घटं चक्रे राज्यं चकारेति तदा नियमेन सकर्मत्वं यदा तु क्रियान्तरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते जुहवां चकारेत्यादौ तदा यत्समानाधिकरणः करोतिस्तस्य सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां स्वयमपि तथा भावं भजते । एवं भ्वस्त्योरप्याम् । प्रकृतिसामानाधिकरण्येन क्वचित्सकर्मकत्वं बोध्यमतएवानुप्रयुज्यमानाद्भवतेः सकर्मकत्वात्कर्मणि लिट् तथाचमाघः । तस्याऽतपत्रश्चिभरांबभूवे इति । श्रीहर्षस्य । तपर्तुपूर्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्बिभरांबभूविरे इति । सर्वेदमवधेयम् । जुहाव जुहवांचकार जुहवांबभूवेत्यादौ केवलो होमो गम्यते इतरत्र तु होमरूपा क्रियेति बोधः । फले तु न कश्चिद्विशेषः घटमानय द्रव्यं घटमानयेत्यत्र यथा । एवंचाम्प्रकृत्यर्थंगतकारकसंख्याविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलमिति । अनन्वितेति । संपदार्थस्यास्प्रकृत्यर्थस्य चाभेदान्वयो न संभवति उभयोरपि विशेषरूपत्वादिति भावः ॥

आम्प्रत्ययवत् ॥ आम्प्रत्ययान्तस्यात्मनेपदाभावादाह । अतद्गुण इति । प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानादिति । इती-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते। पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगेपि फले ईन्दांचकारेत्यादौ न तङ् ॥

लिटस्तझयोरेशिरेच् । ३ । ४ । ८१ ॥

लिडादेशयोस्तझयोरेश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं तङादेशानां टेरेत्वं नेति । तेन डारौरसां न । क्त ए इति स्थिते ॥

असंयोगाल्लिट् कित् । १ । २ । ५ ॥

असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित् स्यात् । क्ङितिचेतिनिषेधात्सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो न । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ॥

यान्ताद्वृत्तिः । अनुप्रयोगस्येत्यत्र कर्मणि षष्ठीति भावः । अनुदात्तङित इत्यतोऽनुवर्तनादाह । आत्मनेपदं स्यादिति । एवमप्राप्तस्य विधानेपि प्राप्तस्य निवारणमनेनैव सूत्रेण न संभवतीत्यत आह । वाक्यभेदेनेति । अत्र च प्रमाणमाम् प्रत्ययवदिति वचनमेव । अन्यथा पूर्ववदित्यनुवृत्त्यैवाऽनुप्रयोगस्य कृञः आमः पूर्वेण तुल्यमित्यर्थलाभादिष्टसिद्धेः किं तेन आम् प्रत्ययवदित्यनेन ॥

लिटस्तझयोः ॥ एशिति शकारकरणमकारविशिष्टतकारस्यादेशत्वाय ॥

असंयोगात् ॥ असंयोगादितिकिं ममन्थे । पत्र नलोपो न ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

द्विर्वचनेऽचि । १ । १ । ५९ ॥

द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये ॥

द्विर्वचनेचि ॥ अचा सामानाधिकरण्यलाभाय द्विर्वचनश-ब्दस्य तन्निमित्ते लक्षणा स्वीक्रियते । यद्वा । उच्यते इति व-चनं द्विर्वचनं यस्मिन्नचि तद्द्विर्वचम् । अथवा द्विर्वचनमस्मि-न्नस्तीत्यर्शआद्यच् । तदेतदाह द्वित्वनिमित्तेऽचीति । इह अचः परस्मिन्नित्यतोऽच् इति स्थानिवदादेश इत्यस्मादादेश इति न पदान्तेत्यतो नेति चानुवर्त्तते तदाह । आदेशो न स्यादिति । यद्यपीह वृत्त्यादावजादेशः स्थानिवत् स्यादिति रूपातिदेशप-क्षः स्वीकृतः फलं चोभयत्र तुल्यं तथाप्यादेशनिषेधपक्षोपि भाष्यारूढ इति स एवात्र स्वीकृतः । किं च आदेशमङ्गीकृत्य पुनः स्थानिरूपाश्रयणापेक्षया निषेधपरतया व्याख्यानमेव लघु । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् । न पदान्तेति निषेधानन्तरं पाठोप्येवं सत्यनुगृहीत इति श्रे-यानयं पक्षः । इष्टानुरोधेन द्विर्वचनइत्यावर्त्य कालावधारण-परतयापि व्याचष्टे । द्वित्वे इति । कृते तु द्वित्वे यथायथमादेशः स्यादेवेति भावः । द्वित्वनिमित्ते किम् । दुद्यूषतीत्यत्र द्वित्वा-त् परत्वादूठि कृते यदि यणः पूर्वमेव द्वित्वं स्यात् तदा दि-द्यूषतीत्यनिष्टं रूपं स्यात्तन्माभूदिति द्वित्वनिमित्तइत्युक्तम् । न तूठ् द्वित्वनिमित्तम् । अचीति किम् । जेघ्रीयते । देध्मीय-ते । शाशय्यते । इह ईघ्राध्मोरिति ईकारः । अयङ् यि क्ङिती-त्ययङादेशश्च निषिध्यते स माभूदिति प्राञ्चः । अन्ये त्वाहुः । अचीति व्यर्थं घ्रीय्ध्मीय्शय्यइति द्वितीयाजवधिकस्यैकाचः का-र्यितया यङो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति । अचः किम् । असू-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

षुपत् । इह स्वापेश्चङीति यत्संप्रसारणं तस्मिन्निषिद्धेऽभ्यासे उ-
वर्णो न श्रूयेत । न च द्वित्वे कृते पुनः संप्रसारणे स्वापेरव-
यवत्वाविशेषादभ्यासे तदुत्तरखण्डे च उकारश्रवणं भवेदिति
वाच्यम् । परस्य संप्रसारणे कृते यून इत्यत्रेव न संप्रसारण-
इति पूर्वस्य यणः संप्रसारणनिषेधात् । स्यादेतत् । चक्रतुरि-
त्यत्र अच आदेशस्य निषेधाप्रवृत्त्या यण् स्यादेव । अतुसो द्वि-
त्वनिमित्तत्वेऽपि अकारस्याऽतथात्वात् । न च द्विर्वचनेचीत्यस्य
वैयर्थ्यम् । चक्रे इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा चैकाच्त्वाभा-
वाल्लिटि धातोरितीह द्वित्वं न स्यादिति चेन्नैवम् । इह द्वि-
त्वनिमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा यत् द्वित्वप्र-
योजकं लक्ष्यानुरोधेन तस्य सर्वस्य ग्रहणात् । एतच्च ठस्येक
इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । तथा च ऊर्णोतेः सनि सनीवन्तेती-
ट्पक्षे विभाषोर्णोरिति ङित्त्वविरहे ऊर्णुनविषतीति सिद्धं
सन्नन्तस्य द्वित्वविधाने सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्परे प्रा-
प्तयोर्गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्तव्ये निषेधात् । अत एवाहुस्तद्भा-
वभाविताभावेनेह निमित्तत्वमिति । एवं च द्वित्वनिमित्तघट-
कतया सन इडागमो अतुस अकारस्य द्वित्वनिमित्तमिति स्थि-
तम् । नन्वेवम् ऋधातोः सनि स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति इटि
कृते इस्शब्दनिमित्तकस्य गुणस्य द्विर्वचनेऽचीति निषेधेऽजादे-
र्द्वितीयस्येति द्वित्वप्रसङ्गाद्रिरिषतीति न सिध्येत् । रिस्शब्द-
स्य द्वित्वे तु यद्यपि सिद्ध्यति तथापि गुणनिषेधे रिस्शब्द
एव दुर्लभ इति चेद् अत्राहुः । गुणे रपरे कृते रिस्शब्दस्यैव
द्वित्वम् । नच द्वित्वनिमित्ते ह्यचि गुणस्य निषेधः । इस्शब्दस्तु
नेह निमित्तं कार्यित्वात् । न हि कार्यी निमित्ततयाऽऽश्रीयते ।
स्थण्डिलाच्छयितरि व्रतइति ज्ञापकात् । अन्यथा शौङो ङित्त्वेन

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

उरत् । ७ । ४ । ६६ ॥
अभ्यासऋवर्णस्य अत् स्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् ॥ हलादिः शेषः । प्रत्यये किम् । वव्रश्च ॥

कुहोश्चुः । ७ । ४ । ६२ ॥
अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते एधांचक्रिरे ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७ । २ । १० ॥
उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येट् न स्यात् । उपदेश इत्युभयान्वयि । एकाच

ङ्किति चेति गुणनिषेधाच्छ्रयितरोति रूपस्यासिध्यापत्तेः । न च क्ङिति ङिति परे गुणवृद्धी नेति व्याख्यायामुक्तार्थे श्रयितरीति न ज्ञापकमिति वाच्यम् । तद्व्याख्यायां छिन्नं भिन्नमित्यत्र गुणनिषेधो न स्यादित्यादिदोषस्य ङ्किति चेति सूत्र एवोपपादितत्वात् । न चैवं कार्यिणो निमित्तत्वानाश्रयणे सन्नन्तस्य कार्यित्वात्सनि परतः प्राप्तयोः गुणावादेशयोरनिषेधाद्गुणुनविषतीत्यपि न स्यादितिवाच्यम् । मत्वर्थीयेनिना कार्यमनुभवत एव कार्यित्वलाभात् । उर्णोतेर्हि नुशब्द एवद्वित्वरूपकार्यमनुभवति न तु सन् । अरिरिषतीत्यत्र तु रिस्शब्दः । कार्यभागिति वैषम्यादिति ।

उभयान्वयीति । मध्ये पाठाद्देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यत इत्यर्थः । तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तुं गन्तुमित्यादाविण्निषेधः फलम् । नित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वात् पिपक्षति बिभत्सतीत्यादाविण्निषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलम् । द्वित्वे कृतेऽनेकाच्त्वात् । नन्वेकाच इत्युक्ते ह्युपदेशपदेनाप्यन्वयः स्यो-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

इति किम् । यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि ॥

श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।
यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥

इति । एतच्चैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । अच इत्येकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन वधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न

कर्तव्यस्तदेव मास्तु उपदेशेऽनुदात्तादित्यनेनैवेष्टसिद्धेरितिशङ्कते । एकाचः किमिति । पिपचतीत्यादाविव यङ्लुक्यपि इण्निषेधः स्यादेवेत्याशङ्कायामाह । स्मरन्तिहीति । श्तिपेत्यादि । श्तिपा तथा । स्यतिहन्तियातिवातिद्रातीत्यादि । तेन प्रन्यजङ्घनीदित्यादौ नेर्गदेति णत्वं न । शपा यथा । भरेति । तेन बिभर्तेः सनि बिभरिषतीत्यत्र सनीवन्तर्धेतीड् विकल्पो न किंतु नित्यमेवेट् एकाच् इति निषेधाप्रवृत्तेः । अनुबन्धेन निर्देशो द्विधा स्वरूपेणेत्संज्ञकत्वेन च । स्वरूपेण यथा । शीङः सार्वधातुके गुणः दीङो युडचीति । शेशीतः । देदितः । तसि क्त्वाप्रत्ययेचेमे क्रमेणोदाहरणे । इत्संज्ञकत्वेन यथा । अनुदात्तङितः तेन स्पर्द्धशीङादिभ्यः अनुदात्तङित इत्यात्मनेपदं न । पास्पर्द्धीति । शेशयीति । गणेन यथा । बेभिदीति । रुधादिभ्य इति श्नम् न । एकाच्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे । तेन बेभेदिता चेच्छिदितेत्यादाविण्निषेधो न । एतच्चेति । न च श्तिपा शपाद्यंशे कथमिदं ज्ञापकमिति शङ्क्यम् । एकदेशानुमतिद्वारा सर्वत्र ज्ञापनस्योपपदमितिङित्यादौ दृष्टत्वात् । अत एव तत्र गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति सिद्धमित्युक्तम् । अनन्यार्थैः स्यतिहन्तिभरेत्यादिभिः श्तिबादिभिरेव ज्ञापनसम्भवाच्च । अपरस्परा इति सूत्रे सा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाच्त्वात् । अनुदात्तास्त्वनुपदमेव संग्रहीष्यन्ते । एधांचकृषे । एधांचक्राथे ॥

तत्त्वत्र ग्रहणेन एकदेशानुमत्या लुम्पेदवश्यमः कृत्ये इत्यादिपूर्वाचार्यश्लोको ज्ञापित इति तु तत्रावोचाम । मनोरमायां त्वेकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषायाः ज्ञापनस्य गतिकारकोपपदानामित्यादौ दृष्टत्वादित्युक्तं तदयुक्तमिति नव्याः । गतिकारकोपपदानामित्यादेव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा न च तज्ज्ञापनं तत्रैव दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति । तद्वत इति । न च मत्वर्थलक्षणायां मानाभावः । वसत्यादीनामनुदात्तपाठस्यैव तत्र मानत्वात् । न चेदानीमनुदात्तपाठः परिभ्रष्टः, आधुनिकानां वसतिशक्नोत्यादिपाठस्तु अनार्षत्वान्न मानमिति शङ्क्यम् । पाणिनिना पठितानामेवानुदात्तधातूनामाधुनिकैः व्याख्यातृपरंपरया संगृहीतत्वात् । अन्यथा एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिलाभार्थमेकग्रहणे कृतेप्यनुदात्तपाठस्य परिभ्रष्टत्वात् वसतिशक्त्यादयोऽनुदात्ताः न तु भ्वेधादय इति निर्द्धारणं न स्यात् । एकग्रहणेति । नन्वेकाज्ग्रहणं यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमित्युक्तौ पुनरेकग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तौ परस्परव्याघातः स्यादिति चेदत्राहुः । एकाच्शब्देन एकाज्ग्रहणं यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमिति नार्थः किं तु वस्तुगत्यैवैकाज्ग्रहणं तच्चैकग्रहणं विनैव लभ्यत इत्यदोष इति । वधेरिति । यस्तु तद्व्यावृत्तये अनिट्कारिकासु अदन्तपर्युदास उक्तो व्याघ्रभूतिना स एव प्राचाऽनुसृतः । अदूदृदन्तरुस्नुक्ष्णुशीयुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः । वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचः स्वरान्ता धातवोऽनिट इति । स चादन्तपर्युदास इहोपेक्षितः । सूत्राननुगुणत्वात् । तथाहि । स-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्। ८। ३। ७८॥

इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात्। एधांचकृढ्वे। एधांचक्रे। एधांचकृवहे। एधांचकृमहे। एधांबभूव। अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न।

र्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन कृइत्यादेः करित्यादेशस्तस्य यथा स्थान्युपदेशं गृहीत्वा कर्ता हर्तेत्यादौ निषेधः प्रवर्तते तथैव बधादेशेपि प्रवर्तमानः केन वार्यताम्। अदन्तपर्युदाससामर्थ्यादिति चेन्न। सूत्रकारेणाऽपर्युदस्तत्वादिति भावः॥

इणः षीध्वम्॥ इण्कोरित्यधिकारेपि पुनरिण्ग्रहणं कवर्गात्परस्य माभूदित्येतदर्थम्। तेनेह न। पक्षीध्वम्। अङ्गात् परेषामिति। विहितानामित्युक्तौ तु दाञो लुङि अदिढ्वमित्यत्राव्याप्तिः स्यात् लिहदुहनहां ढत्वघत्वधत्वेषु लिक्षीध्वं धुक्षीध्वं नत्सीध्वमित्यत्राऽतिव्याप्तिश्च स्यादिति बोध्यम्। अङ्गात् किम्। वेविषीध्वम्। यद्यर्थवतः षीध्वमित्यस्य ग्रहणात् कृषीढ्वमित्यादावेव भवेत् तथाप्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषा क्व चिन्न प्रवर्तत इति ज्ञापनार्थमिदमुक्तम्। तेन अनिनस्मन्ग्रहणानीति सिद्धम्। एधां बभूवेत्यादि। आम्प्रत्ययवदिति सूत्रे कृञ्ग्रहणाद् अनुप्रयोगान्तरे तङ् नेति शेषात् कर्तरीति परस्मैपदमेव। भावकर्मणोस्तु स्यादेव एधां बभूवे ईक्षां बभूवे इति। अस्तेस्तु भावकर्मणोस्तङि कृते एशि इटि च रूपे विप्रतिपद्येते। तथाहि। उभयत्रापि ह एतीति हादेशे कृते एधामाह ईक्षामाह इति केचित्। तासिसाहचर्यादिस्येव हत्वं न त्वेशीत्यन्ये। तत्साहचर्यादेव सार्वधातुकएव एति हत्वम्। तथा च कर्मव्यतिहारे त-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अन्यथा हि कस् चानुप्रयुज्यतइति कभ्विति वा ब्रूयात् ॥

अत आदेः । ७ । ४ । ७० ॥

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एधामास । एधामासतुरित्यादि ॥ एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ।

धि च । ८ । २ । २५ ॥

धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ॥

ह एति । ७ । ४ । ५२ ॥

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे ॥ एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥

आमेतः । ३ । ४ । ९० ॥

लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥

सवाभ्यां वामौ । ३ । ४ । ९१ ॥

ङि व्यतिहे इत्यत्रैव भवति न तूक्तद्वयेपि । तेन एधामासे ईक्षामासे इत्येव रूपमित्यपरे । कृभ्वस्तीति । यद्यपि कृञ् इत्युक्तौ लाघवमस्ति तथापि धातुत्रयस्यैव लाभार्थं प्रत्याहाराश्रयणं क्लेश इति भावः ॥

पररूपापवाद इति । अपवाद इत्ययं ग्रन्थो नामधातुप्रक्रियास्थस्वग्रन्थेन सह विरुध्यते । तत्र हि अ इवाचरति अति । प्रत्ययग्रहणमपनीय काव्यनेकाच् इत्युक्तेनाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वमतो गुणे । अत आदेरिति दीर्घः । णल औ । वृद्धिरित्युक्तत्वात् । हलादिः शेषात् प्रागेव परत्वादत आदेरिति दीर्घे कृते तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्तीति चिन्त्योयं ग्रन्थ इति नव्याः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सवाभ्यां परस्य लोडेत: क्रमाद्व अम् एतौ स्तः । एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् ॥

एत ऐ । ३ । ४ । ९३ ॥

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोपवादः । एधै । एधावहै । एधामहै ॥

आडजादीनाम् । ६ । ४ । ७२ ॥

आजादीनामाट् स्यात् लुङादिषु । अटोपवादः ।

आडजादीनाम् । एतच्चाजादीनामटा सिद्धमिति वार्तिककृता प्रत्याख्यातम् । ननु अटि सति वृद्धिरेचीत्यनेन ऐधतेत्यादिसिद्धावपि ऐन्ददित्यादि न सिध्येत् । किं च अतो गुणे इति पररूपप्रवृत्त्या ऐधतेत्याद्यपि न सिद्ध्येत् । यदि त्वटश्चेति क्रीयेत तर्हि अस्वपोऽहसद् इत्यत्र वृद्धिः स्यात् । रुदश्च पञ्चभ्य: अट् गार्ग्यगालवयोरिति अडागमस्य सत्त्वादतो रोरप्लुतादिति रोत्वे सति अच्परत्वाच्चेति चेन्न । उपसर्गादृति धाताविव्यपकृष्याजादौ धाताविति व्याख्यानात् । न च अस्वपोत्सीत्यादावोकारस्यान्तवद्भावेनाट्त्वात्परचाजादिधातुसत्त्वाच्चोक्तदोषस्तदवस्थ इति वाच्यम् । आदित्यनुवर्त्य अकाररूपादाटोऽचि परे वृद्धिरिति व्याख्यानात् । एतेन अटश्चेत्युक्तावट गतावित्यस्माल् ल्युटि अटनमित्यत्रापि प्रसङ्गः स्यादित्येतदपि निरस्तम् । न चैवमपि आतद् आतीद् इत्यादि न सिध्यति । अटश्चेत्यस्य ऐन्ददित्यादौ सावकाशतया परत्वादिम अतो गुणस्यैव प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । चकारोऽत्र पुनर्वृद्धिविधानार्थं इत्यभ्युपगमादन्तरङ्गत्वाद्वा अटश्चेत्यस्यैव प्रवृत्तेः । स्यादेतत् । आडजादीनामिति सूत्राभावे आस्तामासन् इति कथमटा

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

आटश्च । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥

लिङः सीयुट् । ३ । ४ । १०२ ॥

सलोपः । एधेत । एधेयाताम् ॥

झस्य रन् । ३ । ४ । १०५ ॥

लिङो झस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् ॥

इटोऽत् । ३ । ४ । १०६ ॥

लिङादेशस्य इटोऽत्स्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम् । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधि-

सिध्यति । असोरित्यल्लोपेन भटश्चेति तन्न वृद्ध्यप्रवृत्तेः । मैवम् । अन्तरङ्गत्वात् प्रागेवाडागमे कृते वृद्धौ च कृतायां पश्चात् असोरल्लोपस्याप्रसक्तेः । न च वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धेः प्रागल्लोप एव स्यादिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् । वार्णादाङ्गमिति परिभाषाया अनित्यत्वाद्वा । तत्र हि असोरल्लोप इति तपरकरणमेव लिङ्गं, यदि वृद्धेः प्रागेवाल्लोपः स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेनेति । यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामानट् आव इत्यादौ छन्दस्यपि दृश्यत इत्याडागमस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदर्थमाटसूत्रं कर्तव्यं तथाप्याटं विनैवाड्व्यत्ययेन आङ्पूर्वकत्वेन वा तत्र कथंचिद् व्याख्येयमिति स्थितस्य गतिमाहुः ॥

सलोप इति । लिङः स लोपोनन्त्यस्येत्यनेन । एधेयाता मिति । सीयुटः सलोपे षाद् गुणः ॥

एधिषीध्वमिति ॥ इणः परत्वेपि इणन्तादङ्गात् परत्वाभावादिणः षीध्वमिति ढत्वं न भवति ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

षीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि । ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ॥

आत्मनेपदेष्वनतः । ७ । १ । ५ ॥

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत् इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषत । ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथाम् । इणः षीध्वं लुङ् लिटां धोऽङ्गात् । ऐधिढ्वम् । इड्भिन्न एव इणिह गृह्यते इति मते तु । ऐधिध्वम् । ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात् षोड़श रूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि ॥ ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्धलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ॥

ऊदृदन्तैर्यौति,रुक्ष्णु,शी,स्नु,नु,क्षु,श्वि,डीङ्,श्रिभिः ॥

आत्मने । झोन्त इत्यतो झ इति अदभ्यस्तादित्यस्मात् अदिति चानुवर्तते तदाह । झस्यात्स्यादिति । आत्मने पदेषु किम् । अन्तति । सुन्वति । अनतः किम् । एधन्ते । प्लवन्ते । इड्भिन्न एवेणिति । विभाषेट इति इटो विशिष्य ग्रहणाद्ब्राह्मणबलीवर्दन्यायेन कैश्चिदिड्भिन्न एवेणिह गृह्यतइति भावः ॥

ऊदृदन्तैरिति । ऊदृदन्तैर्विना यौत्यादिभिर्विना वृङ्वृञ्भ्यां विना च अन्ये ये एकाचोऽजन्तास्ते निहताः अनुदात्ता इत्यर्थः । तथा च दाता धाता चेतास्तोतेत्यादिषु इण् न भवति । ऊदन्ताः भूलूप्रभृतयः । ऋदन्ताः कृतप्रभृतयः । यु मिश्रणादौ । रु शब्दे रुङ् गतिरेषणयोरित्युभयोर्ग्रहणम् । निरनुबन्धपरिभाषया लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरिति परिभाषया च । न च साहचर्याल्लुग्विकरणस्यस्यैव ग्रहणमिति भ्रम्यम् । त-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वृङ्,वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥
शक्लृ,पच,मुच्,रिच्,वच्,विच्,सिच्,प्रच्छि,त्यज्,निजिर्,भजः ।

स्यानित्यत्वात् । क्ष्णु तेजने । शीङ् स्वप्ने । स्नु प्रस्रवणे । णु स्तुतौ । टक्षु शब्दे । ट्वोश्वि गतिवृद्ध्योः । डीङ् विहायसा गतौ । श्रिञ् सेवायाम् । वृङ् संभक्तौ । वृञ् वरणे । नन्वेतद्भिन्नानामेकाचामेवानुदात्तत्वे ऊर्णुतः ऊर्णुतवानित्यादि न सिध्येदिति चेन्मैवम् । ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्य इति वक्ष्यमाणवार्तिकेनेष्टसिद्धेः । अत एव ऊर्णोनूयते इत्यत्र धातोरेकाच इति यङ् । ऊर्णुनावित्यत्रानेकाच्त्वेन प्रवृत्तस्याऽमोऽभावश्च सिध्यति । उक्तं च भाष्ये ।

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

इति । विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति हेतावियं पञ्चमी हेतुरिह फलम् । एतच्च कैयटे स्पष्टम् । उपग्रहः प्रतिषेधः । इट्प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । एवं च णुवद्भावेनैकाच्त्वात् श्र्युकः किती ति निषेधप्रवृत्ते रूर्णुत इत्यादि सिध्यति । एकाच उपदेशइतीण्निषेधस्तु न प्रवर्तते णुवद्भावेनैकाच्त्वेप्यनुदात्तत्वाभावात् ऊर्णुधातोर्णुधातोश्च उदात्तत्वात्, तथा चोर्णुविता प्रौर्णातीदित्याद्यपि सिद्धम् । वसतिशक्लृघसृभ्य इति प्राचो ग्रन्थस्थं पाठमुपेक्ष्य हलन्तेषु कादिक्रमेणाह । शक्लृ इति । कान्त एकः । चान्तेषु पच् मुच्रिच्वच्विचसिचः षट्, डुपचष् पाके । पचि व्यक्तीकरणे । द्वावपि पचित्यनेन गृह्येते । मुच्लृ मोक्षणे । रिचित्यनेन रिचिर् विरेके । रिच वियोजनसंपर्चनयोरिति यौजादिकस्य गृह्यते । वचित्यनेन तु वच परिभाषणे ब्रुवो वचिरपि । वचिर्यौजादिकोपि गृह्यते । विचिर् पृथग्भावे । षिच क्षरणे । छान्तेषु प्रच्छेकः । जान्तेषु

भञ्ज,भुज्,भ्रस्ज्,मस्जि,यज,युज्,रुज्,रञ्ज,विजिर,स्वञ्जि,सञ्ज,सृजः ॥ २ ॥ अद्,क्षुद्,खिद्,छिद्,तुदि,नुदः, पद्य,भिद्,विद्यति,विनद्, ॥
शद्,सदी, स्विद्यतिः, स्कन्दि,हदी,क्रुध्, क्षुधि, बुध्यती । ३ ॥
बन्धि,युधि,रुधी, राधि, व्यध्, शुधः साधि, सिध्यती ॥
मन्य,हन्या,प्,क्षिप्,छुपि,तप्,तिपस्तृप्यति,दृप्यती ॥ ४ ॥
लिप्,लुप्,वप्,शप्,स्वप्, सृपी, यभ्,रभ्, लभ्,गम्,नम्,यमो,

त्यज्निजिर्भज्भञ्जभुज्भ्रस्ज्मस्ज्यज्युज्रुज्रञ्जविजिर्स्वञ्जसञ्जसृजः पञ्चदश । भुजित्यनेन भुज पालनाभ्यवहारयोः भुजो कौटिल्ये इति च गृह्यते । युजित्यनेन युजिर योगे युज समाधाविति च गृह्यते । के चित्तु व्याघ्रभूतिश्लोके भाष्ये च युजित्येतत् युजिर योगइत्येकदेशोद्धारणमित्याहुस्तन्मते युज् समाधौ सेट् । सृजित्यनेन तु सृज् विसर्गे दिवादिस्तुदादिश्च गृह्यते । दान्तेषु अद्क्षुद्खिद्छिद्तुद्नुदपद्यभिद्विद्यतिविनद् शद्सद्स्विद्यस्कन्दहदः पञ्चदश। खिदित्यनेन खिद दैन्ये खिद्यतिः । खिन्दतिः खिनत्तिश्च गृह्यन्ते । विद्यतीति । विद सत्तायाम् । विनदिति विद विचारणे । धान्तेषु क्रुध् क्षुध्बुध्यबन्ध्युध्रुध्राध्व्यध्शुध्साध्सिध्यति एकादश । रुधित्यनेन रुधिर आवरणे । अनो रुध कामे इति दिवादिश्च गृह्यन्ते । नान्तेषु मन्यहनौ द्वौ । मन ज्ञाने दिवादिः ॥ पान्तेषु आप् क्षिप्छुप्तप्तिप्तृप्यदृप्यलिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपस्त्रयोदश । क्षिपित्यनेन क्षिप् प्रेरणे क्षिप्यतिः क्षिपतिश्च गृह्यन्ते । छुप स्पर्शे तपित्यनेन तप संतापे, तप ऐश्वर्ये दिवादिः, तप दाहे इत्यपि णिजभावपक्षे गृह्यते । तिपृ रक्षणे।तृप्यतिदृप्यत्योर्वेट्कत्वेऽप्यनुदात्तस्य चर्दुपधस्ये त्यमर्थोयं पाठः । भान्तेषु यभ्रभ्लभस्त्र-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

दसिः । क्रुशि, दंशि, दिशी, दृश्, मृश्, रिश्, रुश्, लिश्, विश्, स्पृ-
शः कृषिः ५॥ त्विष्, तुष्, द्विष्, दुष्, पुष्य, पिष्, विष्, शिष्, शुष्,
श्लिष्यतयो, घसिः। वसति, दह्, दिह, दुहो, नह्, मिह्, रुह्, लि-
ह् वहि, स्तथा ॥ ६ ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ।

यः । मान्तेषु गम्नम्यम्रमश्चत्वारः । शान्तेषु क्रुश्दंश्दिश्दृश्मृश्रिश्रुश्लिश्विश्स्पृशो दश । रिश् रुश् हिंसायाम् । लिशित्यनेन लिश् अल्पीभावे दिवादिः, लिश् गतौ तुदादिश्च गृह्येते ॥ षान्तेषु कृष्त्विष्तुष्द्विष्दुष्पुष्यपिष्विष्शिष्शुष्श्लिष्य एकादश । कृषिति भौवादिकतौदादिकौ गृह्येते । विषित्यनेन विष्लृ व्याप्तौ तिष्विष्मिषिति दण्डकस्थोऽपि गृह्यते । शिषित्यनेन शिष्लृ विशेषणे चष खष शिषेति दण्डकस्थस्य गृह्यते । विषिति विष्लृ व्याप्ताविति जौहत्यादिक एव गृह्यते न दण्डकस्थः । शिषित्यनेनापि शिष्लृ विशेषणे इति रौधादिक एव न तु दण्डकस्थ इति वोपदेवादयः । सान्तेषु घस्लृवसती द्वौ, घस्लृ अदने, लुङ्सनोर्घस्लृ इत्यत्तेरादेशस्य तु स्थान्यनुदात्तत्वेनापि सिद्धम् । हान्तेषु दहदिहदुहमिहनहरुहलिहवहोऽष्टौ । दुहित्यनेन दुहिरिति भौवादिको न गृह्यते किं तु दुह प्रपूरणे इति आदादिक एवेति प्राञ्चः । इह मनोरमायां संग्रहश्लोक उक्तः ।

कघच्छजा दधनपा भमशा षसहाः क्रमात् ।
कचकाणणटा खण्डा गघजाष्टखनाः स्मृताः ॥

इति । तत्र पूर्वार्धोपात्ता ये चतुर्दश वर्णास्तदन्ता धातवः उत्तरार्धोपात्तकादिक्रमेण ये वर्णास्तत्संख्याका बोध्या इत्यर्थः । अत एव कान्त एकः । चान्ताः षट् । छान्त एकः । जान्ताः पञ्चदशेत्यादि व्याख्यानम् । क इत्येकस्य च इति षण्णां, ण इतिपञ्चद-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥ ७ ॥
तृप,दृपौ, तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ।

किं च

खिद,पदौ,सिध्य,बुध्यौ,मन्य,पुष्य, श्लिषः श्यना ॥ ८ ॥
वसिः शपा, लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।
निजिर, विजिर, शक्लृ, इति सानुबन्धा अमी तथा ॥ ९ ॥
विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।

श्यानांसंज्ञे त्याद्यभ्युपगमात् । पान्तेषु द्वयोः श्यना निर्देशस्य फलमाह । तुदादाविति । तृप्दृपौ मतभेदेन तुदादौ स्थितौ । चुरादौ तु तृपिः सर्वमते स्थितः दृपि स्त्वेकीयमतेनेति विवेकः । अत एव वक्ष्यति । तृप तृम्फ तृप्तौ । द्वावपि द्वितीयान्ताविन्यन्ये । दृप दृम्फ उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः द्वितीयो द्वितीयान्त इत्येके इति च तुदादौ, चुरादौतु तृप तृप्तौ । तृप दृप संदीपनइत्येके इति च । अन्यनिवृत्तये इति । निवर्तनीयास्तु ञिखिदा स्नेहनमोचनयोः । पद स्थैर्ये । षिध गत्याम् । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । बुधिर् बोधने । इति भौवादिकाः । मनु अवबोधने तानादिकः । पुष पुष्टौ भौवादिकः क्रैयादिकश्च । श्लिष दाहे भौवादिकः । वस आच्छादने आदादिकः, एते अनुदात्तत्वराहित्यात् सेटः । युज् बन्धने क्रैयादिकोऽयमनुदात्त इत्यनिट् । श्यना निर्देशेन संग्राह्यास्तु ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे, पद गतौ । षिधु संराद्धौ । बुध अवगमे । मन ज्ञाने । पुष् पुष्टौ । श्लिष आलिङ्गने । वस निवासे एते ऽनिटः । यु मिश्रणामिश्रणयोः । अयं सेट् । अमी तथेति । णिजि शुद्धौ । ओविजी भयचलनयोः । शक मर्षणे । इत्येषां क्रमेण आदादिकतौदादिकदैवादिकानां व्यावृत्तये सानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थः । विदिर् लाभे । इष्ट इति । अनिटश्च नेति शेषः ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम् ॥ १० ॥
रञ्जि,मस्जी, अदि,पदी,तुदि,क्षुध्,शुषि,पुषी, श्लिषिः ॥
भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥ ११ ॥
स्पर्ध संघर्षे ॥ संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहा-
दकर्मकः । स्पर्धते ॥

शर्पूर्वाः खयः । ७ । ४ । ६१ ॥
अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । हलादिः शेष इत्यस्या-
पवादः । पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अ-
स्पर्धत । स्पर्धेत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत ॥
१ ॥ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च ॥ गाधते । जगाधे ॥४॥

भाष्यानुक्ता इति । भाष्यकृताऽनुक्ताः न तु प्रत्याख्या-
ता इति नास्तीह तद्विरोधः । ततश्च व्याघ्रभूत्यादिग्रन्थानु-
रोधात् शुष्क धृष्टौ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् इत्यादि सौत्र-
प्रयोगादत्तुं प्रतिपत्तुमित्यादिसार्वलौकिकव्यवहाराच्च उप-
लक्षणतयैव भाष्यं नेयमिति भावः॥ अकर्मक इति । अत्र के-
चित् । अभिभवेच्छा धात्वर्थस्तथा च स्पर्धार्थकस्य सकर्मकता
दृश्यते भाव्यास्त सेरावती येति, उदाहरिष्यते च स्पर्धायामाङ
इत्यत्र स्वयमेव कृष्णश्चाणूरमाह्वयते स्पर्धतइत्यर्थ इति । श्रीह-
र्षोऽपि प्रायुङ्क्त । तन्नासत्ययुगान्तं वा लेता स्पर्धितुमर्हतीति ।
अतोऽस्य सकर्मकत्वं न्याय्यमित्याहुः ॥

शर्पूर्वाः ॥ अतद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरो
न शेषः किं तु खयामेव । इह स्पर्ध इत्यत्र रेफस्यापि द्वित्वं
भवति द्वितीयस्यैकाचः संबन्धिरेफस्यैव न न्द्राः इति निषेधादि-
ति बोध्यम् । गाधृ । ऋकारो नाग्लोपिशास्वृदितामिति निषे-
धार्थः । अजगाधत् । आस्पदं स्थापना अवस्थानं वा प्रतिष्ठा ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

बाधृ लोडने ॥ लोडनं प्रतिघातः । बाधते ॥ ५ ॥ नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु ॥ आशिषि नाथ इति वाच्यम् ॥ * ॥ अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते ॥ ६ ॥ अन्यत्र, नाथति । नाधते । ७ ॥ दध धारणे ॥ दधते ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । ६ । ४ । १२० ॥
लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥

थलि च सेटि । ६ । ४ । १२१ ॥
प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । असिद्धयोः प्रतिषेधवचनाज् ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्वरां

एकत्र स्थापनं संदर्भो वा ग्रन्थः । नाथृ नाधृ । उपतापो रोगः अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धः । नियमार्थं वार्तिकमित्याह । आशिष्येवेति ॥

अत एकहल्मध्ये ॥ एकशब्दोऽत्रासहायवचनः ॥ एकयोर्हलोर्मध्ये इत्यर्थः, तदाह्यचष्टे । असंयुक्तेति । दृष्टानुरोधेन लिटीत्यावर्त्य आदेशविशेषणमेत्वस्य निमित्तं च क्रियतइत्याह । लिण्निमित्तेति । किति लिटीति च । यद्यपि गमहनेति सूत्रे कितीति वर्तते । तथापि प्रयोजनाभावात् ङितोत्येतन्नानुवर्तत इति भावः । किति किम् । ननाद । लिटि किम् । पापच्यात् । चकणतुरिति । न चैवमपि बभणतुरित्यत्र अभ्यासे चर्त्वस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपौ स्त एवेति वाच्यम् । फलभजग्रहणेन एत्त्वविधिं प्रति तत्सूत्रस्य सिद्धत्वज्ञापनात् । एवं चादेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एव गृह्यते इति व्याख्यानमवश्यं क-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव। देधे । देधाते।
देधिरे। अतः किम्। दिदिवतुः। तपरः किम्। रराशे।
एकेत्यादि किम्। तत्सरतुः। अनादेशादेः किम्। चकणतुः।
लिट् आदेशविशेषणादिह स्यादेव। नेमिथ। सेहे ॥ ८॥
स्कुदि आप्रवणे। आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च॥

इदितो नुम् धातोः। ७। १। ५८॥

स्कुन्दते। चुस्कुन्दे ॥ ९ ॥ श्विदि श्वैत्ये। अकर्मकः। श्वि-
न्दते। शिश्विन्दे॥ १०॥ वदि अभिवादनस्तुत्योः। वन्दते।
ववन्दे ॥ ११॥ भदि कल्याणे सुखे च। भन्दते। बभन्दे।
॥ १२ ॥ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु। मन्दते।
ममन्दे ॥ १३ ॥ स्पदि किंचिच्चलने। स्पन्दते । पस्पन्दे
॥ १४॥ क्लिदि परिदेवने। शोके इत्यर्थः। सकर्मकः। क्लि-
न्दते चैत्रम्। चिक्लिन्दे ॥ १५ ॥ मुद हर्षे । मोदते॥
१६ ॥ दद दाने। ददते॥

न शसददवादिगुणानाम्। ६। ४। १२६ ॥

शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्त-

स्यैवेति दिक्। मदि स्तुति। मोदः। संतोषः। मदो
गर्वः। स्वप्न आलस्यम्॥

न शसदद॥ शसु हिंसायां दन्त्यान्तः। सूत्रेऽवयवावयव-
विभावः षष्ठ्यर्थः। तथा च शसददवादीनां योऽकार इत्यन्वय-
संभवेपि अकारस्य गुणरूपत्वाङ्गेदनिबन्धना षष्ठी न संभवती-
त्याशङ्क्य तन्निर्वाहार्थं व्याचष्टे। गुणशब्देन भावितस्येति।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

स्य एत्वाभ्यासलोपौ न । ददे । ददाते । ददिरे ॥१७॥ ष्वद ष्वर्द आस्वादने । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः ॥

धात्वादेः षः सः । ६ । १ । ६४ ॥

धातोरादेः षस्य सः स्यात् । सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधः । स्वनुस्वदते । सस्वदे ॥ १८ ॥ स्वर्दते । सस्वर्दे ॥ १९ ॥ उर्द माने क्रीडायां च ॥

उपधायां च । ८ । २ । ७८ ॥

धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः

भावितत्वं च साक्षात् परम्परासाधारणम् । तथा च शशरतुः पपरतुरित्यादौ गुणशब्देन क्रियमाणो योऽर् तदवयवोऽकारः लुलविथेत्यादौ तु गुणशब्देन क्रियमाणो य ओकारस्तत्स्थानिकस्यावादेशस्यावयवोऽकार इत्यर्थान्नाव्याप्तिरनुपपत्तिः । ददे इति । शशसतुः । शशसुः । बबमतुः । बबमुरित्यादावपि निषेधो बोध्यः । ष्वद ष्वर्द । अयमिति । प्रत्येकाभिप्रायेणोक्तमित्याहुः । सकर्मक इति । स्वदते हव्यान्यनुभवेत्यर्थः । अकर्मक इति । अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारेति श्रीहर्षः । न स्वदते, न रोचते इत्यर्थः ॥

धात्वादेः ॥ धातुग्रहणं किम् । षट् षड् । आदेः किम् । लषति ॥

उपधायाञ्च । सिपि धातोरित्यतः धातोरित्यनुवर्तते । र्वोरुपधाया इत्यतः र्वोरिक इति । हलि चेत्यतो हलीति च । तदाह । धातोरित्यादि । धातोः किम् । अङ्गतः कुरुः । कुर्वौ ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

स्यात्। जर्दते। जर्दाञ्चक्रे ॥ २० ॥ कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव। कूर्दते। चुकूर्दे ॥ २१ ॥ खूर्दते ॥ २२ ॥ गूर्दते ॥ २३ ॥ गोदते। जुगुदे ॥ २४ ॥ षूद क्षरणे। सूदते सुषूदे।

सेक, सृप्, सृ, स्तृ, सृज, स्तृह, स्त्या, स्ये दन्त्याजन्तसादयः।

एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क, स्विद, स्वद, स्वञ्ज, स्वप, स्मिङः॥ दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपि। ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणाज्ज्ञापकात् ॥ २५ ॥ क्ष्वाद अव्यक्ते शब्दे। क्ष्वादते। चक्ष्वादे ॥ २६ ॥ ह्लादी सुखे च। चादव्यक्तेशब्दे। ह्लादते ॥ २७ ॥

कुर्व इत्यत्रेको दीर्घो माभूत्। न चात्र रेफस्य प्रातिपदिकोपधात्वेऽपि पदोपधात्वाभावादेव दीर्घो न भवेदिति धातोरित्यनुवर्तनमिह नावश्यकमिति वाच्यम्। पदस्येत्यनुवृत्तौ तु कूर्दते खूर्दते इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात्। वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्वीकारादचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वस्य निषेधाभ्युपगमेऽपि कार्यकालपक्षे असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषया प्रवृत्तबहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वात् कुर्वौ कुर्व इत्यत्रोपधायां चेति दीर्घो न भवेदिति धातुग्रहणाऽनुवर्तनस्य नात्यन्तावश्यकता, पदस्येत्यननुवृत्त्या कूर्दते इत्यादौ दीर्घः सिद्ध्यत्येवेत्याहुः। रेफवकारयोः किम्। पुष्यति। हल्परयोः किम्। चिरिणोति जिरिणोति। इकः किम्। अर्वति। नर्दति। ननु हलि चेत्यत्र रेफवकारयोर्हल्परयोरिको दीर्घः स्यादिति व्याख्यायां कूर्दते गूर्दते इत्यादिसिद्ध्यत्येवेति सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेत्। हलि चेत्यत्र धातुग्रहणमनुवर्तनीयमेव। अन्यथा दिवमिच्छति दिव्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्। तथा चोपधायां चेति सूत्राभावे उपधाभूतयोः र्वोः परतो दीर्घो न स्यात् किं तु रेफवान्तयोरेव धात्वो-

स्वाद् आस्वादने ॥ स्वादते ॥ २८ ॥ पर्द कुत्सिते शब्दे ॥ गुद-रवे इत्यर्थः । पर्दते ॥ २९ ॥ यती प्रयत्ने ॥ यतते । येते ॥ ३० ॥ युत जुत भासने ॥ योतते । युयुते ॥ ३१ ॥ जोतते । जुजुते ॥ ३२ ॥ विथृ वेथृ याचने ॥ विविथे ॥ ३३ ॥ विवेथे ॥ ३४ ॥ श्रथि शैथिल्ये ॥ श्रन्थते ॥ ३५ ॥ ग्रथि कौटिल्ये ॥ ग्रन्थते ॥ ३६ ॥

ईदित चेति सूत्रेण स्यादित्येतत्सूचनमावश्यकमेवेति । सूदते इति । स्रवतीत्यर्थः । ननु स्वर्देतिवत् स्वद सूदेति दन्त्यादय एव धातवः पठ्यताम् । षोपदेशान् पठित्वा सत्वविधौ गौरवात् । मैवम् । तथाहि सति ण्यन्ताच्चङि असिष्वदत् असुषुदत् इत्यादौ लिटि सुषूदे सिषिधेत्यादौ च आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं न स्यादिणः परस्य सकारमात्रस्य षत्वविधौ तु सुपिसौ सुपिस इत्यादावपि स्यादिति । धातुपाठे पाणिनिना तालव्यदन्त्यादिपाठवत् षोपदेशा अपि व्यवस्थयैव पठिताः स च पाठ इदानीं परिभ्रष्टः साधादिषु सादिपाठस्यैव दृश्यमानत्वादतो लक्षणमुखेन तान् व्यवस्थापयति । सेगित्यादि । दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अव्यवहितपरौ यस्य स दन्त्याजन्तः दन्त्याजन्तश्चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः स आदिर्येषां धातूनां ते दन्त्याजन्तसादयोऽजन्तसादयश्चैकाचः षोपदेशा बोध्याः । तथा च साधादौ सांप्रतं पठ्यमानः सकार उपदेशे न स्थित इत्यनुमेयमिति भावः । दन्त्येत्यादि किम् । चुस्कुन्दे । एकाचः किम् । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । सूचिसूत्री चुरादावदन्तौ । उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह । सेगिति । सेकृ गतौ । सृपृ गतौ । सृ गतौ । स्तृञ् आच्छादने । सृज विसर्गे । स्तृञ् आच्छादने । स्त्यै शब्दसंघातयोः । एभ्योऽन्ये । पूर्वेण केषांचित्संग्रहादाह । ष्वष्केति । ष्वष्क गतौ । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । स्वद आस्वादने । ष्वञ्ज

कत्थ श्लाघायाम् । कत्थते ॥ ३७ ॥ एधादयोऽनुदात्तेतो गताः ॥
अथाष्टत्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः ॥ अत सातत्यगमने । अतति ॥ अत आदेः । आत । आततुः । लुङि अतिस् ई इति स्थिते ॥

इट ईटि । ८ । २ । ३ ॥

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे ॥ सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः ॥ * ॥ आतीत् । आतिष्टाम् । आतिषुः ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः । ७ । २ । ३ ॥

परिष्वङ्गे । ञिष्वप् शये । ष्मिङ् ईषद्धसने । एते षोपदेशा इत्यन्वयः । स्वाद आस्वादने इत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह । दन्त्यः केवलदन्त्य इति । तथा च असिस्वददित्यादौ षत्वं नेति भावः । ह्रादीसुखे च ॥ चादव्यक्ते शब्दे । ईकारः श्वीदितो निष्ठायामितीण्निषेधार्थः । प्रह्लन्नः, प्रह्लन्नवान् । इह ह्रादो निष्ठायामित्युपधाह्रस्वः । श्लाघायामिति । अविद्यमानगुणसंबन्धख्यापनं श्लाघा । आततुरिति । हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्वं न ॥

इट ईटि ॥ संयोगान्तस्य लोप इत्यतो लोप इति रात्सस्येत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह । लोपः स्यादिति । इटः किम् । अहार्षीत् । ईटि किम् । आतिष्टाम् । आतिषुः । सिज्लोप इति । अत्र वदन्ति । सलोप इति वक्तव्ये सिज्ग्रहणं झलो झलीत्यादिसूचचयं सिज्विषयकमिति ज्ञापनार्थम् । तेनेह न । सोमसुत् । स्तोता । द्विष्टराम् । द्विष्टमाम् । धि चेति सूत्रे तु वामनमते सिचो लोपः । भाष्यमते तु सस्येति भेदो बोध्य इति ॥

वदव्रज ॥ अवादीत् । अव्राजीत् । अतो हलादेरिति विक-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वदेर्व्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु। इति प्राप्ते ॥

नेटि । ७ । २ । ४ ॥

इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात्। माभवानतीत् । अतिष्टाम् । अतिषुः ॥ १ ॥ चिती संज्ञाने॥ चेतति। चिचेत। अचेतीत्। अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः ॥ २ ॥ च्युतिर् आसेचने । सेचनमार्द्रीकरणम् आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च ॥ इर इत्संज्ञा वाच्या। ॥ * ॥ च्योतति । चुच्योत ॥

इरितो वा । ३ । १ । ५७ ॥

इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे। अच्युतत् । अच्योतीत् ॥ ३ ॥ श्च्युतिर् क्षरणे । श्च्योतति । चुश्च्योत । अ-

---

न्त्यं बाधित्वा अनेन नित्यं वृद्धिः। हलन्तस्योदाहरणमपाक्षीत्। अधाक्षीदिति । तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । हलोऽचङ्गत्वात्तु त्वजन्ताङ्गस्य हलः स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशङ्क्येत । अच इति तु इक्परिभाषाया अनुपस्थानार्थम् । अन्यथा अभैत्सीदित्यत्र स्यान्न त्वपाक्षीदित्यादौ ॥

नेटि ॥ प्रागुक्तं नेति । हलन्तत्वादेव सिद्धे वदव्रजोर्विशिष्य विधानान्न निषेधः । किं तु हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधस्तस्या अनिडादौ सिचि चरितार्थत्वात् । अमुमेवार्थं मनसि निधाय क्वचित् पुस्तकेषु हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नेत्येव पठ्यते । इर इत्संज्ञेति । इकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इति रेफस्य तु हलन्त्यमिति प्रत्येकमित्संज्ञायामिदित इति नुम् स्यादिति भावः । एतस्य वैयर्थ्यं चक्षिङ् व्याख्यायां वाचीत्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥

चुश्च्योतति । शर्पूर्वाः खयः । यकाररहितोऽप्ययमिति ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

श्च्युतत् । अश्च्योतीत् । यकारं रहितोऽप्ययम् । श्चोतति ॥ * ॥ मन्थ विलोडने । विलोडनं प्रतीघातः । मन्थति । ममन्थ । यासुटः कित्त्वादाशिषीति किन्त्वादनिदितामिति न लोपः । मथ्यात् ॥ ५ ॥ कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्त्वान्नलोपो न । कुन्थ्यात् ॥ ६ ॥ षिधु गत्याम् ॥ सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । सात्पदाद्योरिति निषेधे प्राप्ते ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ८ । ३ । ६५ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात् ॥

तथा च प्रयुज्यते मधु स्रुतं घृतमिव सुपूतमिति । मन्थ । अयं क्र्यादावपि । षिध गत्याम् । अयमुदिदिति के चित् । ननु सिद्ध्यतिबुद्ध्यत्योः श्यना निर्देशात् सिधितं बुधितमिति वृत्तिग्रन्थविरुद्धम् । उदित्त्वे तूदितो वेति क्त्वायामिड्विकल्पान्निष्ठायामिड् स्याद्, यस्य विभाषेति निषेधात् । सिषेधेति । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् ॥

उपसर्गात् ॥ सुनोति सुवतीत्यादिश्तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थस्तेन अभिसोषवीति । अभिसोषोतीत्यादौ षत्वं नेति प्राञ्चः । स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वं सुनोत्यादिष्विति नियमान्नेह षत्वप्राप्तिरिति व्यर्थः प्रतिषेध इति मनोरमादौ स्थितम् । सेनयेति णिजन्तो नामधातुः सेनया अभियाति अभिषेणयति । सेधेति शपा निर्देशाद्दैवादिकस्य ग्रहणं न तु सिध्यतेः । परिसिध्यति । गृहा दारा इत्यत्रैव तोरस्थानात्ताच्छब्द्यमित्याह । उपसर्गस्थादिति । निमित्तादिति । इण्कुपात् । कवर्गस्तु नेह संबध्यते । असंभवात् । न च निःषुणोति नि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सदिरप्रतेः। ८। ३। ६६॥

प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात्॥

स्तम्भेः। ८। ३। ६७॥

स्तम्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात्। योगविभाग उत्तरार्थः। किन्त्वप्रतेरिति नानुवर्तते। वाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः॥

षिधति निःषिञ्चतीत्यादौ व्यवधानेन इणः परत्वाभावाद् सस्य षत्वं न स्यादिति भ्रष्टम्। षत्वविधौ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीत्यधिकारात्। इणन्तादुपसर्गादिति व्याख्याने तु स्यादेवाव्याप्तिः। दुरः षत्वणत्वयोरित्युपसर्गत्वप्रतिषेधाद्दुःसुनोति दुःसेधतीत्यादौ तु षत्वेन न भवितव्यमिति दिक्।

मूर्द्धन्यादेशे फलितमाह। सस्य षः स्यादिति॥

स्थादिषु॥ प्राक्सितादित्यत्र क्रमज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तेनैव क्रमेण षत्वसूत्राणि व्याचष्टे॥ सदिरप्रतेः॥ अप्रतेः किम् प्रतिसीदति। षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह। सदेरिति॥

स्तम्भेः॥ सौत्रस्येति। स्तम्भु स्तुम्भु इति सूत्रे निर्दिष्टस्य बोधनार्थस्य न तु ष्टभि प्रतिबन्ध इत्यस्येति भावः। एवं जृस्तम्भु इत्यङ्विधायकसूत्रेपि सौत्रस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम्। एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते। सौत्रो हि धातुर्नकारोपध इति प्रतिपदोक्तः। इदित्त्वान्नुमि ष्टभिर्लाक्षणिकस्तेन विस्तम्भते इत्यादौ षत्वं न। उदः स्थास्तम्भोरिति सूत्रे मकारोपधग्रहणेन उभयोरपि ग्रहणादुत्तम्भते इति द्वयोरपि रूपं तुल्यं मकारस्योभयत्रापि लाक्षणिकत्वात्। उत्तरार्थं इति। उत्तरसूत्रे स्तम्भेरेवानुवृत्त्यर्थं इति भावः। ननु सदिस्तम्भोरि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अवाच्चाऽऽलम्बनाऽऽविदूर्य्ययोः। ८। ३। ६८॥
अवात्स्तम्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात्॥
वेश्च स्वनो भोजने। ८। ३। ६९॥
व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने॥
परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुटस्तुस्वञ्जाम्। ८। ३। ७०॥
परिनिविभ्यः परेषां सस्य षः स्यात्। निषेधति॥

ति सूचितेऽपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् कथं चिदनुवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह। किं चेति। नानुवर्त्तत इति। तथा च स्तम्भेरित्यत्राऽननुवृत्तये योगविभाग आवश्यक इति भावः॥

अवाच्च॥ चकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्याहुः। आलम्बनमाश्रयणम्। यथा यष्टिमवष्टभ्य आस्ते। तामाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः। आविदूर्य्यं सामीप्यम्। तच्च प्रयोगोपाधिः। अवष्टब्धा गौः। निरुद्धा सती समीपे आस्ते इत्यर्थः। एतयोः किम्। अवस्तब्धो वृषलः शीतेन, के चिदिह अविदुरशब्दात् स्वार्थे ष्यञ्। आविदूर्य्यमनतिदूरमीषद्दूरमित्यर्थः। तथा च अविदूरशब्दान्न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादिति निषेधे प्राप्ते अत एव निपातनाद्भावप्रत्यय इति मनोरमायन्योक्तिर्नातीवोपयुज्यत इत्याहुः॥

वेश्च॥ विष्वणति। सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः। अट्कुप्वाङिति णत्वम्। एवमवष्वणति। व्यष्वणत्। विषष्वाण। स्थादिष्वभ्यासेनेति षत्वम्। भोजने किम्। विस्वनति वीणा॥

परिनिविभ्यः॥ सेवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः। न च यङ्लुङ्निवृत्तये शपा निर्देश एवास्त्विति शङ्क्यम्। वकारान्तानामूठ्भाविनां यङ्लुग्नास्तीति वक्ष्यमाणत्वात्। षेवृ सेवायाम्। परिषेवते। षिञ् बन्धने क्तान्तः सितशब्दः, एरजन्तः पचाद्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि । ८ । ३ । ६३ ॥

सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ॥

प्राक् सितात् स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ॥

न्तो वा मयशब्दः, विषितः । विषयः । प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किम् । विसिनोति । षिवु तन्तुसंताने । परिषीव्यति । षह मर्षणे । परिषहते । सुडागमः परिष्करोति । स्तुस्वञ्जोरुपसर्गात्सुनोतीत्येव सिद्धे परिनिविभ्यः परयोरेतयोः सितादीनां वाड्व्यवायेपीति विकल्पार्थं पुनर्वचनम् ॥

प्राक् सितात् ॥ उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना विहितं षत्वम् अड्व्यवायएवेति भ्रमनिवारणार्थमपिशब्दस्योपादानम् । तेषामिति । पञ्चदशानामित्यर्थः । अभ्यषुणोदित्यादीन्युदाहर्तव्यानि ॥

स्थादिषु ॥ इह द्वे वाक्ये आद्यं षत्वविध्यर्थं द्वितीयं तु नियमार्थमित्याशयेनाह । व्यवायेऽपि षत्वमेषामेव चेति । स्थादीनां दशानामेवाभ्यासस्य षत्वमित्यर्थः । तत्फलं तु षू प्रेरणे अभिसुसूषति । अत्रोक्तनियमादभ्याससकारस्य न षत्वं द्वितीयस्य तु स्तौतिण्योरिति नियमान्न भवति । अभिसिषासतीत्यत्र तु षणोऽभावादभ्यासात् परस्य षत्वं पूर्वस्य तु उक्तनियमान्नेति बोध्यम् । स्यादेतत् । निषिषेधेत्यादौ अभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्यनेन सिद्धम्, अभ्यासात् परस्य तु आदेशप्रत्यययोरित्यनेनेति किमाद्यवाक्येन । अत्राहुः । फलत्रयार्थमाद्यं वा-

CC-0: Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सेधतेर्गतौ । ८ । ३ । ११३ ॥
गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति ॥ ११ ॥
षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् ॥
स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा । ७ । २ । ४४ ॥
स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ॥

त्थम् । षत्वोपदेशार्थम् । तथाहि । सेनया अभियातुमिच्छति अभिषिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च । अङ्गांसनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ । षणि प्रतिप्रसवार्थं च । अभिषिषिक्षति । षिच क्षरणे । स्तौतिण्योरेवेति नियमात् षभूते सनि निवर्तितमपि सत्वमुपसर्गमाश्रित्य अत्र भवतीति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ श्तिपा निर्देशाद्गत्यर्थादस्माद्यङ्लुकि न निषेधः । तेन उपसर्गमाश्रित्य षत्वं भवत्येव । निषेधीति । न च सेधेति शपा निर्देशाद्यङ्लुकि उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं न भवेदिति शङ्क्यम् । दैवादिकनिवृत्त्यर्थतया शपा निर्देशस्य चारितार्थ्यात् । अन्यथा सेधतेरिति श्तिपादिनिर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् । षिधू शास्त्रे । माङ्गल्यं मङ्गलक्रिया स्वार्थे ष्यञ् ॥

स्वरतिसूति ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः भ्वादिः । ननु स्वरतिसूधूञूदितो वेति सूत्र्यतां किमनेन सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणेन- नैवम् । तथाहि सति निरनुबन्धकपरिभाषया षू प्रेरणे इति तौदादिकस्यैव ग्रहणं स्यान्न त्वादादिकदैवादिकयोरेतयोः । न चैवं षूङ इति पठ्यतामिति वाच्यम् । लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरिति परिभाषया अलुग्विकरणस्य सूयतेरेव ग्रहणप्रसङ्गात् । अस्याश्च परिभाषायाः सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणमेवज्ञापकमित्याहुः । धूञ् कम्पने स्वादिः क्र्यादिश्च । सानुबन्धनिर्देशो

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

झषस्तथोर्धोऽधः । ८ । २ । ४० ॥

झषः परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेद्ध । सिषेधिथ । सेद्धा । सेधिता । सेत्स्यति । सेधिष्यति । असैत्सीत् ॥

झलो झलि । ८ । २ । २६ ॥

झलः परस्य सस्य लोपः स्यात् झलि । असैद्धाम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैद्धम् । असैद्ध । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्स्म । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टामित्यादि ॥ १२ ॥ खादृ भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद ॥ १३ ॥ खद स्थैर्ये हिंसायां च । चाद्भक्षणे । स्थैर्ये अकर्मकः । खदति ॥

अत उपधायाः । ७ । २ । ११६ ॥

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद ॥

धू विधूनन इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । इट् सनि वेत्यतो वेति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

झषस्तथोः ॥ अध इति किम् । धत्तः । असैत्सीदिति । अस्तिसिच इति ईडागमः । वदव्रजेति वृद्धिः । ततश्चर्त्वम् ॥

झलो झलि ॥ संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति रात्सस्येत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह । सस्य लोपः स्यादिति । पदस्येत्यधिकारात् प्रत्यासत्तेर्झलो झलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणामेकपदसंबन्धित्वे लोपोऽयम् । तेन सोमसुत् स्थानमित्यत्र न भवति । झलः किम् । अनैष्टाम् । झलि किम् । असैत्सीत् । असेधीदिति । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । गुणः । खादृ । ऋकार इदिति । तेन नाग्लोपीति निषेधे अचखादत् ।

अत उप ॥ अतः किम् । तुतोद । उपधायाः किम् । गणयति । इह अतो लोपं बाधित्वा परत्वाद्वृद्धिः स्यात् ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitized by eGangotri

अतो हलादेर्लघोः। ७। २। ७॥

णलुत्तमो वा। ७। १। ९१॥

उत्तमो णल्वा णित्स्यात्। चखाद। चखद॥

अतो हलादेर्लघोः। ७। २। ७॥

हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात्। अखादीत्। अखदीत्। १४॥ बद स्थैर्ये। पवर्गीयादिः। बदति। बबाद। बेदतुः। बेदिथ। बबद। अबादीत्। अबदीत्। १५॥ गद व्यक्तायां वाचि। गदति॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च। ८। ४। १७॥

अतो हलादेः॥ इड सिचि वृद्धिरिति सूत्रमनुवर्तते नेटीति सूत्रादिटि इति जर्णीते विभाषेत्यतो विभाषाग्रहणं च तदाह। इडादावित्यादि। अतः किम्। अदेवीत्। हलादेः किम्। माभवानतीत्। अटीत्। लघोः किम्। अगर्दीत्। अरचीत्। इडादौ किम्। अपाचीत्। परस्मैपदे किम्। अयतिष्ट अयतिषाताम्। अचकासीदित्यत्र चकारादकारस्य वृद्धिवारणाय येन नाव्यवधानमितिन्यायेन यदेकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयते तदा त्वरचीदित्यत्रापि प्रसक्त्यभावाल्लघोरिति ग्रहणमकर्तुमित्याहुः। तपरकरणं स्पष्टार्थम्। पवर्गीयादिरिति। दन्त्योष्ठ्यादित्वे तु न शसददेत्येत्वाभ्यासलोपनिषेधाद् बेदतुः बेदिथेत्यादि न सिध्येदिति भावः॥

नेर्गदनद॥ गदादीनां चतुर्णां शपा निर्देशः स्यदादीनामेकाद्यानां श्तिपानिर्देशस्य यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। तेन प्रनिजागदीति। प्रनिनानदीति प्रनिसासेति। प्रनिजंघनीति। इत्यादौ णत्वं न। घुशब्देन घुसंज्ञका दाधादयः षट् गृह्यन्ते।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्याद् गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद । १६ ॥ रद विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद । रेदतुः । १७ ॥ णद अव्यक्ते शब्दे ॥

णो नः । ६ । १ । ६५ ॥

धातोरादेर्णस्य नः स्यात् ॥

णोपदेशास्त्वनर्द,नाटि,नाथ्,नाध्,नन्द,नक्क,नॄ,नृतः ॥

नाटेर्दीर्घाहस्य पर्युदासाद् घटादिर्णोपदेश एव तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्नृनयोश्च केचिन्नोपदेशतामाहुः ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १४ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्या-

डुदाञ् प्रणिददाति । दाण् । प्रणियच्छति । दो । प्रणिद्यति । देङ् । प्रणिदयते । धेट् । प्रणिधयति । डुधाञ् । प्रणिदधाति । माशब्देन मेङ्माङोरेव ग्रहणं घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा भाष्यादौ तथा व्याख्यानात् ॥

णो नः ॥ धातोरिति ।धात्वादेः षः स इत्यतोऽनुवर्तनाद्धात्वादेरित्येव । नेह । अणति । णोपदेशान् पर्युदासमुखेनाह । णोपदेशास्त्विति । नर्द शब्दे । नट अवस्यन्दने । चुरादिः । यस्तु नट नृताविति घटादिः स नेह गृह्यते नाटीति दीर्घनिर्देशात् । नाथृ नाधृ याच्ञादौ । टुनदि समृद्धौ । नक्क नाशने । नॄ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽष्टभ्यो भिन्ना इत्यर्थः । तवर्गेति । तेषां मते तु पञ्चभ्यो भिन्ना णोपदेशाः ॥

उपसर्गाद ॥ समासेऽङ्गुलेः सङ्ग इत्यतोऽनुवर्तनात्समासएव स्यादित्यसमासग्रहणं कृते तु तस्मिन्नसमासएव स्यादित्यपिग्रहणं कृतम् । प्रणिनदतीति । नेर्गदेति णत्वम् । धातुनकारस्य

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्वसमासेऽसमासेऽपि। प्रणदति। प्रणिनदति। १८॥ अर्द गतौ याचने च। अत आदेः॥

तस्मान्नुड् द्विहलः। ७। ४। ७१॥

द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात्। आनर्द। आर्दीत्। १९॥ नर्द गर्द शब्दे। णोपदेशत्वाभावान्न णः। प्रनर्दति। २०॥ गर्दति। जगर्द। २१॥ तर्द हिंसायाम्। तर्दति। २२॥ कर्द कुत्सिते शब्दे। कुत्सिते कौक्षे। कर्दति। २३॥ खर्द दन्दशूके। दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः। खर्दति। चखर्द। २४॥ अति अदि बन्धने। अन्तति। आनन्त। २५॥ अन्दति। आनन्द। २६॥ इदि परमैश्वर्ये। इन्दति। इन्दाञ्चकार। २७॥ बिदि अवयवे। पवर्गतृतीयादिः। बिन्दति। अवयवं करोतीत्यर्थः। भिदीति पाठान्तरम्। २८॥ गडि वदनैकदेशे। गण्डति। अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विषया इति काश्यपः। अन्ये तु तिङमपीच्छन्ति। २९॥ णिदि कुत्सायाम्॥ निन्दति। प्रणिन्दति। ३०॥ टुनदि समृद्धौ॥

तु उपसर्गादसमासइति णत्वं न भवत्यडादिभिन्ने न व्यवधानात्॥

तच्छब्देन कृतदीर्घाकारः परामृश्यतइत्याह। दीर्घीभूतादिति। खर्द। दन्दशूकस्य सर्पत्वात्तद्वाचित्वे धातुत्वं न संगच्छतइत्यत आह। दन्दशूकक्रियायामिति। दन्दशूककर्तृकायामित्यर्थः। आनन्तेति। इदित्वान्नुम् तस्मान्नुड् द्विहल इति नुट्। वदनैकदेशइति। तत्क्रियायामित्यर्थः॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

आदिर्ञिटुडवः । १ । ३ । ५ ॥

उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । ३१ ॥ चदि आह्लादे । चचन्द । ३२ ॥ त्रदि चेष्टायाम् । तत्रन्द । ३३ ॥ कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने । चकन्द । ३४ ॥ चक्रन्द । ३५ ॥ चक्लन्द । ३६ ॥ क्लिदि परिदेवने । चिक्लिन्द । ३७ ॥ शुन्ध शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् । ३८ ॥ अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । शीकृ सेचने । तालव्यादिः । दन्त्यादिरित्येके । शीकते शिशीके । १ ॥ लोकृ दर्शने । लोकते । लुलोके । २ ॥ श्लोकृ सङ्घाते । सङ्घातो ग्रन्थः । स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । ३ ॥ द्रेकृ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च । दिद्रेके । ४ ॥ दिध्रेके । ५ ॥ रेकृ शङ्कायाम् । रेकते । ६ ॥ सेकृ ७ स्रेकृ ८ स्रकि ९ श्रकि १० श्लकि ११ गतौ ॥ आद्यौ दन्त्यादयः द्वौ तालव्यादी । अषोपदेशत्वान्न षः । सिसेके । शकि शङ्कायाम् । शङ्कते शशङ्के । १२ ॥ अकि

आदिर्ञिटुडवः ॥ उपदेशेऽजनुनासिकइत्यतोऽनुवर्तनादाह । उपदेशे इति । उपदेशे किम् । ञिकारीयति । ञिष्वप् ओतः क्तः । सुप्तः । ड्वितोथुच् । नन्दथुः । ड्वितः किम् । कृत्रिमम् । क्लिदि परिदेवने । अनुदात्तेत्सु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः । स्वरितेत्सु अयं न पठितः । शुन्धशुद्धौ । अयं शौचकर्मणि युजादौ । माङ्गलिकः एधतिस्तवर्गीयान्तस्तदनुरोधेन कति चित् तवर्गीयान्ताः पठिताः । इदानीं लोकप्रसिद्धकादिपाठक्रममाह । अथेत्यादि । चुकुके इति । परमपि गुणं बाधित्वा नित्यत्वादसंयोगादिति किन्त्वम् । शुच्यात्वित्यादि । शुच्यातो-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लक्षणे ॥ अङ्कते आनङ्के । १३ ॥ वकि कौटिल्ये ॥ वङ्कते । १४ ॥ मकि मण्डने ॥ मङ्कते । १५ ॥ कक लौल्ये ॥ लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते चकके । १६ ॥ कुक वृक आदाने ॥ । १७ ॥ कोकते । चुकुके । वर्कते ववृके ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ १८ ॥ चक तृप्तौ प्रतिघाते च । चकते चेके । १९ ॥ ककि २० वकि २१ श्वकि २२ त्रकि २३ ढौकृ २४ त्रौकृ २५ ष्वष्क २६ वस्क २७ मस्क २८ टिकृ २९ टीकृ ३० तिकृ ३१ तीकृ ३२ रघि ३३ लघि ३४ गत्यर्थाः कङ्कते । डुढौके । तुत्रौके ॥ सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ष्वष्कते । षष्वष्के । अत्र तृतीयो दन्त्यादिरित्येके ॥ लघि भोजननिवृत्तावपि । ३५ ॥ अघि वघि मघि गत्याक्षेपे ॥ आक्षेपो निन्दागती गत्यारम्भे चेत्यन्ये । अङ्घते आनङ्घे वङ्घते मङ्घते ॥ मघि कैतवे च ३८ ॥ राघृ लाघृ द्राघृ सामर्थ्ये ॥ राघते । ३९ ॥ लाघते । ४० ॥ ध्राघृ इत्यपि केचित् ॥ द्राघृ आयामे च । आयामो दैर्घ्यम् द्राघते । ४१ ॥ श्लाघृ कत्थने । श्लाघते ॥ ४२ ॥

उदाहरणानि । षट् दन्ता अस्य षोडन् तमाचष्टे णिचि टिलोपः षोडयति । एवं षण्ढं करोत्याचष्टे वा षण्ढयति । षण्डीयतीत्यत्र षण्ढशब्दात् क्यचि ईत्वं बोध्यम् । एतच्च वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । धात्वादेरिति सूत्रे उपदेश इति वर्तते । न च सुब्धातूनामुपदेशोऽस्ति । ष्ठिवुष्वष्कती तु यकारादी । लोपो व्योरिति यलोपः । प्रनिष्कखतीति । शेषे विभाषेत्यत्र अकखादाविति पर्युदासान्न णत्वं नेति भावः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अथ परस्मैपदिन: पञ्चाशत् ॥ फक्क नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति पफक्क । १ ॥ तक्क हसने । तक्कति । २ ॥ तकि कृच्छ्रजीवने । तङ्कति । ३ ॥ बुक्क भषणे । भषणं श्वरवः । बुक्कति । ४ ॥ कखे हसने । प्रनिकखति । ५ ओखृ ६ राखृ ७ लाखृ ८ द्राखृ ९ध्राखृ १० शोषणालमर्थयो: । ओखति ओखांचकार ॥ शाखृ ११ श्लाखृ १२ व्याप्तौ । शाखति उख १३ उखि १४ वख १५ वखि १६ मख १७ मखि १८ णख १९ णखि २० रख २१ रखि २२ २३ लख लखि २४ इख २५ इखि २६ ईखि २७ वल्ग २८ रगि २९ लगि ३० अगि ३१ वगि ३२ मगि ३३ तगि ३४ त्वगि ३५ श्रगि ३६ श्लगि ३७ इगि ३८ रिगि ३९ लिगि ४० गत्यर्थाः । कवर्ग द्वितीयान्ताः पञ्चदश तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु रखि ४१ त्रख ४२ त्रिखि ४३ शिखि ४४ इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति ॥

अभ्यासस्याऽसवर्णे ॥ ६ । ४ । ७८ ॥

अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि । उवोख सन्निपात परिभाषया इजादेरित्याम्न । ऊखतुः ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्तो न भवति सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे

असवर्णेऽचीति । असवर्णे किम् । ऊखतुः । अचि किम् । इयाज उवाय । उवोखेति । द्विर्वचनेचीति निषेधात् पूर्वं द्वित्वं पश्चादुकारस्य लघूपधगुणे कृते अभ्यासस्योवङ् । एव मियेषित्यत्रेयङ् । असवर्णग्रहणसामर्थ्यादियङादौ कर्तव्ये गुणोत्र

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

कृते ततो दीर्घः वार्णादाङ्गं बलीय इति न्यायात्परत्वाच्च॥ उङ्खति।ववखतुः।वङ्खति।मेखतुः॥ त्वगि कम्पने च॥ युगि ४५ जुगि ४६ वुगि ४७ वर्जने। युङ्गति। घघ हसने। घघति।जघाघ। ४८ मघि मण्डने। मङ्घति ४९ शिघि आघ्राणे। शिङ्घति॥ ५०॥

न स्थानिवदिति बोध्यम्। सन्निपातपरिभाषयेति। आमि सति लिट्परत्वं धातोर्न सिध्येदिति भावः। अन्ये तु इजादेरिति सूत्रे गुरुमानिति नित्ययोगे मतुप् ततश्च नित्यं यो गुरुमान् एध वृद्धावित्यादिस्तस्मादेव स्यादिति नात्र आमः प्रसक्तिरित्याहुः। ऊखतुरित्यत्र कित्त्वाद् गुणाभावे अभ्यासस्यासवर्णेइति उवङ् न भवति। ननु इयेष उवोषेत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे कृतेऽच्परत्वाभावादियङुवङौ न स्त इति इष्टरूपासिद्धेः किं तत्रासवर्णग्रहणेनेति चेद् अत्राहुः। वार्णादाङ्गं बलीय इति परिभाषाज्ञापनार्थमेवासवर्णग्रहणं कृतम्। तेन भवतीत्यत्रान्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा गुणो भवति। तथा करोतेर्घञि कार इत्यत्र यणं बाधित्वा वृद्धिर्भवति। न चैवं सिवेरौणादिके नप्रत्यये स्योन इत्यत्र छ्वोः शूडित्यूठि कृते लघूपधगुणं बाधित्वा यण् न स्याद् इति वाच्यम्। समानाश्रयएव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वादिह तु निमित्तभेदेन व्याश्रयत्वमिति। अभ्यासग्रहणेनेति। पूर्वस्यान्तवर्त्तिनेत्यर्थः। पर्जन्यवल्लक्षणेति। उपयोगानुपयोगाविचारेण प्रवर्त्तमानं शास्त्रं लक्ष्यं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः। तथा चैकस्मिन् लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तत इति न तस्य पुनः प्रवृत्तिरिति भावः। आङ्गं बलीय इति। न च ह्रस्वसवर्णदीर्घयोर्निमित्तभेदात् समानाश्रत्वाभावे कथमाङ्गस्य बलीयस्त्वमिति चेत् सत्यम्। इष्टानुरोधेन स्थानिन-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

मादाय क्व चित् समानाश्रयत्वाभ्युपगमात्। अत एवोङ्शब्दे इत्यस्माल्लिटि ऊवे ऊवाते इत्यादीष्टं सिध्यति। ऊवङः प्राक् सवर्णदीर्घप्रवृत्तौ तन्न सिध्येदिति दिक्। परत्वाच्चेति। आपाततोयं हेतुः ह्रस्वस्याङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसवर्णदीर्घं प्रति परत्वोपन्यासस्यायुक्तत्वात्। उङ्खतीति। इदित्वान्नुम्। लिटि उङ्खांचकार। आशिषि उङ्ख्यात्। ववखतुरिति। वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न। एखति। इङ्खति। इङ्खां चकार। ईखति। ईखां चकार। इङ्गति। इङ्गां चकार। त्वगि कम्पन इति। अयम् उख उखीति दण्डके गतौ पठितस्य गतिविशेषे वृत्तिं बोधयितुं पठ्यते। अत एवानतिप्रयोजनत्वाद्बहुषु पुस्तकेषु न पठितः। सेवने चेति। यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते इत्यादौ सेवन्ते इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वात्। स्वरितेत्सु षच समवाय इति वक्ष्यते। लोचृ। ऋदित्वान्नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः। अलुलोचत्। पचि व्यक्तीकरणे। पचि विस्तारवचन इति चुरादौ। ऋज गति। अर्जनं प्राधान्येन उपार्जनं तु प्रासङ्गिकम्। नुड्विधावित्यादि। नुड्विधिलादेशविनामेषु प्रतिविधेयमिति वचनान्नुडादिविधिषु वर्णैकदेशस्य वर्णत्वेन ग्रहणादिति भावः। यद्वा इहलग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यायते। न च आट आटतुरित्यत्रातिप्रसङ्गः। अश्नोतेश्चेत्यनेन अवर्णोपधस्य यदि भवति तर्ह्यश्नोतेरेवेति नियमात्सिद्धमिष्टमित्यन्यत्र विस्तरः। ऋजिभृजी। भर्जनं जलं विना तण्डुलादेः संतापविशेषः। ईदित्वात् श्वीदितो निष्ठायामिति नेट्। भृक्तः। भृक्तवान्। एजृ भ्रेजृ भ्राजृ। भ्राजेऋदित्करणमनुदात्तत्वमात्रफलम्। भ्राजभासे त्यादिना चङ्परे णौ उपधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात्। अबिभ्रजत्। अबभ्राजत्॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अथ चवर्गीयान्ताः तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः॥ वर्च दीप्तौ। वर्चते। १॥ षच सेचने सेवने च॥ सचते। सेचे। सचिता॥ लोचृ दर्शने॥ लोचते। लुलोचे। ३॥ शच व्यक्तायां वाचि। शेचे। ४॥ श्वच ५ श्वचि गतौ॥ श्वचते। श्वञ्चते। ६॥ कच बन्धने॥ कचते। ७॥ कचि ८ काचि दीप्तिबन्धनयोः॥ चकञ्चे। चकाञ्चे। ९॥ मच १० मुचि कल्कने॥ कल्कनं दम्भः शाठ्यं च। कथनमित्यन्ये। मेचे। मुमुञ्चे। ११॥ मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु॥ ममञ्चे। १२॥ पचि व्यक्तीकरणे। पञ्चते। १३॥ ष्टुच प्रसादे॥ स्तोचते। तुष्टुचे। १४॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु॥ अर्जते॥ तुडिधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते तेन द्विहल्त्वान्नुट्। आनृजे। १५॥ ऋजि भृजी भर्जने॥ ऋञ्जते। उपसर्गादृतीति वृद्धिः। प्राञ्जते। ऋञ्जांचक्रे। आर्ञ्जिष्ट। १६॥ भर्जते। बभृजे। अभर्जिष्ट। १७॥ एजृ १८ भ्रेजृ १९ भ्राजृ दीप्तौ॥ एजांचक्रे। २०॥ ईज गतिकुत्सनयोः। ईजांचक्रे॥ २१॥ *॥

अथ द्विसप्ततिर्वज्यन्ताः परस्मैपदिनः॥ शुच शोके॥ शोचति। १॥ कुच शब्दे तारे॥ कोचति। २॥ कुञ्च क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः॥ अनिदितामिति न लोपः। कुञ्च्यात्। ३॥ क्रुञ्च्यात्। ४॥ लुञ्च अपनयने॥ लुञ्च्यात्। ५॥ अञ्चु गतिपूजनयोः॥ अच्यात्। गतौ नलोपः। पूजायां तु अञ्च्यात्। ६॥ वञ्चु ७ चञ्चु ८ तञ्चु ९ त्वञ्चु १० म्रुञ्चु ११ म्लुञ्चु १२ म्रुचु १३ म्लुचु १४ गत्यर्थाः॥ वच्यात्। चच्यात्। तच्यात्। त्वच्यात्। अम्रुचीत्। अम्लुचीत्॥

परस्मैपदिन इति। चवर्गीयान्तपरस्मैपदिनः। पूजायां त्विति। नाञ्चेः पूजायामिति निषेधादिति भावः॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च । ३ । १ । ५८ ।

एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात् । अम्रुचत् । अम्रोचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् ॥ ग्रुचु १५ ग्लुचु १६ कुजु १७ खुजु १८ स्तेयकरणे ॥ जुग्रोच । अग्रुचत् । अग्रोचीत् । जुग्लोच । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अकोजीत् अखोजीत् ॥ ग्लुञ्चु षस्ज गतौ ॥ अङ् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् । १९ ॥ सस्ज सुत्वेन शः जश्त्वेन जः । सज्जति । अयमात्मनेपद्यपि । सज्जते । २० ॥ गुजि अव्यक्ते शब्दे ॥ गुञ्जति । गुञ्ज्यात् । २१ ॥ अर्च पूजायाम् । आनर्च । २२ ॥ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे ॥ अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ । २३ ॥ लछ लाछि लक्षणे ॥ ललच्छ । २४ ॥ ललाञ्छ । २५ ॥ वाछि इच्छायाम् ॥ वाञ्छति । २६ ॥ आछि आयामे ॥ आञ्छति ॥ अत आदेरित्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आञ्छ । तपरकरणं मुखसुखार्थमितिमते तु नुट् । आनाञ्छ । २७ ॥ ह्रीछ लज्जायाम् ॥ जिह्रीच्छ । २८ ॥ हुर्छा कौटिल्ये ॥ कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । उपधायां चेति दीर्घः । हूर्छति । २९ ॥ मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः ॥ मूर्छति । ३० ॥ स्फुर्छा विस्तृतौ ॥ स्फूर्छति । ३१ ॥ युछ प्रमादे ॥ युच्छति । ३२ ॥ उछि उञ्छे ॥ उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः । उञ्छति । उञ्छाञ्चकार । ३३ ॥ उछी विवासे ॥ विवासः समाप्तिः ।

जॄस्तम्भु ॥ स्तम्भुः सौत्रः । अजरत् । अजारीत् । अस्तभत् । अस्तम्भीत् । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । अश्वयीत् । विभाषा धेट्श्व्योरिति चङि अशिश्वियत् । अर्च पूजायाम् । अयं पुजादौ स्वरितेत् । इह पाठस्तु कृते गेपि परस्मैपदार्थः । दीर्घाभावादिति । स्वाभाविकह्रस्वस्थानिकदीर्घाभावादित्यर्थः । मुखसुखार्थमिति । कृतह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारात् परस्यापि

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

प्रायेणायं विपूर्वः । व्युच्छति । ३४ ॥ ध्रज ३५ ध्रजि ३६ ध्रृज ३७ ध्रृजि ३८ ध्वज ३९ ध्वजि ४० गतौ ॥ ध्रजति । ध्रृञ्जति । ध्वजति । ध्वञ्जति ॥ कूज अव्यक्ते शब्दे ॥ चुकूज । ४१ ॥ अर्ज षर्ज अर्जने ॥ अर्जति । आनर्ज । ४२ ॥ सर्जति । ससर्ज । ४३ ॥ गर्ज शब्दे । गर्जति । ४४ ॥ तर्ज भर्त्सने ॥ तर्जति । ४५ ॥ कर्ज व्यथने ॥ चकर्ज । ४६ ॥ खर्ज पूजने च ॥ चखर्ज । ४७ ॥ अज गतिक्षेपणयोः ॥ अजति ॥

अजेर्व्यघञपोः । २ । ४ । ५६ ॥

अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा ॥ वलादावार्धधातुके वेष्यते * ॥ विवाय । विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य हलपरत्वादुपधायां चेति दीर्घे प्राप्तेऽ-

---

नुट् भवत्येवेति भावः । युच्छ प्रमादे । युच्छतीति । अन्तरङ्गत्वाच्छे चेति तुकि लघूपधत्वाभावान्न गुणः । न च वार्णादाङ्गं बलीय इति वाच्यम् । आङ्गवार्णयोर्युगपत् प्रवृत्तावेव आङ्गस्य बलीयस्त्वात् । न च युच्छेति चकारछकारावुच्चार्येतां किमनेन तुग्विधिनेति शङ्क्यम् । बहुषु धातुरूपेषु चकारछकारयोरुच्चारणे गौरवात् छे चेत्यस्य म्लेच्छयेत्यादावावश्यकत्वाच्च ॥

अजेर्व्य ॥ वी इतिच्छेदः । तेन संवीतः संवीतिरित्यादि सिध्यति । आर्धधातुकविषय इति । तेन वीभावोत्तरं यङि वेवीयते इत्यादि सिध्यति परसप्तम्यां तु हलादित्वाभावाद्यङ् न स्यादिति भावः । यङ्लुक् तु अस्मान्न भवति । लुका यङोपहारे आर्धधातुकविषयत्वाभावान्नार्द्धधातुकाभिव्यक्तिरिति वीभावस्यैवाप्रसक्तिः । एतच्च न लुमतेति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अघञपोः किम् । समाजः । समुदोरजः पशुष्वित्यप् । समजः । विव्यतुरिति । एरनेकाच इति यण् । लोपाजादेश एवेति ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

चः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाच्परत्वम् । न च न पदान्तेति निषेधः, स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः । थलि एकाच इतीण्निषेधे प्राप्ते ॥

कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि । ७ । २ । १३ ॥

एभ्यो लिट इण्न स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थं प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिण्णिषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि

एतच्च न पदान्तेति सूत्रएवाऽस्माभिरुपपादितम् । एकाच इतीति । अजेरुदात्तत्वेपि वीभावोऽनुदात्तः ऊदृदन्तादिभिन्ना एकाचोऽजन्ताः सर्वेप्यनुदात्ता इत्यभ्युपगमात् ॥

कसृभृ ॥ डुकृञ् करणे । कृञ् हिंसायाम् । इह निरनुबन्धह्यनुबन्धयोरुभयोर्ग्रहणम् एवमग्रेपि भृञ् भरणे डुभृञ् धारणपोषणयोरित्युभयोर्ग्रहणम् । सृ गतौ । वृङ् संभक्तौ । वृञ् वरणे । इह निरनुबन्धग्रहणाद्भिन्नानुबन्धयोरप्युभयोर्ग्रहणम् । कृ सृ भृ एषामनुदात्तत्वादेकाच उपदेशइति प्रकृत्याश्रये निषेधे प्राप्ते वृङ्वृञोस्तूदात्तत्वात् श्र्युकः किती-ति प्रत्ययाश्रये निषेधे प्राप्ते नियमोऽयमित्याह । क्रादीनां चतुर्णामिति । इह हि स्तुद्र्वादीनां चतुर्णां ग्रहणस्य भारद्वाजनियमप्रापितेण्णिषेधोपि प्रयोजनमिति बोधयितुमष्टानां ग्रहणमिति नोक्तम् । इण्णिषेध इति । नेड्वशीति प्रक्रमान्नञापादितस्यैवाभावस्य नियमो नतु विभाषाबललभ्यस्यापि अनन्तरस्येति न्यायादपि संनिहितस्यैव नियम उचितः । तेन सिषेधिथ । सिषेद्ध । सिषिधिव । सिषिध्व । इत्याद्युभयं भवति । नान्येभ्य इति । तेन पेचिव । बभूविवेत्यादि सिद्धम् । न चैवं

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भारद्वाजनियमप्रापितस्य थमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चे-
टो निषेधार्थम् ॥

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् । ७ । २ । १३ ॥

क्रादिनियमेनैव नेड्वशिकृतीति निषेधस्याप्यप्रवृत्तौ सेदिवान् जक्षिवानित्यादि सिध्यत्येवेति वस्वेकाजाद्घसामिति ड्विधानं किमर्थमिति शङ्क्यम् । तस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् । अन्यथा बभूवानित्यत्रापीडागमः स्यादिति । नन्वेव क्रादिभ्यश्चेदिण् स्यात्तर्हि लिट्येवेति विपरीतनियमः किं न स्यात् । तथा च कर्ता अकार्षीदित्यादाविडागमः स्यादिति चेत् नैवम् । कृते ग्रन्थे समधीष्टो भृतः परिवृतो रथ इत्यादिनिर्देशविरोधापत्तेः । थमादिष्विति । आदिशब्देन सेध्वेवहिमहीनां ग्रहणम् । तुष्टुषे । तुष्टुध्वे । तुष्टुवहे । तुष्टुमहे इत्यादि । स्यादेतत् । अस्तु प्रकृत्याश्रयनिषेधस्य नियमः प्रत्ययाश्रयस्य तु न संभवति । वृग्रहणस्य ववर्थेत्यत्राप्राप्तनिषेधप्रापकत्वात् । न ह्यत्र प्रत्ययाश्रयो निषेधः प्राप्नोति थलो अकित्त्वात् । नापि प्रकृत्याश्रयः वृञ उदात्तत्वात् । न चैवमपि वृङो नियमार्थत्वमस्त्विति वाच्यम् । तस्य विशिष्याग्रहणात् । यद्यपि विशिष्य ग्रहणं वृञोपि नास्ति तथाप्यप्राप्तनिषेधप्राप्तिफलकत्वात् स इति वृञ एव ग्रहणं भवेद् विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायानिति न्यायात् । एवं च बभूविवेत्यादौ श्र्युकः कितीति इण्निषेधो दुर्वार इतिचेद् अत्राहुः । बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे इति सूत्रेणाच्छन्दसि ववर्थेति निपातनाद्भाषायां वृञस्थल इटः स्वीकर्तव्यतया वृग्रहणस्य थल्विषयत्वायोगाद्यमादीनां च कित्त्वेन नियमस्य सुस्थत्वादिति ॥

अचस्तास्वत् ॥ उत्तरसूत्रादुपदेश इत्यपकृष्यते तच्चाजन्तस्य

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्न स्यात् ॥

उपदेशेऽत्वतः । ७ । २ । ६२ ॥

उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्न स्यात् ॥

विशेषणमित्याह । उपदेशेऽजन्तइति । धातुरित्याक्षेपाल्लभ्यते न ह्यधातोस्थल् संभवति । नित्यग्रहणमनिटो विशेषणम् । स च नित्यमनिडित्यपेक्षायां सन्निधानात्तासावेव विज्ञायते तासि च क्रृत इति सन्निहितं वाऽनुवर्तते । न ह्यक्रृत इत्यस्मान्नित्यनुवर्तते तदाह । तासौ नित्यानिट् ततः परस्येति । तासाविव तास्वत् इति सप्तम्यन्ताद्वतिः यथा तासौ न भवति एवं थल्यपीत्यर्थः । अच इति किम् बिभेदिथ । रुरोधिथ । उपदेशे-इति किम् । जहर्थ । इह परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे च कृते अजन्तत्वाभावादेतस्याप्रवृत्ताविट् प्रसज्येतेत्युपदेशइत्युक्तम् । थलीति किम् । पपिम । नित्यमनिटः किम् । सस्वरिथ । नायं तासौ नित्यमनिट् । स्वरतिसूतीति विकल्पितेट्त्वात् । इह तासीति नेति चानुवृत्त्यैवेष्टे सिद्धे तास्वदित्येतन्नातीवोपयुज्यतइति केचित् । अन्ये तु यस्य तासौ विद्यमानत्वं तस्मादेव परस्य थल इण्णिषेध इत्येतल्लाभार्थं तत् तेन उवयिथ । जघसिथेत्यत्र न निषेध इत्याहुः ॥

उपदेशेत्वतः ॥ पपक्थ । इयष्ट । उपदेशे किम् । कर्ष्टा । चकर्षिथ । अकारवदिति किम् । भेत्ता । बिभेदिथ । तपरकरणं किम् । राद्धा । रराधिथ । तासौ किम् । जिघृक्षति । जग्रहिथ । सनि ग्रहगुहोश्चेति सनि नित्यमनिट् । क्रान्तः । चक्रमिथ । उदित्त्वेन क्त्वायां वेट्त्वाद् यस्य विभाषेति निष्ठायां नेट् । नित्यानिटः किम् । अक्ता । अञ्जिता । आनञ्जिथ । किं च नित्यग्रहणानुवर्तनाच्चकमिथेत्यपि सिध्यति । न हि क्र-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ऋतो भारद्वाजस्य । ७ । २ । ६३ ॥
तासौ नित्यानिटः ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः ॥

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदृङ्नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥ १ ॥

न च स्तुद्र्वादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । अचस्तास्वदिति उपदेशेऽत्वत इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः । अनन्तरस्येति न्या-

---

मिस्तासौ नित्यानिट् स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्त इति परस्मैपदे सेट्कत्वात् ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ तपरकरणात्कॄस्तॄप्रभृतिषु दीर्घान्तेषु नायं निषेधः प्रवर्तते ह्रस्वान्तेषु हृञ्धृञादिषु अचस्तास्वदित्येव सिद्धं वृञ्वृङौ यद्यपि सेटौ तथापि वृङः थलेव नास्ति आत्मनेपदित्वात् वृञः स्तुच्छन्दसि ववर्थेति निपातनाद्ववरिथेति भाषायामिटा भाव्यं तस्मान्नियमोऽयमित्याह । ऋदन्तादेवेति । जहर्थ । दधर्थ । अन्यस्य स्यादेवेति । एवं च भारद्वाजमते स्यादन्यमते न स्यादिति विकल्पः फलितः । पपिथ । पपाथ । पेचिथ । पपक्थ । इयजिथ । इयष्ठ । अकारवानिति । ह्रस्वाकारवानित्यर्थः । ईदृगिति । यस्तास्यनिट् स ऋदन्तः थलि नित्यानिट् भवतीत्यर्थः । ननु स्तुद्रुस्रुवामपि थलि भारद्वाजनियमादिट् स्यात् । न चैवं क्रादिसूत्रे तेषां पठनं निरर्थकं स्यादिति वाच्यम् । तत्पठनस्य वमादिष्विड्व्यावृत्त्यर्थतया सफलत्वात् । अन्यथा क्रादिनियमात्तत्र इडागमो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । योगद्वयेति । क्रादियोगप्रापितस्य तु न निवर्तक इति भावः । कुत इत्याशङ्कायामाह । अनन्तरस्ये-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

यात् । विवयिथ । विवेथ । आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता । अजिता । वेष्यति । अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् ॥

ति । न चैवमुपदेशेऽत्वत इत्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यम् । अत्वत्सु धातुषु ऋदन्तस्यादर्शनेन यद्यत्वतः थलि इण्निषेधस्तर्हि ऋदन्तादेवेति नियन्तुमशक्यत्वात् । ननु तर्हि अचस्तास्वदित्यस्यैव बाधोऽस्तु तत्कथं योगद्वयप्रापितस्येत्युक्तम् । अत्राहुः उपदेशेऽचस्तास्वदित्येवं सूत्रे कृतेपि तास्वत्थल्योरादिपदानामिवोपदेशपदस्याप्यनुवृत्तिसंभवे अत्वत इति सूत्रे उपदेशपदस्याच इति पूर्वसूत्रे तु तास्वत्थलोरादेश्याकरणादुभयोः समानयोगक्षेम इति ज्ञायते । तस्मादिष्टानुरोधाच्च योगद्वयमपि भारद्वाजनियमेन बाध्यते । यदि तु उपदेशेऽत्वत अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमिति एको योगः स्वीक्रियते तदा पच नास्त्येव शङ्कालेशोपीति बोध्यमिति । अन्ये तु व्याचक्षते अचस्तास्वदिति सूत्रान्तरमेव ऋतो भारद्वाजस्येति पठनीयं इगोरनन्तरमस्यारम्भादिह तास्वत्थल्यनिटो नित्यं तासीत्यनुवर्त्य योऽयं तासि नित्यानिटस्थलि इण्निषेधः स भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैवेति व्याख्यायते तेन सर्वेष्टसिद्धिः । यद्वा क्रादिसूत्रे स्तुप्रभृतीनां ग्रहणमेवेड्द्वयस्यापि बाधकमस्तु । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । अनाश्रितविधानविशेषामण्माचमनारभ्याधीतेन प्रतिषेधेन यथा बाधितेत्येतदर्थं हि स आरम्भः । असुमेवार्थं सिद्धवत्कृत्य ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थमिति मूलेप्युपनिबद्धमिति । विव्यिव विव्यिमेति । क्रादिनियमान्नित्यमिट् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ । २ । १ ॥

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत् । अजीत् । अवेष्यत् । आजिष्यत् । ४७ ॥ तेज पालने । तेजति । ४८ ॥ खज मन्थे ॥ खजति । ४९ ॥ खजि गतिवैकल्ये ॥ खञ्जति । ५० ॥ एजृ कम्पने ॥ एजांचकार ॥ ५१ ॥ टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे ॥ स्फूर्जति । पुस्फूर्ज ॥ ५२ ॥ चि क्षये ॥ अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षयिथ । चिक्षेथ । चिक्षियिव । चिक्षियिम क्षेता ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । २५ ॥

अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधा-

---

सिचि वृद्धिः ॥ इको गुणवृद्धी इति परिभाषोपस्थानादाह । इगन्तेति । परस्मैपदेष्विति किम् । अधविष्ट । अधोष्ट । सिचि किम् । एति । बिभर्ति । गुणं बाधित्वा वृद्धिः स्यात् । खज्ज मन्थे । कज्जेति के चित्पठन्ति । एजृ कम्पने । दीप्तौ त्वात्मनेपदी गतः । टुओस्फूर्जा । ट्वितोऽथुच् । स्फूर्जथुः । ओदितश्चेति निष्ठानत्वार्थमोकारः । स्फू गृणः स्फूर्ग्णवान् । आकारस्तु आदितश्चेति निष्ठायामिटो निषेधार्थो विभाषा भावादिकर्मणोरिति विकल्पार्थश्च । स्फूर्ग्णम् । स्फूर्जितमनेनेत्यादि । उपधायां चेति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घोपदेशः । तेन कुर्दति खुर्दति इत्यपि भवतीति के चित् । चि क्षये । अजन्तेष्वस्य पाठो युक्तः । चि निवासगत्योरिति तुदादौ ॥

अकृत्सार्व ॥ दीर्घग्रहणेनाचश्चेति परिभाषोपस्थानादाह । अजन्तेति । यादौ प्रत्यय इति । अयङ् यि क्ङितीत्यतो यीत्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तुकश्चोः । चीयात् । अचैषीत् ॥ ५३ ॥ चीज अव्यक्ते शब्दे ॥ कुजिना साहाय्यं पठितुं युक्तः ॥ चिचीज । ५५ ॥ लज ५६ लजि ५७ भर्जने ॥ लाज ५८ लाजि ५९ भर्त्सने च ॥ जज ६० जजि युद्धे । ६१ ॥ तुज हिंसायाम् ॥ तोजति । तुतोज । ६२ ॥ तुजि पालने । ६३ ॥ गज ६४ गजि ६५ गृजि ६६ गृजि ६७ मुज ६८ मुजि ६९ शब्दार्थाः ॥ गज मदने च । ७० ॥ वज ७१ व्रज ७२ गतौ ॥ वदव्रजेतिवृद्धिः । अव्राजीत् ॥ अथ टवर्गीयान्ताः शाड्न्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत् ॥ अट्ट अतिक्रमहिंसनयोः ॥ टोपधोयम् ॥ तोपध इत्येके ॥ अ-

---

नुवर्त्य अङ्गाच्चिप्रत्ययस्तेन विशिष्यते विशेषणेन तदादिविधिः यस्मिन्विधिरिति परिभाषोपस्थानादिति भावः । न तिवति । क्षयकारे । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उच्चैः कृत्य । तुकं बाधित्वा परत्वाद् दीर्घः स्यात् तुग्विधिः सोमसुद् इत्यादौ चरितार्थः । ल्यपः पित्त्वमपि अनुदात्तार्थतया चरितार्थमित्याहुः । सार्वधातुकयकारे तु चिनुयात् । कुजिनेति । अथैंक्यादेकत्र पाठ उचित इति भावः । लज लजि । लज्यात् । लञ्ज्यात् । लज प्रकाशने इति । कथादौ भर्त्सने चेति । चाद् भर्जने । तुजि पालने । भाषार्थीयं युजादौ । गज गजि । गञ्जा तु मदिरागृहम् । गज मदने च । मदनं मदः चित्तविकारः । वज व्रज । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववजतुः । वव्रजतुः ॥

शाड्न्ता इति । शाडृ श्लाघायामित्यन्ता इत्यर्थः । टोपधोयमिति । तथा च ष्टुत्वशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न न्द्रा इति द्वित्वनिषेधेन दकारं विहाय टिशब्दस्य द्वित्वे पश्चाद् दकारस्य ष्टुत्वे चर्त्वे च अटिटिषते आटिटदित्यादि सिध्यति । टोपधत्वे तु

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

हरे । आनट्टे ॥ १ ॥ वेष्ट वेष्टने । विवेष्टे । २ ॥ चेष्ट चेष्टायाम् । चचेष्टे । ३ ॥ गोष्ट लोष्ट सङ्घाते । जुगोष्टे । ४ ॥ लुलोष्टे । ५ ॥ घट्ट चलने ॥ जघट्टे । ६ ॥ स्फुट विकसने ॥ स्फोटते । पुस्फुटे । ७ ॥ अठि गतौ ॥ अण्ठते । आनण्ठे । ८ ॥ वठि एकचर्यायाम् । ववण्ठे । ९ ॥ मठि कठि शोके ॥ शोक इह आध्यानम् । मण्ठते । १० ॥ कण्ठते । ११ ॥ मुठि पालने । मुण्ठते । १२ ॥ हेठ विबाधायाम् । विबाधा शाठ्यम् । जिहेठे । १३ ॥ एठ च । एठां चक्रे । १४ ॥ हिडि गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे । १५ ॥ हुडि सङ्घाते । जुहुण्डे । १६ ॥ कुडि दाहे । चुकुण्डे । १७ ॥ वडि १८ विभाजने । मडि च । १९ ॥ ववण्डे ॥ भडि परिभाषणे ॥ परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे । २० ॥

अटिट्टिषते । आटिट्टदिति स्यादिति भावः । तोपध इति । अस्मिंस्तु पक्षे अतिट्टदित्यादि बोध्यम् । हलादिः शेषेण टकारनिवृत्तौ तन्निमित्तस्यापि ष्टुत्वस्य निवृत्तत्वादिति नव्याः । मनोरमायां तु पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाभावाट्टकारद्वयसहितस्य द्वित्वे हलादिः शेषे अटिट्टिषते आटिट्टदित्यादि सिध्यतीत्युक्तं, निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति त्वनित्यमिति तदाशयः । आनट्टे इति । न न्द्रा इति निषेधो न । तत्र द्वितीयस्येत्यनुवर्तनाद् द्वितीयैकाच एव नदराणां निषेधात् । घट्ट चलने । अयं चुरादावपि । स्फुट् । अयं कुटादावपि । आनण्ठे इति । तस्मान्नुड् द्विहल इति नुट् । वण्ठते इति सहायं विना चरतीत्यर्थः । मडि च । पृथक्पाठादयं वेष्टनेऽपीत्याहुः । मडि भूषायामित्ययं परस्मैपदिषु । यः

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

पिडि सङ्घाते । पिपिण्डे । २१ ॥ मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्धिन्यग्भावश्च । मुमुण्डे । २२ ॥ तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुतुण्डे । २३ ॥ हुडि वरणे । वरणं स्वीकारः । हरणइत्येके । जुहुण्डे । २४ ॥ चडि कोपे । चचण्डे । २५ ॥ शडि रुजायां सङ्घाते च । शशण्डे । २६ ॥ तडि ताडने । ततण्डे । २७ ॥ पडि गतौ पपण्डे । २८ ॥ कडि मदे । चकण्डे । २९ ॥ खडि मन्थे । ३० ॥ हेडृ होडृ अनादरे । जिहेडे । ३१ । जुहोडे । ३२ ॥ बाडृ आप्लाव्ये । बबाढे । आप्लाव्यमाप्लवः । बबाडे । ३३ । द्राडृ ध्राडृ विशरणे । दद्राडे । ३४ । दध्राडे । ३५ ॥ शाडृ श्लाघायाम् । शशाडे ॥ ३६ ॥

अथ आटवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः ॥ शौटृ गर्वे । शौटति । शुशौट । १ । यौटृ बन्धे । यौटति । २ ॥ म्लेटृ म्रेडृ उन्मादे । द्वितीयो डान्तः । टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नार्थतिवत् । म्लेटति । ३ । म्रेडति । ४ । कटे वर्षावरणयोः । चटे इत्येके । चकाट । सिचि अतोह्लादेर्लघोरिति वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥

ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् । ७ । २ । ५ ॥

सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणमित्यमरः । शडि । शण्डोऽसुरपुरोहितः । द्राड्‌क्त । विशरणमवयवविभागः । शाड्‌क्त । डलयोरैक्यात् श्लाघते इति काश्यपः ॥

शौट्‌क्त गर्वे । उणादिषु ईरन्वक्ष्यते । तदेतदिति शौटीर्यमौडुलोमेनं मृष्यतीति कल्पतरुः । कटे ॥

ह्म्यन्तक्षण ॥ अग्रहीत् । टुवम् । अवमीत् । हय गतौ ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि। अकटीत्। ६॥ अट पट गतौ। आट। आटतुः। आटुः। ७। पपाट। पेटतुः। पेटुः। ८॥ रट परिभाषणे। रराट। ९॥ लट बाल्ये। ललाट। १०॥ शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु। शशाट। ११॥ वट वेष्टने। ववाट। ववटतुः। ववटुः। ववटिथ। १२॥ किट खिट त्रासे। केटति। १३। खेटति। १४। शिट षिट अनादरे। शेटति। शिशेट। १५। सेटति। सिषेट। १६॥ जट झट सङ्घाते। १८। भट भृतौ। १९॥ तट उच्छ्राये। २०॥ खट काङ्क्षायाम्। २१। णट नृतौ। २२। पिट शब्दसङ्घातयोः। २३॥ हट दीप्तौ। २४॥ षट अवयवे। २५॥ लुट २६ विलोडने। डान्तोयमित्येके। २७॥ चिट प-

---

अहयीत्। क्षणु हिंसायाम्। अक्षणीत्। श्वस प्राणने। अश्वसीत्। जागृ निद्राक्षये। अजागरीत्। ण्यन्तेच्छन्दसि नोनयतिध्वनयतीत्यादिना चङि निषिद्धे औनयीदिति उदाहरणम्। टुओश्वि। अश्वयीत्। इडादौ सिचीति। इडादौ किम्। दह भस्मीकरणे। अधाक्षीत् किट खिट। इट किटेति। किटिर्गतौ पठिष्यते। इह पाठस्त्वर्थभेदात्। जट झट। जेटतुः जझटतुः। इह एत्वादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न। खट। अशुप्रुषिलटिखटिकणिविशिभ्यः क्वन्। खट्वा। णट नृतौ। प्रणटति णोपदेशपर्युदासेनाटीतिसन्नवकनिर्देशेन नट अवस्यन्दने इति चौरादिकस्यैव ग्रहणादयं णोपदेश एव। हट दीप्तौ। हाटकं सुवर्णम्। संज्ञायां चेति ण्वुल् बाहुलकादस्त्रियामपि। षट्। पचाद्यजन्तात् टाप्। सटा जटाकेसरयोः। चिट। सर्वधातुभ्य

त्पेष्ये । २८ ॥ विट शब्दे । २९ ॥ बिट ३० आक्रोशे । वश्चादिः । हिटेत्येके । ३१ ॥ इट किट कटी गतौ । एटति । ३२ । केटति । ३३ ॥ कटति । ईकारः श्वीदितो निष्ठायामितीण्निषेधार्थः । ३४ ॥ के चित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ते च इ ई इति प्रश्लिष्य अयति इयाय ईयतुः ईयुः इययिथ इयेथ । इयाय इयय दीर्घस्य त्विजादेरित्यामि अयांचकारेत्यादि उदाहरन्ति । ३५ ॥ मडि भूषायाम् । ३६ ॥ कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डतइति तु दाहे गतम् । ३७ ॥ मुड पुड मर्दने । ३८ ॥ चुडि अल्पीभावे । ३९ ॥ मुडि खण्डने । मुण्डति । ४० ॥ पुडि चेत्येके । पुण्डति । ४१ ॥ रुटि लुटि स्तेये । रुण्टति । ४२ ॥ लुण्टति । ४३ ॥ रुठि ॥ ४४

इति औणादिक इन् । चेटिः । कृदिकारादिति ङीष् । चेटी । विट् । इगुपधलक्षणः कः विटः । इयायेति । द्वित्वे कृते णलि वृद्धौ सत्यामायादेशः । अभ्यासस्यासवर्णइति इयङ् । ईयतुरिति । द्वित्वे कृते एरनेकाच इति यणं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः । ततो अचि श्नुधात्वितीयङ् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन अभ्यासग्रहणेन ग्रहणादभ्यासस्यासवर्णइत्यनेनेत्येके । केचित्तु वार्णादाङ्गं बलीय इति दीर्घं बाधित्वा यण् । न चेह समानाश्रयत्वं नेति वाच्यम् । अभ्यासोत्तरखण्डस्येकारस्य सवर्णदीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन तयोः समानाश्रयत्वात् । अत एव ईयतुरित्यत्र इणो यणिति यणि ततो दीर्घः इणः कितीत्यभ्यासदीर्घो विधीयते अन्यथा सूत्रमिदं निर्विषयं स्याद् अभ्यासाभावादित्याहुः । स्यादेतत् । णल्थलोस्त्वभ्यास

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लुठि इत्येके। ४५॥ रुडि ४६ लुडीत्यपरे। ४७॥ स्फुटिर् विशरणे। इरित्वादङ्वा। अस्फुटत्। अस्फोटीत्। ४८॥ स्फुटीत्यपि केचित्। इदित्वान्नुम्। स्फुण्टति। ४९॥ पठ व्यक्तायां वाचि। पेठतुः। पेठिथ। अपठीत्। अपाठीत्। ५०॥ वठ स्थौल्ये। ववठिथ। ५१॥ मठ मदनिवासयोः। ५२॥ कठ कृच्छ्रजीवने। ५३॥ रट परिभाषणे। ५४। रठेत्येके। ५५॥ हठ ५७ लुठ ५८ उठ उपघाते। ओठति। ५९॥ ऊठेत्येके। ऊठति। ऊठांचकार। ६०॥ पिठ हिंसासंक्लेशनयोः। ६१॥ शठ कैतवे च। ६२॥ शुठ प्रतिघाते। शोठति। ६३॥ शुठीति स्वामी। शुण्ठति ६४॥ कुठि च। कुण्ठति। ६५॥ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च। ६६॥ शुठि शोषणे। ६७। रुठि ६८ लुठि गतौ। ६९॥ चुड्ड भावकरणे। भावकरणमभिप्रायसूचनम्। चुड्डति। चुचुड्ड। ७०॥ अड्ड अभियोगे। अड्डति। आनड्ड। ७१॥ कड्ड कार्कश्ये। कड्डति। ७२॥ चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः

स्येयङ् दुर्लभः। तस्मिन्कर्तव्ये अचः परस्मिन्निति वृद्धिगुणयोः स्थानिवद्भावेन असवर्णे इति प्रतिषेधादिति चेन्नैवम्। असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्तेः। ननु नास्ति सामर्थ्यम् इयर्ति इयृत इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेद् अत्राहुः। न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति। अन्यथा ह्यभ्यासस्यार्त्ताविति ब्रूयात्। एवं चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृते ततो वृद्धिगुणयोः सतोः आलि आय अलि एथ। इट्पक्षे तु अयियेति स्यादित्याशङ्कापि न कार्या। अभ्यासस्यासवर्णइत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति। एता। एष्यति। अकृत्सार्वेति दीर्घः। ईयात्। ऐषीत्। कुडि। वैकल्यमविवेकः। तुडृ।

CC-0: Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तेन क्विपि चुत् चत् कत् इत्यादि॥ क्रीडृ विहारे। चिक्रीड। ७३॥ तुडृ तोडने। तोडति। तुतोड। ७४॥ तूड इत्येके। ७५॥ हुडृ ७६ हूडृ ७७ होडृ ७८ गतौ। हुड्यात्। हूड्यात्। होड्यात्॥ रौडृ अनादरे। ७९॥ रोडृ ८० लोडृ उन्मादे। ८१॥ अड उद्यमे। अडति। आड। आडतुः। आडुः। ८२॥ लड विलासे। लडति। ८३। डलयोर्लरयोश्चैकत्वस्मरणाल्ललतीति लास्यादयः॥ कड मदे। कडति। ८४। कडि इत्येके। कण्डति। ८५। गडि वदनैकदेशे। गण्डति। ८६। इति टवर्गीयान्ताः॥ अथ पवर्गीयान्ताः। तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुस्त्रिंशत्। तिपृ तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणार्थाः। आद्योऽनुदात्तः। क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति बभ्राम। तेपते। तितिपे। क्रादिनियमादिट्। तितिपिषे। तेप्ता। तेप्स्यते॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु। १। २। ११॥

इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ् आत्मनेपदपरः सिच्च-

तोडनं दारणं हिंसनं च। रोडृश्च लोडृश्च। उन्मादश्चित्तविभ्रमः। गडि वदनैकदेशे। टवर्गीयप्रकरणादिह पाठस्तु उचितः अन्तत्यादिषु तु पञ्चैते न तिङ्विषया इति मतान्तरं बोधयितुं प्रसङ्गादुपन्यस्तम्। तिपृ तेपृ॥

लिङ् सिचावात्मनेपदेषु॥ इको झल् हलन्ताच्चेति वर्तते। असंयोगाल्लिट् किदित्यतः किदिति च तदाह। इक्समीपादित्यादि। इकः किम्। यक्षीष्ट। सति कित्त्वे संप्रसारणं स्यात्। आत्मनेपदेति किम्। अद्राक्षीत्। कित्त्वे सति सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यम् न स्यात्। आत्मनेपदपरत्वं सिच एव विशेषणं न तु लिङः। लिङ्स्थानिकस्यात्मनेपदस्य लिङः

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तौ कितौ स्तः। कित्त्वान्न गुणः। तिप्सीष्ट। तिप्सीयास्ताम्। तिप्सीरन्। लुङि झलो झलीति सलोपः। अतिप्त। अतिप्साताम्। अतिप्सत। १॥ तेपते तितेपे। २॥ तिष्टिपे। तिष्टिपाते। तिष्टिपिरे ३। तिष्टेपे। तिष्टेपाते। तिष्टेपिरे॥ तेपृ कम्पने च। ४॥ ग्लेपृ दैन्ये। ग्लेपते। ५॥ टुवेपृ कम्पने। वेपते। ६॥ केपृ ७ गेपृ ८ ग्लेपृ च। चात्कम्पने गतौ च। सूत्रविभागादिति स्वामी। मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपीच्छतइत्याह। ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः। ९॥ मेपृ १० रेपृ ११ लेपृ १२ गतौ। १३॥ त्रपूष् लज्जायाम्। त्रपते॥

तॄफलभजत्रपश्च। ६। ४। १२२॥

एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च। त्रेपे। त्रेपाते। त्रेपिरे। ऊदित्वादिड्वा। त्रपि-

---

परत्वासंभवात्। तेपृ कम्पने च। चकारात्क्षरणार्थस्य लाभादस्य पूर्वं च पाठस्त्यक्तुं शक्यः। के चित्तु तिपृ देपृ इति पठन्ति। टुवेपृ। वेपथुः। केपृ गेपृ ग्लेपृ च। योगविभागात्पूर्वोत्तरार्थौ चकारेणानुकृष्येते। तदाह। चात्कम्पने गतौ चेति। योगविभागसामर्थ्यादेव अर्थद्वयलाभे चकारो व्यर्थ इत्यन्ये। पुनः पाठ इति। दैन्ये पठितस्य कम्पनाद्यर्थलाभार्थमिति भावः॥

तॄफल॥ तरतेरकारस्य गुणशब्देन भावितत्वात्फलभजोर्वैरूप्यसंपादकादेशादित्वात् त्रपतेस्त्वेकहल्मध्यस्थत्वाभावादप्राप्तेविधिरयम्। तेरतुः। तेरुः। फेलतुः। फेलुः। भेजतुः। भेजुः। सवि शब्दे। अस्माद् गुरोश्च हल इति अप्रत्यये सम्बाय-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ता । चष्मा । चष्पिषीष्ट । चप्सीष्ट ॥ १३ ॥ कपि चलने । कम्पते । चकम्पे । १४ ॥ रबि १५ लबि १६ अबि शब्दे । ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे ॥ लबिरवस्रंसने च । १७ ॥ कबृ वर्णे । चकबे । १८ ॥ क्लीबृ अधाष्टर्ये । चिक्लीबे । १९ ॥ क्षीबृ मदे । क्षीबते २० ॥ शीभृ कत्थने । शीभते । २१ ॥ चीभृ च । २२ ॥ रेभृ शब्दे । रिरेभे । २३ ॥ अभिरभी क्वचित्पठ्येते । अम्भते । २४ । रम्भते । २५ ॥ ष्टभि २६ स्कभि प्रतिबन्धे । स्तम्भते । उत्तम्भते । उदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । स्तम्भेरिति षत्वं तु न भवति । सूत्रविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्बीजं तु स्थास्तम्भोरिति पवर्गीयोपधपाठः स्तन्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तम्भते ष्टम्भते । टष्टम्भे ॥ २८ ॥ जभी जृभि गात्रविनामे ॥

रधिजभोरचि । ७ । १ । ६१ ॥

एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता ।

ब्दः । तिस्रः अम्बा अकारोकारमकारात्मकाः शब्दा यस्य इति बहुव्रीहौ शेषाद्विभाषेति कप्रत्यये त्र्यम्बक इत्येके । केचित्तु त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्येति विगृह्णन्ति । अभिरभी इति सर्वधातुभ्योऽसुन् इत्यधिकारे उदके नुम्भौ चेति वक्ष्यमाणत्वाद् धात्वन्तरेणापि अम्भः शब्दः सिध्यतीति बोध्यम् । अम्भस्तोयम् । तस्यापत्यमाम्भिः भीष्मः । अम्भसोलोपश्चेति बाह्वादिपाठादिञि सलोपः । तद्बीजं तु इति । पूर्वसवर्णाप्रवृत्तः षत्वाप्रवृत्तेश्च बीजमित्यर्थः ॥

रधिजभोरचि ॥ रन्धयति । परापि वृद्धिर्नित्येन नुमा बा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अजृम्भिष्ट। २८। जृम्भते। जजृम्भे। २९॥ शल्भ कत्थने। शशल्भे। ३०॥ वल्भ भोजने। दन्त्योष्ठ्यादिः। ववल्भे॥ ३१॥ गल्भ धार्ष्ट्ये। गल्भते ३२॥ श्रम्भु प्रमादे। तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च। श्रम्भते। स्रम्भते॥ ३३॥ ष्टुभु स्तम्भे। स्तोभते। विष्टोभते। तुष्टुभे। व्यष्टोभिष्ट। ३४॥

अथ परस्मैपदिनः॥ गुपू रक्षणे॥

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः। ३। १। २८॥

एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे। पुगन्तेति गुणः॥

सनाद्यन्ता धातवः। ३। ३२॥

सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः। धातुत्वाल्लडादयः। गोपायति॥

आयादय आर्धधातुके वा। ३। १। ३१॥

भ्यते। अचीति किम्। रब्धा। जब्धा॥

सनाद्यन्ता॥ सनादय इति। सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाचारक्विप् णिज्यङौ तथा। यगायईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः॥ धातुत्वादिति। प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वादित्यर्थः। सुप्तिङन्तमित्यनेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापितत्वाद्विशिष्टस्य धातुसंज्ञालाभाय अस्मिन् सूत्रे अन्तग्रहणं कृतम्। भूवादयो धातव इत्यस्यानन्तरं सनाद्यन्ताश्चेति न सूत्रितं सनादयो द्वादश एवेति निर्धारणाभावापत्तेः। सनाद्यन्ता धातव इत्यस्यानन्तरं तु भूवादयश्चेति पठित्वा धातव इत्येतत्त्च त्यक्तुं शक्यम्॥

आयादयः॥ आयेयङ्णिङ इत्यर्थः। विवक्षायामिति। प-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ । १ । ३५ ॥

कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ॥ कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः ॥

आर्धधातुके । ६ । ४ । ४६ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

रसप्तम्यां तु आर्द्धधातुकोपदेशकाले यददन्तमित्यनुपदं वक्ष्यमाणं न संगच्छेतेति भावः । अन्ये तु गुपू रक्षण इत्यस्मात् क्तिनि पश्चादायप्रत्यये गोपायतिरित्यनिष्टं प्रसज्येत विवक्षायामित्युक्ते तु आयप्रत्यये कृते क्तिनं बाधित्वा अप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये टापि च गोपाया धूपायेति सिध्यतीत्याहुः ॥

कास्प्रत्यया ॥ अमन्त्रे ति किम् कृष्णो नोनाव । अच्छन्दसीति तु नोक्तम् । मन्त्रभिन्ने छन्दसि आम दृष्टत्वात् । यथा पुत्रमामन्त्रयामास । प्रत्ययान्तत्वादाम् । यथाह शुनःशेप ईक्षांचक्रे । इजादेश्चेत्याम् । इह चुलुम्पचकासदरिद्रादिभ्यामो अप्राप्तौ कास्यनेकाजिति वार्तिकमारभ्यते । प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । अन्यथा अ इव आचरति अति अस्य लिटि औ अतुरित्यादि वक्ष्यमाणं न सिध्येदिति भावः । अन्ये तु भाष्यवार्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यनुक्त्वा प्रत्ययान्तादेकाचोप्याम् भवत्येव । अ इवाचरति इत्याचारे क्विपि लिटि आं चकार आं चक्रतुरित्यादीत्याहुः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अतो लोपः । ६ । ४ । ४८ ॥

आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके परे । गोपायाञ्चकार । गोपायाम्बभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्वादिट् । जुगोपिथ । जुगोप्थ । गोपायिता । गोपिता । गोप्ता । गोपाय्यात् । गुप्यात् । अगोपायीत् अगोपीत् । अगौप्सीत् ॥ १ ॥ धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायाञ्चकार । दुधूप । धूपायितासि । धूपितासि । जप २ जल्प ३ व्यक्तायां वाचि ॥ जप मानसे च । ४ ॥ चप सांत्वने । ५ ॥ षप समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति । ६ ॥ रप ७ लप व्यक्तायां वाचि । ८ ॥ चुप मन्दायां गतौ । चोपति ।

अतो लोपः ॥ अनुदात्तोपदेशे इति सूत्रादुपदेशइत्यनुवर्तते तदाह । आर्द्धधातुकोपदेशे इत्यादि । उपदेशे इति किम् । अय पय गतौ । आभ्यां क्विपि वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिकाल्लोपो व्योरिति यलोपे अतो लोप इति लोपो माभूत् । अत् यत् । इह ह्रस्वस्य पितीति तुक् । आर्द्धधातुके परइति किम् । कथयति । वृद्धौ कर्तव्यायां अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वं यथा स्यात् । गोपायामिति । नन्विह आयप्रत्ययस्यादन्ततामाश्रित्य लोपकरणे फलाभावादुच्चारणार्थ एव तत्राकारोऽस्त्विति चेदत्राहुः । गोपायतं न इत्यत्र गोपायशब्दस्य धातुत्वात् धातोरन्त उदात्तो भवति ततः शबकारेणैकादेशे एकादेश उदात्तेनोदात्त एव तत्राकारस्तु तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशादित्यनुदात्तस्ततश्चोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति न इत्यस्य एकश्रुतिः । आयप्रत्ययस्य

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

चुचोप । चोपिता ॥ ९ ॥ तुप १० तुम्प ११ त्रुप १२ त्रुम्प १३ तुफ १४ तुम्फ १५ त्रुफ १६ त्रुम्फ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्त्वाभावान्नलोपो न । किदाशिषीति किच्वान्नलोपः । तुप्यात् । प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरीति पारस्करादिगणे पाठात्सुट् । प्रस्तुम्पति गौः । श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न । प्रतोतुम्पीति । त्रोपति त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । द्वृहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः अन्ये सरेफाः आद्यास्त्वत्वारः प्रथमान्ताः ततो द्वितीयान्ताः अष्टावप्युकारवन्तः । १७ ॥ पर्प १८ रफ १९ रफि २० अर्ब २१ पर्ब २२ लर्ब २३ बर्ब २४ मर्ब २५ कर्ब २६ खर्ब २७ गर्ब २८ शर्ब २९ षर्ब ३० चर्ब गतौ । आद्यः प्रथमान्तः ततो द्वौ द्वितीयान्तौ तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्बति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति । कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्बति । चर्बति । ३१ ॥ कुबि आच्छादने । कुम्बति । ३२ ॥ लुबि ३३ तुबि अर्दने । लुम्बति । तुम्बति । ३४ ॥ चुबि वक्त्रसंयोगे । चुम्बति । ३५ ॥ षृभु षृम्भु हिंसार्थौ । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । ३६ ॥ सृम्भति । ससृम्भ । सृभ्यात् । ३७ ॥ षिभु ३८ षिम्भु इत्ये-

अनद्न्तत्वे नेट्मिष्ट सिध्यतीति । स्तुतावेवेति । भट्टिस्तु व्यवहारेपि प्रायुङ्क्त । न चोपलेभे वणिजां पणायामिति । वणिजां व्यवहारमित्यर्थः । अ प्रत्ययादिति आयप्रत्ययान्तादकारप्रत्यये टाप् ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

के । सिभति । सिम्भति ॥ ३९ ॥ शुभ ४० शुम्भ भाषणे । भासने इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥ ४१ ॥

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कम्यन्ता अनुदात्तेतो दश । घिणि घुणि घृणि ग्रहणे । नुम् ष्टुत्वम् : घिण्णते । जिघिण्णे ॥ १ । घुण्णते जुघुण्णे ॥ २ । घृण्णते । जघृण्णे ॥ ३ ॥ घुण ४ घूर्ण भ्रमणे । घोणते । घूर्णते । इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ । ५ ॥ पण व्यवहारे स्तुतौ च ॥ पन च ॥ स्तुताविल्येव सम्बध्यते पृथङ्निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्यः व्यवहारे तु पणते । पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायाञ्चकार । पेणे । पणायितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट । ६ । पनायति । पनायाञ्चकार । पेने । ७ ॥ भाम क्रोधे । भामते । बभामे । ८ ॥ क्षमूष् सहने । क्षमते । चक्षमिषे । चक्षंसे । चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे ॥

म्वोश्च । ८ । २ । ६५ ॥

मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे । चक्षण्महे । क्षमिष्यते । क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि । क्षमिषीष्ट । क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट । अक्षंस्त ॥ ९ ॥ कमु कान्तौ । कान्तिरिच्छा ॥

चक्षंसे इति । इह अनुनासिकस्य क्विझलोरिति उपधादीर्घो न कृतः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति स्थितस्य गतिसुत्रे वयन्ति ॥

कमु कान्तौ ॥ अस्य णिङभावे उदितो वेति क्त्वायामिड्विकल्पः । कमित्वा । कान्त्वा । निष्ठायां तु यस्य विभाषेति निषेधात्कान्तः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

कमेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ॥
स्वार्थे । ङित्त्वात्तङ् । कामयते ॥

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु । ६ । ४ । ५५ ॥
आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाञ्चक्रे । आयादय आर्द्धधातुके वा । चकमे । कामयिता । कमिता । कामयिष्यते । कमिष्यते ॥

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ॥
ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे । काम्-इ अ त इति स्थिते ॥

णेरनिटि । ६ । ४ । ५१ ॥
अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् । परत्वादेरनेका-

अयामन्ता ॥ नामन्तेति सूचितेपि णेरनिटीति वक्ष्यमाणलोपस्य निषेधे गुणायादेशयोः सतोः कामयां चक्रे इत्यादिरूपाणि सिध्यन्त्येव तथापि ल्यपि लघुपूर्वादित्येवमर्थमायादेशवचनम् । प्रस्तनय्य । सङ्गमय्य । न ह्यत्र गुणायादेशौ लभ्येते । आम् । कारयामास । गण्डयन्तो मण्डयन्तः । तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्चेत्यौणादिको झच् । भीषोऽन्तः । स्पृहिगृहीत्यालुच् । स्पृहयालुः । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य इत्यौणादिक आय्यः । स्पृहयाय्यः । स्तनिहृषिपुषीत्यौणादिक एव इत्नुच् । स्तनयित्नुः । णेश्छन्दसीति इष्णुच् । वीरुधः पारयिष्णवः ॥

णिश्रिद्रु ॥ च्लेः सिचोपवादः ॥

णेरनिटि ॥ णेरिति णिङ्णिचोर्ग्रहणम् एवमन्यत्रापि

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitized by eGangotri

ष इति यणि प्राप्ते ॥ ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिकम् ॥ * ॥ णिलोपस्य तु पाचयते पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्त्वनिटीतिवचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः तथा चेयङादेरपवाद एवायम् । इयङ्, अततक्षत् । यण्, आटिटत् । गुणः, कारणा । वृद्धिः कारकः । दीर्घः, कार्यते ॥

बोध्यम् । अनिटीत्यनेनाधिकृतमार्धधातुकमित्येतद्विशेष्यते । यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिः, अतो लोप इत्यस्माल्लोप इति चानुवर्तते तदाह : आनिडादावित्यादि : यणि प्राप्तइति : ननु परत्वादियङ्यणादिविषयो यथासंभवमस्तु सन्तु नाम, तेषु स्थानिवद्भावात्स्थिग्रहणेन ग्रहणाल्लोपो भविष्यतीति चेत् नैवं शक्यम् । इयङादेशे चान्त्यलोपः प्रसज्येतेति दोषः स्यात् । एतच्च अतो लोपइति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । न चात्र कारणा कारक इत्यादौ गुणवृध्योः कृतयोरन्तरङ्गत्वादयाऽयादेशयोः कृतयोरन्त्यस्य लोपः प्राप्नोतीति कथमियङादेश एव दोष उक्त इति वाच्यम् । वार्णादाङ्गं बलीय इत्ययाऽयौ बाधित्वा णिलोपो भविष्यतीति भाष्याशयात् । ण्यल्लोपाविति । णिलोपः इयङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन । अल्लोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यामिति विवेकः । णिलोपस्य निरवकाशत्वे न वार्तिकस्योक्तिसंभव एव नास्तीत्यत आह । पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमिति । तत्र तितुत्रेतीण्निषेधादिति भावः । वचनसामर्थ्यादिति । अयं भावः । णेरनिटि तावति सूत्रे कृतेप्यार्धधातुकइत्यनुवृत्त्या आर्धधातुके परतः प्रवर्तमानो णिलोपः इयङ्यणादिभिर्बाधितः सन् परिशेषात् क्तिच्येव स्यादित्यनिटीत्यस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः। ७। ४। १॥
चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात्॥
चङि। ६। १। ११॥
चङि परे अनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य॥
सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे। ७। ४। ९३॥
चङ्परे इति बहुव्रीहिः। स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्तते अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं, णिरिति यावत्, तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याऽभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपेऽसति। अथवाङ्गस्येति नावर्तते। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत्॥
सन्यतः। ७। ४। ७९॥

तथा चानिड्डाद्यार्धधातुकं सर्वमप्यस्य विषयो न तु क्तिजन्तमेवेति। अयजिति। णिलोप इत्यर्थः। अलोपांशे तु वचनमपि क्तिनमेव। तेन चिकीर्षक इत्यत्र वृद्धिः चिकीर्ष्यादित्यत्र अकृत्सार्वेति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेनातो लोप इति लोपो भवतीत्याहुः॥
णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः॥ उपधायाः किम्। अचकाङ्क्षीत्॥
सन्वल्लघुनि॥ चङ्परइत्येतावतैव णिरिति न लभ्यते। शिश्रुत्सुवामपि चङ्परत्वादत आह। अङ्गसंज्ञानिमित्तमिति। अङ्गस्याभ्यासइति। अङ्गस्य ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यास इत्यर्थः। अङ्गस्येति नावर्ततइति। अस्मिंस्तु व्याख्याने चङ्परइत्येतावतैव णिरिति लभ्यते शिश्रुत्सुवु परेषु अङ्गत्वासंभवादतो व्याचष्टे। चङ्परे णा यदङ्गमिति। चङ्परे इत्यस्यैव व्याख्यानं णाविति स्वयम्। अनग्लोपे किम्। अचकथत्॥
सन्यतः॥ अत्र लोपाभ्यासस्य त्याऽभ्यासस्येति स्थानि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि ॥

दीर्घो लघोः । ७ । ४ । ९४ ॥

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णि-ङभावपक्षे ॥ कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्यः ॥ * ॥ णेरभावान्न दीर्घसन्व-द्भावौ । अचकमत ॥ १० ॥

त्यत इद्ग्रहणं चानुवर्तते तदाह । अभ्यासस्येत्यादि । तपर-करणं किम् । पापच्यतेस्सन् । पापचिषते । न च सनि योऽ-भ्यासः सन्निमित्त इति विज्ञानात्तपरकरणाभावेऽपि नोक्तातिप्र-सङ्गः अभ्यासस्येह यन्निमित्तत्वादिति वाच्यम् । तादृशवि-वक्षायामधीषिषतीत्यादावव्याप्तेः न हि कार्यी निमित्तत्वे-नाश्रीयते यद्याश्रीयेत तर्हि द्विर्वचनेचीति निषेधेन रिस्शब्द-स्य द्वित्वाप्रवृत्तावरिरिषतीत्यादि न सिध्येत् । नन्वेवं पिपक्ष-तीत्यादावव्याप्तिः अभ्यासस्य सन्परत्वाभावात् । न च येन ना-व्यवधानन्यायेन सम्प्रवृत्त्या व्यवहितेऽप्यभ्यासस्येत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । प्रतीषिषतीत्यादावभ्यासस्याव्यवहितसन्परत्वसंभवा-दुक्तन्यायप्रवृत्तिरिति चेदत्राहुः । सना धातुमाक्षिप्य सनि यो धातुः सन्नन्तस्तदीयाभ्यासस्येति व्याख्याने नोक्तदोषः । न च सनि परे अभ्यासस्येति यथाश्रुतं परित्यज्योक्तव्याख्याने किं मानमिति वाच्यम् । तपरकरणस्यैव तत्र मानत्वात् । किं च अकारग्रहणमपि तत्र मानम् । अन्यथा सनीत्येव ब्रूयात् । तावताप्यधीषितीत्यादावित्त्वप्रवृत्तिसिद्धेरिति ॥

दीर्घो लघोः ॥ लघोरभ्यासस्येति । ननु अजझल्मसुदा-यस्याभ्यासस्य लघुसंज्ञा दुर्लभा ह्रस्वं लघ्विति सूचितत्वात् । नैष दोषः । इमे हि न समानाधिकरणे षष्ठ्यौ किं तु व्यधिकरणे

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

संज्ञयाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र विरुध्यते ॥
तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाज्विति माधवः ॥ १ ॥
चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं विरुध्यते ॥
किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाज्विदं द्वयम् ॥ २ ॥
वस्तुतोऽङ्गस्याऽवयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥
चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।
णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥
इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ॥
णेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥

तथा चाभ्यासावयवस्य लघोर्दीर्घ इत्यर्थः । लघुनि चङ्परेऽन-
ग्लोपे इति सर्वमिहानुवर्तते । तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयं
तदाह । सन्वद्भावविषयइति । हलादेरिति प्राचोक्तमिहोपेक्षि-
तं निष्प्रमाणत्वात् । न हि मुनित्रयोक्तिं विना हलादेरिति
व्याख्यातुमुचितम् । न चैवमौन्दिदत् आहिटदित्यादौ दीर्घः
स्यादिति शङ्क्यम् । अङ्गलघ्वोरुभयोरपि णिचं प्रति विशेष्यत्वे
दीर्घस्य तत्राप्राप्तेः । चङ्परे हि यदङ्गम् उन्द इति न त-
दीयोऽभ्यासो न वा चङ्परणिच्परं यल्लघु तत्परः । एतेन आ-
हिटदित्यादिभाष्योदाहरणमेव हलादेरिति व्याख्याने प्रमाण-
मिति केषांचिदुक्तं चापि प्रत्युक्तं दीर्घाप्राप्त्यैवोदाहरणसौ-
ष्ठवस्योक्तत्वात् । लघोः किं, क्षणु हिंसायाम् । अचिक्षणत् ।
शास्त्रे यस्मिन्कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यथोद्देशं संज्ञापरिभाष-
मिति पक्षद्वयमप्यस्ति जातिव्यक्तिपक्षवत् । तथा च पूर्वो-
भ्यास इत्यस्य सन्वल्लघुनीत्यादिना सह पक्षद्वयेऽपि एकवाक्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अथ क्स्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः ॥ अण १ रण २ वण ३
भण ४ मण ५ कण ६ क्वण ७ व्रण ८ भ्रण ९ ध्वण शब्दा-
र्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्या-
सलोपौ न । ववणतुः । ववणिथ । १० । धणि इपि केचित्प-
ठ्यते । धणति ॥ ओणृ अपनयने । ओणति । ओणांच-
कार । ११ ॥ शोणृ वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण । १२ ॥

त' समानैव तथापि कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यता । यथोद्देश-
पक्षे तु वाक्यैकवाक्यता इत्यस्ति विशेषः । तत्रेदानीं कार्यका-
लपक्षमाश्रित्य माधवमतं तावद्व्याचष्टे । संज्ञाया इत्यादिना श्लो-
कद्वयेन । अङ्गं यत्रेति । अयं भावः । सन्वल्लघुनि दीर्घो लघो-
रिति सूत्रद्वये अङ्गस्येत्यनुवर्तते । अभ्यासस्येति च । तेनाङ्ग-
स्य ये द्वे तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञकस्तस्येति फलितम् । द्वे इत्य-
स्य च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमध्याह्रियते तच्च कृदन्तं
तद्योगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी तेन यत्राङ्गं द्विरुच्यते तत्रैव
पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ स्त इति । अचीकरत् । अपीपचत् । यु-
क्तं चैतत् । अङ्गस्येति षष्ठ्या कारकविभक्तित्वसंभवे तदुपेक्ष्य
शेषषष्ठीत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । नाङ्गं द्विरुच्यते इति ।
एवं चाचचकासत् । आतंथपत् । और्णुनवद् इत्येव भवतीति
भावः । अवयवः क्वचिदिति । हलादेः प्रथमावयवो द्विरुच्यते
अजादेस्तु द्वितीयावयव इत्यर्थः । अङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्व-
स्य दीर्घसन्वद्भावौ विधीयमानौ एकाच्येवेति च फलितौ ।
किं च । अस्मिन्पक्षे एकाच इत्यङ्गस्य विशेषणं शब्दतोऽपि सु-
लभमेकाचो द्वे इत्यधिकारादित्याशयेनाह । तस्मादेकाचीति ।
स्यादेतत् । उक्तरीत्या ह्रस्वहलादिशेषचुत्वादीन्यपि अनेका-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

श्रोणृ सङ्घाते । श्रोणति । १३ ॥ श्लोणृ च । शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः । १४ ॥ पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । प्रैणृ इति क्वचित्पठ्यते । पिपैण । १५ ॥ ध्रण शब्दे । उपदेशनान्तोयं रषाभ्यामिति णत्वम् । ध्रणति । नोपदेश-

---

णु न स्युः । न चेष्टापत्तिः । दिद्रासतीति । दिद्रविद्रासति जिगमयिषतीत्यादिलक्ष्यस्य सर्वसंमतत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयत इति चेत् तर्हि इहापि स एवोचितः । यथाधिकारपक्षस्यैवाभ्यर्हितत्वाद् वव्यादिषु स्वीकृतत्वाच्चेति अभिप्रेत्याह । वस्तुत इति । अणौ दीर्घ इति । आदित्यपकृष्यते । ओर्गुणवत् इह सन्वद्भावस्तु नोपयुज्यते णौ कृतस्यादेशस्य स्थानिवद्भावेन निषेधेन वा णुशब्दस्य द्वित्वे सति अभ्यासे अवर्णाभावादिति भावः । अर्थापयताविति । अर्थमाचष्ट इत्यर्थे णिच्यापुगागमे ततश्च चङि दीर्घस्य सन्वदितीत्वस्य च प्रवृत्तौ आर्तीथपदित्येव भवतीति भावः । अर्थं उपयाच्ञायामित्यस्य तु चङ्परे णौ आर्तथतेति भवति न तत्र दीर्घसन्वद्भावयोः प्रवृत्तिरिति चुरादौ स्फुटीभविष्यति । उभयमिति । दीर्घः सन्वत्वं तद् द्वयमित्यर्थः । न स्यात् स्याच्चव्यवस्थयेति । चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने न स्यात् चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु स्यात् । एवं च अचचकासत् । अचीचकासदिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्यर्थः । ननु यथा चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने येन नाव्यवधानन्यायेन अपीपचदित्यादावेव उभयं भवति न त्वनेकव्यवाये अचचकासदित्यादौ तथा न्यायसाम्येन लघुनि योऽभ्यास इत्यत्रापि एकेनैव व्यवायस्य स्वीकार्यत्वाद् चिचणदित्यादौ सन्वदितीत्वं न

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

फलं यङ्लुकि, दम्भन्ति । १६ । बणेत्यपि केचित् । बेणतुः बेणिथ । १७ ॥ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान । १८ ॥ ष्टन वन शब्दे । स्तनति । १९ । वनति । २० ॥ वन षण सम्भक्तौ । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति : ससान : सेनतुः ॥

स्यादिति चेदत्राहुः । अत्स्मृदृत्वरेत्यत्वापवादेन अत्ववचनेन तुल्यजातीयापेक्षया संयोगस्य व्यवधानेपि इत्वस्य ज्ञापितत्वान्नोक्तदोषः । अत एव दीर्घो लघोरिति सूत्रे लघोरिति सार्थकं माधवोपि जागृधातावित्थमेवाह । एवं च वदन् यथोद्देश्यपक्षमेवाशिश्रियत् । तथाच ऊर्णुधातौ यत्तु नोक्तमौर्णुनवदित्यत्र दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योभ्यास इति सूत्रार्थात् । अत्र तु अङ्गावयवाभ्यासो न त्वङ्गस्येत्यादि । तत्र तस्यापि आग्रहो नास्तीति गम्यते अत एव चकासात्रवीचकासदित्युदाजहार । तथा च मतभेदाभिप्रायेण पूर्वापरग्रन्थाविरोधः समाधेय इति । कातन्त्रपरिशिष्टे त्वित्वदीर्घाः अजीजागरदित्युदाहृतम् । तन्मतद्वयस्याप्यसंभवादुपेक्ष्यम् । व्यवस्थामेव विवृणोति । णेरिति । सन्निहितामिति हेतुगर्भं विशेषणं लघुनीत्येतत् णेर्विशेष्यं भवति सन्निहितत्वादित्यर्थः । अङ्गमेवेति । अस्य चङ्परे इत्यत्र आदेशरूपचङ्गे आकाङ्क्षाभावेपि णाविति प्रत्ययाणेरुत्थिताकाङ्क्षत्वादिति हेतुः स्पष्ट एवेति भावः । कैयटेनेति । तथाच एकं हरदत्तमतम् । अपरं तु कैयटमतमिति विषयविभागेन व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः । चङ्परङ्त्यावर्त्य अङ्गावयविशेषणतयापि योजितं तस्य फलमाह । णेरिति । अद्रु-

ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ॥

जनसनखनामात्वं वा स्याद्यादौ क्ङिति । सायात् । सन्यात् । २१ ॥ अम गत्यादिषु । कनीदोमिकान्तिगतीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्त्योरादिशब्देन ग्रहः । अमति । २२ ॥ द्रम २३ हम्म २४ मीमृ गतौ । द्रमति । दद्राम । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम ॥ अय शब्दे च । २५ ॥ चमु २६ छमु २७ जमु २८ झमु अदने ॥

ष्ठिवुक्लमुचमां शिति । ७ । ३ । ७५ ॥

एषामचो दीर्घः स्याच्छिति ॥ आङि चम इति वक्तव्यम् ॥*॥ आचामति । आङि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् । २९ ॥ जिमिं केचित्पठन्ति । जेमति ॥ क्रमु पादविक्षेपे ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः । ३ । १ । ७० ॥

सुषु परतो अल्लोपित्वासंभवादिहापि चङ्परत्वेनावतैव पार्वति लभ्यते इति बोध्यम् । अगितामशीति । पचिकसिशकिप्रभृतीनामित्यर्थः । नहीत्यं सकारादौ लोपो णिचं प्रतीक्षत इति भावः । नोपदेशमकारमिति । अनुस्वार इत्यर्थः । दंभ्रन्तीति । नुगतोनुनासिकान्तस्येत्यभ्यासस्य नुक् ॥

गत्यादिष्विति । गतिशब्दसंभक्तिष्वित्यर्थः । मीमृ । ऋदित्फलं तु नाग्लोपीति निषेधः । अमिमीमत् ॥

ष्ठिवुक्लमु ॥ ष्ठीवति । क्लाम्यति । आङि चम इति । ष्ठिवुक्लमुआचमामिति वृत्तिकारोक्तपाठोऽयुक्त इति भावः । जिमिं केचिदिति । तथाच जेमनमिति भोजने प्रयुञ्जते ॥

वा भ्राश ॥ उभयत्र विभाषेयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमिः

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ॥

क्रमः परस्मैपदेषु । ७ । ३ । ७६ ॥

क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदपरे शिति । क्राम्यति । चक्राम । क्राम्यतु । क्रामतु ॥

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ७ । २ । ३६ ॥

अक्रमीत् । अक्रमीत् ।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ अय १ वय २ पय ३ मय ४ चय ५ तय ६ णय ७ गतौ । अयते ॥

क्रमिक्लमी च दिवादीतिभ्यो नित्यं प्राप्ते चारम्भात् । भ्राशृ भ्लाशृ दीप्तौ । फणादावेतौ । भ्रमु चलने भ्वादिः ज्वलादिः फणादिरपि मनोरमायां पठ्यते तद्भ्रमसादिति नव्याः । भ्रमु अनवस्थाने । दिवादिः पुषादिः शमादि,स्तत्र भ्वादेः भ्रस्यति भ्रमति । शमादेस्तु श्यनि दीर्घे भ्राम्यतीति वैरूप्यम् । क्लमु ग्लानौ । त्रसी उद्वेगे । त्रुट छेदने । लष कान्तौ ॥

क्रमः ॥ ष्ठिवुक्लमुचमामित्यतोऽनुवर्तनादाह । परस्मैपदे शितीति । परस्मैपदे किम् । उपक्रमते । पराक्रमते ॥

स्नुक्रमोः ॥ अनात्मनेपदनिमित्ते इति । आत्मनेपदनिमित्ताभावे इत्यर्थः । अन्ये तु द्विवचनस्थाने व्यत्ययेन एकवचनम् अनात्मनेपदनिमित्तयोरित्यर्थं इत्याहुः । उभयोरपि भावकर्मकर्मव्यतिहारादस्तङ्निमित्तं क्रमेस्तु वृत्तिसर्गादयोपीति बोध्यम् । स्नुक्रमोरुदात्तत्वादिति सिद्धे नियमार्थोऽयमित्याह । अक्रमीदिति । अनात्मनेपदेति किम् । उपस्नोष्यते जलेन । उपक्रंस्यते । निमित्तइति किम् । स्नौतीति स्नविता स इवाचरति स्नविनीयते इह क्यङ् आत्मनेपदनिमित्तं न तु स्नौतिरित्याहुः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

दयायासश्च । ३ । १ । ३७ ॥

दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयाञ्चक्रे । अयिता । अयिषीष्ट ॥

विभाषेटः । ८ । ३ । ७९ ॥

इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिषीढ्वम् । आयिष्ट । आयिध्वम् ॥

उपसर्गस्यायतौ । ८ । २ । १९ ॥

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । प्लायते । पलायते । निसदुसो रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते । निरदुरोस्तु निलयते । दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् । अथ कथमुदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति माघः । इट काटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति । यद्वा अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् । चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात् । वादित्वात् ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये ॥ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयाञ्चक्रे ८ ॥ रय गतौ । ९ ॥ ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयाञ्चक्रे । १० ॥ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये । ११ ॥ क्नूयी शब्दे उन्दे च : चुक्नूये । १२ ॥ क्ष्मायी विधूनने । चक्ष्माये । १३ ॥ स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । स्फायते । पस्फाये । १४ ॥ प्यायते ॥

लुङ्लिटां धस्येति । लिटि । लिलिहिढ्वे । लिलिहिध्वे ॥

अथ कथमिति । शानचा भाव्यमिति प्रष्टुराशयः । क्नूयी शब्दे उन्दे च । उन्दः क्लेदनम् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लिड्यङोश्च । ६ । १ । २९ ॥
लिटि यङि च प्याय: पीभाव: स्यात् । पुन: प्रसङ्गविज्ञाना-त्पीशब्दस्य द्वित्वम् । एरनेकाच इति यण् । पिप्ये । पिप्या-ते : पिप्यिरे ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ६१ ॥
एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ॥

चिणो लुक् । ६ । ४ । १०४ ॥
चिण: परस्य लुक् स्यात् : अप्यायि : अप्यायिष्ट । १५ ॥ तायृ सन्तानपालनयो: । सन्तान: प्रबन्ध: । तायते । तताये । अतायि । अतायिष्ट १६ ॥ शल चलनसंवरणयो: १७ ॥ वल वल्ल संवरणे संचरणे च । ववले । १८ ॥ ववल्ले । १९ ॥ मल मल्ल धारणे । मेले । २० ॥ ममल्ले । २१ ॥ भल भल्ल

लिड्यङोश्च ॥ यङि पेपीयते ॥

दीपजन ॥ दीपी दीप्तौ । जनी प्रादुर्भावे । बुध अवगमने । पूरी आप्यायने । एते दिवादय: ॥

चिणो लुक् ॥ परस्य लुक्स्यादिति । तशब्दस्येति केचि-त्पठ्यते तदर्थकार्यकथनम् । तशब्दे परत: चिणि विहिते चिण: परस्य जायमानो लुक् प्रत्ययस्य लुक्श्लुप इति वचना-त्तशब्दस्यैवेति स्पष्टत्वात् । अयमिति । षेन्न धातु: । भाष्यवि-रुद्धमिति । यदि सोपदेश: स्यात्तदाख्यायतिरिवायमपि षो-पदेशलक्षणे पर्युदस्येत तदकरणान्नास्ति सोपदेश इति भाव: । प्लवगताविति । के चित् प्लवेति धात्वन्तरमित्याहु: । तद्धि मनोरमायां दूषितम् । प्लवेति धात्वन्तरत्वे विभाषाङि रुप्लु-वोरित्यत्र प्लुव: पक्षे घञ्विधानं व्यर्थं स्यात् । प्लवेत्यस्माद् घ-ञि आप्लावशब्दस्य सिद्धत्वात् । तथा स्वरतिसूतिसूयतीति सूत्रे-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

परिभाषणहिंसादानेषु । बभले । २२ । बभल्ले । २३ । कल शब्दसंख्यानयोः । कलते । चकले ॥ २४ ॥ कल्ल अव्यक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्द इति स्वामी । अशब्दस्तूष्णीम्भाव इति च । २५ ॥ तेवृ देवृ देवने । तितेवे । २६ ॥ दिदेवे । २७ ॥ षेवृ २८ गेवृ २९ ग्लेवृ ३० पेवृ ३१ मेवृ ३२ म्लेवृ सेवने । परिनिविभ्य इति षत्वम् । परिषेवते । सिषेवे । अयं सोपदेशोपीति न्यासकारादयः । तद्भाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे । मेवते । म्लेवते । ३३ ॥ शेवृ ३४ खेवृ ३५ क्लेवृ इत्यप्येके । ३६ ॥ रेवृ प्लवगतौ । प्लवगतिः प्लुतगतिः । रेवते । ३७ ॥

अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः । मव्य बन्धने । ममव्य । १ । सूर्क्ष्य २ ईर्क्ष्य ३ ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः । ४ ॥ हय गतौ । अहयीत् । यान्तत्वान्न वृद्धिः । ५ ॥ शुच्य अभिषवे । अवयवानां शि-

---

था प्लवतेरभ्यासोकारस्य इत्वविधानमपि व्यर्थं स्यात् । तद्धि पक्षे अपिप्लवदिति रूपसिध्यर्थं क्रियते तच्च रूपं प्लवधातोः सन्यत इत्यनेन सिद्धमिति किं तदुपादानेनेति । ममव्येति । यस्य हल इति लोपस्तु न भवति यस्येति संघातग्रहणमिति सिद्धान्तितत्वात् । वर्णग्रहणे त्वर्थग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या पुत्रकाम्येत्यादावपि लोपः स्यादिति दिक् । लुटि मव्यिता । आशिषि मव्यात् । हलो यमामिति धातुयकारस्य लोपः । सूर्क्ष्यं ईर्क्ष्यं । यकि । सुषुर्क्ष्यं । ईर्क्ष्यां चकार । ईर्ष्यां चकार । एभ्यः क्विपि लोपो व्योरिति लोपे स्कोरिति कलोपे जश्त्वचर्त्वयोः । सूर्ट् । ईर्ट् । संयोगान्तलोपस्त्विह न भवति रात्सस्येति नियमात्सूर्क्ष्य आदरइति वक्ष्यते तस्यापि सूर्ट् इत्येव

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

थिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वाऽभिषवः स्नानं च । शुशुच्य । ६ ॥ चुच्य इत्येके । ७ ॥ ह्यर्य गतिकान्त्योः । जह्यर्य । ८ ॥ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । आल ॥

अतो ल्रान्तस्य । ७ । २ । २ ॥

ल्रेति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ ल्रौ तदन्तस्याऽङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । नेटीतिनिषेधस्यातोहलादेरिति विकल्पस्य चापवादः । मा भवानालीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तन्मते अलते इत्याद्यपि । ९ ॥ ञिफला विशरणे । तृफलेत्यत्वम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् ॥ *॥मील ११ श्मील १२ स्मील १३ क्ष्मील निमेषणे । निमेषणं संकोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः ॥१४॥ पील प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम् । १५ । नील वर्णे । निनील । १६ ॥ शील समाधौ । शीलति । १७ ॥ कील

रूपम् । ह्य गतौ । जह्याय । ह्य्यात् । शिथिलीकरणमिति । सोममभिषुणोतीत्यादौ दर्शनात् । सुराया इति । तत्प्रकरणे संधानं स्यादभिषव इत्यमरोक्तेः ॥

अतो ल्रान्तस्य ॥ यद्यवयववचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिरङ्गं चान्यपदार्थस्तत्पक्षे विशेषणेन तदन्तविधिः सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकम् अभ्रलीदित्यत्रातिव्याप्तिश्च समीपवाचिनाऽन्तशब्देन षष्ठीसमासपक्षे रपिर्रणशब्दप्रभृतिष्वतिव्याप्तिः अङ्गस्यातः ल्रोः समीपत्वात्तत्र तदन्तस्येति समीपवाचिनान्तशब्देन कर्मधारयपक्षे त्वन्तशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः स्यादत आह । लुप्तषष्ठीकमिति । अन्तशब्दः समीपवाचीत्यभिप्रेत्याह । अतः समीपाविति । अतो वृद्धिः स्यादिति । इह अत इत्यस्य तन्त्रावृत्त्यादिकं स्वीकर्तव्यम् अन्यथा प्रयोजनाभावादि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

बन्धने । १८ ॥ कुल आवरणे । १९ ॥ शुल रुजायां सङ्घोषे च । २० ॥ तूल निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोषणम् । तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् । तुतूल २१ ॥ पूल सङ्घाते । २२॥ मूल प्रतिष्ठायाम् । २३ ॥ फल निष्पत्तौ । फेलतुः । फेलुः । २४ ॥ चुल्ल भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ।२५॥ फुल्ल विकसने । २६ ॥ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च । २७ ॥ तिलगतौ । तेलति । २८ । तिल्ल इत्येके । तिल्लति । २९ ॥ वेलृ ३० चेलृ ३१ केलृ ३२ खेलृ ३३ क्ष्वेलृ ३४ वेल्ल चलने । पञ्च ऋदितः षष्ठो लोपधः । ३५ ॥ पेलृ ३६ फेलृ ३७ शेलृ गतौ । ३८ । षेलृ इत्येके । ३९ ॥ स्खल सञ्चलने । चस्खाल । अस्खालीत् । ४० ॥ खल सञ्चये । ४१ ॥ गल

क्परिभाषानुपस्थानेप्यलोन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्य स्यादिति भावः । यद्यपि अतोल्रस्येत्युक्तेपि ल्रान्तस्याङ्गस्य अतः सिचि परे वृद्धिरित्यर्थे स्वीकृते येन नाव्यवधानन्यायेनेष्टं सिध्यति तथाप्यङ्गस्य सिचि परे अतो वृद्धिरित्यर्थोपि प्रतीयेत ततश्चाश्वल्लीदित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् तद्वारणाय सूत्रे अन्तग्रहणं कृतमिति । तदनुरोधेनान्तशब्दस्य समीपवाचित्वमत इत्यस्य चानुवृत्तिः स्वीकृतेति बोध्यम् । अतः समीपाविति किम् । अखोरीत् । अमीलीत् । ल्रान्तस्याङ्गस्य किम् । श्वल्ल आशु गमने । अश्वल्लीत् । अत्र अकार समीपो यो लकारः स नाङ्गस्यान्तः यस्त्वङ्गस्यान्तः स तु नाकारसमीपः । ननु ल्र इत्यस्य लुप्तषष्ठीकत्वाभ्युपगमेप्यन्तशब्दस्यावयववाचित्वं स्वीकृत्य अङ्गस्यान्तं यत् ल्र तस्यातः तत्समीपस्यातो वृद्धिरिति व्याख्याने त्वत इत्यस्यानुवृत्तिर्नापेक्षितेति चेत् । अत्राहुः । हलन्त्यमिति सूत्रे स-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अदने । गलति । अगालीत् । ४२ ॥ षल गतौ । सलति । ४३ ॥ दल विशरणे । ४४ ॥ श्वल ४५ श्वल्ल आशुगमने । शश्वाल । अश्वालीत् । शश्वल्ल । अश्वल्लीत् । ४६ ॥ खोलृ ४७ खोर्ऋ गतिप्रतिघाते । खोलति । खोरति । ४८ ॥ धोर्ऋ गतिचातुर्ये । धोरति । ४९ ॥ त्सर छद्मगतौ । तत्सार । अत्सारीत् । ५० ॥ क्मर हूर्छने । चक्मार । ५१ ॥ अभ्र ५२ वभ्र ५३ मभ्र ५४ चर ५५ गत्यर्थाः । चरतिर्भक्षणेऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवानभ्रीत् । अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः । ष्ठिवु निरसने । ष्ठिवुक्ल-

नोरुभयोः सामीप्यं षष्ठ्यर्थं इति पक्षस्य निराकरणात्तदनुरोधेनानात इत्यस्यावृत्तिराश्रितेति । अन्ये केचित् । अतो लृान्तेति लृ इति लुप्तसप्तमीकम् । अथवा अतो लृान्त इति व्यस्तमेव सूत्रयितुं शक्यम् । तथा च अङ्गस्यान्तं यद् लृं तस्मिन्परेऽव्यवहितस्यातो वृद्धिरिति व्याख्यानसंभवान्न तत्रावृत्त्याद्याश्रयणक्लेशः । न चाङ्गस्य विशेष्यत्वेनैवान्वयो युज्यते न तु विशेषणत्वेन पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्येति परिभाषया पदमङ्गं च विशेष्यं भवति इत्यभिप्रायवर्णनादिति वाच्यम् । अल्लोपोन इति सूत्रेऽङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानेत्येवं भाष्यकारादिभिर्विशेषणतया व्याख्यानात् क्वचिद्विशेषणत्वेऽप्यङ्गस्य न क्षतिरित्याहुः । नेटीत्यादि । यद्यपि पुरस्तादपवादन्यायेन नेटीत्यस्यापवादो न तु विकल्पस्यापि तथापि बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यतइति पुरस्तादपवादन्यायेन न प्रवर्ततइति भावः । मील संकोचे इति । नेत्रसंकोचे तु प्रचुरप्रयोगः । तिल गतौ । तिल स्नेहनइति चुरादौ दल वि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ष्ठिवितिदीर्घः। ष्ठीवति। अस्य द्वितीयस्थकारष्ठकारो वेति वृत्तिः। तिष्ठेव। तिष्ठिवतुः। तिष्ठिवुः। टिष्ठेव। टिष्ठिवतुः। टिष्ठिवुः। हलि चेति दीर्घः। ष्ठीव्यात्। ५६॥ जि जये। अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः। जय उत्कर्षप्राप्तिः। अकर्मकोयम्। जयति॥

सन्लिटोर्जेः। ७। ३। ५७॥

जयतेः सन्लिण्निमित्तो योभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात्। जिगाय। जिग्यतुः जिग्युः। जिगयिथ। जिगेथ। जिगाय। जिगय। जिग्यिव। जिग्यिम। जेता। जीयात्। अजैषीत्। ५७॥ जीव प्राणधारणे। जिजीव। ५८॥ पीव ५९ मीव ६० तीव ६१ णीव स्थौल्ये। पिपीव। मिमीव। तितीव। निनीव। ६२। क्षीवु ६३ क्षेवु निरसने। ६४। उर्वी ६५ तुर्वी ६६ थुर्वी ६७ दुर्वी ६८ धुर्वी हिंसार्थाः। ऊर्वां चकार। उपधायां चेति दीर्घः तुतूर्व। ६९॥

धारणे। विप्रकरणमवयवानां विभागः। धोर्क्ट। धोरितकमश्वानां गमनविशेषः। निष्ठान्तात्संज्ञायां कन्। त्सर। छद्मना कपटेन गतिः छद्मगतिः। क्मर हूर्छने। हूर्छनं कौटिल्यम्। ष्ठिवु निरसने। अस्य ल्युटि ष्ठेवनम्। ष्ठीवनाऽसृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेदित्यत्र पृषोदरादित्वात्पचे दीर्घं ईकार इत्याहुः॥

सन्लिटोर्जेः॥ सन्लिण्निमित्त इति। यदि तु सनि लिटि च परे योभ्यास इति प्राचो व्याख्यानमाद्रीयेत तदा येन

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

गुर्वी उद्यमने । गूर्वति । जुगूर्व । ७० ॥ मुर्वी बन्धने । ७१ ॥ पुर्व ७२ पर्व ७३ मर्व पूरणे । ७४ ॥ चर्व अदने । ७५ ॥ भर्व हिंसायाम् । ७६ ॥ कर्व ७७ खर्व ७८ गर्व दर्पे । ७९ ॥ अर्व ८० शर्व ८१ षर्व हिंसायाम् । अनार्व । शर्वति । ८२ ॥ इवि व्याप्तौ । इन्वति । इन्वां चकार । ८३ ॥ पिवि ८४ मिवि ८५ णिवि सेचने । तृतीयो मूर्द्धन्योष्मादिरित्येके । सेवनइति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व । ८६ ॥ हिवि ८७ दिवि ८८ धिवि ८९ जिवि प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति ॥

धिन्विकृण्व्योर च । ३ । १ । ८० ॥

अनयोरकारोन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्विषये । अतो लोपः तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति ॥

लोपश्चास्याऽन्यतरस्यां म्वोः । ६ । ४ । १०७ ॥

नाव्यवधानन्यायेन प्रकृतिव्यवधानं सोढव्यमेव परं तु यङ्लुगन्तात्मनि जेजयिषतीत्यत्र कुत्वं स्यात् न च तन्माधवग्रन्थसंमतमिति भावः ॥

धिन्विकृण्व्योर च ॥ अतोन्त्यस्येति वकारस्याकारादेशश्चकारेण तु उप्रत्ययोनुकृष्यते । वोपदेवेन त्वनयोस्तनादित्वं स्वीकृतम् । तन्मते तु चकारं विनाप्युप्रत्ययलाभः । अतो लोप इति । यद्यपि उपदेशेऽदन्तत्वं नास्ति अथाप्यार्द्धधातुकोपदेशे तदस्त्येव धिन्विकृण्व्योर चेति श्रुतत्वात् अकारादेशे कृते चानुकृष्टस्य पश्चाज्जायमानत्वादिति भावः ॥

लोपश्च ॥ यः प्रत्ययोकार इति । असंयोगपूर्वो यः प्रत्यय इति

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् म्वोः परयोः । धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धिनुमः । सिपि तु परत्वाद् गुणः । धिनोमि ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ॥

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट् । धिनवाम । धिनवाम ! जिन्वति । इत्यादि । ९० ॥ रिवि ९१ रवि ९२ धवि गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति । धन्वति ॥ ९३ ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्गतौ । कृणोति । ९४ । इत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च ॥ मव बन्धने । मवति । मेवतुः । मेवुः । अमवीत् । अमावीत् । ९५ ॥ अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । अवति । धावु गतिशुद्ध्योः । स्वरितेत् । धावति । धावते । दधावे ॥ ९७ अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः ॥

प्रत्ययविशेषणं तु न कृतम् । अक्ष्णुवः अक्ष्णुम इत्यादावनिष्टाभावेपि अस्नुवहे इत्यादावतिप्रसङ्गात् । एवमुतश्चेति सूत्रेपि अक्ष्णुहीत्यत्र दोषाभावेपि अस्नुहीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्यसंयोगपूर्वेति प्रत्ययविशेषणं न कृतमित्याहुः । अस्नुहीति परस्मैपदं यद्यपि लोके दुर्लभं तथापि वेदाभिप्रायेण तत्प्रयोगस्य साधुत्वं बोध्यम् । आप्नुहीति पाठस्तूचितः ॥ कृवि । अयमिति । कृणोतीत्यादिरित्यर्थः । स्वादौ हि कृवीत्ययं धातुः न पठ्यते किं तु कृञ् हिंसायामिति । तस्य च परस्मैपदेषु सार्वधातुके कृणोतीत्यादीनि रूपाणि तुल्यानीति फलितोर्थः । अव रक्षण । एकोनविंशतिरर्थाः । कान्तिः शोभा

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

धुक्ष धिक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । दुधुक्षे । १ । दिधिक्षे । २ ॥ वृक्ष वरणे । वृक्षते । ववृक्षे । ३ ॥ शिक्ष विद्योपादाने । शिक्षते । ४ ॥ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । भिक्षते । ५ ॥ क्लेश अव्यक्तायां वाचि । बाधन इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लिशे ॥ ६ ॥ दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । ददक्षे । ७ ॥ दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे । ८ ॥ ईक्ष दर्शने । ईक्षां चक्रे । ९ ॥ ईष गतिहिंसादर्शनेषु । ईषां चक्रे । १० ॥ भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते । ११ ॥ वर्ष स्नेहने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ववर्षे । १२ ॥ गेषृ अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ इत्येके । अन्विच्छा अन्वेषणम् । जिगेषे । १३ ॥ पेषृ प्रयत्ने । पेषते । १४ ॥ जेषृ १५ णेषृ १६ एषृ १७ प्रेषृ गतौ । जेषते । नेषते । एषाञ्चक्रे । पिप्रेषे । १८ ॥ रेषृ १९ हेषृ २० ह्रेषृ अव्यक्ते शब्दे । आद्यौ

दीप्तिस्तेन इत्याहुः तृप्तिरिच्छानाशः । स्वाम्यर्थः स्वामित्वम् । हिंसा हननम् । आदानं ग्रहणम् । न चात्र दानमेवार्थोऽस्त्विति वाच्यम् । भागे वृद्धौ ग्रहे वधे इत्येवमर्थानां विशिष्य बोपदेवेन गणितत्वात् । भिक्ष । याच्ञालाभालाभास्त्रयोऽर्थाः । स्वामी तु क्लेश अव्यक्तायां वाचि चेति पठित्वा इमावपि भिक्षधातोरर्थाविति मन्यते । क्लिश उपतापे इति दिवादौ । क्लिशू विबाधने इति क्र्यादौ । दीक्ष । पञ्चार्थाः । ईक्ष गति । गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये टाप् । ईक्षा । मनस ईक्षा मनीषा । शकन्ध्वादिः । मनीषामभिनिविष्टं मनीषितम् । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्चेति णिचि तदन्तात् क्तः । ईष उञ्छे इति तु परस्मैपदिषु । ह्रस्वादयस्त्रयः । इष गतौ दिवादिः । ईष इच्छा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वृकशब्दे । ततो द्वौ अश्वशब्दे । रेषते । हेषते । ह्रेषते ॥ । २१ ॥ कासृ शब्दकुत्सायाम् । कासाञ्चक्रे । २२ ॥ भासृ दीप्तौ । बभासे । २३ ॥ णासृ २४ रासृ शब्दे । नासते । प्रणासते । २५ ॥ णस कौटिल्ये । नसते ॥ २६ ॥ भ्यस भये । भ्यसते । बभ्यसे । २७ ॥ आङः शसि इच्छायाम् ॥ आशंसते । आशशंसे । २८ ॥ ग्रसु २९ ग्लसु अदने । जग्रसे । जग्लसे । ३० ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहाञ्चक्रे । ३१ ॥ बहि ३२ महि वृद्धौ । बंहते । बबंहे । मंहते । । ३३ । अहि गतौ । अंहते । आनंहे ॥ ३४ ॥ गर्ह ३५ गल्ह कुत्सायाम् । जगर्हे । जगल्हे । ३६ ॥ बर्ह ३७ बल्ह प्राधान्ये । ओष्ठ्यादी ॥ ३८ वर्ह ३९ वल्ह परिभाषणहिं-

---

यां तुदादिः । ईष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः । कासां चक्रे इति । कास्प्रत्ययेत्याम् । भासृ दीप्तौ । अस्य ऋदित्वं भ्राजतेरिव तङ्मात्रफलकम् । भ्राजभासेत्यादिनोपधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात् । णस कौटिल्ये । लिङ्निमित्तादेशादित्वाभावादेत्वम् । नेसे । आङः शसि । शंसु स्तुताविति तु परस्मैपदिषु वक्ष्यते । ग्रसु ग्लसु । उदितो वेति क्त्वायां वेट् । ग्रसित्वा । ग्रस्त्वा । यस्य विभाषेति नेट् । ग्रस्तः । वेहत् । आद्य इति । वेहतेरति प्रत्यये वेहत्शब्दो निपातितः । पोटायुवतीति सूत्रे इति भावः । वेहत् गर्भोपघातिनी । अन्त्य इति । बाहुशब्दस्य भुजपर्यायस्य क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेतिनिपातितस्य बाढशब्दस्य च निर्विवादत्वादिति भावः । दन्त्योष्ठ्यादी इति । उभावपीत्यनुषज्यते । अनुदात्तेत्त्वकृतमात्मनेपदमनित्यम् । तेन ववाह रक्तं पुरुषास्ततो नानाः सहस्रशः इति सिद्धम् । न चात्रार्थासंगतिः, धातू-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

साच्छादनेषु। दन्त्योष्ठ्यादी। केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्यष्ठ्यादिता-मन्त्ययोरोष्ठ्यादितां चाहुः। ४०॥ ष्णिह गतौ। पिष्णिहे। ४१॥ वेह्ट ४२ जेह्ट ४३ बाह्ट प्रयत्ने। आद्यो दन्त्योष्ठ्यादिः। अन्त्यः केव-लोष्ठ्यादिः। उभावप्योष्ठ्यादी इत्येके। दन्त्योष्ठ्यादी इत्यपरे। जेहतिर्गत्यर्थोऽपि। ववाहे॥ ४४॥ द्राह्ट निद्राक्षये। निक्षे-पे इत्येके॥ ४५॥ काश्टृ दीप्तौ॥ ४६॥ ऊह वितर्के। ऊ-हाञ्चक्रे॥ ४७॥ गाह्ट विलोडने। गाहते। जगाहे। ज-गाहिषे। जघाक्षे। जगाहिढ्वे। जगाहिध्वे। जघाढ्वे॥

ढो ढे लोपः। ८। ३। १३॥

ढस्य लोपः स्याड्ढे परे। गाहिता। गाढा। गाहिष्यते। घाक्ष्यते। गाहिषीष्ट। घाक्षीष्ट। अगाहिष्ट। अगाढ। अघाक्षाताम्। अघाक्षत। अगाढाः। अघाढ्वम्। अघाक्षि

नामनेकार्थत्वात्प्रसवणार्थत्वे बाधकाभावादित्याहुः। ऊह। कथं तर्हि अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन इति। अत्राहुः। अनुदा-त्तेत्त्वलक्षणस्य तङोऽनित्यत्वान्न दोष इति। गाह्ट। ऊदित्वादि-ड्वा। इडभावे ढत्वम्। एकाच इति भष्भावः। षढोः कः सी-ति कः कात्परस्य षत्वम्। जघाक्षे। विभाषेट इति वा मूर्द्ध-न्यः। जगाहिढ्वे। जगाहिध्वे। इडभावेतु भष्भावः॥

ढो ढे लोपः॥ जघाढ्वे। ढे किम्। ऊढः। इह पूर्वं ढ-लोपो माभूत्। कृते तु ढग्रहणे ष्टुना ष्टुरित्यस्य आश्रयात् सिद्धत्वं भवतीति सिद्धमिष्टमित्याहुः। अगाढेति। झलो झ-लीति सलोपः। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपः। सिचो लोपात्पूर्वं भ-ष्भावस्तु न असिद्धत्वात्। भष्भावस्तु सिज्लोपानन्तरमपि न भवति सकारपरत्वाभावात्॥ न च कृतेऽपि सलोपे प्रत्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

। ४८ ॥ गर्ह्ह गर्हणे । गर्हते । जगर्हे ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ जगर्हिषे । जघृक्षे । जघृढे । गर्हिता । गर्ढा । गर्हिष्यते । घर्क्ष्यते । गर्हिषीष्ट । घृक्षीष्ट । लुङि । अगर्हिष्ट । इगभावे ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः । ३ । १ । ४५ ॥

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः स्यात् । अघृक्षत ॥

क्सस्याचि । ७ । ३ । ७२ ॥

अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात् । अलोन्त्यस्य । अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त ॥ ४९ ॥ ग्लह च । ग्लहते ॥ ५० ॥ घुषि कान्तिकरणे । घुंषते । जुघुंषे । केचिद् घषित्यदुपधं पठन्ति ॥ ५१ ॥

यल्लक्षणेन सिच्परत्वाज्झष्भावो दुर्वार इति शङ्क्यम् । वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् । अन्यथा गवे हितं गोहितमित्यत्रावादेशः स्यादिति दिक् । जगर्हे इति । किन्त्वात्परत्वात्पुगन्ते गुणे प्राप्ते ऋदुपधेभ्य इति वार्तिकात्कित्त्वे गुणाभावः ॥

शल इगुपधा ॥ शल इति धातोर्विशेषणादन्तलाभः । शल इति किम् । अतिप्त । इगिति किम् । अगाढ । अनिटः किम् । औहिष्ट ॥

क्सस्याचि ॥ अजादाविति । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययोत्र विशेष्यः । तङीति तु केषांचित्प्रक्षेपस्तस्य काशिकादावनुक्तत्वादित्याहुः । अन्ये तु लुग्वा दुहेत्यत आत्मनेपदइत्यपकर्षणात्तङीति लभ्यते । तेन दृशेः क्स इति वार्तिकोक्तक्सप्रत्ययस्य लोपो न भवति । सदृक्षाः अन्यादृक्षा इत्यत्रेत्याहुः । घुषि कान्तिक-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः। घुषिर् अविशब्दने। विशब्दनं प्रतिज्ञानं ततोन्यस्मिन्नर्थे इत्येके। शब्दे इत्यन्ये पेठुः। घोषति। जुघोष घोषिता। इरित्वादङ् वा। अघुषत्। अघोषीत्॥ १॥ अक्षू व्याप्तौ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम्। ३। १। ७५॥

अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे। पक्षे शप्। अक्ष्णोति अक्ष्णुतः। अक्ष्णुवन्ति। अक्षति। अक्षतः अक्षन्ति। आनक्ष। आनक्षिथ। आनष्ठ। अक्षिता। अष्टा। अक्षिष्यति। स्कोरिति कलोपः। षढोः कः सि। अक्ष्यति। अक्ष्णोतु। अक्ष्णुहि। अक्ष्णवानि। आक्ष्णोत्। आक्ष्णवम्। अक्ष्णुयात् अक्ष्यात्। ऊदित्त्वादिट्। नेटि। मा भवानक्षीत्। अक्षिषुः। इडभावे तु मा भवानाक्षीत्। आष्टाम्। आक्षुः। २॥ तक्षू ३ त्वक्षू ४ तनूकरणे॥

तनूकरणे तक्षः। ३। १। ७५॥

श्नुः स्याद्वा श्नुविषये। तक्ष्णोति। तक्षति काष्ठम्। ततक्षिथ। ततष्ठ। अतक्षीत्। अतक्षिष्टाम्। अताक्षीत्। अताष्टाम्। तनूकरणे किम्। वाग्भिः सन्तक्षति। भर्त्सयतीत्यर्थः॥ उक्ष सेचने। उक्षां चकार॥ ५॥ रक्ष पालने॥

र्थे। लुङि। अघुंषिष्ट। अघुंषिषाताम्। अदुपधपाठे तु। अघाषीत्। अघषीत्॥

अतक्षीदिति। नेटीति वृद्धिनिषेधः। इडभावे तु अताक्षीत्। प्रणिक्षतीति। उपसर्गादसमासेपीति नित्यं णत्वम्। वा निंसनिक्षनिन्दामिति तु कृद्विषयम्। ण्वुल्तृचौ। प्रणिक्षकः। प्रनिक्षकः। प्रणिक्षिता। प्रनिक्षिता। अवक्षेत्यादि। सूर्क्षणमादरस्ततोऽन्यदसूर्क्षणमित्यमरग्रन्थार्थः। यदि तु सूर्क्ष-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

॥ ६ ॥ णिक्ष चुम्बने । प्रणिक्षति ॥ ७ ॥ तृक्ष ८ स्तृक्ष ९ णक्ष गतौ । तृक्षति । स्तृक्षति । नक्षति ॥ १० ॥ रक्ष रोषे सङ्घाते इत्येके ॥ ११ ॥ स्तक्ष १२ सङ्घाते ॥ मक्ष इत्येके १३ ॥ तक्ष त्वचने । त्वचनं सम्वरणं ग्रहणं च । पक्ष परिग्रह इत्येके ॥ १४ ॥ सूर्क्ष आदरे सुसूर्क्ष । अनादर इति तु क्वाचित्कोऽपपाठः । अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणमित्यमरः ॥ १५ ॥ काक्षि १६ वाक्षि १७ माक्षि काङ्क्षायाम् ॥ १८ ॥ द्राक्षि १९ ध्राक्षि २० ध्वाक्षि घोरवाशिते च ॥ २१ चूष पाने । चुचूष । २२ ॥ तूष तुष्टौ । २३ ॥ पूष वृद्धौ ॥ । २४ ॥ मूष स्तेये । २५ ॥ लूष २६ ॥ रूष भूषायाम् । २७ ॥ शूष प्रसवे । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । तालव्योष्मादिः । २८ ॥ यूष हिंसायाम् । २९ ॥ जूष च । ३० ॥ भूष अलङ्कारे । भूषति । ३१ ॥ ऊष रुजायाम् । ऊषां चकार । ३२ ॥ ईष उञ्छे ॥ ३३ ॥ कष ३४ खष ३५ शिष ३६ जष ३७ झष ३८ शष ३९ वष ४० मष ४१ रुष ४२ रिष हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो-

---

णमनादर इति उच्येत तर्हि असूर्क्षणमवज्ञापर्यायो न स्यादिति भावः । काक्षि । काङ्क्षा इच्छा । द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि । घोरवासितं घोरशब्दः । वास्र शब्दे । ध्वाङ्क्षतीति ध्वाङ्क्षः काकः । द्राक्षि । धातोर्गुरोश्च हल इति अप्रत्यये द्राक्षा । यवादिगणे निपातनान्नलोपः । द्राक्षामान् । इह मतोर्वत्वं तु न भवति अयवादिभ्य इत्युक्तेः । तूष तुष्टौ । दिवादौ तु ह्रस्वोपधः । मूष स्तेये । संज्ञायां क्वुनि मूषकः । क्र्यादौ तु ह्रस्वोपधोयम् । भूष अलङ्कारे । अयं चुरादावपि । ईष उञ्छे । गुरोश्च

दन्त्योष्ठ्यादिः । चकाष । चखाष । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । क्सः । अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् । जेषतुः । जक्षषतुः । शिषतुः । ववषतुः । मेषतुः ॥

तीषसहलुभरुषरिषः । ७ । २ । ४८ ॥

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । रोषिता । रोष्टा । रोषिष्यति । रेषिता । रेष्टा । रेषिष्यति । ४३ ॥ भष भर्त्सने । इह भर्त्सनं श्वरवः । भषति । बभाष । ४४ ॥ उष दाहे । ओषति ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ ॥

एभ्यो लिटचाम्वा स्यात् । ओषाञ्चकार । उवोष । ऊषतुः । उवोषिथ । ४५ ॥ जिषु ४६ विषु ४७ मिषु सेचने । जिजेष । क्रादिनियमादिट् । विवेषिथ । विवेषिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् । ४८ ॥ पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिट्केषु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेट् । अतो न क्सः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् । ४९ ॥ श्रिषु ५० श्लिषु ५१ प्रुषु ५२ प्लुषु दाहे । श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषति । शिश्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेट् अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः । यत्त्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तं

इल इत्यप्रत्यये ईषा लाङ्गलदण्डः । कष खष । शिषेत्ययमप्यनिट्क न तु रौधादिक एव संकोचे मानाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति । शेष्टा । अशिक्षदित्यादि ॥

तीषसह ॥ इष इच्छायाम् । षह मर्षणे । लुभ गार्ध्ये । रुष रिष हिंसायाम् । एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । लोभिता । लोब्धा । उवोषिति । पुगन्तेति गुणः । अभ्यासस्यासवर्ण-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्स्वोक्तिविरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्लोष । ५३ । पृषु ५५ मृषु सेचने । मृषु सहने च । इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च । पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् । ५६ ॥ घृषु संघर्षे । ५७ ॥ हृषु अलीके । ५८ ॥ तुस ५९ ह्रस ६० ह्लस ६१ रस शब्दे । तुतोस । जह्रास । जह्लास । ररास । ६२ ॥ लस श्लेषणक्रीडनयोः । ६३ ॥ घस्लृ अदने । अयं न सार्वत्रिकः । लिट्यन्यतरस्यामित्यदेर्घस्लादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः अत्रैव पाठः अपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमङि । अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । क्मरचि तु विशिष्योपादानम् । घसति । घस्ता ॥

सः स्यार्धधातुके । ७ । ४ । ४९ ॥

सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । घत्स्यति । घसतु । अघसत् । घसेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ॥

पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । ५५ ॥

इति उवङ् । घृषु संघर्षे । व्युटि घर्षणम् । घस्लृ अदने । अयमिति । यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात्तदा लिट्यपि प्रयुज्येत ततश्च लिट्यन्यतरस्यामिति विकल्पेनादेशविधानं व्यर्थं भवेदिति भावः । अत्रैव पाठ इति । भ्वादौ परस्मैपदे पाठ इत्यर्थः । क्मरचीति । सृघस्यदः क्मरचीति सूत्रे ॥

सः स्यार्ध ॥ सः सीतिच्छेदः । सादौ किं घस्मरः । आर्धधातुके इति किम् । वत्से । आशिषीति । आशीर्लिङीत्यर्थः । एतच्च कर्तरि प्रयोगमभिप्रेत्योक्तम् । कर्मणि तु यक्विषये प्रयोगो नेति बोध्यम् ॥

पुषादिद्युता ॥ पुष धातुः भ्वादौ दिवादौ क्र्यादौ चुरादौ च

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अघसत् । ६४ ॥ जर्ज ६५ चर्च ६६ झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु । ६७ ॥ पिसृ ६८ पेसृ गतौ । पिपिसतुः पिपेसतुः । ६९ ॥ हसे हसने । एदित्वान्न वृद्धिः । अहसीत् । ७० ॥ णिश समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणेशति । ७१ मिश ७२ मश शब्दे रोषकृते च । ७३ ॥ शव गतौ दन्त्योष्ठ्यान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत् अशावीत् । ७४ ॥ शशप्लुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश । शेशतुः शेशुः । शेशिथ । ७५ ॥ शसु हिंसायाम् ॥ दन्त्योष्मान्तः । न शसददेत्येत्वं न । शशसतुः शशसुः । शशसिथ ॥ शंसु स्तुतौ । अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । नृशंसो घातुकः क्रूर इत्यमरः । शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् । ७७ ॥ चह परिकल्कने ।

पठ्यते यदि तु पुष पुष्टाविति भौवादिकधातुमारभ्य पुषादिगणो गृह्येत तदा द्युतादिग्रहणमनर्थकं भवेत् पुषेरुत्तरत्र द्युतादीनां पाठात् । नापि क्र्याद्यन्तर्गणः तत्र हि पुषधातोरग्रे मुष स्तेये खच भूतप्रादुर्भावे हेठ च ग्रह उपादाने इति चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि तु ते एव जिघृक्षिताः स्युस्तर्हि लाघवाल्लृदित एव क्रियेरन् । ग्रहेः स्वरितेत्त्वेऽपि लृकारेणैव तन्निर्वाहादनेकानुबन्धासङ्गगौरवशङ्काया अपि अभावात् नापि चुरादिः । णिचा व्यवधानेन ततोऽनन्तरस्य च्लेरसंभवात् । अतः परिशेषाद् दिवादय एव गृह्यन्त इत्याह । श्यन्विकरणपुषादेरिति । के चित्तु दिवाद्यन्तर्गण एव पुषादिर्गृह्यते व्याख्यानादित्याहुः । चुरादीनां सर्वेषां णिज्विकल्प इति पक्षे चौरादिकपुषादेरपि परः च्लिः संभवतीति तेषामाशयः । नन्दिग्रहिपचादिभ्य इति वत्पुषद्युताद्य्लृदित इति सूचयितुमुचितम् । ननु पुषादयो द्युतादयश्च लृदित एव कुतो न कृताः इति चेदना-

परिकल्कनं शाठ्यम् । अचर्हीत् । ७८ ॥ मह पूजायाम् । अ-
महीत् । ७९ ॥ रह त्यागे । ८० ॥ रहि गतौ । रंहति ।
रंह्यात् । ८१ ॥ दृह ८२ दृहि ८३ बृह ८४ बृहि वृद्धौ ।
दर्हति । ददर्ह । ददृहतुः । दृंहति । बर्हति । बृहति ।
बृहि शब्दे च । बृंहितं करिगर्जितम् । ८५ ॥ बृहिर् इ-
त्येके । अबृहत् । अबर्हीत् । ८६ ॥ तुहिर् ८७ दुहिर्
८८ उहिर् ८९ अर्दने । तोहति । तुतोह । अतुहत् । अतो-
हीत् । दोहति । अदुहत् । अदोहीत् । अनिट्कारिका-
स्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहतुः । ओ-
हिता । मा भवानुहत् । औहीत् ॥ अर्ह पूजायाम् । आनर्ह ॥

हुः । निरनुबन्धेषु सानुबन्धेषु च प्रत्येकं लृकारपाठे विपरीत-
गौरवं स्यात् । न च अनुबन्धान्तरस्य यत्प्रयोजनमात्मनेपदं
तत्तु लृदित्करणेपि सिध्यतीति अनेकानुबन्धासङ्गगौरवदोषो
नास्तीत्यपि शङ्क्यम् । आदितामीदितामुदितां च तेषु सत्वात्
लृकारेण तत्तत्कार्याणामनिर्वाहादनेकानुबन्धासङ्गगौरवस्य दु-
र्निवारत्वादिति । जर्ज चर्च झर्झ । एषां परिभाषणादिभिः सह-
थासङ्ख्यं नास्ति व्याख्यानादित्याहुः । परिभाषणं सनिन्दोपा-
लम्भः । त्रयाणामपि चवर्गीयान्तेषु पाठ उचितो न त्विहोष्मा-
न्तेषु । णिक्ष समाधौ । समाधिरन्तःकरणनिरोधः । प्रणिक्षती
ति । उपसर्गादसमासेपीति णत्वम् । रोषकृते चेति । चका-
रात्समाधौ । क्षश्च प्लुतगतौ । न क्षसददेति प्रतिषेधसूत्रे सा-
न्तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । क्षक्षतुरिति । प्राचा तु श-
क्षतुरित्युक्तं तदयुक्तमिति भावः । अचर्हीदिति । ह्म्यन्तेति न
वृद्धिः । रह त्यागे । अयं कथादावपि । अपमिच्चेति मित्प्रकर-
णेप्ययमेकीयमतेन पठितः । नेच्छन्तीति । व्याख्यानमेवात्रा-
वलम्बनम् । माभवानुहदिति । न माङ्योगे इत्याडभावः ।
ऊरितो वेत्यङ् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अथ क्षपूपर्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ द्युत दीप्तौ । द्योतते ॥

द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् । ७ । ४ । ६७ ॥

अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । द्योतिता ॥

द्युद्भ्यो लुङि । १ । ३ । ९१ ॥

द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । परस्मैपदेऽङ् । अद्युतत् । अद्योतिष्ट । १ ॥ श्विता वर्णे । श्वेतते । शिश्विते । अश्विवतत् । अश्वेतिष्ट । २ ॥ ञिमिदा स्नेहने । मेदते ॥

मिदेर्गुणः । ७ । ३ । ८२ ॥

मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ । एश आदित्संज्ञाभावान्नाऽनेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ट ॥

अथ द्युतादिः ॥ द्युतदीप्तौ ॥

द्युति स्वाप्योः ॥ स्वापीति णिजन्तग्रहणम् । दिद्युते इति । संप्रसारणे कृते संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् । स्वापेरुदाहरणं तु सुष्वापयिषति । इह स्वापेर्णिजन्तस्याऽभ्यासनिमित्तप्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारणमिष्यते । तेनेह न । स्वापेर्ण्वुल् स्वापकः तमिच्छति स्वापकीयति ततः सन् सिस्वापकियिषति ॥

द्युद्भ्यो लुङि ॥ बहुवचननिर्देशात् धौरादेरित्यचैव तदादिग्रहणम् । तदाह । द्युतादिभ्य इति । द्युतादयो घट चेष्टायामित्यवधिकाः । ङः सौत्यत्र व लुङीति सप्तम्याः षष्ठ्यर्थतेत्यभिप्रेत्याह । लुङः परस्मैपदमिति । ञिमिदा ॥

मिदेर्गुणः । क्ङिबुक्तमुचमामित्यत शितीत्यनुवर्तते तत्र श

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट । ४ ॥ ञिक्ष्विदा चेत्येके । अक्ष्विदत् । अक्ष्वेदिष्ट । ५ ॥ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ट । ६ ॥ घुट परिवर्तने । घोटते । अघोटिष्ट । ७ ॥ रुट ८ लुट ९ लुठ प्रतिघाते । अरुटत् अरोटिष्ट । १० ॥ शुभ दीप्तौ ॥ ११ ॥ क्षुभ सञ्चलने । १२ ॥ णभ १३ तुभ १५ हिंसयाम् । आद्योऽभावेपि । नभन्तामन्यके समे- मा भूवन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम् । अनभत् । अनभिष्ट । अतुभत् । अतोभिष्ट । इमौ दिवादौ क्र्यादौ च । स्रंसु १५ ध्वंसु १६ भ्रंसु १७ अवस्रंसने । ध्वंसु गतौ च । अङि न लोपः अस्रसत् अस्रंसिष्ट । नास्रसत्करिणांग्रैवमिति रघुकाव्ये । भ्रंशु १८ इत्यपि केचित्पेठुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त

आसौ इचेति कर्मधारयात्सप्तमी अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्तु विशेष्यः तेन यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिः प्रवर्तते तदाह । इत्संज्ञकशकाराविति । आदिशित्त्वाभावादिति । मेद्यति मेद्यतइत्यादौ दिवादिभ्य इति श्यन् । आदिशित्त्वाद् गुणो भवत्येव । मिमिदे इति । शितीति बहुव्रीहौ त्विह स्यादेव गुणः तथा पपे तस्थे इत्यादौ पिबादयोपि स्युरिति भावः । ञिष्विदा । अनिट्कारिकायां स्विद्यतिरिति श्यना निर्देशादयं सेट् । स्वेदिता स्वेदिष्यते । ञिक्ष्विदा चेति । पूर्वोक्तयोरेवार्थयोरयमिति बोध्यम् । हरये इति । रुच्यर्थानामिति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । घुट । परिवर्तनमितस्ततो भ्रमणम् । जुघुटे इति । असंयोगादिति कित्त्वाद् गुणाभावः । क्षुभ । संचलनं प्रकृतिवि

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

इत्यन्ये । भ्रंशु भ्रंसु १९ अधः पतन इति दिवादौ ॥ स्रम्भु विश्वासे । अस्रभत् । अस्रम्भिष्ट । दन्त्यादिरयम् । २० ॥ तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः । वृतु वर्तने । वर्तते । ववृते ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः । १ । ३ । ९२ ॥

वृद्भ्यः परस्मैपदं वास्यात्स्ये सनि च ॥

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः । ७ । २ । ५९ ॥

एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण्न स्यात्तङानयोरभावे । वर्त्स्यति वर्तिष्यते । अवृतत् । अवर्तिष्ट । अवर्त्स्यत् अवर्तिष्यत । २१ ॥ वृधु वृद्धौ । २२ ॥ शृधु शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृतिवत् । २३ ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सस्यन्त्से । सस्यन्दिध्वे । सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता स्यन्ता । वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मै पदे कृते ऊदित्त्वलक्षणमन्तरङ्गमपि विक-

पर्यासो मन्थनं च । चोभते । चुभ्यतीति दिवादौ । चुभ्नातीति क्र्यादौ । नाससदिति । नास्सदित्यपपाठ एव । न चेदं लङो रूपं, तत्र परस्मैपदासंभवादिति भावः ॥ वृतादयः पञ्च ॥

न वृद्भ्यः ॥ गणकार्यत्वादुभयोर्यङ्लुक्यप्रवृत्तिः : वर्वर्तिष्यति । वर्वर्तिषति । चतुर्ग्रहणफलं तु स्फुटीभविष्यति । सेसिचीति सूत्रात्से इत्यनुवर्तते तदाह । सकारादेरिति । इण् न स्यादिति । स्यन्देरूदित्त्वाद्विकल्पे प्राप्ते इतरेषां नित्यमिटि प्राप्ते निषेधोयम् : तङानयोरिति । जिगमिषितारौ : इत्यादौ व्यचि परतः सन इडागमसिद्धये गमेरिट् परस्मैपदेष्वित्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयतीत्यभ्युपगम्यते । तस्मात्रापि तथैवानुवर्तते अर्थाधिकाराश्रयणात् । तेन पर-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्वं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्निवृत्त्या इति निषेध। स्यन्त्स्यति। स्यन्दिष्यते। स्यन्त्स्यते। स्यन्दिषीष्ट। स्यन्त्सीष्ट। द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदपक्षे अङ् न लोपः। अस्यदत्। अस्यन्दिष्ट। अस्यन्त। अस्यन्त्साताम्। अस्यन्त्सत। अस्यन्दिष्यत। अस्यन्त्स्यत॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु। ८। ३। ७२॥ एभ्यः परस्य प्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात्। अनुष्यन्दते अनुस्यन्दते वा जलम्। अप्राणिषु किम्। अनुस्यन्दते हस्ती। अप्राणिष्विति पर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्र—

स्मैपदाभावेपि क्वचि विवृत्सिता। विवृत्सितारावित्यत्रातो हेरिति हेर्लुकि एवं विवृत्सेत्यत्र च सन इण्निषेधः सिध्यतीति भावः। अत्र भाष्यवार्तिकयोर्वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्वचनादन्यत्र निषध इति स्थितम्। तेन विवर्तिषते विवर्धिषते इत्यादाविट् भवति। विवृत्सितेवाचरति विवृत्सीयते इत्यत्र त्वात्मनेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत्समानपदस्थत्वाभावादन्तरङ्गोऽयं निषेधः प्रवर्तते। स च पश्चात्तङि कृतेपि न निवर्तते चतुर्ग्रहणसाध्यादिति"। अत्र व्याचख्युः। पञ्चभ्य इति वक्तुमुचितमेवं च तासि चेत्येव सूत्रं कर्तव्यम्। न च वृतादिष्वतिव्याप्तिस्तङानयोः सत्त्वादिति। अस्यन्त्सत। स्यन्त्तेति। अत्रानिदितामिति नलोपो न भवति। सिज्लोपस्यासिद्धत्वेनानुपधात्वात्॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः॥ एभ्य इति। पञ्चभ्य इत्यर्थः। षत्वं भवत्येवेति। प्राण्यप्राणिकर्तृकस्याप्यप्राणिकर्तृकत्वानपायादिति भावः। असमर्थसमासवाक्यभेदापत्तिदोषाभ्यां प्रसज्यप्रतिषे-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

पि पक्षे षत्वं भवत्येव। प्राणिषु नेष्यिन्तौ तु न स्यात्॥ २४॥ क्लृपू सामर्थ्ये॥

क्रुपो रो लः। ८। २। १८॥

क्रुप ऽः इतिच्छेदः। क्रुपेति लुप्तषष्ठीकम्। तच्चावर्तते। क्रुपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् क्रुपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफस्तद्दृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात्। कल्पते। चक्लृपे। चक्लृपिषे। चक्लृप्से। इत्यादि स्यन्दिवत्॥

लुटि च क्लृपः। १। ३। ९३॥

लुटि स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात्।

तासि क्लृपः। ७। २। ७२॥

क्लृपेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य चेण् न स्यात्तङानयोरभावे। कल्प्तासि कल्प्तास्थः। कल्पितासे। कल्प्तासे। कल्प्स्यति। कल्पिष्यते। कल्प्स्यते। कल्पिषीष्ट। क्लृप्सीष्ट। अकल्पिष्ट। अक्लृप्त। अकल्प्स्यत्। अकल्प्स्यत॥ वृत्॥ वृतः सम्पूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः॥ २५॥

धो न सूत्रे अभिप्रेत इत्याशयेनाह। प्राणिषु नेत्युक्ताविति। क्लृपू सामर्थ्ये। भाष्यकृतां व्याख्यामाह। क्रुप ऽ इति। क्रुपो रो ल इति अर्वाचीनपाठस्तु नादर्तव्य इति ध्वनयति। क्रुपेर्ऋकारस्येत्यादिना। वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणादाह। रेफसदृश इति। एवं चात्र क्रुपेत्यस्यावृत्तिरवश्यं स्वीकर्तव्या। तथा च लुटि च क्लृप इत्यादिसौत्रनिर्देशोऽप्युपपद्यतइति भावः॥

तासि च क्लृपः॥ चकारात्साद्यार्धधातुकं गृह्यते। क्लृप्सीष्टेति। लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति किच्वान्नगुणः। वृदिति।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेत: षितश्च ॥ घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । घटादयो मित इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा तत्फलं तु, णौ मितां ह्रस्व इति चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये, प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्यादि । शृणु । घट सङ्घात इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । नान्ये मितोऽहेताविति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञापादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नेत्यर्थः । १ ॥ व्यथते ।

व्यथो लिटि । ७ । ४ । ६८ ।

व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिः शेषापवादः ।

वृतु वर्तने इत्यस्मात् क्विप् । ञित्वरा संभ्रम इत्यस्यानन्तरं घटादयः षित इत्युक्तं त्वरत्यन्तास्त्रयोदशैव षितो न तु फणान्ताः सर्वेऽपीति सिद्धम् । तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमाह । षितश्चेति । प्रयोजनं तु षिद्भिदादिभ्य इत्यङि टाप् । घटा । व्यथेत्यादिरूपसिद्धिः । घट चेष्टायाम् । ये धातवोऽन्यत्राऽधीतास्तेषामिह पाठोऽर्थनियमार्थः ये त्विहैव पठ्यन्ते तेषामुपसर्गादिनाऽर्थान्तरपरत्वेऽपि मित्त्वमस्त्येवेति धातुवृत्त्यादिषु स्थितं तदेव ध्वनयन्नुदाहरति । विघटयतीति ॥

व्यथो लिटि ॥ हलादिः शेषापवाद इति । हलादिः शेषप्रकरणादिति भावः । एवं चोत्सर्गसदेशस्यापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटाद्युक्तो न संप्रसारण इति निषेधोऽत्र नापेक्षितः । केचित्तु हलादिः शेषेण यकारनिवृत्तावपि वकारस्य सत्वात्सूत्रमिदं सावकाशमिति अ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

थस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः। विव्यथे। २ ॥ प्रथ प्रख्याने। पप्रथे। ३ ॥ प्रस विस्तारे। पप्रसे॥ ४ ॥ म्रद मर्दने। ५ ॥ स्खद स्खदने। स्खदनं विद्रावणम्। ६ ॥ ऋजि गतिदानयोः। भित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेपि चिण्णमुलोरिति दीर्घविकल्पः। अरञ्जि। अराञ्जि। रञ्जंरञ्जम्। राञ्जंराञ्जम्। ७ ॥ दक्ष गतिहिंसानयोः। योयं वृद्धिशैघ्र्ययोरनुदात्तेत्सु पठितस्तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थोनुवादः। ८ क्रप कृपायां गतौ। ९ ॥ कदि १० क्रदि ११ क्लदि वैक्लव्ये। वैकल्यइत्येके। अयोप्यनिदित इति नन्दी। इदित इति स्वामी। कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिह पाठो मित्त्वार्थं आत्मनेपदार्थश्च। १२ ञित्वरा संभ्रमे। १३ घटादयः षितः। षित्त्वा दङ् कत्सु वक्ष्यते ॥ * ॥

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः ॥ ज्वर रोगे। ज्वरति। जज्वार। १ ॥ गड सेचने। गडति। जगाड। २ ॥ हेड वेष्टने। हेडृ अनादरइत्यात्मनेपदिषु गतः स एवोत्सृष्टानुबन्धोनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम्। परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः

पवादत्वं न संभवतीति मत्वा संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति वचनाद्धलादिः शेषं बाधित्वा परस्य संप्रसारणे पूर्वस्य निषेधः, संप्रसारणं तदाश्रयं चेति वचनाभावे तु व्यथो लिटीति संप्रसारणस्य धातुविशेषप्रत्ययविशेषाश्रयत्वेन द्वयपा इति संज्ञाविशेषद्वयाश्रयत्वेन बह्वपेक्षस्य बहिरङ्गत्वात् संप्रसारणं बाधित्वा हलादिः शेषे जाते वकारस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः। थस्येति। संप्रसारणस्याभ्यासान्तर्गतयकारनिवृत्तेरपवादत्वं न तु थकारनिवृत्तेरिति भावः। लिटीति

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि अहेडि । अनादरे तु हेडयति । ३ ॥ वट ४ भट परिभाषणे । वट वेष्टने भट भृताविति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोनुवादः । ५ ॥ णट नृतौ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वपठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु घटादौ णट नताविति पठन्ति । नतावित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता णाटीति दीर्घपाठाद् घटादिर्णोपदेश एव । ६ ॥ ष्टक प्रतिघाते । स्तकति । ७ ॥ चक तृप्तौ । तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं पठितस्य तृ-

किम् । विव्यथिषते । इड् सन्यत इति ह्रस्वम् । वाव्यथ्यते : वाव्यथीति । क्रप कृपायां गतौ । चकाराभावेपीहार्थद्वयमित्येव बोध्यमित्याहुः । कदि क्रदि । क्रन्दयति । अक्रन्दि अक्रान्दि । क्रन्दं क्रन्दम् । क्रान्दं क्रान्दम् । ञित्वरा । षादित्वमिह व्यर्थम् । ह्रस्वोच्चारणेनापि आत्मनेपदसिद्धेः । न च निष्ठायामादितश्चेतीट्प्रतिषेधार्थमिति शङ्क्यम् । रुष्यमत्वरेति निष्ठायामिटो विकल्पितत्वात् । तूर्णः । त्वरितः । ज्वर रोगे । णौ । ज्वरयति । अज्वरि अज्वारि । ज्वरं ज्वरम् । ज्वारं ज्वारम् । गड सेचने । णौ । गडयति । अगडि अगाडि । गडं गडम् । गाडं गाडम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । हेड वेष्टने । उत्सृष्टानुबन्ध इति । तेन वेष्टनेपीति निषेधशङ्कैव नास्तीति भावः । णोपदेश एवेति । प्रणाटयति । नाटीत्यस्य तु

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

मित्रमात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम् । ८ ॥ कखे हसने । एदित्त्वान्न वृद्धिः । अकखीत् । ९ ॥ रगे शङ्कायाम् । १० ॥ लगे सङ्गे । ११ ॥ ह्लगे १२ ह्रगे १३ षगे १४ ष्ठगे संवरणे । १५ ॥ कगे नोच्यते । अस्यायमर्थं इति विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थत्वात् अनेकार्थत्वादित्यन्ये । १६ ॥ अक १७ अग १८ कुटिलायां गतौ ॥ कण रण गतौ । चकाण । १९ । रराण । २० ॥ चण २१ शण २२ श्रण २३ दाने च । शणगतावित्यन्ये ॥ श्रथ २४ श्लथ २५ क्नथ २६ हिंसार्थाः ॥ जासिनिप्रहणेतिसूत्रे क्राथेति मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्त्वं तु निपातनात्परत्वाच्चिण्णमुलोरिति दीर्घे चरितार्थम् । अक्नथि । अक्राथि । क्नथंक्नथम् । क्राथंक्राथ-

---

प्रनाटयति । वृद्धिर्निपात्यतइति । तेन मितां ह्रस्व इति न प्रवर्तते इति भावः । निपातनात्परत्वादिति । निपातनविषयीभूतमितां ह्रस्व इत्यस्मात्परत्वान्मितां ह्रस्व इत्येतदेव निपातेन बाधते न तु ततः परं चिण्णमुलोरित्येतदित्यर्थः । वन च । संभक्तौ पठितस्य हिंसायां मित्त्वार्थोऽनुवादः । वनति । णौ । वनयति । अवानि । वनं वनम् । वानं वानम् । तानादिकस्येति । वनु याचनइत्यस्ये त्यर्थः । सामर्थ्यादिति । अनुवादे तु तत्र कृतेनोदित्त्वेन क्त्वायामिड्विकल्पस्य निष्ठायामिट्प्रतिषेधस्य च सिद्धेः पुनरुदित्करणं व्यर्थं स्यादिति भावः । वनतीत्यादीति । णौ । वनयति । तानादिकस्य तु वनुते । वानयति । मित्त्वविकल्प इति । ग्लास्नावनुवमां चेति गणसूत्रेण । णप्रत्ययार्थमिति । ज्वलतिकसन्तेभ्यो ण इति ज्व-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

म् । २७ । चन च । हिंसायामिति शेषः । २८ ॥ वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्व एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः उदित्करणसामर्थ्यात् तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते । २९ ॥ ज्वल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थमनूद्यते । प्रज्वलयति । ३० ॥ ह्वल ३१ ह्मल चलने । प्रह्वलयति । प्रह्मलयति । ३२ ॥ स्मृ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । ३३ ॥ दॄ भये । दॄ विदारणे इति क्र्यादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति मते तु दरतीत्यादि । केचित्तु घटादौ अर्तिस्मृदृत्वरेतिसूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं प-

---

ठादिभ्यो णप्रत्ययार्थम् । दृ भये । धातोरनेकार्थत्वाद्भयार्थकत्वम् । दृणाति । दरयति । तन्नेतीति । माधवस्यायमाशयः । सूत्रे दीर्घान्त एव पाठः सर्वसंमतस्तेन घटादावपि दीर्घान्त एव सर्वैः पठ्यते । यद्ययं ह्रस्वान्तो भवेत्तर्हि शृदृप्रां ह्रस्वो वेति ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे दृग्रहणमनर्थकं स्यात् । धातुद्वयेन दद्रतुः ददरतुरिति रूपद्वयसिद्धेः । न च विदारणे रूपद्वयलाभार्थं दॄग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । धातूनामनेकार्थत्वात्समीहितसिद्धेरिति । नॄ नये । नृणाति । नरयति । अनरि । अनारि । नरं नरम् । नारं नारम् । श्रै इति । अयं हि वक्ष्यमाणो भौवादिकः । लुग्विकरणेति । अत्र व्याचष्टे । स्वरतिसूतीति सूत्रे सूङ् इति पठितेऽपि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणं व्यर्थं सदिमां परिभाषां ज्ञापयति । न च लुग्विकरणं बलीय इति वैपरीत्यं किं न स्यादिति वाच्यम् । इ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ठन्ति तन्नेति माधवः । ३४ ॥ न्त नये । क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति । ३५ ॥ श्रा पाके । श्रै इति कृतात्वस्य श्रा इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम् । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषाभ्याम् । श्रपयति विक्लेदयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र श्रापयति । स्वेदयतीत्यर्थः । ३६ ॥ मारण तोषणनिशामनेषु ज्ञा ॥ निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । निशानेष्विति पाठान्तरम् : निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् । ज्ञप मिच्चेति चुरादौ ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः । कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च । शृणु । माधवमतेऽचाक्षु-

ष्टानुरोधात् । सूङ इति पठिते स्वरतिसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यान्न तूभयोरित्यपि न शङ्क्यम् । साहचर्यस्यानित्यत्वात् । तस्मात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापकमेवेति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धा लाक्षणिकं हि विलम्बितोपस्थितिकं प्रतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिकमिति । परिभाषाभ्यामिति । यद्यपि उक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाप्रवृत्तावपि इष्टं सिध्यति तथाप्यविशेषादुभयोः प्रवृत्तिरप्यत्र युक्तैवेति भावः । मारणतोषण । निशामनमित्यस्य शम आलोचन इत्यस्मान्निष्पन्नत्वादाह । चाक्षुषं ज्ञानमिति । एष्वर्थेष्विति । पशुं संज्ञपयति मारततीत्यर्थः । विष्णुं विज्ञपयति । संतोषयतीत्यर्थः । संज्ञपयति रूपं माधवमते दर्शयतीत्यर्थः । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः । प्रज्ञपयति शरं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

षज्ञाने मित्त्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते तु ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वात् । नि-शानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः । ३७ ॥ कम्पने चलिः । चल कम्पने इति ज्वलादिः । च-लयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अ-न्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थं इति स्वामी । सूत्रं चाल-यति । क्षिपतीत्यर्थः । ३८ ॥ छदिरूर्जने । छद अपवारण इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जनेऽर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । ब-लवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति अ-पवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थणिचि तु छादयति । ब-लीभवति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः । ३९ ॥ नि

स्यादेतत् । निशामनं ज्ञापनमात्रमिति वदतां मते श्ला-घह्नुङ्स्थेति सूत्रे ज्ञीप्स्यमानो बोधयितुमभिप्रेत इति वृ-त्तिग्रन्थः संगच्छतां नाम । माधवमते तु तद्ग्रन्थस्य का गति-रित्यत आह : ज्ञप मिच्चेति । ज्ञापनमिति । एवं च वृत्ति-ग्रन्थो माधवमतेऽपि संगच्छत इति भावः । मारणादिकं चेति । एतच्च मतान्तराभिप्रायेणोक्तं चुरादिषु तु ज्ञपमिच्च अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते इति वक्ष्यमाणत्वात् । कथमिति । ज्ञाधातोर्ज्ञपतोश्चास्य णौ मित्त्वाद्ध्रस्वेन भवितव्यमिति भाव । मित्त्वाभावादिति । एवं च बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयति ज्ञप-धातोस्तु ज्ञपयतीति रूपद्वयं माधवमते बोध्यम् । छदिरूर्ज्जने । ऊर्ज बलप्राणनयोः । अत्रच्छदिर्मित् । चुराद्यन्तर्गणो यौनादि-कः स्वार्थे । णिजभावइति । आधृषादेति वैकल्पिकत्वादिति

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ह्वोन्मथने लडिः । लड विलास इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः । उन्मथनं ज्ञापनम् । जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् । ४० ॥ मदी हर्षग्लेपनयोः । ग्लेपनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मदयति । हर्षयति ग्लेपयति वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति । चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । ४१ ॥ ध्वन शब्दे । भाव्ययं मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । ४२ ॥ अथ भोजः । दलि ४३ वलि ४४ स्खलि ४५ रणि ४६ ध्वनि ४७ त्रपि ४८ क्षपयश्चेति पपाठ । ४९ ॥ तत्र ध्वनिरणौ उदाहृतौ । दल विशरणे । वल सम्वरणे । स्खल सञ्चलने । त्रपूष् लज्जायामिति गताः । तेषां णौ । दलयति । वलयति । स्खलयति । त्रपयति । क्षै क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति । स्वन अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वानयति । ५० ॥ घटादयो

भावः । लडयति जिह्वामिति । जिह्वां ज्ञापयतीत्यर्थः । जिह्वयेति । जिह्वया पदार्थान्तरं ज्ञापयतीत्यर्थः । जिह्वाव्यापारे उदाहरणमाह । लडयति शत्रुमिति । शत्रुमुद्दिश्य गालनादि करोतीत्यर्थः । लडयति दधीति । उन्मथ्नाति । विलोडयतीत्यर्थः । के चित्तु जिह्वाव्यापारे लडयति दधि उन्मथने तु लडयति शत्रुमिति व्यत्यासेन योजयन्ति । लाडयति पुत्रमिति । शर्करादिदानेन अनुकूलयतीत्यर्थः । ध्वनिरणौ उदाहृताविति । ध्वनिरव्यवधानेनोदाहृतः रणिस्तु कण रण गताविल्यत्रेत्यर्थः । स्वन अवतंसने । अवतंसनं भूषणम् । स्वनयतीति । भूषयतीत्यर्थः । अस्वानीत् । अस्वनीत् । अस्वनि । अस्वानि । स्वनं स्वनम् । स्वानं स्वानम् । घटादयो मितः मित्संज्ञा इत्यर्थं इति । अन्ये तु मकारानुबन्धा इति व्याचक्षते ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अज्ञाने मित्त्वाभावात्। ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते तु ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः । ३७ ॥ कम्पने चलिः । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः । ३८ ॥ छदिरूर्जने । छद अपवारण इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोयमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जेरर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थणिचि तु छादयति । बलीभवति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः । ३९ ॥ जि

स्यादेतत् । निशामनं ज्ञापनमात्रमिति वदतां मते श्लाघन्हुङ्स्थेति सूत्रे ज्ञीप्स्यमानो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्तिग्रन्थः संगच्छतां नाम । माधवमते तु तद्ग्रन्थस्य का गतिरित्यत आह : ज्ञप मिच्चेति । ज्ञापनमिति । एवं च वृत्तिग्रन्थो माधवमतेपि संगच्छत इति भावः । मारणादिकं चेति । एतच्च मतान्तराभिप्रायेणोक्तं चुरादिषु तु ज्ञपमिच्च अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते इति वक्ष्यमाणत्वात् । कथमिति । ज्ञाधातोर्ज्ञपतोश्चास्य णौ मित्त्वाद् ह्रस्वेन भवितव्यमिति भाव । मित्त्वाभावादिति । एवं च बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयति ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीति रूपद्वयं माधवमते बोध्यम् । छदिरूर्ज्जने । ऊर्ज बलप्राणनयोः । अत्रच्छदिर्मित् । चुराद्यन्तर्गणो यौजादिकः स्वार्थे । णिजभावइति । आधृषाद्वेति वैकल्पिकत्वादिति

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ल्लोन्मथने लडिः । लड विलासइति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः । उन्मथनं ज्ञापनम् । जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् । ४० ॥ मदी हर्षग्लपनयोः । ग्लपनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मदयति । हर्षयति ग्लपयति वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति । चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । ४१ ॥ ध्वन शब्दे । भाव्ययं मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । ४२ ॥ अत्र भोजः । दलि ४३ वलि ४४ स्खलि ४५ रणि ४६ ध्वनि ४७ त्रपि ४८ क्षपयश्चेति पपाठ । ४९ ॥ तत्र ध्वनिरणौ उदाहृतौ । दल विशरणे । वल सम्वरणे । स्खल सञ्चलने । त्रपूष् लज्जायामिति गताः । तेषां णौ । दलयति । वलयति । स्खलयति । त्रपयति । क्षै क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति । स्वन अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वानयति । ५० ॥ घटादयो

भावः । लडयति जिह्वामिति । जिह्वां ज्ञापयतीत्यर्थः । जिह्वयेति । जिह्वया पदार्थान्तरं ज्ञापयतीत्यर्थः । जिह्वाव्यापारे उदाहरणमाह । लडयति शत्रुमिति । शत्रुमुद्दिश्य गालनादि करोतीत्यर्थः । लडयति दधीति । उन्मथ्नाति । विलोडयतीत्यर्थः । केचित्तु जिह्वाव्यापारे लडयति दधि उन्मथने तु लडयति शत्रुमिति व्यत्यासेन योजयन्ति । लाडयति पुत्रमिति । शर्करादिदानेन अनुकूलयतीत्यर्थः । ध्वनिरणौ उदाहृताविति । ध्वनिरव्यवधानेनोदाहृतः रणिस्तु कण रण गताविव्यत्रेत्यर्थः । स्वन अवतंसने । अवतंसनं भूषणम् । स्वनयतीति । भूषयतीत्यर्थः । अस्वानीत् । अस्वनीत् । अस्वनि । अस्वानि । स्वनं स्वनम् । स्वानं स्वानम् । घटादयो मितः मित्संज्ञा इत्यर्थं इति । अन्ये तु मकारानुबन्धा इति व्याचक्षते ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

मित: ॥ मित्संज्ञा इत्यर्थ: ॥ जनी ५१ जॄष् ५२ क्नसु ५३ रञ्जोऽमन्ताश्च । ५४ ॥ मित इत्यनुवर्तते । जॄषति षित्त्व-निर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जॄणातेस्तु जारयति । केचित्तु जनी जॄष्णसु इति पठित्वा ष्णसु निरसने इति दैवादिक-मुदाहरन्ति ॥ ज्वल ५५ ह्वल ५६ ह्मल ५७ नमामनुप-सर्गाद्वा । ५८ ॥ एषां मित्त्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वल-

घटम् चेष्टायामिति प्रत्येकं पाठे गौरवादेकत्रैव सर्वेषां मि-त्संज्ञा मकारानुबन्धकत्वं वाऽनेन सूत्रेण विधीयते इति भा-व: । जनीजॄष् । जनी प्रादुर्भावे । जॄष् वयोहानौ । क्नसु ह्वरणदी-प्त्यो: । त्रयोपि दिवादय: । रञ्ज रागे दैवादिको भौवादिकश्च । अमन्ता: क्रमिगमीत्यादय: । जनयति । जरयति । क्न-सयति । रजयति मृगान् । रञ्जयति पक्षिण: । क्रमयति । ग-मयति । रमयति । ज्वलह्वल । एषामित्त्वमिति । मित इ-त्यनुवृत्तस्येह भावप्रधानता । अनुपसर्गादिति तु षष्ठ्यर्थेयं प-ञ्चमीत्येवं क्लेशेन व्याख्येयमिति भाव: । नमोनुपसर्गाद्वेति पाठान्तरं तत्र न कश्चित् क्लेश: । प्राप्तविभाषेति । ज्वल दी-प्तौ । ह्वल ह्मल चलने इति त्रयाणां पूर्वपठितत्वान्नमेस्तु अमन्तत्वादिति भाव: । कथं संक्रामयतीति । क्रमेर्नोदात्तोप-देशस्येति वृद्धिप्रतिषेधाद् चञि क्रम इत्येव भवति । न तु क्राम इति पूर्वोक्तसमाधानस्यात्रासंभवात् पृथक् प्रश्न: । व्य-वस्थितविभाषेत्यादि । क्व चित् णौ मितां ह्रस्वो न प्रवर्तत इ-ति भाव: । वृत्तिकृदिति । केचित्तु घञन्तात् क्रमशब्दात् प्र-ज्ञाद्यणि क्रामशब्दं स्वीकृत्य तस्मात् तत् करोतीति णौ संक्रा-मयतीति समादधत इति भाव: । इतरयो: प्राप्ते इति । व-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

नेः । पूर्वं पाठाच्चमेरमन्तत्वाच्चेति भावः । ग्लापयति । ग्लपयति । स्नापयति । स्नपयति । वनयति । वानयति । वमयति वामयति । शाम्यतिवदिति । यथा शाम्यतिर्निशामयतीत्यादौ दर्शने प्रयुज्यते तथा चुरादिः शमधातुरपि श्रवणे भविष्यतीत्यर्थः । यमोऽपरिवेषणे । यच्छतिरिति । यम उपरमे इत्ययं धातुः । भोजनाशब्दो ग्रासशब्दो युजिति युजन्तो ज्ञेयः । परिवेषणमिह भोजनानुकूलव्यापारस्ततोऽन्यस्मिन्नर्थे मिन्निषेधः । नियमयन्निति । नियमवच्छब्दाञ्णिचि विन्मतोर्लुकि शतरि शप्रत्यये गुणे च ज्ञेयम् । व्यत्यासः फलित इति । स्वामिमते त्व परिवेषने आयामयति । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । अवादिपूर्वस्य स्खदेरवस्खदयति प्रपूर्वस्य तु प्रस्खादयतीत्येवं व्यत्यासो ज्ञेयः । उपेक्ष्यमिति । न पादम्येति सूत्रे आयामयतइत्युदाहृत्य वृत्तावुक्तं यमोऽपरिवेषणे इत्यनेन मित्त्वं प्रतिषिध्यतइति न्यासेपि तत्र न कम्यमीत्यतो नेत्यनुवर्ततइत्युक्तम् । एवं हि निषेधानन्तरं पाठ उपपद्यते । अन्यथा न कमीत्यतः प्रागेव चिसूत्रौ पठेदिति भावः । फण गतौ । फणति लुङि । अफाणीत् अफणीत् । णौ तु चिण्णमुलोरिति वा दीर्घः । अफणि । अफाणि । फणं फणम् । फाणं फाणम् । असंभवादिति । मित्त्वप्राप्तिं विना निषेधासंभवादिह नेत्येतन्न संबध्यते किं तु मित्संज्ञैव तदेतदाह । फणयतीति । सामर्थ्यादिति । फणादिषु पाठसामर्थ्यादित्यर्थः । तत्र हीति । षत्वविधौ हीत्यर्थः । तथा च विभ्राट् विभ्राड्भ्यां, पूर्वपठितस्य तु विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि सिध्यतीति भावः । अस्य मिदिति । मान्तत्वान्न वृद्धिः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

यति । ज्वालयति ॥ उपसृष्टे तु नित्यं मित्त्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति, उन्नामयतीति । घञन्तात्तत्करोतीति णौ । कथं संक्रामयतीति । मितां ह्रस्व इति सूत्रे वा चित्तविरागइत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन रजोविश्रामयन् राज्ञाम्, धुर्याग्विश्रामयेति च इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ग्ला ५९ स्ना ६० वनु ६१ वमां च । ६२ ॥ अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा ॥ न कं ६३ म्यमि ६४ चमाम् । ६५ ॥ अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्त्वमेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति ॥ शमो दर्शने ॥ शाम्यतिर्दर्शने मिन्न स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः । कथं तर्हि निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो ममेति । शम आलोचनइति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः शाम्यतिवत् । ६६ ॥ यमोऽपरिवेषणे ॥ यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न स्यात् । आयामयति । दीर्घयति व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः । पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि तु नियमशब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् । ६७ ॥ स्खदिरवपरिभ्यां च ॥ मिन्नेत्येव । अवस्खादयति । परिस्खादयति । आपावपरिभ्य इति न्यासकारः । स्वामी तु न कममीति नञमुत्तरचिसूत्रमनुवर्त्य शमः अदर्शने इति चिच्छेद । यमस्त्वपरिवेषणे मित्त्वमाह । तन्मते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव । उपसृष्टस्य स्खदेरवादिपूर्वस्येति नियमात्प्रस्खादयती-

अथ ज्वलादिः । अज्वालीदिति । अतो ल्रान्तस्येति वृद्धिः ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्याच्च । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः । इदं च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ फण ६९ गतौ ॥ नेति निवृत्तमसम्भवात् । निषिधात्पूर्वमसौ न पठितः फणादिकार्यानुरोधात् ॥

फणां च सप्तानाम् । ६ । ४ । १२५ ॥

एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । फणयति ॥ वृत् घटादिः समाप्तः ॥ फणेः प्रागेव वृदित्येके । तन्मते फाणयतीत्येव ॥ राजृ दीप्तौ । स्वरितेत् । राजति । राजते रेजतुः । रराजतुः रेजे । रराजे । अत इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात एत्वम् । ७० ॥ टुभ्राजृ ७१ टुभ्राशृ ७२ टुभ्लाशृ ७३ दीप्तौ । अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु व्रश्चादिषत्वाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रेजे । बभ्राजे । वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्राश्यते । भ्राशते । भ्रेशे । बभ्राशे । भ्लाशते । भ्लेशे । बभ्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ ॥ स्यमु १ स्वन २ ध्वन ३ शब्दे । स्यमादयः चरत्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्येमतुः । सस्यमतुः । अस्यमीत् । स्वेनतुः । सस्वनतुः । सस्वनुः । अस्वानीत् । अस्वनीत् । विष्वणति । अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । वेश्च स्वन इति षत्वम् । फणादयो गताः ॥ दध्वनतुः ॥ षम ष्टम अवैकल्ये । ससाम ॥ ४ । तस्ताम । ५ ॥ ज्वल दीप्तौ । अज्वालीत् ॥ ६ ॥ चल

वैक्लव्यमिति । वैक्लव्यं भयादिजनितोद्विग्नता । तद्व्यापार इति । वस्तुतानुकूलो व्यापारः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitized by eGangotri

कम्पने। ७॥ जल घातने। घातनं तैक्ष्ण्यम्। ८॥ टल ९ ट्वल वैक्लव्ये। १०॥ स्थल स्थाने। ११॥ हल विलेखने। १२॥ णल गन्धे। बन्धन इत्येके। १३॥ पल गतौ। पलति। १४॥ बल प्राणने धान्यावरोधने च। बलति। बेलतुः। बेलुः। १५॥ पुल महत्त्वे। पोलति। १६॥ कुल संस्त्याने बन्धुषु च। संस्त्यानं सङ्घातः। बन्धुशब्दे न तदृ्यापारो गृह्यते। कोलति। चुकोल। १७॥ शल १८ हुल १९ पत्[६] २० गतौ। शशाल। पपात जुहोल। पेततुः। पतिता॥

पतः पुम्। ७। ४। १९॥

अङि परे। अपप्तत्। नेर्गदेति णत्वम्। प्रण्यपप्तत्॥ क्वथे निष्पाके। क्वथति। चक्वाथ। अक्वथीत्॥ २१॥ पथे गतौ॥ अपथीत्। २२॥ मथे विलोडने। मेथतुः। अमथीत्।

पतः पुम्॥ मित्त्वादन्त्यादचः परः। अक्वथीदिति। एदित्वान्न वृद्धिः। एवम् अपथीत्। अमथीदित्यत्रापि। टुवम्। केचिदमुमुदितं पठित्वा वान्त्वा वमित्वेत्युदाहरन्ति तत्तु वामनेन विरुध्यते। तेन हि आदितश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य वान्त इत्यत्र इडभावः साधितः। उदित्त्वे तु यस्य विभाषेत्यनेनैव वान्त इति सिद्धेस्तदसंगतं स्यात्। एवं च क्त्वाप्रत्यये वमित्वेत्येव साधु। निपातनादिति। अन्यथा गुणे सति उद्गरणाद्इति स्यात्। यद्यपि अर्थनिर्देश आधुनिकस्तथापि पृषोदरादित्वमित्यत्रैव तात्पर्यं बोध्यम्। इत्याद्यप्युदाहृतमिति। वेमुश्च केचिद्रुधिरमित्यादिप्रयोगानुरोधेन तथोदाहृ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

॥ २३ ॥ टुवम् उद्गिरणे । इहैव निपातनादत इत्वमिति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतं तद्भाष्यादौ न दृष्टम् । २४ ॥ भ्रमु चलने । वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्रम्यति । भ्रमति । भ्राम्यतीति तु दिवादौ वक्ष्यते ॥

वा जॄभ्रमुत्रसाम् । ६ । ४ । १२४ ॥

तमित्याहुः । ननु वादित्वेन निषेधादेत्वाभ्यासलोपौ कथमिह स्यातामिति चेदत्राहुः । न शसददवादिगुणानामिति सूत्रितेपि वेत्यकारान्तसंघातग्रहणेन इष्टसिद्धे रादिग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमेकान्ता अनुबन्धा इति च स्वीक्रियते । तथा च नायं वादिः किं तु ट्वादिरिति अन्ये तु वमेरादौ लोपो व्योरिति लोपेन यकारः प्रश्लिष्यते । ततश्चोपदेशे वादित्वाभावान्निषेधो नेत्याहुः । भ्रमु चलने । मण्डलाकारेण चलनमेव धात्वर्थो न तु चलनमात्रं तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानं च धात्वर्थः । शुक्तिं पश्यन् रजतमिति भ्रमतीति प्रयोगात् । उदितो वेति क्त्वायां वेट् । भ्रमित्वा भ्रान्त्वा यस्य विभाषेति निष्ठायां नेट् । भ्रान्तः । नन्वस्य ज्वलादिगणे पाठः किमर्थः । न चात्र णप्रत्ययार्थमेव पाठ इति वाच्यम् । पचादेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययेनापि भ्रम इति रूपसिद्धेः । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधात् णप्रत्यये अच्प्रत्यये च रूपस्य तुल्यत्वादच्प्रत्ययः स्यात्तर्हि अभ्रम इत्यत्र अच्कावशक्ताविति नञः परमन्तोदात्तं स्यात् णप्रत्यये त्विह तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्याद्युदात्तमेव भवतीति ॥

वा जॄभ्रमुत्रसाम् ॥ अप्राप्तविभाषेयम् । अभ्रमीदिति ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः । बभ्रमतुः अभ्रमीत् । २५ ॥ क्षर सञ्चलने । अक्षारीत् ॥ २५ ॥ * ॥

अथ द्वावनुदात्तेतौ । षह मर्षणे । परिनिविभ्य इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । तीषसहेति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य । ६ । ३ । ११२ ॥

अनयोरवर्णस्य ओत्स्यात् ढलोपे सति ॥

सोढः । ८ । ३ । ११५ ॥

सोढ्रूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात् । परिसोढा ॥

सिवादीनां वाऽड्व्यवायेपि । ८ । ३ । ७१ ॥

परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवा-

मान्तत्वान्न वृद्धिः । अक्षारीदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्नेऽटीति निषिद्धे अतो ल्रान्तस्येति वृद्धिः । षह । अपराधे सत्यपि कोपानाविष्करणं मर्षणम् ॥

सहिवहो ॥ इह रेफलोपस्यासंभवाद् ढ्रलोपे पूर्वस्येत्यतो ढलोप एवानुवर्तते तदाह । ढलोपइति ॥ ढलोपे किम् । सह्यते । वह्यते ॥

सोढः ॥ षत्वं नेति । न रपरेति सूत्रान्नेत्यनुवर्ततइति भावः ॥

सिवादीनां ॥ सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जः सिवादयः पर्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । पर्यष्करोत् । पर्यस्करोत् । न्यष्टौत् । न्यस्तौत् । व्यष्वजत् व्यस्वजत् । रम क्रीडायाम् । अमुमुदितं मत्वा रत्वा रमित्वेति के क्वचिदुदाजस्तन्माधवादयो न सहन्ते । तथा च रत्वायां रन्त्वेत्येव साधु । रेमिषे इति । क्रादिनिय-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

येऽपि। पर्यसहत। १॥ रमु क्रीडायाम्। रेमे। रेमिषे। रन्ता। रंस्यते। रंसीष्ट। अरंस्त २॥ *

अथ असन्ताः परस्मैपदिनः॥ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु॥

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः। ७। ३। ७८॥

पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे। सीदति। ससाद। सेदतुः। सेदिथ। ससत्थ। सत्ता। सत्स्यति। लृदित्वादङ्। असदत्॥ सदिरप्रतेः॥ निषीदति। न्यषीदत्॥

सदेः परस्य लिटि। ८। ३। ११॥

मादिट्। पचाद्यचि टाप्। रमा। घञि तु रामः। अमन्तत्वेन मित्त्वात् णौ ह्रस्वः। रमयति। षलृ। विशरणमवयवानां विश्लेषः। अवसादनं नाशः॥

पाघ्राध्मा॥ पा पाने। पा रक्षणे इति तु न गृह्यते। लुग्विकरणत्वात्। दृष्टीति केषां चित् पाठस्तत्र दृजिदृशोरित्यम्। अर्तीत्यादौ ऋच्छादेशाद्यभाव इव सौत्रत्वात् पश्यादेशाभाव इति बोध्यम्। दृश्यर्तीति पाठस्तु निर्दुष्ट एव। पादीनामिति। एकादशानामेषां यथासंख्यमेकादशपिबाद्यादेशाः स्युरित्यर्थः। ष्ठिवुक्लमुचमामित्यतः शितीत्यनुवर्तते स च कर्मधारय इत्यभिप्रेत्याह। इत्संज्ञकशकारादाविति। शकारादाविति किम्। पपे। जघ्रे। दध्मे। शितीति बहुव्रीहिरित्यभ्युपगमे त्विह पिबाद्यादेशाः स्युरेव। सेदिथेति। उपदेशेऽत्वत इति क्रादिनियमप्राप्तस्येटो निषेधेऽपि भारद्वाजनियमादिट्।

सदेः परस्य॥ सदेरिति षष्ठी फलितमाह। अभ्यासात् परस्येति। स्थादिष्वभ्यासेन चेति प्राप्तिः। लिटीति कि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्यात् लिटि । निषसाद । निषेदतुः । १ ॥ शद्लृ शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते ॥

शदेः शितः । १ । ३ । ६० ॥

शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शेदतुः । शेदिथ । शशत्थ । शत्ता । अशदत् ॥ २ ॥ क्रुश आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । चुं: क्रुसः । अक्रुक्षत् । ३ ॥ कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु । कोचति । चुकोच । ४ ॥ बुध अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति । ५ ॥ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । रुरोहिथ । रोढा । रोक्ष्यति । अरुक्षत् । ६ ॥ कस गतौ । अकसीत् । अकासीत् । ७ । वृत् ॥ ज्वलादिगणः समाप्तः ॥

म् । निषिषित्सति । सदिस्वञ्ज्योरिति वृत्त्यादिरूढोपि पाठ इहोपेक्षितः भाष्याननुगुणत्वात् । निषसादेति । सदिरप्रतेरित्यत्राप्रतेरिति पर्युदासात्प्रतिससादेत्यत्राभ्यासस्यापि षत्वं नेति बोध्यम् । शद्लृ । विशीर्णतायामिति वक्तव्ये शातने इत्युक्तिरसंगतेत्याशङ्क्य कथं चित्समाधत्ते । शातनं त्विति । शदेरेव हि णिचि शदेरगताविति तत्वे ल्युटि च शातनमिति रूपम् । तथा चास्यैव धातोरिदं रूपं प्रसिद्धं चेत्यभिप्रेत्य तन्निर्देशः कृतः । यथा गम्लृ गतौ । डुपचष् पाक इत्यादाविति भावः ॥ कुच । संपर्चनादौ कुच शब्दे तारे इति चवर्गीयान्तेषु पठितस्य पुनरिह पाठः संपर्चनादावेव ज्वलादित्वप्रयुक्तो णप्रत्ययो यथा स्यादिति मनोरमादौ स्थितम् । अत्र नव्याः । अनेनैव ग्रन्थेन पाणिनिनापि क्व चित् क्व चित् अर्थनिर्देशः

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अथ गृहत्यन्ताः स्वरितेतः ॥ हिक्क अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति। हिक्कते ॥ १ ॥ अञ्चु गतौ याचने च । अञ्चति । अञ्चते । २ ॥ अचु इत्येके । ३ ॥ अचि इत्यपरे । ४ ॥ टुयाचृ याच्ञायाम् । याचति । याचते । ५ ॥ रेटृ परिभाषणे । रेटति । रेटते । ६ ॥ चते चदे याचने च। चचात। चेते । अचतीत् । ७ । चचाद । चेदे । अचदीत् । ८ ॥ प्रोथृ पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे । ९ ॥ मिदृ मेदृ मेधाहिंसनयोः । मिमेद । १० । मिमिदे । थान्ताविमाविति स्वामी । मिमेथ । धान्ताविति न्यासः । ११ ॥ मेधृ सङ्गमे च । मेधति । मिमेधे । १२ ॥ णिदृ १३ णेदृ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद । निनिदतुः । निनिदे । १४ ॥ शृधु मृधु उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति । शर्धते । शर्धिता । १५ ॥ मर्धति । म-

क्त इत्यनुमीयते । अन्यथाऽचल्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गापत्तेरित्याहुः । बोधितेति । बुध्यतेरेवानिट्कारिकासु पठितत्वादयं सेडिति भावः । अकासीदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्नेटीति निषिधेप्यतो हलादेरिति वैकल्पिकी वृद्धिः । वृदिति । अत्र नव्याः । ज्वलितिकसन्तेभ्य इति निर्देशाद्गृत्करणमिडभावार्थमित्ययनुमीते । अन्यथा ज्वलादिभ्यो णा इत्येव सूचयेदित्याहुः । अञ्चु गतौ । अनिदितामिति न लोपः । अचेत्येकीयमते तु इदित्त्वादञ्च्यात् । मेधृ संगमे च । चात् पूर्वोक्तेर्थे । प्रजायै गृहमेधिनामित्यत्र गृहैर्दारैर्मेधन्ते संगच्छन्ते इति विग्रहः । सुप्यजाताविति णिनिः । शृधु मृधु । क्लेदनमिति । आर्द्रीभाव इत्यर्थः । उदित्त्वात् क्त्वायां वेट् । शर्धित्वा । शर्द्धा । उबुन्दिर् । बुन्दित्वा । बुन्त्वाम् । निष्ठायां बुन्नम् । निशामनं चाक्षुषं ज्ञानम् । वेष्ट । गत्यादयः पञ्चार्थाः । वाद्यभाण्डस्य वादनार्थं ग्रहणं वादित्र-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

र्धते । १६ । बुधिर् बोधने । बोधति । बोधते । इरित्वादङ्वा । अबुधत् । अबोधीत् । अबोधिष्ट । दीपजनेति चिण् तु न भवति पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् । १७ ॥ उबुन्दिर् निशामने । बुबुन्दे । अबुदत् । अबुन्दीत् । १८ ॥ वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति । वेणते । नान्तोप्ययम् । १९ ॥ खनु अवदारणे । खनति । खनते ॥

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि । ६ । ४ । ९८ ॥

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति न त्वङि । चख्नतुः ॥

ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ॥

खायात् । खन्यात् । २० । चीवृ आदानसंवरणयोः । चिचीव । चिचीवे । २१ ॥ चायृ पूजानिशामनयोः । २२ । व्यय गतौ । अव्ययीत् । २३ ॥ दाशृ दाने । ददाश । ददाशे । २४ ॥ भेषृ भये । गतावित्येके । भेषति । भेषते ॥ २५ ॥ भ्रेषृ २६ भ्लेषृ २७ गतौ ॥

ग्रहणम् । वेणिः वेणी । वेणुरित्यादिरूपाण्यस्यैव धातोः । नान्तोपीति । उतमाता महिषमन्ववेनदित्यत्र नान्तदर्शनादिति भावः । खनु । खनित्वा । खात्वा । निष्ठायाम् । खातः ॥

गमहन ॥ अचि श्नुधातुभ्रुवामित्यतो अचीत्यनुवर्तते । अङुपधाया गोह इत्यत उपधाग्रहणं च । तदाह । एषामुपधाया इत्यादि । जग्मतुः । जग्मुः । जघ्नतुः । जघ्नुः । जज्ञे । जज्ञाते । जक्षतुः । जक्षुः । अनङीति किम् । अगमत् ॥

चीवृ । चीवरं वस्त्रं, चीवरपीवरमीवरेत्युणादिषु निपातितोऽयम् । व्यय गतौ । वित्तत्यागे तु नित्यमात्मनेपदी गत इ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

असगतिदीप्त्यादानेषु । असति । असते । आस । आसे । अयं षान्तोपि । २८ ॥ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रथनम् । स्पशति । स्पशते । ९ ॥ लष कान्तौ । वा भ्राशेति श्यन्वा । लष्यति । लषति । लेषे । ३० ॥ चष भक्षणे । ३१ ॥ छष हिंसायाम् । चच्छषतुः । चच्छषे । ३२ ॥ झष आदानसंवरणयोः । ३३ ॥ भ्रक्ष ३४ भ्लक्ष अदने । ३५ ॥ भक्ष इति मैत्रेयः । ३६ ॥ दासृ ३७ दाने ॥ माहमाने ॥ ३८ ॥ गुहू संवरणे ॥

ऊदुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८९ ॥

गुह उपधाया ऊत् स्याद् गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति । गूहते । ऊदित्वादिड्वा । गूहिता । गोढा । गूहिष्यति । घोक्ष्यति । गूहेत् गुह्यात् । अगूहीत् । हुडभावे क्सः । अघुक्षत् ॥

ति मनोरमा । न कुत्रापि गत इति चिन्त्यैव सा । अव्ययीदिति । यान्तत्वान्न वृद्धिः । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । णिश्रीति चङि । अपस्पशत् । अत् स्मृदृत्वरप्रथेत्यादिना अभ्यासस्यात्वं सन्वदित्तापवादः । पस्पशा यङन्तादचि यङोचि चेति लुक् अजाद्यत इति टाप् दीर्घोकित इत्यभ्यासस्य दीर्घस्तु न भवति संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादित्याहुः । जपजभदहदंशभञ्जपसां चेत्यत्र पसेति सौत्रो धातुः । पसतीत्यादि । यङ्लुकोस्तु जपजभेत्यनेनेवाभ्यासस्य नुक् । यङि । पंपस्यते । लुकि । पंपसीति । पंपस् इति कण्ड्वादिः । पंपस्यति ॥

ऊदुपधायाः ॥ गुणहेताविति । एतच्च गोह इति विकृतनिर्देशाल्लभ्यम् । अचि श्नुधातु इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेनाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो विशेष्यते विशेषणेन तदादिविधिस्तदाह । अजादाविति ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये । ७ । ३ । ७३ ॥

एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । अगूढ । अघुक्षत । क्सस्याचीत्यन्तलोपः । अघुक्षाताम् । अघुक्षन्त । अगुह्वहि । अघुक्षावहि । अघुक्षामहि । ३९ ॥

अथाजन्ता उभयपदिनः । श्रिञ् सेवायाम् । श्रयति । श्रयते । शिश्रियतुः । श्रयिता । णिश्रीति चङ् । अशिश्रियत् । १ । भृञ् भरणे । भरति । बभार । बभ्रतुः बभर्थ । बभृव । बभृषे । भर्ता ॥

ऋद्धनोः स्ये । ७ । २ । ७० ॥

ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु । ७ । ४ । २८ ॥

शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न । भ्रियात् ॥

उश्च । १ । २ । १२ ॥

ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ्सिचौ तङ्परौ कितौ स्तः ।

दन्त्ये तङीति । दन्त्यादौ तङीत्यर्थः । अदुग्ध । अधुक्षत । अदिग्ध । अधिक्षत । अलीढ । अलिक्षतेत्यादि ॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु ॥ अयङ् यि क्ङितीत्यतोऽनुवृत्तं यीत्येतल्लिङ एव विशेषणं शेऽसंभवाद्यकि तु वैयर्थ्यात् तथा असार्वधातुकयोरित्यनुवृत्तमपि लिङ एव विशेषणमित्यभिप्रेत्याह । यादावित्यादि । शे । म्रियते । तुदादिभ्य इति । यकि । क्रियते । म्रियते ॥

उश्च ॥ इको झल् इत्यतो झल्ग्रहणं लिङ्सिचाविति पूर्वसूत्रं चानुवर्तते तदाह । ऋवर्णादित्यादि । अभार्षीदिति । सिचि

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभार्षीत् । अभार्ष्टाम् । अभार्षुः ॥

ह्रस्वादङ्गात् । ८ । २७ ॥

सिचो लोपः स्यात् झलि । अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् । २ ॥ हृञ् हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्थ । जह्रिव । जह्रिषे । हर्ता । हरिष्यति । ३ ॥ धृञ् धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत । ४ ॥ णीञ् प्रापणे । निनयिथ । निन्यिषे । ५ ॥

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः । धेट् पाने । धयति ॥

आदेच उपदेशेऽशिति । ६ । १ । ४५ ॥

वृद्धिरिति वृद्धिः ॥

ह्रस्वादङ्गात् ॥ ह्रस्वात् किम् । अच्योष्ट । अप्लोष्ट । अङ्गग्रहणादिह रात्सस्येत्यतः सस्येत्यनुवृत्तावपि प्रत्ययस्यैव तत्रापि दृष्टत्वात् सिच एव लोपो भवति तेनेह न । अस्तं ह्रिष्टमाम् । के चित्त्विह अङ्गग्रहणाभावे अयाविष्टाम् । अलाविष्टामित्यादावपि अतिप्रसङ्गः स्यादित्याहुस्तदपरे न क्षमन्ते । सन्निपातपरिभाषयापि परिहारसंभवादिति । झलीति किम् । अभृषाताम् । अभृषत । हृञ् हरणे । चत्वार इहार्थाः । भारं हरति । प्रापयतीत्यर्थः । अंशं हरति । स्वीकरोतीत्यर्थः । स्वर्णं हरति । चोरयति । पापं हरति । नाशयति । धृञ् । दधार । दध्रतुः । दधर्थ । दध्रे । दध्राते । धर्ता । ध्रियात् । णीञ् । निनयिथेति भारद्वाजनियमादिड्विकल्पः ॥

आदेच उपदेशे शिति ॥ लिटि धातोरित्यतो धातोरित्यनुवृत्तमेचा विशेष्यते । तदाह । एजन्तस्य धातोरिति । उपदेशे किम् । चेता स्तोता । ननु लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यान्न तु शिति ॥
आत औ णलः । ७ । १ । ३४ ॥

तीति चेदत्राहुः । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इति ज्ञापनार्थमुपदेशग्रहणम् । तेन क्रीङ्जीनां णाविति कृतात्वे क्रापयतीत्यादौ पुक् सिध्यतीति मनोरमाकृत् । धातोः किम् । गोभ्याम् । अस्ति ह्यत्रापि गमेर्डो गानुदिभ्यां डाविरयुपदेशे एच् । अशितीति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह । न तु शितीति । पर्युदासे तु जग्ले मम्ले इत्यादौ द्विर्वचनेचीति निषेधादात्वं न स्यादभ्यासे ह्रस्वश्च श्रूयेत । किं च सुग्ल इत्यत्र आतश्चोपसर्ग इति कः सुग्लेत्यत्र आतश्चोपसर्ग इति स्त्रियामङ् सुग्लान इत्यत्र आतो युजिति युच् न स्यात् । प्रत्ययनिमित्तं ह्यात्वमादन्ताच्च प्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न कोपि दोषः । व्द्दावामश्चेति सूत्रेण कबाधनार्थं पुनरण्विधानं च प्रतिषेधपक्षे ज्ञापकम् । तदाहुः अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति । नन्वेवमपि एशः शित्त्वाज्जग्ले इत्यादि न सिध्यतीति चेदत्राहुः । यदि तु शितीति बहुव्रीहिः स्यात्तदात्र स्यादेव दोषः किं तु कर्मधारयोयम् । तथाचाशितीत्यनेत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थः । धातुग्रहणाच्चिप्रप्रत्ययस्य शितीतिकर्मधारयेण विशेषणाद्विषयसप्तम्यां तु इत्संज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्ययविषये आत्वमित्यर्थात् पर्युदासेपि न क्षतिरिति ॥

आत औ णलः ॥ इह अङ्गस्येत्यनुवर्तते धातोरिति तु

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात्। दधौ॥

आतो लोप इटि च। ६। ४। ६४॥

अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः स्यात्। द्वित्वात्परत्वाल्लोपे प्राप्ते द्विर्वचनेऽचीति निषेधाद् द्वित्वे कृते आलोपः। दधतुः। दधुः। दधिथ। दधाथ। दधिव। दधिम। धाता॥

दाधा घ्वदाप्। १। १। २०॥

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना॥

फलितार्थकथनम् आदन्तादङ्गादित्यर्थः॥

आतो लोप इटि च॥ आर्द्धधातुकइत्यनुवर्तते दीङो युडचि क्ङितीत्यतोऽचि क्ङितीति च तदेतत्फलितमाह। अजाद्योरार्द्धधातुकयोरिति। अजाद्योः किम्। ग्लायते। यक्। जाग्लायते। यङ्। दासीय। डुदाञो लिङुत्तमैकवचनमिट्। आर्द्धधातुकयोः किम्। यान्ति। वान्ति। व्यतिरे। रा दाने। कर्मव्यतिहारे धातोर्लडुत्तमैकवचनमिट्। दधिथेति। एवं च अजाद्यार्द्धधातुकस्य कित्त्वे न दधिव दधिमेत्यादिषु आतो लोपसिद्धावपि दधिथ पपिथेत्यादिरूपसिद्धये सूत्रेऽस्मिन्निटीति ग्रहणमावश्यकमिति ज्ञेयम्। यदि तु इडागम एवात्र गृह्यते व्याख्यानात्तदाऽचि क्ङितीत्येतदार्द्धधातुकस्यैव विशेषणं न तूभयोः॥

दाधा घ्वदाप्। इह दारूपाश्चत्वारः। डुदाञ् दाने। दाण् दाने। दो अवखण्डने। देङ् रक्षणे। धारूपौ तु द्वौ डुधाञ् धारणपोषणयोः। धेट् पाने। अनुबन्धानामनेकान्तत्वादादेच उपदेशे इत्यात्वे दोदेङ्धेटामनुकरणे दाधारूपत्वमस्ति

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

एर्लिङि । ६ । ४ । ६७ ॥

घुसंज्ञानां मास्थादीनां च एत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ॥

विभाषा घेट्श्व्योः । ३ । १ । ४९ ॥

एवं च दाश्च दाश्च दाश्च दाः । धाश्च धाश्च धौ । दाश्च धौ च दाधाः इति विग्रहः । दाप्दैपौ विनेति । दाप् लवने दैप् शोधने एतद्भिन्ना इत्यर्थः । दैपः पित्त्वमिह प्रतिषेधार्थं न त्वनुदात्तार्थम् । अनुदात्तौ सुप्पितौ इति प्रत्ययस्यैव पितोऽनुदात्तत्वात् । न च दैपो लाक्षणिकत्वान्नास्य प्रतिषेध इति शङ्क्यम् । पित्करणस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् । इदमेव दैपः पित्त्वं गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषायां ज्ञापकमित्याहुः । अदाविति किम् । दातं बर्हिः । लूनमित्यर्थः । इह दो दद्घोरिति दद्भावो न । अवदातं मुखम् । शुद्धमित्यर्थः । इह त्वच उपसर्गादिति तसादेशो न ॥

एर्लिङि ॥ मास्थादीनामिति । मास्थागापाजहातिसामित्यर्थः । मा माने । गामादाग्रहणेष्वविशेषेऽपि माङ्मेङौ नेह गृह्येते लिङि कित्त्वासंभवात् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । गै शब्दे । गाङ् गताविति तु न गृह्यते लिङि कित्त्वासंभवादेव । पा पाने । ओहाक् त्यागे षोऽन्तकर्मणि । देयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् । हेयात् । अवसेयात् । आर्धधातुके किम् । मायात् । मायाताम् । मायुः । कितीति किम् । दासीष्ट । इह दीङो युडचीत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तमानेऽपि प्रकृतोपयोगितया कितीत्यस्यैवानुवृत्तिः कृता ॥

विभाषा घेट् ॥ च्लि लुङीत्यनुवर्तते णिश्रीत्यस्मात् कर्तरी

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भ्याम्चु स्वङ्वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे । चङीति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् ॥

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः । २ । ८ । ७४ ॥

एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात् । अधाताम् । अधुः ॥

यमरमनमातां सक् च । ७ । २ । ७३ ॥

एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः । १ ॥ ग्लै म्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ ॥

वाऽन्यस्य संयोगादेः । ६ । ४ । ६८ ॥

घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं वा स्यादा-

ति च तदाह । च्लेश्चङ् वेत्यादि । अदधदिति । चङि आतो लोपः । धयतेरुदाहरणमद्धिधयत् ॥

विभाषा घ्रा ॥ इह ण्यक्षत्रियार्षेत्यतो लुगनुवर्तते गातिस्थेत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति च तदाह । सिचो लुग्वेत्यादि । अधुरिति । आत इति भर्जुम् । परस्मैपदे किम् । व्यत्यघ्रास्त ॥

यमरमनमा ॥ इह आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीडनुवर्तते अञ्जः सिचीत्यतः सिज्ग्रहणं स्नुक्रमोरित्यतः परस्मैपदग्रहणं च तदाह । एभ्यः सिच इडित्यादि । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । परस्मैपदेषु किम् । उदायत भारम् । अरंस्त । अरंसाताम् ॥

वान्यस्य ॥ अन्यस्य किम् । स्थेयात् । दै न्यक्करणे । दा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

र्धधातुके क्ङितिलिङि । ग्लायात् । ग्लेयात् । अग्लासीत् । २ ॥ म्लायति । ३ ॥ द्यै न्यक्करणे । न्यक्करणं तिरस्कारः । ४ ॥ द्रै स्वप्ने । ५ ॥ ध्रै तृप्तौ । ६ ॥ ध्यै चिन्तायाम् । ७ ॥ रै शब्दे । ८ ॥ स्त्यै ९ ष्ट्यै १० शब्दसङ्घातयोः । स्त्यायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ट्यासति । अतिष्ट्यपदित्यत्र षत्वम् । खै खदने । ११ ॥ क्षै १२ जै १३ षै १४ क्षये । जजौ । ससौ । घुमास्थेत्यत्र विभाषा घ्राधेडित्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेनैत्वसिज्लुकौ न । सायात् ॥ कै १५ गै शब्दे । गेयात् । अगासीत् । १६ ॥ शै १७ श्रै पाके । १८ ॥ पै १९ ओवै २० शोषणे । पायात् अपासीत् । घुमास्थेतीत्वं गातिस्थेति सिज्लुक् च न पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् ॥ ष्टै वेष्टने । स्तायति ॥

यति । दध्यौ अध्यासीत् । घुमास्थेत्यत्रेतिव्याख्यानात्तन्त्रान्तरे जहातिस्यतीनामिति श्यना निर्देशाच्चेति भावः । विभाषा घ्रेति । श्यन्विकरणाभ्यां शाच्छाभ्यां साहचर्यादिति भावः । एवं शाच्छासेति युग्विधावपि स्यतेरेव ग्रहणमिति बोध्यं तेनास्य अतिह्रीति पुगेव । स्तापयति । पै ओवै । पायति । वायति । शुष्यतीत्यर्थः । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । वानम् । शुष्के वानमुभे त्रिष्वित्यमरः । अदन्तत्वादिति । केचित्तु अङ्गवृत्तपरिभाषयापि गुणाभावं समर्थयन्ति । घ्रा गन्धोपादाने । गन्धोपादानं गन्धग्रहणम् । नन्वेवं कर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकत्वेन जिघ्रति कुसुममित्यादिप्रयोगो न सिध्येदिति चेद् अत्राहुः यद्धात्वर्थेन कर्तृनिष्ठकर्मण उपसंग्रहस्तस्यैव धातोरकर्मकत्वं नान्यस्य भवति हि जीवति नृत्यतीत्यादेरकर्मकत्वम् । तदर्थी-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

२१ ॥ ष्वै वेष्टने । शोभायां चेत्येके । ष्वायति । २२ ॥ दैप् शोधने । दायति । अघुत्वाल्लिलुकौ न । दायात् अदासीत् । २३ ॥ पा पाने । पाघ्राध्मे ति पिबादेशः । तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिबति । पेयात् अपात् । २४ ॥ घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । । घ्रायात् । घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रात् । २५ ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति । २६ ॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । स्थादिष्वभ्यासेनेति षत्वम् । अधितष्ठौ । उपसर्गादिति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् । २७ ॥ म्ना अभ्यासे । मनति । दाण् २८ दाने । प्रणियच्छति । देयात् । अदात् । २९ ॥ ह्वृ कौटिल्ये । ह्वरति ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० ॥

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्णल्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार ।

पसंगृहीतकर्मणः कर्तृनिष्ठत्वात् । घ्राधातोः कर्मणस्त्वतथात्वान्नाकर्मतेति । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दशब्देन तदनुकूलो वायुरिह गृह्यते तेन शङ्खं धमतीतिवत् मृदङ्गं धमतीति प्रयोगो नेत्याहुः । अग्निसंयोगी सुवर्णं धमति । संयुनक्तीत्यर्थः । स्थेयादिति । एर्लिङीति नित्यमेत्वम् । लुङि । अस्थात् । म्ना अभ्यासे । मनति विद्याम् । अभ्यस्यतीत्यर्थः । मम्नौ । अम्नासीत् । अदादिति । गातिस्थे ति सिचो लुक् ॥

ऋतश्च ॥ संयोगादेः किम् । चक्रतुः । चक्रुः । तपरकरणं स्पष्टार्थम् । स्तृञ् हूत्यादेर्लिटि । तस्तरतुरित्यादौ ऋच्छत्यृतामिति गुणस्य जायमानत्वात् चकारो मन्दप्रयोजनः । दयतेर्दिगिलिटीत्यतोऽनुवर्तनादाह । गुणः स्याल्लिटीति । अवृद्धि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्ता ऋद्धनोः स्ये । ह्वरिष्यति ॥

गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । ७ । ४ । २९ ॥
अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च । ह्वर्यात् । अह्वार्षीत् । अह्वार्ष्टाम् ।३० ॥
स्वृ शब्दोपतापयोः । स्वरति सूतीति वेट् । सस्वरिथ । सस्वर्थ । वमयोस्तु ॥

श्र्युकः किति । ७ । २ । ११ ॥

निमित्ते लिटीति प्राचो व्याख्यानं तु नादर्त्तव्यम् । न च स्वविषये वृद्धिबाधिकेति फलितार्थकथनपरतया तदुक्तिः संगच्छत इति वाच्यम् : परत्वेन गुणस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः ॥

गुणोर्ति ॥ अर्तीति भ्वादिह्वाद्योर्ग्रहणम् । लुका निर्देशस्तु सौत्रः । ऋग्रहणे कर्तव्ये श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः रीङ् ऋत इत्यस्मादृत इति वर्तते तच्च संयोगादित्वेन विशेष्यते । तदाह । संयोगादेरिति । अर्तिसंयोगाद्योर इत्यकारे विधेये गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अयङ् यि क्ङितीति सूत्रात् यीत्यनुवर्तते तच्च लिङो विशेषणं रिङ् शयग्लिङ्क्ष्विति सूत्राद्यग्ग्रहणस्य लिङ्ग्रहणस्य चानुवर्तनादित्यभिप्रेत्याह । यकि यादाविति । आर्द्धधातुक इत्येतदुक्तसार्वधातुकयोरित्यनुवृत्तिपर्यालोचनया फलितार्थकथनमिति ज्ञेयम् । संयोगादेरिति किम् । संस्कृषीष्ट । आर्द्धधातुके किम् । इयृयात् ।
स्वृ : उपतापो रोगः ॥

श्र्युकः किति ॥ एकाच उपदेशादित्यतः एकाच इत्यनुवर्तते तच्च उको विशेषणमित्याह । एकाच उगन्तादिति । श्रितः

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

श्रिञ एकाच उगन्ताच्च परयोर्गित्किर्तोरिण्न स्यात् । परम-
पि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भ-
सामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सस्वरि-
व । सस्वरिम । परत्वादृद्धनोरिति नित्यमिट् । स्वरिष्यति
स्वर्यात् अस्वारीत् अस्वारिष्टाम् । अस्वार्षीत् । अस्वार्ष्टा-
म् । ३१ ॥ स्मृ चिन्तायाम् । ३२ ॥ ह्वृ संवरणे । ३३ ॥
सृ गतौ । क्रादित्वान्नेट् । सस्रव । रिङ्, स्रियात् असार्षी-
त् असार्ष्टाम् ॥

सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । ३ । १ । ५६ ॥

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुग्विकरणः शासिना सा-
हचर्यात्सर्त्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते तेन भ्वाद्योर्नाङ् ।
शीघ्रगतौ तु पाघ्राध्मेति धौरादेशः । धावति ॥

श्रितवान् । श्रित्वा । भूतः । भूत्वा । भूतिः । गित्युदाहरणम् ।
भूष्णुः । ग्लाजिस्थश्चेति ग्स्नुः । स च गित् भवति न कित् ।
स्थास्नुरित्यत्र घुमास्थेति ईत्वप्रसङ्गात् । एकाच इति किम् ।
जागरितः । जागरितवान् । ऊर्णोतेस्तु नुवद्भावेन ऊर्णुतः ।
ऊर्णुतवान् इति सिध्यति । उगन्तात् किम् । शयितः । श-
यितवान् । पुरस्तादित्यादि । आर्धधातुकस्येड्वलादेरित्यादिवि-
धिकाण्डात् प्रागेव नेड्वशि कृतीत्यादिप्रतिषेधकाण्डारम्भसाम-
र्थ्यादित्यर्थः । निषेधे प्राप्ते इति । स्वृतः । सूतः । धूत इ-
त्यादौ यथेति भावः । सृ गतौ । सरति । सरिष्यति ॥

सर्तिशास्त्यर्ति ॥ परस्मैपदेष्विति न संबध्यते । पुषादियो-
गादस्य पृथक्करणात् । आङः शासु । इच्छायामित्यस्यात्र न ग्रह-
णं किं तु सर्त्यर्तिभ्यां साहचर्यात् परस्मैपदिनः शासेरेवेत्याहुः ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

३४ ॥ ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति ॥

ऋच्छत्यृताम् । ७ । ४ । ११ ॥

तौदादिकऋच्छेर्ऋधातोर्ऋतां च गुणः स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधा वृद्धिः । आर । आरतुः । आरुः ॥

इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् । ७ । २ । ६६ ॥

अद् ऋ व्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्ष्टाम् । ३५ ॥ गृ ३६ घृ ३७ सेचने ॥ गरति । जगार । जगर्थ । जघ्रिव । रिङ् । ग्रियात् । अगार्षीत् ॥ ध्वृ हूर्छने । ३८ ॥ स्रु गतौ । सुस्रोथ । सुस्रुव । स्रूयात् । णिश्रीति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् । असुस्रुवत् । ३९ ॥ षु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुषोथ । सुषविथ । सुषुविव । सोता ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ ॥

एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां ञिद्भ्यां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे । असौषीत् । ४ ॥ श्रु श्रवणे ॥

असरत् अश्रिषत् आरत् ॥

प्राग्वदिति । कित्त्वर्थमारब्धोऽपि गुणः परत्वात्सत्यपि भवति रपरत्वम् । तत उपधावृद्धिरित्यर्थः ॥

नित्यमिट् स्यादिति । विभाषा सृजिदृशोरित्यतो विभाषानानुवर्तते इति भावः । ध्वृ । हूर्छनं कौटिल्यम् । स्रु गतौ । यद्यपि सामान्येन गतिरुक्ता तथापि द्रवद्रव्यस्यैव गतिरिह ज्ञेया । स्रवति घृतम् । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे इत्यादावभ्यनुज्ञानार्थदर्शनात् ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः ॥ परस्मैपदेषु किम् । अस्तोष्ट । अधोष्ट ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

श्रुवः शृ च । ३ । १ । ७४ ॥

श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च । शपोपवादः । श्नोर्ङित्त्वाद्धातोर्गुणो न । शृणोति । शृणुतः ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७ ॥

जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः । शृणुवः । शृण्मः । शुश्रोथ । शृणु ।

श्रुवः शृ च ॥ यद्ययं श्रुधातुः स्वादौ पठ्येत तर्हि चकारो न कर्तव्य इति लाघवमित्याहुः ॥

हुश्नुवोः ॥ जुह्वति । सुन्वन्ति । हुश्नुवोः किम् । योयुवति । नोनुवति । सार्वधातुके किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः । असंयोगपूर्वेति किम् । अक्ष्णुवन्ति । असंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणं न तु श्नुप्रत्ययस्य तेन आप्नुवन्ति इत्यत्रापि यण्निषेधः सिध्यति । प्रत्ययविशेषणत्वे तु अक्ष्णुवन्तीत्यत्रैव निषेधः स्यादिति भावः । स्यादेतत् । यङ्लुकश्छान्दसत्वाद्योयुवतीत्यादौ प्रत्ययस्य छन्दस्युभयथेत्यनेन आर्द्धधातुकत्वाश्रयणे यणादेशो न भवेदिति किमनेन हुश्नुग्रहणेन । न च युवन्ति लुवन्ति इत्यत्रातिप्रसङ्गवारणार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । अनेकाच इत्यस्यानुवर्तनेनोक्तदोषाभावादिति चेद् अत्राहुः । दाधर्तिदर्धर्षिबोभूत्वितिच्छन्दसि निपातनाद्भाषायां यङ्लुकि बोभवीति इत्यादौ भूसुवोरिति गुणनिषेधो न प्रवर्तते । अत एव भाषायामपि यङ्लुक् सिद्ध इति वक्ष्यमाणत्वात् । योयुवतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय हुश्नुग्रहणं कर्तव्यमेवेति । हुश्नुग्रहणाज्ज्ञापकाद् भाषायामपि क्वचिद्यङ् लुक् भवतीति भाष्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

शृणवानि । शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रौषीत् ॥ ४२ ॥ द्रु ग-तौ । दुद्रोथ । दुद्रविथ । ४३ ॥ दुद्रोथ । दुद्रविथ ॥ णिश्रीति-चङ् । अदुद्रुवत् । ४४ ॥ जि ४५ ज्रि ४६ अभिभवे । अभिभ-वो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आद्ये सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । विपराभ्यां जेरिति तङ् । पराजेरसोढ इत्या-पादानत्वम् ॥

अथ ङीङन्ताङितः ॥ ष्मिङ् ईषद्धसने । सिष्मिये । सिष्मि-यिढ्वे । सिष्मयिध्वे । १ ॥ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गु वते । जुगुवे । २ ॥ गाङ् गतौ । गाते । गाते । गाते । इट एत्वे कृते वृद्धिः । गै । लङ् इटि । अगे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गासी-ष्ट । गाङ्कुटादिसूत्रे इणादेशस्यैव गाङो ग्रहणं नत्वस्य ।

कारः । एवं च सार्वधातुकपरयोर्हुश्नुवोरनेकाच्त्वाव्यभिचा-रादनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेत्याशङ्काया निरवकाश एव । तदनुवृत्त्यभावे हुश्नुग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवादिति दि-क् । दुद्रविथेति । भारद्वाजनियमादिट् । दुद्रोथ । दुद्रुवेति । क्रादित्वान्लिटि नेट् । गाङ् गतौ । गाते गाते गातइति । पूर्वं शपा सह सवर्णदीर्घे कृते आतो ङित इति न प्रवर्तते आ-त्मनेपदेष्वनत इति तु प्रवर्तते इति तातांभिषु तुल्यरूपमि-त्याहुः । गै । गावहै । गामहै । जगे । जगाते । गाताम् । गाताम् । गाताम् । गास्व । उत्तमे तु । गै । गावहै । गाम-है । अगाताम् । अगात । न त्वस्येति । गाते इत्यादौ तङं प्र-वर्त्य ङकारस्य चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्तु न चरितार्थः स्थानिवद्भावेन ङित्त्वादेव तङः सिद्धत्वाद् इति भावः । १

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तेनाङित्त्वाद् घुमास्थतीत्वं न। अगास्त। आदादिकोऽय मिति हरदत्तादयः फले तु न भेदः। ३॥ कुङ् ३ घुङ् ४ उङ् ६ ङुङ् ७ शब्दे। अन्येतु उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् इत्याहुः। कवते। चुकुवे। घवते। अवते। ऊवे। वर्णादाङ्गं बलीय इत्युवङ् ततःसवर्णदीर्घः। ओता। ओष्यते। ओषीष्ट। औष्ट। ङवते। जुङ्वे। ङोता। च्युङ् ८ ज्युङ् ९ प्रुङ् १० प्लुङ् गतौ। ११॥ क्रुङ् इत्येके। १२॥ रुङ् गतिरेषणयोः। रेषणं हिंसा। रुरुवे। रवितासे। १३॥ धृङ् अवध्वंसने। धरते। दध्रे। १४॥ मेङ् प्रणिदाने। प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणंच।

आदादिकोयमिति। एवं च गाते गाथे इत्यादावातामाथामोः परतः आतो ङित इत्यस्य प्रवृत्तिशङ्कैव नास्ति इति भावः। फले तु न भेद इति। न च गाते गाथे इत्यादौ आपा सह सवर्णदीर्घे कृतेपि पूर्वस्मात् परस्य विधौ कर्तव्ये स्थानिवत्त्वादतः परत्वेन ङितामाकारस्य इय् स्यादिति वाच्यम्। पञ्चमीतःसमासपक्षस्यानित्यत्वाभ्युपगमादिति भावः। जुङ्वे इति। कुहोश्चुरिति ङस्य ञः। क्रुङ् इति। अस्मात् पचाद्यचि विक्लवः बवयोरभेदाद्विक्लव इत्यन्ये। मेङ्। प्रणिमयतइति। ननु नेगदेति कथमिह णत्वं स्यात् शिद्विषये आत्वाभावेन मो रूपाभावादशिद्विषये कृतात्वेप्यस्मिन् णत्वं दुर्लभमेव। प्रतिपदोक्तस्यैव माधातोर्ग्रहणौचित्यान्न त्वस्य लाक्षणिकस्य। गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्यभ्युपगमे तु मीनातिमिनोत्योरात्वे कृते प्रनिमाता प्रनिमास्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह। तद्वेति। इष्टत्वादिति। अयं भावः। घुसंज्ञासूत्रे प्रणिदयते प्रणिधयतीत्यादौ णत्वसिद्धये भाष्यकारैरित्थं सिद्धान्तितम्।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

। प्रणिमयते । नेर्गदेति णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङिति प-ठित्वा ङिती माप्रकृतेरपिग्रहणस्येष्टत्वात् । १५ ॥ देङ् र-क्षणे । दयते ॥

दयतेर्दिगि लिटि । ७ । ४ । ९ ॥

दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इतिवृत्तिः । दिग्ये ॥

स्थाघ्वोरिच्च । १ । २ । १७ ॥

अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात् । अदित । अदिथाः अदिषि । १६ ॥ श्यैङ् गतौ । श्यायते । शिश्ये ॥ १७ ॥ प्यैङ् वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता ॥ १८ ॥ त्रैङ् पालने । त्रायते । तत्रे ॥ १९ पूङ् पवने । पवते । पुपुवे । पविता । २० ॥ मूङ् बन्धने । मवते । २१ ॥ डीङ् विहायसागतौ । डयते । डिड्ये । डयिता । २२ ॥ तॄ प्लवनतरणयोः ॥

नेर्गदनदेति णत्वविधौ घुमेत्यस्य स्थाने घुप्रकृतिमाङिति पठनीयम् । घुश्च प्रकृतिश्च माङ् चेति द्वन्द्वः । प्रकृतिश्च कस्येत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात् पूर्वोत्तरयोरेव । तेन न क्वाप्यव्याप्तिः । नापि मा माने इत्यत्र मीनातिमिनोत्योश्चातिव्याप्तिः । माङ् इति ङकारानुबन्धकस्यैव पठितत्वादिति ॥

दिग्यादेशेनेति । दयतेर्लिटि परे द्वित्वं प्राप्तं दिग्यादेशस्य तत्र विशेषविहितेन दिग्यादेशेन द्वित्वशास्त्रस्य बाधः । न चैवं प्यायः पी चङिणः स्याञिति पीस्याञोरपि विशेषविहितत्वाभ्यां द्वित्वबाधः स्यादिति वाच्यम् । विषयसप्तमीमाश्रित्य लिङुत्पत्तेः प्रागेव तयोः प्रवृत्तत्वात् । दिग्यादेशविधौ तु लिटीति परसप्तम्येव न तु विषयसप्तमी लक्ष्यानुरोधात्तदेतत्सूचयति । इष्यत इति । दयतेर्लिटि द्वित्वे प्राप्ते तद्बाधित्वा पर-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ऋत इद्धातोः । ७ । १ । १०० ॥

ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् । इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ तरति । ऋच्छत्यृतामिति गुणः । तृफ- लेत्येत्वम् । तेरतुः । तेरुः ॥

त्वादिग्यादेश इति तु नोक्तम् । परस्य लब्धावकाशयोरेव बली- यस्त्वात् । दिग्यादेशं विना द्वित्वस्य सावकाशत्वेपि द्वित्वं विना दिग्यादेशस्य तदभावादिति दिक् ॥

स्थाघ्वोरिच्च ॥ इह लिङ् सिचाविति सूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितम् । परस्मैपदेषु गातिस्थेति लुकः प्रवृत्तेर्व्यावर्त्या- लाभात् । अस्थित । अस्थिषाताम् । भाव्यमानोण् क्वचित्सव- र्णान् गृह्णातीत्यत्र इदमपि तपरकरणं लिङ्गमित्याहुः । अन्ये वदन्ति । विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेपि तपरकरणमिह व्यर्थ- म् । न चात्र दीर्घः स्यादिति वाच्यम् । घुमास्थेत्यने नैव तत्सि- द्धौ विधिवैयर्थ्यापत्तेः । न चैवमपि प्लुतः स्यादिति वाच्यम् । प्लु- ताऽप्लुतप्रसङ्गे श्रुतस्य विषये स्मृत इति सिद्धान्तादिति । डोङ् । विहायसा आकाशेन । विहायसामिति पाठस्त्वनाकर इत्याहुः ॥

ऋत इद्धातोः ॥ किरति । गिरति । कीर्णः । गीर्णः । स्तीर्णः धातोः किम् । मातृणाम् । इत्वोत्वाभ्यामिति । परत्वाद् गु- णवृद्धी भवत इति वक्तव्ये किमिदं वार्तिकमिति चेदत्राहुः । परादप्यन्तरङ्गं प्रबलमिति इत्वे प्राप्ते वार्तिकमिदमारब्धमिति॥ टीत्यतो लिटि दीर्घ इति च तदाह । इटो दीर्घो वेत्यादि ॥

वृतो वा ॥ इहार्द्धधातुकस्येडित्यत इडित्यनुवर्तते ग्रहोलि सिचि च ॥ न लिङीत्यतो नेत्यनुवर्तनादाह । इटो दीर्घो नेति ॥

मान्वध ॥ आभ्यासस्येतिच्छेदः । अभ्यासस्य विकार आ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वतो वा । ७ । २ । ३८ ॥

वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरीता । तरिता च लिटीति किम् । तेरिथ । हलि चेति दीर्घः । तीर्यात् ॥

सिचि च परस्मै पदेषु । ७ । २ । ४० ॥

अत्र वृत इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ॥ २३ ॥

अथाष्टावनुदात्तेतः । गुप गोपने । १ । तिज निशाने । २ । मान पूजायाम् । ३ । बध बन्धने ॥ ४ ॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । ३ । १ । ५ ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । ३ । १ । ६ ॥

सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ॥ गुपेर्निन्दायाम् । * ॥

तिजेः क्षमायाम् ॥ * ॥ कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहेऽपनयने नाशये संशये च ॥ मानेर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ बधेश्चित्तविकारे ॥ * ॥ दानेरार्जवे ॥ * ॥ शानेर्निशाने ॥ * ॥

सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् ॥

सन्यङोः । ६ । १ । ९ ॥

भ्यासः । स चात्र सन्यत इतीत्वमेव । यदि तु ह्रस्व इत्येव गृह्येत तर्हि तद्धितनिर्देशो व्यर्थः स्यात्तदेतदाह । अभ्यासेकारस्येति । वृत्तिकाराद्युपनिबद्धार्थान् दर्शयति । गुपेर्निन्दायामित्यादिना ॥

सन्यङोः ॥ सप्तमीमाश्रित्य सनि यङि च परे इति व्याख्यायां प्रतीषिषति अटाट्यते इत्यादि न सिध्यत । सन्यङोः प्रकृति भागस्यैव द्वित्वप्रसक्तेरत आह । सन्नन्तस्येति । ननु सप्तमीपक्षेपि सन्यङोरेव द्वित्वं स्यान्न तु प्रकृतिभागस्य ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य। अभ्यासकार्यम्। गुपिप्रभृतयः किद्भिन्ना निन्दाद्यर्थकाः एवानुदात्तेतो दानशानौ च स्वरितेतौ। एते नित्यसन्न-

न्ताः। अपोकारेणैव जुगुप्सते तितिक्षते इत्यादिरूपसिद्धेस्तयोरकारोच्चारणस्य अजादेर्द्वितीयस्येति द्वित्वार्थत्वात्। यद्यपि निमित्तस्य कार्यित्वस्वीकारे आट आटतुरित्यादौ लिटि परतः पूर्वभागमात्रस्य द्वित्वं न सिध्येत्तथाप्याकारोच्चारणसामर्थ्यात् सन्यङोः कार्यित्वमभ्युपगन्तुं शक्यमिति चेत्। मैवम्। अकारफलानां बहूनां सत्वात्। तथाहि द्वित्वं भित्यमिचाचो यति कृते यतोनाव इत्याद्युदात्तः सिध्यति अकाराभावेतु स्यह३लोरिति ण्यतोऽष्टस्वरो न सिध्येत्। किं च पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् झलन्तलक्षणो नुम् न भवत्यकाराभावे तु स्यादेव नुम्। अपि च पापाचक इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादत उपधाया इति वृद्धिर्न प्रवर्तते। अपि च यस्य हल इत्यत्र यस्येति संघातग्रहणमहर्यीदित्यादौ यलोपव्यावृत्त्यर्थमिति सर्वसंमतम्। तथा च अपापचिष्टेत्यादौ यलोपोऽप्यकारफलमिति सन्यङोरिति षष्ठ्यैव युक्ता। एवं हि यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वं सिध्यति। परसप्तम्यां तु द्वित्वस्याङ्गकार्यत्वान्न लुमतेति निषेधः प्रवर्तेतेति दिक्। दानशानौ चेति। आर्जवनिशानार्थाविति भावः। अर्थान्तरे त्विति। धातुपाठोपात्ते गोपनादिरूपेऽर्थे इत्यर्थः। अननुबन्धका इति। सानुबन्धकत्वे तु केवले चरितार्थत्वात् अनुबन्धस्य सन्नन्तादिव अकर्तृगफलाद् ण्यन्तादपि तङ् स्यादिति भावः। एवं चाऽनुपूर्वीमात्रसाम्येऽपि भ्वादयश्चुरादिभ्यो भिन्ना ए-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

न्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकास्सुरादयः । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्ताङ् । धातोरित्यविहितत्वात्सनो-ऽनार्धधातुकत्वम् । तेनेड्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सां चक्रे । तितिक्षते । मीमांसते । भष्भावः । चत्वम् । बीभत्सते । रभ राभस्ये । आरभते । आरेभे । रब्धा । रप्स्यते । ५ ॥ डुलभष् प्राप्तौ । लभते । ६ । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे ॥

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि । ६ । ४ । २५ ॥

रञ्जेश्च । ६ । ४ । २६ ॥

एषां शपि न लोपः । स्वजते । परिष्वजते ॥ श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिट कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम् ॥ * ॥ देभतुः । सस्वज इति भाष्योदाहरणादिकञ्चानुमत्या इहाप्य । श्रीयते । सदेः परस्य लिटीतिसूत्रे स्वञ्जेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अतोऽभ्यासात्परस्य षत्वं न । परिषस्वजे । परिषस्वञ्जे । सस्वजिषे । सस्वञ्जिषे । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । प्रत्यष्वङ्क्त । प्राक्सितादिति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु सिवादीनां वेतिविकल्पः । एतदर्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्जोः परिनिवीत्यत्रपुनरुपादानम् । पर्यष्वङ्क्त ।

वेति फलितम् । इड्गुणौ नेति । यद्यपि हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वेनापि गुणाभावः सुसाधुस्तथापि इडभावार्थमुक्तहेतुरेवाश्रयणीय इति किं हेत्वन्तराश्रयणेनेति भावः । के चित्तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया इक्वासन एव हलन्ताच्चेति सूत्रे ग्रहणमिति नास्य स्वार्थसनः कित्त्वमित्याहुः ॥ रभ राभस्ये । राभस्यमुपक्रमः । लिटि । रेभे । रेभाते । लुङि । अरब्ध । अरप्साताम् । डुलभष् । ड्वितः क्त्रिः । लपब्निमभिदृ भिदादिभ्य इत्यङ् । लभा । लिटि । लेभे । लुङि । अलब्ध ॥ ४

पर्यस्वङ्क्त । ७ ॥ हद पुरीषोत्सर्गे । हदते । जह्दे । हत्ता । हत्स्यते । हदेत । हत्सीष्ट । अहत्त । ८ ॥
अथ परस्मैपदिनः ॥ ञिष्विदा अव्यक्ते शब्दे । १ ॥ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । चस्कन्दिथ । चस्कन्थ । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । नलोपः । स्कद्यात् । इरित्वादङ् वा । अस्कदत् । अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्त्सुः ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । ८ । ३ । ७३ ॥

षत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् अनिष्ठायामितिपर्युदासात् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । निष्ठायां तु विस्कन्नः ॥

परेश्च । ८ । ३ । ७४ ॥

अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागादनिष्ठायामिति न संबध्यते । परिष्कन्दति । परिस्कन्दति । परिस्कन्नः । परिष्कन्नः । षत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रतया बहिरङ्गत्वात् षत्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम् ॥ यभ मैथुने । येभिथ । ययब्ध यब्धा । यप्स्यति । अयाप्सीत् । २ ॥ णम प्रह्वत्वे शब्दे च । नेमिथ । ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । ४ ॥ गम्लृ सृप्लृ गतौ ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ सिवादीनामित्यतो वेति वर्तते अषोपदेशत्वाद् अप्राप्ते विभाषेयम् । माधवादिग्रन्थानुरोधेनाऽऽह : कृत्ये वेदमिति । प्राचा तु विष्कन्दतीत्युदाहृतं तत्र मूलं मृग्यमिति भावः ॥

न संबध्यतइति । अत एव तिङन्तेपि षत्वमुदाहरन्ति । परिष्कन्दतीति ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

इषुगमियमां छः । ७ । ३ । ७७ ॥
एषां छः स्याच्छिति परे । गच्छति । जगाम । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ । जगन्थ । गन्ता ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७ । २ । ५८ ॥
गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लृदित्त्वादङ् । अनङीतिपर्युदासान्नोपधालोपः । अगमत् । ५ ॥ सर्पति । ससर्प ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । ६ । १ । ५९ ॥
उपदेशेनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति परे । स्रप्ता । सर्प्ता । स्रप्स्यति । सर्प्स्यति । असृपत् । ६ ॥ यम उपरमे । यच्छति । येमिथ । ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । ७ ॥ तपसन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् ॥

१ निसस्तपतावनासेवने । ८ । ३ । १०२ ॥
षः स्यात् । आसेवनं पौनः पुन्यं ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति ॥ ८ ॥ त्यज हानौ । तत्यजिथ । तत्यक्थ । त्यक्ता ।

गम प्रव्हत्वे । केचिदमुमुदितं पठन्ति तत् प्रामादिकमित्याहुः । जग्मतुरिति । गमहनेत्युपधालोपः ।

अनुदात्तस्य ॥ आदेच उपदेशेऽशितीत्यत उपदेशे इत्यनुवर्तते । उपदेशे किम् । स्रप्तुम् तु सुनि उदात्तः । ऋदुपधस्य किं, कर्त्ता । झलीति किं, ससर्प । अकितीति किम् । सृप्तः । असृपदिति । लृदित्वादङ् । स्पृशस्पृशेति सिज्विकल्पवार्तिके रूपं प्रदिप्य अस्राप्सीदिति केचिदुदाहरन्ति तत् प्रामादिकमित्याहुः ।
अयंसीदिति । यमरमेति इट्सकौ ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अत्याक्षीत् ॥ ९ ॥ षञ्ज सङ्गे। दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति नलोपः। सजति। सङ्क्ता। १० ॥ दृशिर् प्रेक्षणे। पश्यति ॥

विभाषा सृजिदृशोः। ७। २। ६५ ॥
आभ्यां थल इड्वा ॥

सृजिदृशोर्झल्यमकिति। ६। १। ५८ ॥
अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति। दद्रष्ठ। ददर्शिथ। द्रऽष्टा। द्रक्ष्यति। दृश्यात्। इरित्वादङ्। वा ॥

ऋदृशोऽङि गुणः। ७। ४। १६ ॥
ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि। अदर्शत्। अङभावे ॥

---

१ निसस्तपता ॥ मूर्धन्य इत्यनुवर्तमाने फलितमाह। षः स्यादिति। आसेवने तु निस्तपति। पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ॥

विभाषा सृजिदृशोः ॥ क्रादिनियमान्नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥

सृजिदृशोः। झलि किम्। ससर्ज ददर्श। अकिति किम्। सृष्टः। सृष्टवान्। दृष्टः। दृष्टवान् ॥

अदाङ्क्षीदिति। वदव्रजेति वृद्धिः। आदङ्ष्टाम्। अदाङ्क्षुः। क्रुष्टा कर्षेति अनुदात्तस्य चेत्यम् वा। धक्ष्यतीति। घत्वषत्वभष्भावाः। अधाक्षीदिति। अस्तिसिच इतीट्। वृद्धिः। घत्वादि प्राग्वत्। मिह। सेचनमिह मिश्रीकरणकं विवक्षितं न तु सेचनमात्रम्। मेढ्रं मेहनशेफसीत्यमरः। कित निवासे। कितेर्व्याधिप्रतीकारादावेव सनित्युक्तं तदुदाहरति। चिकित्सतीति। रोगमपनयतीत्यर्थः। शत्रुं चिकित्सति ॥ निग्रह्णातीत्यर्थः। चेत्रे त्वगं चिकित्सति। अपनयति नाशयति वेत्यर्थः। अर्थान्तरे चुरादिरित्युक्तं तदुदाहरति। केतयतीति।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

न दृशः। ३। १। ४७॥

दृशः शच्चेः क्सो न। अद्राक्षीत्। ११॥ दंश दशने। दशनं दंष्ट्राव्यापारः। पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः। अत एव निपातनादित्येके। तस्याप्यत्रैव तात्पर्यम्। अर्थनिर्देशस्याऽऽधुनिकत्वात्। दंशसञ्जेति नलोपः। दशति। ददंशिथ। ददंष्ठ। दंष्टा। दङ्क्ष्यति। दश्यात्। अदाङ्क्षीत्। १२। कृष विलेखने। विलेखनमाकर्षणम्। क्रष्टा। कर्ष्टा। क्रक्ष्यति। कर्क्ष्यति॥ स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः॥ *॥ अक्राक्षीत् अक्राष्टाम्। अकार्क्षीत्। अकार्ष्टाम्। अकार्क्षुः। पक्षे क्सः। अकृक्षत्। अकृक्षताम् अकृक्षन्। १३॥ दह भस्मीकरणे। देहिथ। ददग्ध। दग्धा। धक्ष्यति। अधाक्षीत्। अदाग्धाम्। अधाक्षुः। १४। मिह सेचने। मिमेह। मिमेहिथ। मेढा। मेक्ष्यति। अमिक्षत्। १५॥ कित निवासे रोगापनयने च। चिकित्सति। संशये प्रायेण विपूर्वः। विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः। अस्यानुदात्तत्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चिदुदाजहार। निवासे तु केतयति। १६॥

दान खण्डने। १॥ शान तेजने। २॥ इतो वहत्यन्ताः। स्वरितेतः। दो दांसति। दीदांसते। शीशांसति। शीशांसते। अर्थविशेषे सन्। अन्यत्र दानयति। शानयति। डुपचष् पाके। पचति। पचते। पेचिथ। पपक्थ। पेचे। पक्ता। पक्षीष्ट। ३। षच समवाये। सचति। सचते। ४। भज सेवायाम्। बभाज। भेजतुः। भेजुः। भेजिथ। बभक्थ। भक्ता। भक्ष्यति। भक्ष्यते। अभाक्षीत्। अभक्त। ५। रञ्ज

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

रागे । नलोपः । रजति । रजते । अराङ्क्षीत् । अरङ्क्त । ६ । शप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धाऽनुध्यानम् । शशाप । शेपे । अशाप्सीत् । अशप्त । ७ ॥ त्विष दीप्तौ । त्वेषति । त्वेषते । तित्विषे । त्वेक्ष्यति । त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत । अत्विक्षाताम् । ८ ॥ यज देव पूजा सङ्गतिकरणदानेषु । यजति यजते ॥

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । ६ । १ । १७ ॥
वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज ॥

३ वचिस्वपियजादीनां किति । ६ । १ । १५ ॥
वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्किति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम् । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । इयष्ठ ।

---

२ षच समवाये । समवायः संबन्धः । सेजतुरिति । दृष्फलभजेत्येत्वम् । भक्ष्यतीति । कुत्वषत्वे । तिष दीप्तौ । अत्विक्षदिति । शल इति क्सः । कत्वषत्वे । अत्विक्षातामिति । क्सस्याचीति लोपः । यज देव । देवपूजा त्विह देवोद्देशेन विधिबोधितो द्रव्यत्यागः ॥

लिट्यभ्यासस्यो ॥ वाच्यादयो वचिस्वपियजादयः । ग्रह्यादयस्तु ग्रहिज्यावयीत्यादयः । यद्यपि ग्रहिपृच्छतिभ्रज्जतीनामभ्यासस्य संप्रसारणे कृतेऽकृते च विशेषो नास्ति तथापि पर्जन्यवल्लक्षणं प्रवर्तते । जग्राह । पप्रच्छ । बभ्रज्ज । व्रश्चतेस्तु विशेषोनास्ति । संप्रसारणस्याकरणे वव्रश्चेत्यत्र वकारस्य संप्रसारणं स्यात् । कृते तु संप्रसारणे न संप्रसारणइति निषेधप्रवृत्तिरिति । लिटीति किम् । विवक्षति । यियक्षति ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ईजे । यष्टा । यक्ष्यति । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट । ९ । डुवप् बीजसन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विकरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेऽपि । केशान्वपति । उवाप । ऊपे । वप्ता । उप्यात् । वप्सीष्ट । प्रवाप्सीत् अवप्त । १० ॥ वह प्रापणे । उवाह । उवहिथ । सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ऊवोढ । ऊहे । वोढा । वक्ष्यति । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवोढ । अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अवोढ्वम् । ११ ॥ वस निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवाऽस ॥

शासिवसिघसीनां च । ८ । ३ । ६० ॥

इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः ऊषुः । उवसिथ । उवस्थ । वस्ता ॥

---

२ वचिस्वपि ॥ आगणान्ता यजादयः । यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ् व्येञ् इत्यपि । वहेञ्वदी श्वयतिश्चेति यजाद्याः स्युरिमे नव ॥ १ ॥ क्वितीति किम् । इयष्ट । डुवप् । ह्वितः । क्त्रिः । उप्त्रिमम् ॥

शासिवसिघसीनां च ॥ धातुसकारस्याप्राप्ते विधिरयम् । ननु सुपिस इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय धातोः सकारस्य चेदेषामेवेति नियमार्थतां स्वीकृत्य आदेशप्रत्यययोरिति सूत्रं त्यज्यतामिति चेद् । अत्राहुः । आदेशावयवस्य षत्ववारणाय आदेशस्येत्यंशस्यावश्यकः तद्ग्रहणे कृते धातुभिन्नसकारस्य चेद्भवति आदेशरूपस्यैवेति नियमप्रसङ्गवारणाय प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यमेवेति । अवात्सीदिति । वदव्रजेति वृद्धिः । सः सीति तः । अस्तिसिच इतीट् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

स: स्यार्धधातुके । ७ । ४ । ९ ॥

सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । वत्स्यति । उष्यात् । अवाऽत्सीत् । अवात्ताम् । १२ वेञ् तन्तुसन्ताने । वयति । वयते ॥

वेञो वयिः । २ । ४ । ४१ ॥

वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च । ६ । १ । १६ ॥

एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात् । यकारस्य प्राप्ते ॥

लिटि वयो यः । ६ । १ । ३८ ॥

वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति । ६ । १ । ३९ ॥

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः ऊवुः । वयि-

उच्चारणार्थ इति । इत्संज्ञायामिदित इति तु नुम् स्यादिति भावः । उवायेति । ग्रहिज्येत्यत्र वयिग्रहणाद्वेञ इति निषेधोत्र न प्रवर्तते इत्याहुः ॥

ग्रहिज्यावयि ॥ गृह्णाति । गृहीतः । जिनाति जिनीतः । जीनः । ङिति वयेरुदाहरणं नास्ति किति तु वचिस्वपियजादीनामिति सिद्धं यजादिषु वेञः पाठात् । अत एवाभ्याससंप्रसारणमपि सिद्धम् । वेञ इति । संप्रसारणनिषेधस्तु लिटि । वयो यः इति निषेधारम्भान्न प्रवर्तते । तस्माद् ग्रहिज्यादिषु वयिग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति बोध्यम् ॥

वश्चास्य ॥ अस्येत्यनेन वयो य इति परामृश्यते । तदाह वयो यस्येति । वो वा कितीत्येव सुवचं लिटि वयो य इति प्रकृतत्वात् । उपदेशेऽत इति निषेधमाशङ्क्याह । वयस्ता-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

स्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । ऊवयिथ । स्थानिवद्भावेन ञित्वात्तङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे ॥

वेञः । ६ । १ । ४० ॥

वेञो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः वविथ । ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीत् । १३ ॥ व्येञ् संवरणे । व्ययति ॥

न व्यो लिटि । ६ । १ । ४६ ॥

व्येञ आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादिः शेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् उभयेषांग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । इडत्यर्तीतिनित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय । विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अव्यास्त । १४ ॥ ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च ॥

स्तावभावादिति । ननु स्थानिनस्तासौ विद्यमानत्वात् स्थानिवद्भावेन तासौ विद्यमानत्वं सुलभमिति चेद् अत्राहुः । शास्त्रीयकार्ये हि स्थानिवद्भावो न तु लौकिके अचस्तास्वदिति निषेधस्य शास्त्रीयत्वेपि सोऽत्र नाति दिश्यते । अच इत्युक्तेरल्विधित्वादिति ॥

वेञः ॥ लिटि किम् । उत्तम् । उतवान् ॥

न व्यो लिटि ॥ लिटि किम् । व्याता । व्यास्यति । हलादिशेषं बाधित्वेति । हलादिशेषे तु वस्य संसारणं स्यादिति भावः । अजन्तोऽकारवान्वायस्तास्यनिट् थलि वेड् भवतीत्याशङ्कायामाह । नित्यमिडिति । वीयादिति । संप्रसारणे अकृत् सार्वेति दीर्घः । ह्वेञ् । शब्दइति सामान्योक्तावपि आकारणारूपशब्द एवात्र गृह्यते इत्याहुः । तथा च माघे । यातोऽन्यतः

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अभ्यस्तस्य च । ६ । १ । ३३ ॥

अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः संप्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोथ । जुहविथ । जुहुवे । ह्वाता । ह्वायात् । ह्वासीष्ट ॥

लिपिसिचिह्वश्च । ६ । १ । ५४ ॥

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ । ५४ ।

आतो लोपः । अह्वत् । अह्वताम् । अह्वन् । अह्वत । अह्वास्त ॥ १५ अथ द्वौ परस्मैपदिनौ॥ वद व्यक्तायां च वाचि । अच्छ वदति । उवाद । ऊदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् ।

प्लुतकृतस्वरमाशु दूरादुद्बाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्या इति कर्मणि प्रयोगः ॥

ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य चेति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे । अभ्यस्तस्य चेति । पूर्वयोगस्तु णौ च संश्चङोर्विषये प्रवर्तते । जुहावयिषति । अजूहवत् । अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः इति । अभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये परे द्विर्वचनात् प्रागेव ह्वेञः संप्रसारणमिति फलितोर्थः । अभ्यस्तमस्यास्तीति अभ्यस्तः समादिस्तस्य यो ह्वेञ् तत्प्रकृतिभूतस्तस्येत्यादिव्याख्यानस्य स्वीकारात् । तेन जिह्वायकियिषतीत्यत्र ह्वेञः संप्रसारणं भवति खलो द्वित्वनिमित्तत्वाभावाद् अत एव णिचो द्वित्वनिमित्तत्वं नेति ह्वः संप्रसारणमिति योगविभागः क्रियते एतच्च आकरे स्पष्टम् ॥

लिपिसिचि ॥ लिप उपदेहे । षिच क्षरणे । अलिपत् । असिचत् ॥

अच्छ वदतीति । अच्छेत्यस्य वदयोगे गतित्वाद्धातोः प्रा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वदव्रजेति वृद्धिः । अवादीत् । १ ॥ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । श्वयति ॥

विभाषा श्वेः । ६ । १ ॥ ३० ॥

श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव । शुशुवतुः । श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः । तेन लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् । शूयात् । जॄस्तम्भ्विति चङ् वा ॥

श्वयतेरः । ७ । ४ । १८ ॥

श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । विभाषा धेट्श्व्योरिति चङ् । इयङ्

क् प्रयोगः ॥

विभाषा श्वेः ॥ लिटि यङि चेति । लिड्यङोश्चेति पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते इति भावः । उभयत्र विभाषेयं लिडंशे अतुसादौ नित्यं प्राप्ते णलादावप्राप्ते यङंशे त्वप्राप्तविभाषा । शोशूयते । शेश्वीयते । संप्रसारणं नेति । अन्यथा शुश्वायेत्यादि स्यादितिभावः ॥

श्वयतेरः ॥ अलोन्त्यपरिभाषालभ्यमाह । इकारस्येति । पररूपमिति । अतो लोपस्तु न भवति आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति व्याख्यातत्वात् । इयङिति । लघूपधगुणापेक्षया अन्तरङ्गत्वादिति भावः । अश्वयीदिति । नन्वत्र अन्तरङ्गत्वाद् गुणाऽयादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वादेव वृद्धिनिषेधो भवेद् इति किमनेन णिश्विग्रहणेनेति चेद् । अत्राहुः । न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापनार्थं णिश्विग्रहणम् । तेन चिरिणोति जिरिणोत्योर्यङ्लुगन्तानां विनिप्रभृतीनां च सिचि बहिरङ्गा वृद्धिरेव भवति । अचिरायीत् । अजिरायीत् । अचेचायीत् ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अधिक्षियत् । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अक्षयीत् । २ ॥ वृत् ॥ यजादयो वृत्ताः । भ्वादिरयमाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः ॥ * ॥

इति भ्वादयः ॥

ऋतेरीयङ् । ३ । १ । २९ ॥

ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात् स्वार्थे । जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः । कृपायां चेत्येके । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । ऋतीयां चक्रे । आर्धधातुकविवक्षायां तु । आयादय आर्धधातुके वेति यङभावे शेषात्कर्त्तरीतिपरस्मैपदम् । आनर्त । अर्तिष्यति । आर्तीत् । १ ॥ अद भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ ॥

अनेनायीत् इति । तेनेति । उक्तं च वार्तिककृता । कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमिति । चुलुम्पतीति । लुम्पतीत्यर्थः । चुलुम्प लोपे इति कविकल्पद्रुमे उक्तत्वात् ॥

इति भ्वादयः ॥

ऋतेरीयङ् ॥ तान्तोऽयं धातुरिकारनिर्दिष्टो न त्विकारान्तः । वंचिलुञ्च्यृतश्चेति निर्देशात् । के चित्तु ईयङ् इति दीर्घोच्चारणात्तान्तोयमिति ज्ञायते इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धे रियङमेव कुर्यादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । इदन्तत्वे त्वेरनेकाच इति यणा सवर्णदीर्घस्य बाधात् । न च ऋतेर्यङ्विधावकृत्सार्वेति दर्घोपपत्तेरीयङ्विधानं तान्तत्वे लिङ्गं भवत्येवेति वाच्यम् । यङ्विधौ सन्यङोरिति द्वित्वापत्तेः । कृपायां चेति । अर्तनं च ऋतीया च घृणीया च घृणार्थका इति जुगुप्सा करुणा घृणा इति चामरः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २ । ४ । ७२ ॥

लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ॥

लिट्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० ॥

अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि । जघास, गमहनेत्युपधालोपः तस्य चर्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद् घस्य चर्त्वम्। शासिवसीति षत्वम् । जक्षतुः । जक्षुः घसस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । जघसिथ । आद आदतुः इडत्त्यर्तीति नित्यमिट्-आदिथ । अत्ता । अत्स्यति ॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः । ६ । ४ । १०१ ॥

होर्झलन्तेभ्यऽश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि । अत्तात् । अदानि॥

अदः सर्वेषाम् । ७ । ३ । १०० ॥

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन । आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद्व । आद्म । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः । अद्यात् । अद्यास्ताम् । अद्यासुः ॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ जुहुधि । घसिभसोर्हलीत्यतो हलीत्यनुवर्त्य हलादेरिति व्याख्यानात् रुदिहि स्वपिहि इत्यादाविडादेर्हेर्धिर्न भवति अत्तादित्यत्र तु धित्वात्परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन पुनर्धित्वं तु सकृद्गताविति न्यायान्नेत्याहुः । अन्ये तु हेर्धिरित्यत्र स्थान्यादेशयोर्द्वयोरपि इकार उच्चारणार्थ इति हकारस्य धकार आदेशः । तेन हलीत्यनुवृत्तिर्न कर्तव्या नापि तातङो धित्वप्रसङ्ग इति सकृद्गतिन्यायाश्रयणमपि मास्त्वित्याहुः ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ अड्गार्ग्यगालवयोरित्यत अडित्यनुवर्तते ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लुङ्सनोर्घस्लृ । २ । ४ । ३७ ॥

अदो घस्लृ स्यात् लुङि सनि च । लृदित्वा दङ् । अघसत् । १ ॥ हनहिंसागत्योः । प्रणिहन्ति ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति । ६ । ४ । ३७ ॥

अनुनासिकेति लुप्तषष्ठीकं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्यज्झलादौ क्ङिति परे । यमि रमि नमि गमि हनिमन्यतयोनुदात्तोपदेशाः । तनु, षणु, क्षणु, क्षिणु, ऋणु, तृणु, घृणु, वनु, मनु, तनोत्यादयः । हतः । घ्नन्ति ॥

वमोर्वा । ८ । ४ । २३ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रहण्मि । प्रहन्मि । प्रहण्वः । प्रहन्वः । होहन्तेरिति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः ॥

गार्ग्यगालवयोरित्यस्य त्वनुवृत्तिशङ्कां निवारयितुं सर्वेषां ग्रहणम् ॥

लुङ्सनोः ॥ जिघत्सति । प्रणिहन्तीति । नेर्गदेति णत्वम् ॥

अनुदात्तोपदेश ॥ यद्यत्र एतेषाम् अनुनासिकलोप इति व्याख्यायेत तदा मन्यतेर्नश्नहमिहमुचमस्जादीनां च अनन्त्यस्यापि लोपः स्यात्तथा च मतः नतः नद्धः मीढः मग्न इत्यादि न सिध्येद् अत आह । लुप्तषष्ठीकमिति । वनतीतरेषामिति । वनतेरव्यभिचाराद्विशेषणं व्यर्थमिति भावः । वतिः ऊहत्तिनि तितुत्रेति इण्निषेधाभावे झलि क्ङिति लोपः । लोपः स्यादिति । अलोन्त्यस्येति भावः । अनुनासिकान्ताऽनुदात्तोपदेशान्दर्शयति । यमिरमीति । तनोत्यादीनप्यनुनासिका-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अभ्यासाच्च । ७ । ३ । । ५५ ॥

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ । जघन्थ । हन्ता । ऋद्धनोरितीट् । हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ॥

हन्तेर्जः । ६ । ४ । ३६ ॥

हौ परे । आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्नलुक् । जहि । हनानि । हनाव । हनाम् । अघ्नन् । अहनम् ॥

आर्धधातुके । २ । ४ ३५ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

हनो वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥

लुङि च । २ । ४ । । ४३ ॥

वधादेशोऽदन्तः । आर्धतुक इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः । वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् । विध्यादौ हन्यात् । हन्तेरिति णत्वम् । प्रहण्यात् । अवधीत् ॥

न्तान् दर्शयति । तनुक्षणुक्षिण्विति । करोतिवर्जितास्तनोत्यादयो नव तन्मध्ये सनोतेर्जनसनखनामित्यात्वं वक्ष्यतीति न स परिगणितः । ततः क्षतः क्षित इत्यादीन्युदाहरणानि । तनोत्यादीनामुदित्त्वात् क्त्वायामिड्विकल्पनान्निष्ठायां नेट् । अनुनासिकान्तानामिति किम् । शक्तः कृद्धः । झलीति किम् । गम्यते नम्यते । क्ङितीति किं, गन्ता मन्ता, जघान जघ्नुरिति । यद्यप्यत्राभ्यासाच्चेत्यस्यापि प्रवृत्तिरस्ति तथाप्यन्तरङ्गत्वाद् हौ हन्तेरित्युपन्यस्तम् । आभीयतयेति । सन्निपातपरिभाषयापि हेर्लुङ् नेति वक्तुं शक्यमिति केचित् तन्मन्दम् । अतो हेरित्यारम्भसामर्थ्यात्तस्या अप्रवृत्तेरिति नव्याः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अथ चत्वारः स्वरितेतः ॥ द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति । द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु । द्विष्टात् । द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषावहै । अद्वेट् ॥

द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ॥

लङो झेर्जुस्वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विषीत । द्विक्षीष्ट । अद्विक्षत् ॥ १ ॥ दुह प्रपूरणे । दुग्धः । धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अधोक् । अदोहम् । अदुग्ध्वम् । अधुक्षत् । अधुक्षत । लुग्वा दुहेति लुक्पक्षे तथास्ध्वंवहिषु लङ्वदपि ॥ २ ॥ दिह उपचये । प्रणिदेग्धि ॥ ३ ॥ लिह आस्वादने । लेढि लीढः । लिहन्ति । लेक्षि लीढे । लिक्षे । लिढ्ढ्वे । लेढु । लीढि । लेहानि । अलेट् । अलीढ । अलिक्षताम् । अलीढ । अलिह्वहि । ४ ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेपि । इकारोऽनुदात्तोयुजर्थः विचक्षणः प्रथयन् । नुम् तु न अन्तेदित इति व्याख्यानात् । ङकारस्तु अनुदात्तत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः । तेनस्फायन्निर्भीकसंश्चिरित्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥

चक्षिङःख्याञ् । २ । ४ । ५४ ॥

वा लिटि । २ । ४ ॥

अत्र भाष्ये ख्शादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे शस्य यो-

वधादेशो अइन्त इति । तेन आदेशोपदेशे अनेकाच्त्वात् अवधीदित्यनेकाच इतीण्निषेधाप्रवृत्ताविडादौ सिच्यतो हलादेरिति प्राप्ता वृद्धिरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नेति भावः । दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं व्याजनम् । लङ्वदपीति । अदुग्ध । अदुग्धाः अधुग्ध्वम् । अदुह्वहि ॥ दिह । उपचयो वृद्धिः । प्रणिदेग्धी-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वेति स्थिम् । जित्वात्तद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चक्शे । चयो द्वितीया इति तु न चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । ख्याता । क्शाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते । क्शास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यास्यति । क्शायात् । क्शेयात् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३ । १ । ५२ ॥

एभ्यश्च्लेरङ् । अख्यत । अक्शास्त ॥ वर्जने ख्शाञ् नेष्टः ॥ * ॥ समचक्षिष्टेत्यादि ॥ ५ ॥

ति । नेर्गदेति णत्वम् । अलिक्षतेति । शल इगुपधेति क्सः । अलिक्षाताम् । अलिक्षन्त । अलीढेति । लुग्वा दुहेति वा लुक् । अलीढाः । अलीढ्वम् । चक्षिङ् दर्शनेपीति । विश्वा रूपा अभिचष्टे शचीभिरित्यत्र दर्शनार्थत्वेन व्याख्यातत्वादिति भावः । युजर्थं इति । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । अन्तेदित इति । इदित इति नुम्विधौ गोः पादान्त इत्यस्मादन्त इत्यनुवर्तत इति भावः । एवं च नुमागमशङ्कानुत्थानाय चक्षिङ इकारस्थाने अकार एव आसक्तुमुचितः । अनुदात्तत्वे नैव तङि सिद्धे ङकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह । ङकारस्त्विति । स्फायन्निति । स्फायी वृद्धावित्यनुदात्तेतो लटः शत्रादेशः । चष्टे इति । स्कोरिति कलोपः ष्टुत्वम् ॥

ख्शादिरिति । तेन पुंख्यानमित्यत्र पुमः खय्यम्परइति रुत्वं नेत्यादि पूर्वार्द्धे एवोक्तम् । असिद्धकाण्डे इति । णत्वप्रकरणानन्तरमिति शेषः । तेन पर्याख्यानमित्यत्र शकारेण व्यवधानात्कृत्यच इति णत्वं न । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीयः यत्वस्यासिद्धत्वाद् धन्वयोपधादिति वुञ् न किं तुच्छ एवेति बोध्यम् । अचष्टेति । स्कोरिति कलोपः । ष्टुत्वम् ॥

अथ पृच्छन्ता अनुदात्तेतः ॥ ईर् गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईराञ्चक्रे । ईर्तासे । ईर्ष्व । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट । १ ॥ ईड स्तुतौ । ईड्डे ।

ईशः से । ७ । २ । ७७ ॥

ईडजनो र्ध्वे च । ७ । २ । ७८ ॥

ईशीड्जनां सेध्वे शब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिध्वे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । ईडिष्व । ईडिध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् । ऐड्ढ्वम् । २ ॥ ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे । ३ ॥ आस उपवेशने । आस्ते । दयायासश्च-आसांचक्रे । आस्स्व । आध्वम् । आसिष्ट । ४ ॥ आङः शासु इच्छायाम् । आशास्ते । आशासाते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन नमोवाकं प्रशास्महे इति सिद्धम् । ५ ॥ कसि गतिशासनयोः । कंस्ते । कंसाते । ६ ॥ अयमनिदित्येके ।

अस्यतिवक्तिख्यातीत्यत्र विधिसामर्थ्यादेवं नासिद्धम् । स्वतन्त्रस्य ख्याधातोः सार्वधातुकमात्रविषयतया वक्ष्यमाणत्वात् । पुषापाठादङि सिद्धे तदर्थं ग्रहणमित्यादि पुषादिदिषु वक्ष्यति । वक्तीति । ब्रुवो वचिः वच परिभाषणइति उभयोर्ग्रहणम् । ईर ईरिता । ईरिष्यते । लङि ऐर्त । ऐराताम् । ऐरत । ऐरि । ऐर्वहि । ऐर्महि ॥

ईशः से ॥ यथाश्रुतसूत्रन्यासे ईशो ध्वे शब्दे परे ईशिध्वमिति न सिध्येदत आह । ईशीड्जनामिति । वैचित्र्यार्थमिति । ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः । से इत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरित्येवं विचित्रबोधार्थ इत्यर्थः । इह काशिकादौ जनेरुदाहरणमु-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् । कष्टे । कशाते । कचे । कड्ढ्वे । । ७ ॥ णिसि चुम्बने । निंस्ते । दन्त्यान्तोऽयम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम । ८ ॥ णिजि शुद्धौ । निङ्क्ते । निङ्क्ष्वे । निञ्जिता । ९ ॥ शिजि अव्यक्ते शब्दे । शिङ्क्ते । १० ॥ पिजि वर्णे । सम्पर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्यपरे । पिङ्क्ते । ११ ॥ पृजीत्येके । पृङ्क्ते ॥ १२ ॥ वृजी वर्जने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृचे । वृदिदित्यन्ये । वृङ्क्ते । १३ ॥ पृची सम्पर्चने । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सोता । सविता । भूसुवोरिति गुणनिषेधः । सुवै । सविषीष्ट । असविष्ट । असोष्ट ॥ १५ ॥ शीङ् स्वप्ने ॥

क्तम् । तथा हि । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मात् श्नन्च्छान्दसो लुक् उपधालोपाभावश्च । जनिषे । जनिध्वे । जनिष्व । जनिध्वम् । जन जनने इति श्नुविकरणस्य त्वुपधालोपे व्यतिजज्ञिषे । व्यतिजज्ञिध्वे । कर्तरि कर्मव्यतिहार इति तङ् । नमोवाकमिति । नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादि नमोवचनम् । वचेर्घञ् । चजोरिति कुत्वम् । वव्रसे इति । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । णिसि चुम्बने । बभ्रामेति । नुम् विसर्जनीयेति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्यादिभिरुक्तं नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वमिष्यते तेन निंस्से निंस्स्व इत्यत्र न भवतीति । तच्चास्य सान्तत्वे युज्यते शान्तत्वे तु व्रश्चादिषत्वे षढोरिति कत्वे कवर्गात्परत्वे षत्वं दुर्वारमिति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छत इति भावः । णिजि शुद्धौ । अनिट्केषु णिजिरिति जौहोत्यादिकस्य ग्रहणादयं सेडिति ध्वनयति । निञ्जितेति । शिजि अव्यक्ते शब्दे । क्तप्रत्यये शिञ्जितम् । आवश्यकार्थण्यन्तात् ङीपि शि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

शीङः सार्वधातुके गुणः । ७ । ४ । २१ ॥

क्ङिति चेत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ॥

शीङो रुट् । ७ । १ । ६ ॥

शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे । शेध्वे । शये । शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ॥ १६ ॥ * ॥

अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ऊर्णुस्तूभयपदी । यु मिश्रणे अमिश्रणे च ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७ । ३ । ८९ ॥

लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके न

ञ्जिनो । भूषणानां तु शिञ्जितम् । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण इति चामरः । सुषुविषे इति । स्वरतिसूतीति विकल्पं बाधित्वा श्र्युकः क्तितीति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । शीङ् स्वप्ने ॥

क्ङिति चेत्यस्येति । अन्यत्र सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेन सिद्धमिति भावः ॥

शीङो रुट् ॥ झोन्त इत्यतो झ इत्यनुवर्तते । अदभ्यस्तादित्यतोऽदिति च तथा चेष्टानुरोधेनाऽदिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य व्याचष्टे । झादेशस्याऽत इति । झस्यैव रुडागमे तु अदादेशो दुर्लभ इत्यदित्यस्याप्यनुवृत्तिः कृता । शिश्ये इति । एरनेकाच इति यण् । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शेष्व । शयाथाम् । शेध्वम् ॥

उतो वृद्धिः ॥ नाभ्यस्तस्याचि पितीत्यतो निषेधानुवृत्तेराह । न त्वभ्यस्तस्येति । उतः किम् । एति । एषि । लुकीति कि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्वभ्यस्तस्य। यौति। युतः। युवन्ति। युयाव। यविता। युयात्। इह उतो वृद्धिर्न। भाष्ये पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानात्। विशिष्यविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधात्। यूयात्। अयावीत्। १॥ रु शब्दे॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके। ७। ३। ९५॥

एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड्वा स्यात्। नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम्। रवीतः। रुतः। हलादेः किम्। रुवन्ति। तिङः किम्। शाम्यति। सार्वधातुके किम्। आशिषि रूयात्। विध्यादौ तु रुयात्। रुवीयात्। अरविष्यत्। २॥ तु इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिहिंसासु। अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्ति। तवीति। तौति। तुवीतः। तुतः। तोता। तोष्यति। ३॥

म्। सुनोति। जुहोति। हलि किम्। यवानि। यवाव। आडुत्तमस्येत्याडागमः पित्। पिति किम्। युतः। रुतः। नाभ्यस्तस्येति किम्। योयोति। रोरोति। सार्वधातुके किम्। यूयात्। न चात्र ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानान्निर्वाहः शङ्क्यः किदाशिषीति यासुटः कित्त्वात्। के चित्तु युयात् स्तुयात् इत्यादावपि ङिच्च पिन्नेत्येतदाश्रित्य व्याचक्षते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्धिर्न भवति। अन्यथा उत औदित्येव वदेदिति॥

तुरुस्तु॥ तुः सौत्रो धातुरिति वक्ष्यति। अपिदर्थमिति। एभ्यः परस्य पितः सार्वधातुकस्येति प्राचो व्याख्यानं प्रामादिकं रुवीतः स्तुवीत इत्याद्यसिध्यापत्तेरिति भावः। शम्यमोरुदाहरणं तु शमीध्वम्। अभ्यमीति। अभ्यन्ति। शम्यमोश्छन्दसि विकरणस्य लुकि सति हलादिसार्वधातुकमन-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

णु स्तुतौ । नौति । नविता । ४ । टुक्षु शब्दे । क्षौति । क्षविता ।५॥ क्ष्णु तेजने । क्ष्णौति । क्ष्णविता ।६॥ ष्णु प्रस्रवणे । स्नौति । सुस्नाव । स्नविता । स्नूयात् । ७ । ऊर्णुञ् आच्छादने ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । ३ । ९० ॥
वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णौति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । ऊर्णोतेराम् नेति वाच्यम् ॥ * ॥

न न्द्राः संयोगादयः । ६ । १ । ३ ॥
अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य

न्तरं संभवतीति काशिकायामुक्तम् । आपिशलास्तु तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके छन्दसीति पठन्ति तन्मते सूत्रमिदं छन्दस्येव ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ उतो वृद्धिरिति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् । हलादौ किम् । ऊर्णवानि । पिति किम् । ऊर्णुतः । सार्वधातुके किम् । ऊर्णूयात् । ऊर्णोतेराम्नेति ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्य इति वक्ष्यमाणस्य आमभावोपि फलमिति भावः ॥

न न्द्राः ॥ अजादेरिति वर्तते स च कर्मधारयः अ'दिग्रहणस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगस्तदेतदाह । अचः परा इति । उन्दिदिषति । अड्डिडिषति । अर्चिचिषति । न न्द्रा इति किम् । ईचतेः सनि ईचिचिषते । संयोगादयः किम् । प्राणिणिषति । अरिरिषति । अचः पराः किम् । इन्द्रीयितुमिच्छतीति क्यजन्तात् सनि इन्द्रिद्रीयिषति । इह नकारस्य द्वित्वाभावेपि दकारस्तु द्विरुच्यतएवाचः परत्वाभावात् । नुशब्दस्येति । उपदेशे नकार एव । णत्वं तु रषाभ्यामित्यनेनेति भावः ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

द्वित्वं णस्य सिद्धत्वात् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति त्वनित्यम्, उभौ साभ्यासस्येतिलिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ॥

विभाषोर्णोः । १ । २ । ३ ॥

इडादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात् । ऊर्णुविता । ऊर्णवितु । ऊर्णुविषानि । ऊर्णुवै ॥

पूर्वत्रासिद्धीयमिति । अत्र द्विर्वचनशब्देन षाष्ठमाष्टमिकं चोभयं गृह्यते तत्र षाष्ठस्य ऊढिमाख्यत् औडिढत् इत्युदाहरणम् । आष्टमिकस्य तु द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढेति । इह त्रिपादीस्थघत्वढत्वादिकं द्विर्वचने सिद्धमेव । असिद्धत्वे तु त्रिपादीस्थकार्यात् पूर्वमेव द्रोहृता इत्यस्य द्वित्वे पश्चाद्वा द्रुहेति घत्वढत्वयोः प्रवृत्तौ द्रोग्धाद्रोढेत्यपि द्विर्वचनं कदाचित् स्यात् न तु द्रोग्धा द्रोग्धेति समानजातीयस्यैव नियमेन द्विर्वचनं सिध्यति । किं च षट् सन्त इत्यत्र डस्य चर्त्वे टकारस्य द्वित्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्युक्तेरिति मनोरमादावुक्तम् । अत एव सुध्युपास्य इत्यत्र धस्य जश्त्वेन दकारे व्यक्तिभेदात् दकारस्यापि द्वित्वं सुवचमेवेत्याहुः । अनित्यमिति । अत एव हतिशब्दस्य द्वित्वमौजिढदित्यपि नामधातुषु वक्ष्यति । उभौ साभ्यासस्येति । अनितेरित्यनेन णत्वं कृत्वा द्विर्वचने कृते प्राणिणत् । प्राणिणिषतीति सिद्धमिति सूत्रमिदं ज्ञापकमित्यर्थः । एवं च प्रणिनायेत्यादौ द्वितीयस्य णत्वाभावः सिद्धः ॥

विभाषोर्णोः ॥ गाङ्कुटादिभ्य इत्यतो ङिदिति विज इडित्यत इडिति चानुवर्तते इत्याशयेनाह । इडादिप्रत्यय इत्यादि । तेन गुणविकल्पे पक्षे उवङ् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

गुणोऽपृक्ते । ७ । ३ । ६ ॥

ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्ध्यपवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह वृद्धिर्न । ङिच्च पिन्नेति भाष्यात् । ऊर्णूयात् । ऊर्णविषीष्ट । ऊर्णुविषीष्ट । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । २ । ६ ॥

इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णावीत् । और्णाविष्टाम् । और्णाविषुः । और्णवीत् । ८ ॥ द्यु अभिगमने । द्यौति । द्योता । ९ ॥ षु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत् । १० ॥ कु शब्दे । कोता । ११ ॥ ष्टुञ् स्तुतौ । स्तौति । स्तवीति । स्तुते । स्तुवीते । स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् । अस्तावीत् । प्राक् सितादिति षत्वम् । अभ्यष्टौत् । सिवादीनां वा पर्यष्टौत् पर्यस्तौत् । १२ ॥ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि-

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । ३ । ४ । ८४ ॥

ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा-

गुणोऽपृक्ते ॥ नाभ्यस्तस्याचीत्यतः पिति सार्वधातुके इति उतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यतो हलीति वर्तते । तदाह हलादावित्यादि ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ सिचि वृद्धीति सूत्रं नेटीत्यत इटीति चानुवर्तत इत्याशयेनाह । इडादावित्यादि । स्तवीतीति । तुरुस्तुशम्यम इति ईड्वा स्तुसुधूञ्भ्य इत्यत्र परस्मैपदेष्वित्युक्तेः । आत्मनेपदे तु नेट् । अस्तोष्ट । अस्तोषाताम् ॥

ब्रुवः पञ्चानाम् । विदो लटो वेत्यतो लटो वेति वर्तते । ब्रुव इत्यं तदादिम पञ्चभ्यन्तमन्तिमं तु षष्ठ्यन्तमित्याशयेनाह ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः । अकार उच्चारणार्थः । आह । आहतुः आहुः ॥

आहस्थः । ८ । २ । ३५ ॥

झलि परे । चर्त्वम् । आत्थ । आहथुः ॥

ब्रुव ईट् । ७ । ३ । ९३ ॥

ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । आत्थेत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं झलीति थत्वविधानान्न भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवति । ब्रूते । अर्धधातुकाधिकारे ॥

ब्रुवो वचिः । २ । ४ । ५३ ॥

उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ । उवक्थ । ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु । ब्रूतात् । ङिच्च पिन्नेत्यपित्त्वादीणन । ब्रवाणि । ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् । अस्यतिवक्तीत्यङ् ॥

वच उम् । ७ । ४ । २० ॥

अङि परे । अवोचत् । अवोचत । १३ । * ॥

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः इङ् त्वात्मनेपदी । इण् गतौ । एति । इतः ॥

इणो यण् । ६ । ४ । २० ॥

अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयाय ॥

ब्रुवो लट इत्यादि ॥

चर्त्वमिति । प्रक्रियालाघवादाहस्त इत्येव सुवचमित्याहुः ॥

ब्रुव ईट् हलादेः किम् । ब्रवाणि पितः किम् । ब्रूतः । झलीति थत्वविधानादिति । ईडागमे कृते झलादित्वाभावादिति भावः ॥

इण् गतौ ॥ इयङोऽपवाद इति । येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः । गुणवृद्धी तु परत्वादस्य बाधिके । अयनम् । आयकः ॥

दीर्घ इणः किति । ७ । ४ । ६९ ॥
इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः ईयुः । इ-
ययिथ । इयेथ । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ॥ ईयात्
एतेर्लिङि । ७ । ४ । २४ ॥
उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्धधातुके किति लि-
ङि । निरियात् । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । अभीया-
त् । अणः । समेयात् । समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादि-
कस्य ॥

दीर्घ इणः किति ॥ अत्र लोपोभ्यासस्येत्यतोभ्यासस्येत्यनुव-
र्तते व्यथो लिटीत्यतो लिटीति च । किति किम् । इयाय ।
अत्र वदन्ति । इह दीर्घे कृतेप्यभ्यासस्यासवर्णइतीयङा रू-
पसिद्धेः कितीति व्यर्थम् । न च दीर्घस्येयङि दीर्घविधानं व्यर्थ-
मिति वाच्यम् । ईयुरित्यत्र वार्णादाङ्गं बलीय इति यणि कृ-
ते दीर्घविधेरावश्यकत्वात् । किं च लिटीत्यनुवर्तनमपीह
व्यर्थमेव व्यावर्त्याभावादिति । एता । एष्यति । एतु । इतात् ।
इताम् । यन्तु । इहि । उत्तमे तु अयानि । अयाव । अयाम ।
लङ्मध्यमे । ऐः । ऐतम् । ऐत । उत्तमे त्वायम् । ऐव । ऐम ।
ईयादिति । अकृत्सार्वेति दीर्घः ॥
एतेर्लिङि ॥ इह आर्द्धधातुकइति स्वरूपकथनार्थं प्रश्लिष्टार्थं ।
किति लिङीत्येतावतैवेष्टसिद्धेः । उभयत आश्रयइति । अ
न्तादिशब्दौ अवयवविशेषवाचिनौ तत्र यदि पूर्वस्य अवयव-
बुध्या एकादेश आश्रियते तदा तस्यैव परस्य कथमादिवद्भावः
एवं परस्यादिवत्त्वे पूर्वस्यान्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया
पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः । नन्वेवं रामौ इत्यस्य सुप्तिङ-
न्तमिति पदत्वं न स्यात् परादित्वे रामेति प्रकृतेरभावात् ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

इणो गा लुङि । २ । ४ । ४५ ॥

गातिस्थेति सिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः । १ ॥ इङ् अध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ॥

गाङ् लिटि । २ । ४ । ४९ ॥

इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां विवक्षिते वा । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति दर्शनेन्तरङ्गत्वाद् गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः सोऽध्ययने वृत्तमिति निर्देशान्न भवति । अध्यैत । परत्वादिडुङ् । तत आट् । वृद्धिः । अध्यैयि । अध्यैवहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ॥

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति स्वीकाराद्गाम इत्यस्य प्रकृतित्वात् । पूर्वान्तत्वे तु परत्र प्रत्ययाभावात् अत्राहुः । पूर्वं पदसंज्ञा पश्चादेकादेश इति नोक्तदोषः । इह च ज्ञापकं सुपि सूतिसमा इति । विध्यादौ समीयादिति न भवत्येव । आशीर्लिङि तु अकृत्सार्वेति दीर्घे कृतेपि ह्रस्वत्वेन भाव्यमित्याशङ्क्याह । औवादिकस्येति । इटकिटकटीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य ईधातोराशीर्लिङि इदं रूपम् । वीगतीत्यत्र ईकारोपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यत इति मते तु विध्यादिलिङ्यपि भवत्येवेति बोध्यम् ॥

गाङ् लिटि ॥ लावस्थायामिति । वार्तिकमते एकादेशात् प्रागेव गाङादेशे द्विर्वचनेचीति सूत्रं न प्रवर्तते द्वित्वनिमित्ताचोऽभावात् । विवक्षितइति । भाष्यमते तु सुतरां न प्रवर्तते अनैमित्तिकत्वादिति भावः । निर्देशान्न भवतीति । वार्णा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

विभाषा लुङ्लृङोः । २ । ४ । ५० ॥
इङो गाङ् वा स्यात् ॥

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् । १ । २ । १ ॥
गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि । ६ । ४ । ६६ ॥
एषामात ईत्स्यात् हलादौ क्ङित्यार्धधातुके । अध्यगीष्ट । अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत । अध्यैष्यत । २ ॥

दाङ्ग बलीय इति समाधानं तु न प्रवर्तते व्याश्रयत्वादिति भावः । अध्यैयतेति । आत्मनेपदेष्वनत इति झस्य अत् । लङ्मध्यमे तु अध्यैथाः अध्यैयाथाम् । अध्यैध्वम् । अध्यैषीष्टेति । लिङः सीयुट् । अध्यैषीयास्ताम् । अध्यैषीरन् ॥

गाङ्कुटादिभ्यो ॥ इह गाङ् गताविल्यस्य न ग्रहणम् । तङर्थतया ङकारानुबन्धस्य तत्र चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्तु अचरितार्थः । स्थानिवद्भावेनैव तङः सिद्धत्वादत आह गाङादेशादिति । कुटादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । कै चित्तु कुटआदिर्येषां ते कुटादयः । कुटस्य आदिः कुटादिः कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादयः इति समासद्वयमाश्रित्य कुटपूर्वस्य लिखधातोरपि ग्रहणाल्लिखनमिति प्रयोगः सिद्ध इत्याहुः । तच्च रलोव्युपधादिति सूत्रस्थेन लिखित्वा लिलिखिषति लिलेखिषति इति वृत्तिग्रन्थेन शकुनिष्वालिखने इति सौत्रप्रयोगेण च विरुध्यते । अञ्णिदिति किम् । अञ्जि कौटः पौटः । णलि चुकोट पुपोट ॥

१ घुमास्था ॥ दीङो युडचोत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तते । आर्धधातुकइति चाधिक्रियतएव । क्ङिति किम् । दाता धाता । हलादौ किंददतुः ददुः । अन्यथा आतो लोपात्परत्वादीत्वं स्यात् । आर्ध-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

इङ् स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः । अधीगर्थदयेशामितिलिङ्गात् । अन्यथाऽधीगर्थेत्येव ब्रूयात् । इणवदिक इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अधियन्ति । अध्यगात् । के चित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यण् न । तथा च भट्टिः । ससीतयो राघवयोरधीयन्निति । ३॥ वी गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु । प्रजननं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् । अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्त्वाद्यणिति के चित् । अव्यन् । ४ ॥ अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् । ५ ॥ या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ॥

धातुके किम् । मातः मायः । अध्यगीष्टेति सिचो ङित्वादीत्त्वम् ।

इक् स्मरणे । ककार इह इणवदिक इति विशेषणार्थः । एरित्युक्ते तु इट किट कटीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य इधातोरपि ग्रहणं स्यादित्याहुः । के चित्तु इति । आर्धधातुकाधिकारे वार्तिकपाठात्तदधिकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वात्तदतिदेश इति भावः । अधीयन्निनितीत्यर्थः । राघवयोरित्यस्मरणाधीगर्थदयेशां कर्मणि इति षष्ठी । वी गति । आडागमा टपरत्वादियङ् अवियन्निति । अडागमे सतीति । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण अटो नित्यत्वादिति भावः । अत एवापरितोषादसिद्धवदत्राभादिति समानाश्रये यणि कर्तव्ये अटोऽसिद्धत्वादियङेवोचित इत्याशयेन वा के चिदित्युक्तम् । तावस्थायामेवाडागम इति पक्षे तु यणेवेति बोध्यम् । ईकारोपीति । प्रयुञ्जते च । न हि तरणिरुदीते दिक् पराधीनवृत्तिरिति । व्याख्यातं च मनोरमायाम् । कर्मव्यतिहारे तङ् । न

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लङः शाकटायनस्यैव । ३ । ४ । १११ ॥
आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अयुः । अयन् । यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् । ६ ॥ वा गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् । ७ ॥ भा दीप्तौ । ८ ॥ ष्णा शौचे । ९ ॥ श्रा पाके । १० ॥ द्रा कुत्सायां गतौ । ११ ॥ प्सा भक्षणे । १२ ॥ पा रक्षणे । पायास्ताम् । अपासीत् । १३ ॥ रा दाने । १४ ॥ ला आदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः । १५ ॥ दाप् लवने । प्रणिदाति । प्रनिदाति । दायास्ताम् । अदासीत् ॥ १६ ॥ ख्या प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । सख्यानत्वं नमः ख्याते इति वार्तिकं तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । सख्यानो जिह्वामूलीयः । स ने-

---

च न गतिहिंसार्थेभ्य इति निषेधः शङ्क्यः । उत्पूर्वस्याऽविभीवार्थत्वादिति । अत्र वदन्ति । व्यतिशब्दं विना कर्मव्यतिहारकल्पनं क्लेशावहम् । परकीयकर्म च कर्मव्यतिहारेऽपेक्ष्यते तच्चात्र नोपात्तम् । परस्परकरणं तु न संभवत्येव । ततश्चोद्दीते इति भावे निष्ठा ज्ञेया । तथा चोदये दिक्पराधीनवृत्तिस्तरणिर्नेत्यर्थः सुगम इति ॥

प्रणिदातीति । शेषे विभाषेति णत्वविकल्पः । अदासीदिति । अघुत्वान्न सिज्लुक् । नमः ख्याते इति पद्यमाईधातुकेऽपि प्रयुज्येत तर्हि हजन्तेऽस्मिन् परे शर्परे विसर्जनीय इत्यस्याप्रवृत्त्या कुप्वोरिति जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यादेवेति तद्भावः । खशादित्वे प्रयोजनमिति वार्तिककाराद्युक्तिर्व्याकुप्येतइति भावः । संपूर्वस्येत्यादि । संख्यातीत्यादिप्रयोगो नास्त्येव । संख्येति प्रयोगस्तु ख्याञादेशस्येति न्यासकाराशयः । मा माने । नास्येति । घुप्रकृतिमाङ् इति पाठात् ङितामेव

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ति खशाआदेशस्य खशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । सम्पूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो नेति न्यासकारः । १७ ॥ मा माने । अकर्मकः । तनौ ममुस्तत्र न कैभटद्विष इति माघः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकः । उदरं परिमाति मुष्टिना । नेर्गदेत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति । प्रनिमाति । १८ ॥ वच परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्ति परो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । झिपर इत्यपरे । वग्धि । वच्यात् उच्यात् । अवोचत् । १९ ॥ विद ज्ञाने ॥

विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३ ॥

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे । वेत्ति । वित्तः । इत्यादि । विवेद । विविदतुः । उषविदेत्याम् । पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः । विदाञ्चकार । वेदिता ॥

तत्र ग्रहणं ततश्च णेपि विभाषेति विकल्प एव प्रवर्ततइत्याह । प्रणिमातीत्यादि । वच परिभाषणे । उवाच । वक्ता । वक्ष्यति वक्तु । वक्तात् । अवक् । अवक्ताम् । अयमन्तिपर इति । तथा च वजन्ति । वक्ष्यन्ति । वचन्तु । अवचन् । अवोचन् । अवक्ष्यन्नित्येते असाधवः । बहुवचनपर इति । अस्मिन् पक्षे लटि मध्यमे वक्थः उत्तमे तु । वच्मः । लिटि । ऊचुः । मध्यमे । ऊच । उत्तमे तु । ऊचिम । लुटि वक्तारः लिटि वच्यासुः । उच्यासुरित्यादयोप्यसाधवः । झिपर इति । अस्मिंस्तु पक्षे । वक्थः वच्मः । ऊच । ऊचिमेत्यादयः साधव इति दिक् ॥ विदो लटो वा ॥ पञ्चमीयं न तु षष्ठी । तेन विद्यतिविन्दत्योरव्यवहितपरस्य लटोऽभावान्नैते आदेशास्तदाह । वेत्तेरिति ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्। ३। १। ४१॥
वेत्तेर्लोट्याम्। गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते। पुरुषवचने न विवक्षिते इति शब्दात्॥
तनादिकृञ्भ्य उः। ३। १। ७९॥
तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् शपोऽपवादः। तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्याऽनित्यत्वे लिङ्गं तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम्। विदां करोतु॥
अत उत्सार्वधातुके। ६। ४। ११०॥
उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति। उदितितपरसामर्थ्यान्न गुणः। विदां कुरुताम्। उतश्चेति हेर्लुक्। आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम्। विदां कुरु। विदां करवाणि। अवेत्। अवित्ताम्। सिजभ्यस्तेति झेर्जुस्। अविदुः॥

लोटो लुगिति। आम इति सूत्रे मन्त्रे घसेत्यतो लेरिति अनुवर्त्य आमः परस्य लेर्लुगिति व्याकुर्वतां मतेनेदमुक्तम्। निष्कर्षे तु तेनैव लुगिति बोध्यम्। पुरुषवचने इति। प्रथमपुरुषो बहुवचनं चेत्यर्थः। परस्मैपदमप्यविवक्षितमेवेति केषांचित् मते कर्मव्यतिहारे तङ्। व्यतिविदां कुरुताम्। व्यतिविदां कुर्वातामित्यादि ज्ञेयम्॥
तेनेति। विश्वसेदित्यत्र शपो लुगभावः सिद्ध इति भावः। एवमप्यविश्वस्तमित्यत्रेडभावः कथमितिचेदागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति गृहाण॥
अत उत्सार्व॥ क्ङिति किम्। करोषि। लुकोऽसिद्धत्वादिति। सार्वधातुकग्रहणमुत्तरार्थमेव नत्रावश्यकम्।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

दश्च । ८ । २ । ७५ ॥

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः । अवेत् । २० ॥ अस भुवि । अस्ति ॥

श्नसोरल्लोपः । ६ । ४ । १११ ॥

श्नस्याऽस्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति : स्तः : सन्ति । तासस्त्योरिति सलोपः । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः ॥

आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥

अस्तेर्भूः । २ । ४ । ५२ ॥

बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ॥

इह भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकपरत्वमाश्रीयते इति वृत्तिमते त्वसिद्धवर्णनस्योपयोगलेशोपि नास्तीति ज्ञेयम् ॥

दश्च ॥ सिपि धातोरुर्वेत्यनुवर्तते पदस्येति झलां जशोन्ते इत्यस्माद्न्तइति च तदाह । धातोर्दस्येत्यादि । सिपि किम् । तिपि । अवेत् । दान्तस्य धातोः सिपि रुर्वेत्येतावतैवेष्टसिद्धौ पदान्तानुवृत्तिर्मन्दप्रयोजनेत्याहुः तच्चिन्त्यम् वेत्सीत्यत्रातिप्रसङ्गात् चर्त्वस्यासिद्धत्वेन दान्तत्वात् ॥

श्नसोरल्लोपः ॥ अत उदिति सूत्रादत इत्यनुवर्त्य अद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः । श्नसोरिति । शकन्ध्वादित्वात् पररूपमित्याह । श्नस्यास्तेश्चेति । श्नस्योदाहरणम् । रुन्धन्तीत्यादि । क्ङिति किम् । रुणद्धि । अस्ति । तपरकरणमास्तामासन्नित्यत्र त्वाडागमे कृते तस्य लोपो माभूत् इत्येतदर्थं निष्कर्षस्तु अनुपदं स्फुटीभविष्यति ॥

घ्वसोरेद्धा ॥ एत्वमल्लोपस्याल्लोपस्तु श्नित्त्वात्सर्वस्येति भाष्यादौ स्पष्टम् । देहि । धेहि । असिद्धत्वादाडिति । नन्वेवमाटोऽसि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । ६ । ४ । ११९ ॥
घोरस्तेश्च एत्वं स्याद्धौ परे अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेन एत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । श्नसोरित्यल्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्वं न परेण तातङा बाधात् सकृद्गताविति न्यायात् । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम । अस्तिसिच इतीट् । आसीत् । श्नसोरित्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादिण् न ॥
उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः । ८ । ३ । ८७ ॥
उपसर्गेभ्यः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद् यकारेऽचि च परे । निष्यात् । प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । यच्परः किम् । अभिस्तः । २१ ॥ मृजू शुद्धौ ॥

द्धत्वात् श्नसोरित्यल्लोपो न भवेदिति तपरकरणं तत्र व्यर्थमिति चेद् अत्राहुः । आभाच्छास्त्रस्यानित्यताज्ञापनाय तपरकरणम् । तेन दैभतुरित्यादि सिद्धमिति । स्यादेतत् । अत्र केचित् । अद्ग्रहणस्य निष्फलत्वे तपरकरणस्य ज्ञापनार्थत्वं न सिध्येत् । न चात उदिति सूत्रस्थतपरकरणमेव ज्ञापनार्थमस्त्विति वाच्यम् । अस्येत्युक्तौ गौरवादर्द्धमात्रालाघवाय तत्र तपरत्वमिति सुवचत्वात् । तस्मादुक्तज्ञापनार्थमद्ग्रहणमावश्यकमित्याहुः ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्याम् ॥ प्रादुस् इति सान्तमव्ययम् । प्रादुषश्चेति पाठे प्रादुर्भ्यामिति निर्देशो न युज्यते इति प्राचां षान्तपाठः प्रामादिकः । परस्येति । अयमस्तेः सस्य विशेषणं न त्वस्तेः तेन प्रादुरस्तीत्यत्र न षत्वम् । उपसर्गेत्यादि किम् । दधि

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

मृजेर्वृद्धिः। ७। २। ११४॥
मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे॥ क्ङित्यजादौ वेष्यते॥ * व्रश्चेतिषः। मार्ष्टि। मृष्टः। मृजन्ति। मार्जन्ति। ममार्ज। ममार्जतुः। ममृजतुः। ममार्जिथ। ममार्ष्ठ। मार्जिता। मार्ष्टा। मृड्ढि। अमार्ट्। अमार्जम्। अमार्जीत्। अमार्क्षीत्। २२॥ रुदिर् अश्रुविमोचने॥
रुदादिभ्यः सार्वधातुके। ७। २। ७६॥
रुद्, स्वप् श्वस् अन, जक्ष, एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात्। रोदिति। रुदितः। ह्रौ परत्वादिटि धित्वं न। रुदिहि॥
रुदश्च पञ्चभ्यः। ७। ३। ९८॥
हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात्॥

स्यात्। अस्तेः किम्। परिमृजति। मृजू शुद्धौ। अयं न षिड् भिदादिपाठसामर्थ्यात्॥

मृजेर्वृद्धिः॥ गुणापवादः। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्याह। धातुप्रत्यये इति। धातुप्रत्यये किम्। कंसपरिमृड्भ्याम्। क्ङित्यजादाविति। एतच्चान्येषां वैयाकरणानां मतम् इको गुणवृद्धी इति सूत्रे भाष्यकृता स्वीकृतम्। मृड्ढीति। हुझल्भ्य इति हेर्धिः। षत्वष्टुत्वजश्त्वानि॥

वलादेः सार्वधातुकस्येति। वलादेः किम्। रुदन्ति। सार्वधातुके किम्। रुरुदिम। धित्वं नेति। सकृद्गताविति न्यायात्। हेर्धिरिति स्थान्यादेशयोरिकार उच्चारणार्थ इत्यादिप्रागुक्तसमाधानाद्वेति भावः॥

रुदश्च॥ पञ्चभ्यः किम्। जागर्तेर्लङि अजागः॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अङ् गार्ग्यगालवयोः। ७। ३। ९९॥
अरोदीत्। अरोदत्। अरुदिताम्। अरुदन्। अरोदः। प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट्। रुद्यात्। अरुदत्। अरोदीत्। १॥ ञिष्वप् शये। स्वपिति। स्वपितः। सुष्वाप। सुषुपतुः। सुषुपुः। सुष्वपिथ। सुष्वप्थ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः। ८। ३। ८८॥
एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात्। पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते। किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम्। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने॥ सुषुषुपतुः। सुषुषुपुः। अकिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य संप्रसारणम्। यत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं हलादिः शेषः नित्यत्वाच्च। ततः सुपिरूपाभावान्न षः। सुसुष्वाप। सुस्वप्ता। अस्वपीत्। स्वप्यात्। सुषुप्यात्। अस्वाप्सीत्। २॥ श्वस प्राणने। श्वसिति। श्वसिता। अ-

---

प्रकृतिप्रत्ययेत्यादि। हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तापेक्षत्वाच्च बहिरङ्गत्वमडीटोः। अरुददिति। इरितो वेत्यङ्। अरोदीदिति। अस्तिसिच इति ईट्। रुदश्चेत्यनेन तु न सिचा व्यवधानेन रुदादेः परत्वाभावात्। सुषुपतुरिति। वचिस्वपीति संप्रसारणम्। ततो द्वित्वम्॥

सुपिसूतिसमा इति सूतीति क्तिन्नन्तः। समेति पचाद्यजन्तः। सुषुप्तिः। सुषूतिः। सुषमा। विषमः। अद्विर्वचनइति। तेन षत्वसहितस्य द्वित्वम्। सुपिरूपाभावादिति। एकदेशविकृतमनन्यवदिति तु न प्रवर्तते। तस्य स्थानिवत् सूत्रशेषत्वात्। षत्वस्य त्रैपादिकत्वेन तत्कार्यं प्रति स्थानिवद्भावादित्या-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ध्वसीत् । अध्वसत् । ध्वस्याताम् । ध्वस्यास्ताम् । ह्म्यन्तच-णेति न वृद्धिः । अध्वसीत् । ३ ॥ अन च । अनिति । आन । अनिता । आनीत् । आनत् ॥

अनितेः । ८ । ४ । १९ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति । ४ ॥ जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ॥

अदभ्यस्तात् । ७ । १ । ४ ॥

झस्य अत्स्यादन्तापवादः । जक्षति । सिजभ्यस्तेति जुस् । अजक्षुः । अयमन्तःस्थादिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम । ५ ॥ रुदादयः पञ्च गताः ॥

जागृ निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । उषवि-देत्याम् वा । जागरां चकार । जजागार ॥

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु । ७ । ३ । ८५ ॥

जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङिन्नोऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषे-

धः । वस्तुतस्तु स्थानिवदादेश इत्येतं प्रति क्षिपादौ सिद्धेत्युक्तम् । तस्मादिह समाधानान्तरमूह्यमित्यन्ये ॥

अनितेः ॥ उपसर्गादसमासेपीत्यत उपसर्गादिति वर्तते र-षाभ्यामित्यतो नो ण इति तदाह । उपसर्गस्थादित्यादि ॥

अन्तापवाद इति । झोन्त इत्यस्य अदादेशोऽपवादः । अ-स्य त्वपवादो जुसिति ज्ञेयः । बभ्रामेति । जक्षन् क्रीडन् र-ममाण इत्युपनिषदि जक्षादित्वस्य निर्विवादत्वात् । नाभ्य-स्ताच्छतुरिति निषेधेन जक्षन् इति नुमश्छान्दसत्वेपि जक्षा-दित्वस्य तत्कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । धातुवृत्त्यादौ जक्षादि-पाठाच्च ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

धत्रिषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्य-स्तत्वाज्जुस् ॥

जुसि च । ७ । ३ । ८३ ॥

अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः । अजादौ किम् । जागृयुः । आशिषि तु । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि । अजागरीत् । जागृ इस् इत्यत्र यणप्राप्तः तं सार्वधातुकगुणो बाधते तं सिचि वृद्धिः तां जागर्तिगुणः तत्र कृते हलन्तलक्षणा प्राप्ता नेटीति निषिद्धा ततोऽतोहलादेरिति बाधित्वातोल्रान्तस्येति प्राप्ता ह्म्यन्तेति निषिध्यते ॥ तदाहुः ॥

जागोविचिणल् ॥ ङिद्भ्योऽन्यस्मिन्निति । जागृविः । विशब्देन वादिप्रत्ययो गृह्यते । इकारस्तु उच्चारणार्थ इति वदतां मते क्वसावपि न भवति । जजागृवान् । जजागृवांसौ । चिण् अजागारि । णल् । जजागार । ङित् । जागृतः । जागृथः । वृद्धिविषये इति । ण्वुलि । जागरकः । घञि । जागरः । णिचि । जागरयति । न चैतेषु गुणे कृतेप्यत उपधाया इति वृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । गुणविधेश्चिण्णल्प्रतिषेधस्य चाऽनर्थक्यापत्तेः ॥

जुसि च ॥ चकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः । क्ङस्याचोत्यतोऽचोत्यनुवर्ततइत्याहुः । अजादाविति । जागृयुरिति । एवं शृणुयुः चिनुयुरित्यादावपि गुणो नेति बोध्यम् । यासुटो ङित्त्वात्शृणुयुरित्यादौ गुणो नेति प्राचोक्तिस्तु मनोरमायां दूषिता जुसि चेति गुणस्य निषेधापवादत्वादिति । के चित्तु जुसि चेत्यत्र उसीत्यावर्त्य उसरूपे जुसीति व्याख्यानान्नोक्तदोषः इत्याहुः । अजादौ जुसीति समाधानं तु भाष्यारूढम् । जागर्तेः सिच इटि कृते यणादिप्राप्तिक्रमं दर्शयति । जागृ इस् इत्यते-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।
पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नवेति ॥
दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥

इद्दरिद्रस्य । ६ । ४ । ११४ ॥

दरिद्रातेरिकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रितः ॥

श्नाभ्यस्तयोरातः । ६ । ४ । १११ ॥

अनयोरातो लोपः स्यात् क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रति। अनेकाच्त्वादाम् । दरिद्रांचकार । आत औ णल इत्यत्र औ इत्येव सिद्धे औकार विधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् अत एव ज्ञापकादाम्नेत्येके । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः ॥ * ॥ लुङि

ति । तत्र कृते इति । हलन्तलक्षणायाः वृद्धेर्जागर्तिगुणेन बाधस्तेन हलन्तत्वसंपादनात् । या हि गुणप्रवृत्तिसमये वृद्धिः सा बाध्यते नान्येति भावः । अजागरिष्ट । अजागरीरित्यादि । दरिद्रा ॥

इद्दरिद्रस्य ॥ इद्दरिद्र इति वक्तुमुचितम् ॥

श्नाभ्यस्त ॥ क्रीणन्ति । क्रीणते । युनन्ति । युनते । दधति । दधते । क्ङिति किम् । क्रीणाति । युनाति । दधाति । आतः किम् । बिभ्रति । औ इत्येव सिद्धे इति । प्रथमत्यागे मानाभावादिति भावः । निर्मूलमेवेति । यत्तु व्याख्यातृभिः समर्थ्यते । आमोऽभावे आतो लोपे कृते आदन्तत्वाभावादौत्वं नेति तन्न । आत औ णल इत्यत्र प्राथम्यादौकारे कर्तव्ये औकारविधानं दरिद्रातेरालोपेऽपि श्रवणार्थं सत् आमभावे लि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वा, सनि णवुलि ल्युटि च न ॥ * ॥ दरिद्रिता। अदरिद्रात्। अदरिद्रिताम्। अदरिद्रुः। दरिद्रियात्। दरिद्र्यात्। अदरिद्रीत्। इट्सकौ। अदरिद्रासीत्। २ ॥ चकासृ दीप्तौ। झस्य अत्। चकासति। चकासांचकार। धि चेति सलोपः सिच एवेत्येके। चकाद्धि चकाधीत्येव भाष्यम् ॥

तिप्यनस्तेः। ८। २। ७३ ॥

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः। अचकात्। अचकाद्। अचकासुः ॥

ङ्गमिति हरदत्तमाधवादिग्रन्थैः स्वग्रन्थेन च विरोधात् तत् कथमौत्वस्याप्रवृत्तिर्भवेत्। यदप्युक्तम्। ओकारौकारयोर्हि मात्रत्वाविशेषादौकारविधानमिति तदपि स्ववीयः तस्मिन् पक्षे आमो दुर्वारत्वप्रसङ्गात्। विवक्षितइति। तेन दरिद्रातीति दरिद्र इति पचाद्यजेव भवति परसप्तम्यां तु श्याद्व्यधेत्यादन्तलक्षणे णः स्यात्। सति तु तस्मिन् आतो युक् चिण्कृतोरिति युकि दरिद्राय इति स्यादिति भावः। सनि णवुलीति। एतेष्वालोपो नेत्यर्थः। दिदरिद्रासति। दरिद्रायकः। दरिद्राणम्। अदरिद्रुरिति। सिजभ्यस्तेति झेर्जुस् लङः शाकटायनस्यैवेत्यादन्तलक्षणो विकल्पस्तु न भवति परत्वात् श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपे आकारान्तस्यैवाभावात्। ई हल्यघोरित्यात ईत्वमिह न शङ्क्यमेव झेर्जुसि हलादिपरत्वाभावादिति भावः। ननु दरिद्रा झि इति स्थिते जुसः प्रागेव आलोपात् परत्वादपवात्वाच्च ईत्वं स्यात्।। नैवम् अकृतव्यूहपरिभाषाया जागरूकत्वाद् ईत्वनिमित्तं हलादित्वं तच्च विनाशोन्मुखं जुसो भावित्वात्। झस्य अदिति। अदभ्यस्तादित्यनेन ॥

तिप्यनेस्तेः ॥ पदान्तस्य किम्। चकास्ति। सस्येति कि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सिपि धातो रुर्वा । ८ । २ । ७४ ॥

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा, पक्षे दः । अचकाः । अचकात् । ३ ॥ शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ॥

शास इदङ्हलोः । ६ । ४ । ३४ ॥

शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति च । शासिवसीतिषः । शिष्टः । शासति । शशासतुः । शास्तु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ॥

शा हौ । ६ । ४ । ३५ ॥

शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः । शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशत् । अशाः । शिष्यात् । सर्तिशास्तीत्यङ् । अशासिष्यत् । ४ ॥

म् । वशेर्लङि तिपि अवट् । तिपि किम् । क्षिपि चकाः । अनस्ते किम् । सर्वमा इदम् । आ इति लङि तिपि अस्ते रूपम् । बहुलं छन्दसीति ईट् न ॥

शास इदङ्हलोः ॥ अङि । अशिषत् । अशिषताम् । क्विति । शिष्टः । शिष्टवान् । शिष्यात् । शिष्यास्ताम् । अङ्साहचर्यात् परस्मैपदएवे त्वम् । नेह । आशास्ते । अन्ये तु यस्मात् क्वासेरङ् संभवति तस्यैवेत्त्वमिति व्याख्याय व्यतिशिष्टे व्यतिशिढे इत्यात्मनेपदेपि इत्वं स्वीकुर्वन्ति ॥

शाहौ ॥ पूर्वसूत्रे उपधापदान्वयानुरोधेन शास इत्यवयवषष्ठ्यापि इह स्थानषष्ठ्येव उपधाया इत्यस्य निवृत्तत्त्वादित्याह । शास्तेः शादेश इति । धि चेति सलोपेन शाधीति रूपे सिद्धेपि सलोपस्यासिद्धत्वाच्छास इदिति इत्वं स्यात् तद्वारणाय शाविधानमित्याहुः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः। एतदादयः पञ्च धातवश्छान्दसाः। दीधीते। एरनेकाच इति यण्। दीध्याते॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः। ७। ४। ५३॥

एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे। इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वादेरेत्वम्। दीध्ये। दीधीवेवीटामिति गुणनिषेधः। दीध्याञ्चक्रे। दीधिता। दीधिष्यते। १॥ वेवीङ् वेतिना तुल्ये। वीगतीत्यनेन तुल्येऽर्थेवर्तते इत्यर्थः। २॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः॥ षस सस्ति स्वप्ने। सस्ति। सस्तः। ससन्ति। सेसतुः। सधि। पूर्वत्रासिद्धमिति सलोपस्यासिद्धत्वादतो हेरिति लुक्। असत्। असस्ताम्। असः असत्। सस्यात्। अससीत्। असासीत्। १। सन्ति। इदित्त्वान्नुमि कृते संस्त इतिस्थिते स्कोरिति सलोपे झरोझरि सवर्णे इति तकारस्य वा लोपः। सन्तः। सस्तन्ति। २। बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोरिति लोपाभवात्। संस्ति संस्त इत्येके॥ वश कान्तौ। कन्तिरिच्छा। वष्टि। उ-

यीवर्णयोः॥ य्वोरित्युक्तेपीष्टसिद्धौ यकारेकारयोरिति स्फुटप्रतिपत्तिर्न स्यादिति वर्णग्रहणं कृतम्। यिश्च इवर्णश्च यीवर्णौ तयोः इकार उच्चारणार्थो न तु विवक्षितस्तदाह। यकारे इवर्णे चेति। यिवर्णयोरिति पाठस्तूचितः। लोपं बाधित्वेति। लोपस्य तु उदाहरणम्। आदीध्य गतः। आवेव्य गतः। दीधिता। दीधिष्यन्ते। वेवि वेविष्यते। यीवर्णयोरिति किम्। आदीध्यनम्। आवेव्यनम्। षस। असदिति। तिप्यनस्तेरिति दत्वम्। अस इति। सिपि धातोरिति रुर्वा। पक्षे दः। सन्तीति। इदित्वान्नुमि सन्सत्ति इति स्थिते स्कोरिति सलोपे झरो झरि सवर्णइति तकारस्य वा लोपः। संस्ति संस्त इति।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ष्टः । उशन्ति । वश्चि । उशतुः । वशिता । वष्टु । उष्टात् । उड्ढि । अवट् । औष्टाम् । औशन् । अवशम् । उश्यास्ताम् ॥ चर्करीतं च ॥ यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् । ह्नुङ् अपनयने । जुह्नुवे । ह्नुवीत । ह्नोषीष्ट । अह्नोष्ट । ४ ॥

॥ इत्यदादयः ॥ * ॥

—————****—————

॥ अथ जुहोत्यादयः ॥

हु दानादनयोः । आदाने चेत्येके । प्रीणनेपीति भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । २ । ४ । ७५ ॥

शपः श्लुः स्यात् ॥

इहापि पूर्ववत्तलोपो वा बोध्यः । वश कान्तौ । भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते । वष्टि भागुरिरल्लोपं, जयाय सेनान्यमुशंति देवा इति ॥ चर्करीतं च ॥ गणसूत्रमिदम् । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा । अदादौ बोध्यमिति । तेन यङ्लुगन्तेभ्यदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुग्भवतीति भावः । प्राचा तु चर्करीतमिति यङ्लुगन्तं परस्मैपदमित्युक्तं तच्चेह प्रकृतत्वादुपेक्षितम् ॥

इत्यदादयः ॥

हु दाना ॥ यद्यपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोपादानमेव दानं तथापि प्रयोगमनुसृत्य व्याचष्ट प्रक्षेप इति । वैधइति । आहवनीयादौ । हविष इति । विधिबोधितद्रव्यस्येत्यर्थः । स्वभावादिति । तेन आहवनीये पुरोडाशे प्रक्षेप्तव्ये प्रमादेन कोपेन वा पाषाणः प्रक्षिप्तः पुरोडाशो वा गर्तादौ स तु प्रक्षेपो

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

श्लौ। ६। १। १०॥

धातोर्द्वे स्तः। जुहोति जुहुतः। अदभ्यस्तादित्यत्। हुश्नु-वोरिति। यण्। जुह्वति॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च। ३। १। ३९॥

एभ्यो लिट्याम्वास्यादामि श्लाविव कार्यं च। जुहवां च-कार। जुहाव। होता। होष्यति। जुहोतु। जुहुतात्। हे-धि। जुहुधि। आटि परत्वाद्गुणः। जुहवानि। परत्वाज्जुसि चेति गुणः। अजुहवुः। जुहुयात्। हूयात्। अहौषीत्। १॥ ञिभी भये। बिभेति॥

भियोऽन्यतरस्याम्। ६। ४। ११५॥

इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके। बिभितः। बि-भीतः। बिभ्यति। बिभयांचकार। बिभाय। भेता। २॥ ह्री लज्जायाम्। जिह्रेति। जिह्रीतः। जिह्रियति। जिह्रि-यां चकार। जिह्राय। ३॥ पॄ पालनपूरणयोः॥

न होम इति ज्ञेयम्। परस्मैपदिन इति। तेन होष्य इति के-षां चित् प्रयोगोऽसाधुरेव। स्मरामो जुह्वाना इत्यानन्दल-हरीप्रयोगस्तु साधुरेव। शानचोऽप्रवृत्तावपि चानशन्तत्वात्॥

आटीति। आडुत्तमस्येत्यनेन। परत्वादिति। हुश्नुवोरि-ति यणपेक्षया परत्वादित्यर्थः॥

भियोऽन्यतरस्याम्॥ सार्वधातुके किम्। भीयते। बेभीय-ते। हलादौ किम्। बिभ्यति। क्ङिति किम्। बिभेति। के चिद्त्र हलादौ ङ्कितीत्येतन्नातीवोपयुज्यते। इत्वविधा-नस्य बिभित इत्यादौ चरितार्थत्वात्। बिभ्यति बिभेतीत्या-दौ यणादेः प्रवृत्तिसंभवादित्याहुः॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अर्तिपिपर्त्योश्च । ७ । ४ । ७७ ॥
अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ ॥
उदोष्ठ्यपूर्वस्य । ७ । १ । १०२ ॥
अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ॠत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते । पिपर्ति । उत्वम् । रपरत्वम् । हलि चेति दीर्घः । पिपूर्तः । पिपूरति । पपार । क्ङिति लिटि ॠच्छत्यॄतामिति गुणे प्राप्ते ॥
शृदॄप्रां ह्रस्वो वा । ७ । ४ । १२ ॥
एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः । पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता । परीता । अपिपः । अपिपूर्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । ह्रस्वान्तोयमिति के चित् । पिपर्ति । पिपृतः । पिपृयात् । आशिषि । प्रियात् । अपार्षीत् । पाणिनीयमते तु तं रोदसी पिपृतमित्यादौ छान्दसत्वं शरणम् । ४ ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः ॥

अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ अर्तेरुदाहरणमियर्तीतिवक्ष्यति ॥
उदोष्ठ्य ॥ अङ्गावयवेति किम् । ॠ गतौ क्र्यादिस्तस्मात् क्तप्रत्यये श्र्युकः कितीति इण्निषेधात् समीर्णं इति भवति । अन्यथा तु समूर्णं इति स्यात् ॥
शृदॄप्रा ॥ शॄ हिंसायाम् । दॄ विदारणे । इमौ क्र्यादी । पक्षे गुण इति । ॠच्छत्यॄतामित्यनेन । पप्रतुरिति । ह्रस्वपक्षे यण् । ननु ह्रस्वग्रहणमिह मास्तु गुणानुवृत्त्या तस्यैव विकल्पोस्तु तथा च यणादेशेन पप्रतुः शश्रतुरित्यादि सिध्यत्येव गुणपक्षे तु पपरतुः शशरतुरित्याद्यपि सिध्यतीति चेत् । मैवम् । गुणाभावपक्षे ॠत इद्धातोरिति इत्वप्रसङ्गात् । न चा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भृञामित् । ७ । ४ । ७६ ॥

भृञ्, माङ्, ओहाङ्, एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत् स्यात् श्लौ । बिभर्त्ति । बिभृतः । बिभ्रति । बिभृध्वे । श्लुवद्भावाद्द्वित्वे बिभरामास । बभार । बभर्थ । बभृव । बभृहि । बिभराणि अबिभः । अबिभृताम् । अबिभरुः । बिभृयात् । भ्रियात् । भृषीष्ट । अभार्षीत् । अभृत । ५ ॥ माङ् माने शब्दे च ॥

ई हल्यघोः । ६ । ४ । ११३ ॥

श्नाभ्यस्तयोरात ईत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि न तु-घुसंज्ञकस्य । मिमीते । श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपः । मिमाते । मिमते । अमिमीत । ६ ॥ ओहाङ् गतौ ॥ जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते । ७ ॥ ओहाक् त्यागे । परस्मैपदी । जहाति ॥

न्तरङ्गत्वादयणेव स्यादिति वाच्यम् । वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । टुभृञ् । ड्वितः क्त्रिः । भृत्रिमम् ॥

भृञामित् ॥ निजां त्रयाणामित्यतोऽनुवर्तनादाह । एषां त्रयाणामिति । के चित्तु कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रयाणामिति लभ्यत इत्याहुः । त्रयाणां किम् । जहाति । श्लौ किम् । बभार ॥

ई हल्यघोः ॥ श्नाभ्यस्तयोरिति । लुनीते । ङ्कितीति किम् । लुनाति । अघोः किम् । धत्तः दत्तः । मिमीते इति । घुमास्थेतीत्वमिह न प्रवर्तते तत्रार्द्धधातुक इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा मातः माथः । गाते । गासे इत्यादावतिप्रसङ्गात् । अत एव काशिकायामुक्तमार्द्धधातुक इत्यधिकारो न ल्यपीति योगं यावदिति ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

जहातेश्च । ६ । ४ । ११६ ॥
एत्वाद्वा हलादौ क्ङिति सार्वधातुके । पक्षे ईत्वम् । जहितः । जहीतः । जहति ॥

आ च हौ । ६ । ४ । ११७ ॥
जहातेर्हौ परे आ स्यात् । चादिदीतौ । जहाहि । जहिहि । जहीहि । अजहात् । अजहुः ॥

लोपो यि । ६ । ४ । ११८ ॥
जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । एर्लिङि । हेयात् । अहासीत् । ८ ॥ डुदाञ् दाने । प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ । घ्वसोरिति एत्वाभ्यासलोपौ । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् अदाताम् । अदुः । अदित । ९ ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । दानेऽप्येके । प्रणिदधाति ॥

दधस्तथोश्च । ८ । २ । ३८ ॥
द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धातोर्बशो भष् स्यात्तथयोः स्ध्वोश्च परतः । वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति वामनमा-

---

जहातेश्च ॥ ङ्किती किम् । जहाति । सार्वधातुके किम् । हीयते ॥

चादिदीताविति । अत एव भट्टिः प्रायुङ्क्त । जहिहि जहीहि रामभार्यामिति ॥

लोपो यि ॥ सार्वेति किम् । हेयात् । प्रणिददातीति । नेर्गदेति णत्वम् । दत्त इति । श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपः अघोरित्युक्तत्वात् ईत्वं तु न । अदादिति । गातिस्थेति सिचो लुक् ॥

दधस्तथोश्च ॥ दध इति कृतद्विर्वचनाभ्यासकार्यो धाञेव गृह्यते न तु दध धारणइत्ययमिति व्याचष्टे । द्विरुक्तस्येति ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

धवौ । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् । धत्तः । दधति । धत्थः । धत्थ । दध्वः । धत्ते । धत्से । धध्वे । धेहि । अधित । १० ॥

अथ त्रयः स्वरितेतः । णिजिर् शौचपोषणयोः ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । ७ । ४ । ७५ ॥

निज्, विज्, विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ । नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु । नेनिग्धि ॥

नाभ्यस्तस्याऽचि पिति सार्वधातुके । ७ । ३ । ८७ ॥

लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । अनिजत् । अनैक्षीत् । अनिक्त । १ ॥ विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेविक्ते । विवेजिथ । अत्र विज इडिति ङिन्त्वं न । ओविजी इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । णिजिविजी रुधादावपि । २ ॥ विष्लृ व्याप्तौ । वेवेष्टि । वेविष्टे । लृदित्वादङ् । अविषत् । अङि क्सः । अजादौ क्सस्याचीति अलोपः । अविक्षत । अविक्षाताम् । अविक्षन्त । ३ ॥

झषन्तस्य किम् । दधाति । नन्वेवं धत्त इत्यादावपि न स्यादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाझषन्तत्वादत आह । वचनसामर्थ्यादिति ॥

निजाम् ॥ श्लाविति किम् । निनेज ॥

नाभ्यस्तस्य ॥ अभ्यस्तस्य किम् । द्वेषाणि । अचि किम् । देद्वेष्टि । पिद्ग्रहणमुत्तो वृद्धिर्लुकि हलीत्युत्तरार्थम् । सार्वेति किम् । निनेज । बहुलं छन्दसीतीत्त्वमिति । एतच्च पूर्वोक्तान्वयि । इयर्तीति । अभ्यासस्य इयङ् अभ्यासादुत्तरस्य तु गुणः ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अथ आगमान्तात्परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन । भृञामित् बहुलं छन्दसीति इत्वम् । १ ॥ हृ प्रसह्यकरणे । अयंऽस्रुवो अभिजिहर्ति होमान् ॥ २ ॥ ऋ सृ गतौ । बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धे अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वविधानादयं भाषायामपि । अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ् । इयर्ति । इयृतः । इयृति । आर । आरतुः । इडत्त्यर्तीति नित्यमिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयृताम् । ऐयरुः । इयृयात् । अर्यात् । आरत् । ३ । ससर्ति । ४ ॥ भस भर्त्सनदीप्त्योः । बप्सति । । ५ । कि ज्ञाने । चिकेति । ६ ॥ तुर त्वरणे ॥ तुतोर्ति । तुतूर्तः । तुतुरति । ७ ॥ धिष शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्टः । ८ ॥ धन धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति । ९ ॥ जन जनने । जजन्ति ॥

जनसखनां सन्झलोः । ६ । ४ । ४२ ॥

एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ क्ङि-

इयर्तीति । अदभ्यस्तादित्यत् । अर्यादिति । गुणोर्तीति गुणः । आरदिति । सर्तिशास्तीत्यङि ऋदृशोऽङीति गुणः । बप्से इति । तसस्तकारस्य झषस्तथोरिति धत्वम् । तुतूर्त इति । हलि चेति दीर्घः । धन धान्ये धान्यार्जनइत्यर्थः । दधन्त इति । छान्दसत्वादनुनासिकस्येति नेह दीर्घ इत्याहुः ॥

जनसनखनाम् ॥ जन जनने जनी प्रादुर्भावे इत्युभयोरपि ग्रहणम् । झलादौ सनि सिषासति । जज्ञतौ इति । गमहनेत्युपधालोपः । जजायादिति । ये विभाषेति वा आत्वम् । एवं जायादित्यत्रापि । जिगातीति । बहुलं छन्दसीति इत्वम् ॥

इति जुहोत्यादिः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ति च । जजातः । जज्ञति । जजसि । जजन्यात् । जजायात् । जन्यात् । जायात् । १० ॥ गा स्तुतौ । देवान् जिगाति सुम्नयुः । जिगीतः । जिगति । ११ ॥ * ॥

॥ इति जुहोत्यादयः ॥ * ॥

—**—

॥ अथ दिवादयः ॥

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । ऋषन्ताः परस्मैपदिनः ॥

दिवादिभ्यः श्यन् । ३ । ६९ ॥

शपोऽपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । १ ॥ षिवु तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत् । न्यसेवीत् । २ ॥ स्रिवु गतिशोषणयोः । ३ । ष्ठिवु निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति । ४ ॥ ष्णुसु अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इ-

दिवु क्रीडा । उदित्करणं क्त्वायामिड्विकल्पार्थं निष्ठायामनिडर्थं च । देवित्वा । द्यु त्वा । द्यूतम् । क्रीडायां दीव्यन्ति माणवकाः । विजिगीषायां शत्रुं दीव्यति विजिगीषते इत्यर्थः । कान्तिरिच्छा द्युतेः पृथग्ग्रहणात् ॥

षिवु । परिषिषेवेति । स्थादिष्वभ्यासस्येति नियमो नेह प्रवर्तते तत्र प्राक् सितादित्यनुवृत्तेः अस्य चाप्राक्सितीयत्वात् । तेनाभ्यासस्य षत्वं परिनिविभ्य इत्यनेन भवत्येव । न्यषेवीदिति । सिवादीनां वेति विकल्पः । ष्ठ्ठी । ईदित्करणं श्वीदित इति निष्ठायामिण्निषेधार्थम् । यद्यपि सेसि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्यपरे। सुष्वोस। ५॥ असु निरसने। अस्यति। आस।। ६ क्नसु ह्वरणदीप्त्योः। ह्वरणं कौटिल्यम्। चक्नास। ७॥ व्युष दाहे। वुव्योष। ८॥ प्लुष च। ९॥ नृती गात्रविक्षेपे। नृत्यति। ननर्त॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः। ७। २। ५७॥

एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात्। नर्तिष्यति। नर्त्स्यति। नृत्यात्। अनर्तीत्। १०॥ त्रसी उद्वेगे। वा भ्राशेति श्यन्वा। त्रस्यति। त्रसति। त्रेसतुः। तत्रसतुः। ११॥ कुथ पूतीभावे। पूतीभावो दौर्गन्ध्यम्। १२॥ पुथ हिंसायाम्। १३॥ गुध परिवेष्टने। १४॥ क्षिप प्रेरणे। क्षिप्यति। चिक्षेप। १५॥ पुष्प विकसने। पुष्प्यति। पुपुष्प। १६॥ तिम १७ ष्टिम १८ ष्टीम १९ आर्द्रीभावे। तिम्यति। स्तिम्यति। स्तीम्यति। व्रीड चोदने ल-

चीति इटो विकल्पितत्वादस्य विभाषितत्वेनैवेष्टं सिध्यति तथापि यस्य विभाषितस्य अनित्यत्वज्ञापनार्थमोदित्करणं तेन धावितमिभराजधियेत्यादि सिद्धम्॥

सेऽसिचि॥ नर्तिष्यति नर्त्स्यतीति। निनर्तिषति। निनृत्सति। कर्तिष्यति। कर्त्स्यति। चिकर्तिषति। चिकृत्सति इत्यादि ज्ञेयम्। अनर्तीदिति। असिचीत्युक्तत्वादिह नित्यमिट्। त्रेसतुरिति। वा जॄभ्रमुत्रसामित्येत्वाभ्यासलोपौ। कुथ। पूतीभावः पवित्रभवनम्। कुथ्यति भूमिः। पवित्रीभवतीत्यर्थः। पुष्प विकसने। कालात्साधु पुष्प्यदिति ग्रन्थः। पचाद्यचि पुष्पम्। संज्ञायां कन्। पुष्पकम्। व्रीड। गुरोश्च

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

च्छायां च । व्रीड्यति । २० ॥ दूष गतौ । दूष्यति । २१ ॥ षह षुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सह्यति । सुह्यति । २२ ॥ जॄष् झॄष् वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः । जेरतुः । जरिता । जरीता । जीर्येत् । जीर्यात् । जॄस्तम्भ्विति वाङ् । ऋदृशोऽङि गुणः । अजरत् । अजारीत् । अजारिष्टाम् । झीर्यति । जझरतुः । अझारीत् । २३ ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । स्वरतीति विकल्पं बाधित्वा श्र्युकः किङतीति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सो-

हल इत्यप्रत्यये टाप् । व्रीडा । घञि तु व्रीडः । अत एव व्रीडमावहति मे स संप्रतीति कालिदासः । व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये इति माघश्च । षह षुह । परिनिविभ्य इत्यत्र सहेत्यकार उच्चारणार्थ इति षत्वमिह भवति । परिषह्यति । सीवसहेतीड्विकल्पस्तु नास्य भवति सहेतिशबन्तनिर्देशात् किं तु षह मर्षण इत्यस्यैव स इत्याहुरेयादयः । सहेति निर्देशस्योभयत्र तुल्यत्वे सीवसहेत्यत्र शपा निर्देशः । परिनिविभ्य इत्यत्र तु नेत्यर्द्धजरतीयमिदं हेयमेव । तत्त्वं तु प्रयोगमनुसृत्य महद्भिरेव निर्धार्यम् । नपुंसके भावे क्तः । सुहितं तृप्तिरत एव पूरणगुणेति सूत्रे सुहितार्थास्तृप्त्यर्था इति व्याख्यातम् । जेरतुरिति । ऋच्छत्यॄतामिति गुणे कृते न शसेति गुणशब्देन भावितस्य निषेधादत एकहल्मध्ये इत्यप्रवृत्तौ वा जॄभ्रमुत्रसामित्येत्वाभ्यासलोपविकल्पः । षूङ् । प्रसव उत्पत्तिः । मृत्पिण्डो घटं सूयत इत्यादिप्रयोगाभावात् प्राणीत्युक्तम् । स्वादय ओदित इति वक्ष्यमाणत्वात् ओदितश्चेति निष्ठातस्य नत्वं प्रसूनम् । विकल्पमिति । परमपीति शेषः । निषेधे प्राप्त इति । पुरस्ता-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitized by eGangotri

ता । सविता । २४ ॥ दूङ् परितापे । दूयते । २५ ॥ दीङ् क्षये । दीयते ॥

दीङो युडचि क्ङिति । ६ । ४ । ६३ ॥

दीङः परस्याजादेः क्ङिति आर्धधातुकस्य युट् स्यात् ॥ वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दिदीये ॥

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । ६ । १ । ५० ॥

एषामात्वं स्यात् ल्यपि चकारादशित्येज्निमित्ते । दाता: । दास्यते । अदास्त । अदास्था: । २६ ॥ डीङ् विहायसा

त् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति भाव: ॥

दीङो ॥ पञ्चमीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे । परस्येति । ङ: सीत्यचैव उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति सप्तम्या: षष्ठीकल्पनम् । अचि किम् । देदीयते । क्ङितीति किम् । उपादानम् । असीयत्वेनासिद्धत्वमाशङ्क्याह । वुग्युटाविति । दिदीये इति । परमपि यणं बाधित्वानित्यत्वादादौ युट् । सति तु यणि ईकारस्य श्रवणं न स्यादिति युट: सिद्धत्वमुक्तम् ॥

मीनाति ॥ मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपणे । प्रमाय उपदाय । प्रमातव्यम् । उपदातव्यम् । एज्निमित्त इति विषयसप्तमी । तेन आदावात्वं पश्चात् घञ् । आतो युगिति युक् । उपदाय इति सिध्यति । अन्यथा एरचि कृते आत्वे उपदा: इति स्यात् । अदास्तेति । दीङ: प्रतिषेध: स्थाघ्वोरिच्च इति न घुत्वमित्यदितेति रूपं न भवतीत्यके । अन्ये तु स्थाघ्वोरिच्चेत्येतत्तु न भवति दीङोनुकरणे दारूपासंभवेन अघुत्वात् । अत एव प्रनिदातेत्यादौ नेर्गदेति णत्वमपि न भवति इत्या-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

गतौ । डीयते । २७ ॥ धीङ् आधारे । धीयते । दिध्ये । धे-
ता । २८ ॥ मीङ् हिंसायाम् । हिंसाच प्राणवियोगः । मी-
यते । २९ ॥ रीङ् श्रवणे । रीयते । ३० ॥ लीङ् श्लेषणे ॥

विभाषा लीयतेः । ६ । १ । ५१ ॥

लीयतेरिति यका दैशो न तु श्यना । लोलोङोरात्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च । लेता । लाता । लेष्यते । लास्यते । एज्विषये किम् । लीयते । लिल्ये । ३१ ॥
व्रीङ् वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये । स्वादयस्य ओदितः । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् । ३२ ॥ पीङ् पाने । पीयते । ३३ ॥ माङ् माने । मायते । ममे । ३४ ॥ ईङ् गतौ । ईयते । अयाञ्चक्रे । ३५ ॥ प्रीङ् प्रीतौ । सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये ॥ ३६ ॥ * ॥
अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः ॥ शो तनूकरणे ॥

ओतः श्यनि । ७ । ३ । ७१ ॥

लोपः स्यात् श्यनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शाता । शास्यति । विभाषा घ्राधेडिति सिचो वा लुक्ः । अयं भावः । दो अवखण्डने इत्यादेर्दारूपत्वं संभवति । आदेच उपदेशइत्यस्य अनैमित्तिकत्वात् । दीङस्तु एज्निमित्तप्रत्ययविषये आत्वं दाइत्यनुकरणे एज्निमित्तस्याभावित्वान्न घुत्वम् । एवं च घुप्रकृतित्वमपि नास्तीति णत्वस्याप्रसक्तिरिति । डीङ् । डीनः डीनवान् । स्वादिषु पाठसामर्थ्यान्निष्ठायामिट् । इटि हि सति व्यवधानादोदितस्येति नत्वं न स्यादिति । स्वादिषु पाठसामर्थ्याद् इड्व्यवधानेपि णत्वमस्त्विति न शङ्क्यमिष्टानुरोधात् । डयित इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

क्। लुगभावे यमरमेतीट्सकौ। अशात्। अशाताम्। अशुः। अशासीत्। अशासिष्टाम्। १। छो छेदने। छ्यति। २॥ षोऽन्तकर्मणि। स्यति। ससौ। अभिष्यति। अभ्यष्यत्। अभिससौ। ३॥ दो अवखण्डने। द्यति। ददौ। प्रणिदाता। देयात्। अदात्। ४॥

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश। जनी प्रादुर्भावे॥

निष्ठाशीङित्यत्र निष्ठेति योगविभागाद्दिरवे गुण इत्याहुः। मीङ् हिंसायाम्। मीञ् इति क्र्यादौ। प्राणवियोग इति। मीयते प्राणैर्वियुज्यत इत्यर्थः। लीङ्। ली श्लेषण इति क्र्यादौ। यकेति। सार्वधातुके यगिति विहितेन। न तु श्यनेति। अन्यथा लीङ् इत्येव ब्रूयाद् इति भावः। यका निर्देशस्य फलमाह। लीलीङोरिति। ल्यपि। विलाय। विलीय। वीङ् वृणोत्यर्थे वरणम् वृञ् वरण इति स्वादौ पठ्यमानत्वात्। वरण इति वक्तव्ये वृणोत्यर्थ इति वचनं वैचित्र्यार्थम्। वी वरण इति क्र्यादौ। माङ्। मायत इति। घुमास्थेतीत्वं तु न तत्राङ्गं धातुक इत्यधिकारात्॥

षो अन्त। अन्तकर्म नाशनम् राघव स्य शरैर्बाणैर्घोरं रावणमाहवे इति। राघवेति संबुध्यन्तम्। स्येति लोण्मध्यमैकवचनम्। अभिष्यतीति। उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम्। अभ्यष्यदिति। प्राक् सितादड्व्यवायेपीति षत्वम्। अभिससाविति। स्थादिष्विति नियमान्न षत्वम्। दो अवखण्डने। अवेत्युपसर्गप्रयोगो वैचित्र्यार्थः खण्डने इत्येतावत्युक्तेपि इष्टसिद्धेः। प्रणिदातेति। नेर्गदेति णत्वम्। देयादिति। एर्लिङि इत्येत्वम्। अदादिति। गातिस्थेति सिचो लुक्॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ज्ञाजनोर्जा । ७ । ३ । ७९ ॥
अनयोर्जादेशः स्याच्छिति । जायते । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । दीपजनेति वा चिण् ॥

जनिवध्योश्च । ७ । ३ । ७९ ॥
अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । अजनि । अजनिष्ट । १ ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट । २ ॥ पूरी आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट । ३ ॥ तूरी गतित्वरणहिंसनयोः । तूर्यते । तुतूरे । ४ ॥ धूरी गूरी हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे । ५ ॥ गूर्यते । जुगूरे ६ ॥ घूरी ७ जूरी ८ हिंसावयोहान्योः ॥ शूरी हिंसास्तम्भनयोः । ९ ॥ चूरी दाहे । १० ॥ तप ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा तङ्श्यनौ लभते । अन्यदा तु शविकरणः परस्मैपदीत्यर्थः । के चित्तु वाग्रहणं वृतुधातोराद्यवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । पतेति व्यत्यासेन

ज्ञाजनोर्जा ॥ जानाति । श्निति किम् । ज्ञाता । ज इति ह्रस्वोच्चारणेप्यतो दर्घो यञीति दीर्घे सिद्धे जाग्रहणमङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनार्थम् । तेन पाधातोः पिबादेशे कृते गुणो न भवति पिबादेशस्यादन्तत्वाश्रयणं तूपायान्तरमित्याहुः ॥

ञिति णिति कृति चेति । ञिति कृत्युदाहरणं घञि जनः णिति कृति तु जनकः । जनयतीत्यत्र उपधावृद्धौ सत्यां जनीजृषिति मित्त्वान्मितां ह्रस्वः । दीपी दीप्तौ । ईदित्वान्निष्ठायामिण्न । दीप्तः । एवं पूरित्यादेरीदित्त्वात्पूर्णं इत्यादि ज्ञेयम् । के चिच्चिति । तेषां मते ऐश्वर्ये तप्यते इत्येव प्रयोगो न तु तपतीति । न्यविवृततेति । निपूर्वाद्विशतेर्लुङि शल इगुपधेति

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

पाठान्तरम् । द्युतच्छाया नियुतः पत्यमानः । ११ ॥ वृतु वरणे । वृत्यते । पक्षान्तरे । वाव्रत्यते । ततो वाव्रत्यमाना सा रामशालां न्यविशतेति भट्टिः । १२ ॥ क्लिश उपतापे क्लिश्यते । क्लेशिता । १३ ॥ काशृ दीप्तौ ॥ काश्यते । १४ ॥ वाशृ शब्दे । वाश्यते । ववाशे । १५ ॥

अथ पञ्च स्वरितेतः । मृष तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । ममृषे । १ ॥ शुचिर् पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत् । अशोचिष्ट । २ ॥ णह बन्धने । नह्यति । नह्यते । ननाह । ननद्ध । नेहिथ । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् । ३ ॥ रञ्ज रागे । रज्यति । रज्यते । ४ ॥ शप आक्रोशे । शप्यति । शप्यते ॥ ५ ॥

अथैकादशाऽनुदात्तेतः । पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ॥

चिण् ते पदः । ३ । १ । ६० ॥

पदश्च्लेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे । प्रखपादि । अपत्साताम् ।

क्सः । नेविंश इति तङ् । वाशृ शब्दे । मन्दिवाशीत्युरच् । वाशुरा रात्रिः । तितिक्षायामिति । गुप्तिज्किद्भ्य इति सन् । तत्र हि तिजेः क्षमायामित्युक्तम् । ईशुचिर् । ईदित्वान्निष्ठा शुक्तम् । क्लिन्नमित्यर्थः । ननद्धेति । नहो ध इति धत्वम् ॥

चिण् ते पदः ॥ तशब्द इति सामर्थ्यादात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् त । शब्दे किम् । अपत्साथाः । प्रखपादीति चिणो लुगिति तशब्दस्य लुक् । नेर्गति णत्वम् ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अपत्नुत । १ ॥ खिद दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त । २ ॥ विद सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । ३ ॥ बुध अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम् । ४ ॥ युध सम्प्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं युध्यतीति, युधमिच्छतीति क्यच् । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा । ५॥ अनो रुध कामे । अनुरुध्यते । ६ ॥ अण प्राणने । अण्यते । आणे अणिता । ७ ॥ अनेति दन्त्यान्तोयमित्येके । ८ ॥ मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता । ९ ॥ युज समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योक्ता । १० ॥ सृज विसर्गे । अकर्मकः । संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः । ससृजिषे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । लिङ्सिचाविति कित्त्वान्न गुणो नाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् । ११ ॥ लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यते । लिक्षीष्ट । अलिक्षत । अलिक्षाताम् १२ ॥

अथागणान्तात्परस्मैपदिनः । राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव । एव-

अबोधीति । दीपजनबुधेति चिण् । अनो रुध कामे । अनोः परो रुध धातुः कामे । काम इच्छा । दिवादिषु पाठसामर्थ्याद्रुधादिभ्य इति श्नमं बाधित्वा श्यन् । नाप्यमिति । सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यकि त्येव विधानात् । लिश । आतपादि नानल्पस्य अल्पभावोऽल्पीभावः । लिक्षीष्टेति । लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति कित्त्वान्नगुणः । अलिक्षतेति । शल इगुपधेति क्सः । राधोऽकर्मकात् । भिन्नक्रमं दर्शयति । अकर्मकादेवेति । राधो वृद्धावेव श्यनिति व्याख्यायामकर्मकादिति विशेषणं व्यर्थं स्याद् वृद्धावस्याकर्मकत्वात् । अकर्मकात् किम् । ग्रन्थमपराध्नोति । हिनस्तीत्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

पाठान्तरम् । द्युतच्छामा नियुतः पत्यमानः । ११ ॥ वृतु वरणे । वृत्यते । पक्षान्तरे । वावृत्यते । ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविशतेति भट्टिः । १२ ॥ क्लिश उपतापे क्लिश्यते । क्लेशिता । १३ ॥ काशृ दीप्तौ ॥ काश्यते । १४ ॥ वाशृ शब्दे । वाश्यते । ववाशे । १५ ॥

अथ पञ्च स्वरितेतः । मृष तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । ममृषे । १ ॥ शुचिर् पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत् । अशोचिष्ट । २ ॥ णह बन्धने । नह्यति । नह्यते । ननाह । नेहिथ । ननद्ध । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् । ३ ॥ रञ्ज रागे । रज्यति । रज्यते । ४ ॥ शप आक्रोशे । शप्यति । शप्यते ॥ ५ ॥

अथैकादशाऽनुदात्ते तः । पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ॥

चिण् ते पदः । ३ । १ । ६० ॥

पदश्च्लेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे । प्रखपादि । अपत्साताम् ।

क्सः । नेविंश इति तङ् । वाशृ शब्दे । मन्दिवाशीत्युरच् । वाशुरा रात्रिः । तितिक्षायामिति । गुप्तिज्किद्भ्य इति सन् । तत्र हि तिजेः क्षमायामित्युक्तम् । ईशुचिर् । ईदित्वा-न्निट् शुतम् । क्लिन्नमित्यर्थः । ननद्धेति । नहोध इति धत्वम् ॥

चिण् ते पदः ॥ तशब्दइति सामर्थ्यादात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् त । शब्दे किम् । अपत्याः । प्रखपादीति चिणो लुगिति तशब्दस्यलुक् । नेर्गति णत्वम् ।

अपत्सत। १॥ खिद दैन्ये। खिद्यते। चिखिदे। खेत्ता। अखित्त। २॥ विद सत्तायाम्। विद्यते। वेत्ता। ३॥ बुध अवगमने। बुध्यते। बुबुधे। बोद्धा। भोत्स्यते। भुत्सीष्ट। अबोधि। अबुद्ध। अभुत्साताम्। ४॥ युध सम्प्रहारे। युध्यते। युयुधे। योद्धा। अयुद्ध। कथं युध्यतीति, युधमिच्छतीति क्यच्। अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा। ५॥ अनो रुध कामे। अनुरुध्यते। ६॥ अण प्राणने। अण्यते। आणे अणिता। ७॥ अनेति दन्त्यान्तोऽयमित्येके। ८॥ मन ज्ञाने। मन्यते। मेने। मन्ता। ९॥ युज समाधौ। समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः। अकर्मकः। युज्यते। योक्ता। १०॥ सृज विसर्गे। अकर्मकः। संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः। ससृजिषे। स्रष्टा। स्रक्ष्यते। लिङ्सिचाविति कित्त्वान्न गुणो नाप्यम्। सृक्षीष्ट। असृष्ट। असृक्षाताम्। ११॥ लिश अल्पीभावे। लिश्यते। लेष्टा। लेक्ष्यते। लिक्षीष्ट। अलिक्षत। अलिक्षाताम् १२॥

अथागणान्तात्परस्मैपदिनः। राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव। एव-

अबोधीति। दीपजनबुधेति चिण्। अनो रुध कामे। अनोः परो रुध धातुः कामे। काम इच्छा। दिवादिषु पाठसामर्थ्याद्रुधादिभ्य इति श्नमं बाधित्वा श्यन्। नाप्यमिति। सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यकि त्येव विधानात्। लिश। आतपादि नानल्पस्य अल्पभावोऽल्पीभावः। लिक्षीष्टेति। लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति कित्त्वान्नगुणः। अलिक्षतेति। शल इगुपधेति क्सः। राधोऽकर्मकात्। भिन्नक्रमं दर्शयति। अकर्मकादेवेति। राधो वृद्धावेव श्यनिति व्याख्यायामकर्मकादिति विशेषणं व्यर्थं स्याद् वृद्धावस्याकर्मकत्वात्। अकर्मकात् किम्। शत्रुमपराध्नोति। हिनस्तीत्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

कारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह । वृद्धाविति । यन्मह्यमपराध्यति । द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । द्रुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थे अन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिथ । राधो हिंसायामित्येत्वाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा । रात्स्यति । अयं स्वादिश्चुरादिश्च । १ ॥ व्यध ताडने । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्यद्ध । विव्यधिथ । व्यद्धा । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् । २ ॥ पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिथ । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादीत्यङ् । अपुषत् । ३ ॥ शुष शोषणे । अशुषत् । ४ ॥ तुष प्रीतौ । ५ ॥ दुष वैकृत्ये । ६ ॥ श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ॥

श्लिषः । ३ । १ । ४६ ॥

अस्मात्परस्यानिटश्च्लेः क्सः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न-

र्थः । राध संसिद्धाविति स्वादौ । राधो हिंसायामित्यनुवादाद्धिंसायामपि श्यन् । उदाहरणमाहेति । अकर्मकत्वप्रयोजकस्य कस्य चिदर्थस्य इति भावः । अकर्मके श्यन्नन्तस्य प्रयोगान् दर्शयति । यन्मह्यमित्यादिना । कृष्णायेति । राधीक्ष्योरिति चतुर्थी । अपुषदिति । ङित्वाद् गुणाभावः । शुष । शोष्टा । शोक्ष्यति ॥

श्लिष आलिङ्गनइति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे । श्लिष इति । अनिटश्च्लेः क्स इति । एतच्च च्चेः सिच् शल इगुपधा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तु चिण: । पुरस्तापवादन्यायात् ॥

आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ॥ * ॥

श्लिषश्चुराखिङ्गने एव क्सो नान्यत्र । योगविभागसा-र्थ्याच्छल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियमः । आश्लिचत्कन्यां दे-वदत्तः । आलिङ्गनएवेतिकिम् । समश्लिषज्जतु काष्ठम् । अङ् । प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । कर्मणि अनालिङ्गने सिजेव-न तु क्स एक वचने चिण् । अश्लेषि । अश्लिक्षाताम् । अ श्लिक्षन्त । अश्लिष्ठाः । अश्लिड्ढ्वम् । ७ ॥ शक विभाषितो मर्ष-णे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति, शक्यते, हरिं द्र-ष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ । शशक्थ । शेके । शक्ता । शक्य-ति । शक्यते । अशकत् । अशक्त । सेट्कोऽयमित्यन्ये । तन्म-ते नानिट्कारिकासु छदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति । ८ ॥ ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । घर्मस्रुताविव्यर्थः । अयं ञीदिति

दित्यतोऽनुवर्तते इति भावः । अनिटः किम् । श्लिषु दाहइति भौवादिकस्य सिटो माभूत् । अश्लेषीत् । शल इगुधेति सिद्धे पुनः क्सविधिः फलमाह । पुषाद्यङ इति ॥

सामर्थ्यादिति । यदि हि श्लिष इति प्राप्त एव क्सो नि-यम्येत तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यादिति भावः । शल इगु-पधादित्यस्यापीति । तेन कर्मण्याताम्प्रभृतिष्वनालिङ्गने सिजे-व भवति न तु क्सः । समाश्लिक्षत जतूनि काष्ठैरिति । क्स-प्रत्यये सति तु समाश्लिक्षन्तेति स्यादिति भावः । प्रत्यासत्ताविति । आलिङ्गनं हि प्राणिकर्तृकं न तु काष्ठादिकर्तृकमिति भा-वः । श्लिषश्चुराखिङ्गनएव क्स इति व्याख्यानफलं दर्शयति । कर्मणीत्यादिना । अश्लिक्षातामित्यादौ यद्यपि क्ससिचोर्विशे-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । खिद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिथ । खेत्ता । अखिदत् । ९ ॥ क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । १० ॥ क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधित इति । सम्पदादिक्विबन्तात्तारकादित्वादितच् इति माधवः । वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोरितीट् । ११ ॥ शुध शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । १२ ॥ षिधु संराद्धौ । ऊदित्पाठः प्रमादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् । १३ ॥ रध हिंसासंराध्योः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । रधिजभोरचीति नुम् । ररन्धतुः ॥

रधादिभ्यश्च । ७ । २ । ४५ ॥

रध्, नश्,तृप, दृप,द्रुह, मुह, ष्णुह, ष्णिह, एभ्यो, वलाद्यार्धधातुकस्य इट् स्यात् । ररन्धिथ । ररद्ध । ररन्धिव । रेध्व ॥

षो नास्ति क्सस्याचीत्यकारलोपात्तथापि थासादावस्त्येव विशेष इति ध्वनयन्नुदाहरति । अश्लिष्ठाः । अश्लिड्ढ्वमिति । न्यासकारादय इति । तथा च तन्मते ञीतः क्त इति वर्तमाने क्तो भवति । आदित्वान्निष्ठायां नेट् । खिन्नः विभाषा भावादिकर्मणोः । खिन्नम् । खेदितमित्यादि । षिधु । संराद्धिर्निष्पत्तिः । उदितो वेति क्त्वायामिड्विकल्पः इट्पक्षे रलो व्युपधा दिति वा कित्त्वम् । सिधित्वा सेधित्वा । सिध्वा । प्रामादिक इति । ऊदित्त्वे त्वनुदात्तेषु सिध्यतेः पाठो व्यर्थः स्यादिति भावः ॥

रधादिभ्यश्च ॥ स्वरतिसूतीत्यतो वेत्यनुवर्तते । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । गणनिर्देशाद्यङ्लुकि रारधितेत्येव न तु राद्धेति ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

नेट्यलिटि रधेः । ७ । १ । ६२ ॥

लिड्वर्जे इटि रधेर्नुम्न स्यात् । रधिता । रद्धा । रधिष्यति । रत्स्यति । अङि नुम् । अनिदितामिति नलोपः । अरधत् । १४ ॥ णश अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिथ ॥

मस्जिनशोर्झलि । ७ । १ । ६० ॥

नुम् स्यात् । ननंष्ठ । नेशिव । नेश्व । नेशिम । नेश्म । नशिता । नंष्टा । नशिष्यति । नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ॥

नशेः षान्तस्य । ८ । ४ । ३६ ॥

णत्वं न स्यात् । प्रनंष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति । नशिष्यति । १५ ॥ तृप प्रीणने । प्रीणनं । तृप्तिस्तर्पणं च । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम् । पिरहनतार्प्सीदिति भट्टिः । तूल्युभयच दर्शनात् । ततर्पिथ । तत्रप्थ । ततर्प्थ । तर्पिता । तर्प्ता । त्रप्ता । कृशमृशस्पृशेति सिज्वा । अतार्प्सीत् ।

नेट्यलिटि ॥ इटीति किम् । रन्धकः । अलिटीति किम् । ररन्धिव । नुमि कृते संयोगात् परत्वेनाकित्त्वान्नलोपो न ॥

नंष्टेति । नशेर्वेति कुत्वमिह न ग्राह्यं पदान्तएव तद्विधानात् । अन्यथा नष्टं नष्टिरित्यादि न सिध्येत् । प्रणश्यतीति । उपसर्गादसमासेपीति णत्वम् ॥

नशेः ॥ न भाभूपूकमिगमीत्यतो नेत्यनुवर्तते तदाह । णत्वं न स्यादिति । षस्येत्युक्तेपि पदस्येत्यस्य विशेषणेन षान्तस्येति लाभादन्तग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापतीत्याह । भूतपूर्वेति । काष्ठानामिति । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । तत्रप्थेति

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अतर्पीत् । अत्राप्सीत् । अतृपत् । १६ ॥ दृप हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । दृप्यतीत्यादि । रधादित्वादिमौ वेट्कावसर्थमनुदात्तेतौ । १७ ॥ द्रुह जिघांसायाम् । वा द्रुहमुहेति वा घः । पक्षे ढः । दुद्रोग्ध । दुद्रोढ । दुद्रोहिथ । द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिष्यति । ध्रोक्ष्यति । ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् । १८ ॥ मुह वैचित्त्ये । वैचित्त्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिथ । मुमोग्ध । मुमोढ । मोढा । मोहिता । मोहिष्यति । मोक्ष्यति । अमुहत् । १९ ॥ ष्णुह उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुष्णोह । सुष्णोहिथ । सुष्णोढ । सुष्णुहिव । सुष्णुह्व । स्नोहिता । स्नोग्धा । स्नोढा । स्नोहिष्यति । स्नोक्ष्यति । अस्नुहत् । २० ॥ ष्णिह प्रीतौ । स्निह्यति । सिष्णेह । २१वत् ॥ रधादयः समाप्ताः । पुषादयस्तु आगणान्तादिति सिद्धान्तः ॥ शमु उपशमे ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि । ७ । ३ । ७४ ॥

शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः शेमिथ । शमिता । अशमत् । १ ॥ तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् । २ ॥ दमु उपशमे । उपशमे इति ण्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिवदकर्मकः । अदमत् । ३ ॥ श्रमु तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत् । ४ ॥ भ्रमु अन-

---

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति विकल्पेन अमागमः । रधादय इति । रधनशतृपदृपद्रुहमुहष्णुहष्णिह इत्यर्थः । शमु । उदित्त्वात्क्त्वायां वेट् । शमित्वा । शान्त्वा । यस्य विभाषेति निष्ठायामनिट् । शान्तः ॥

भ्रमु अनवस्थाने । शेषमिति । श्यनि दीर्घो लुङि अङ् च विशेष उक्तस्ततोऽन्यदित्यर्थः । चचखेति । स्योस्येति मस्य

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वस्थाने । वा भ्राशेतिश्यन्वा । तत्र कृते शमामष्टानामिति दीर्घः । भ्राम्यति । लुङ्यङ् । अभ्रमत् । शेषं भ्वादिवत् । ५ ॥ क्षमू सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ । चक्षन्थ । चक्षमिव । चक्षण्व । चक्षमिम । चक्षण्म । क्षमिता । क्षन्ता । अयमषित् । भ्वादिस्तु षित् । अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा । ६ ॥ क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति । क्लामति । शपीव श्यन्यपि ष्ठिवुक्लम्वित्यव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः । अङ् । अक्लमत् । ७ ॥ मदी हर्षे । माद्यति । अमदत् । ८ ॥ शमादयोऽष्टौ गताः ॥

असु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता ॥

अस्यतेस्थुक् । ७ । ४ । १७ ॥

अङि परे । आस्थत् । अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे अस्यतिवक्तीति वचनं तङर्थम् । तङ् तूपसर्गादस्यत्यूह्योरिति वक्ष्यते । पर्यास्थत् । १ ॥ यसु प्रयत्ने ॥

यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ॥

संयसश्च । ३ । १ । ७२ ॥

श्यन्वा स्यात् । यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति । अनुपसर्गात्किम् । प्रयस्यति । २ ॥ जसु मोक्षणे । जस्यति । ३ ॥ तसु उपक्षये ॥ दसु च । तस्यति । अतसत् । ४ ॥

नत्वे कृते णत्वम् । शमादिपाठ इति । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । शमादय इति । शम्तम्दम्श्रम्भ्रम्क्षम्क्लम्मद इत्यर्थः ॥

यसोऽनुप ॥ अत्र वदन्ति । यस इत्येवास्तु । ततः समः नियमार्थमिदम् । सोपसर्गाद्यसश्चेत् संपूर्वकादेवेति । एवं च पूर्वसूत्रे अनुपसर्गादिति ग्रहणमुत्तरत्र च यसश्चेति ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

दस्यति । अदसत् । ५ ॥ वसु स्तम्भे । वस्यति । ववास । ववसतुः । न शसददेति निषेधः । वशादिरयमिति मते तु वेसतुः । वेसुः । ६ ॥ व्युष विभागे । अयं दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वङर्थं पुनः पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्तोयम् । व्युसतीत्यन्ये । अयकारं बुस इत्यपरे । ७ ॥ प्लुष दाहे । अप्लुषत् । पूर्वंच पाठः सिजर्थं इत्याहुः । तद् भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम् । ८ ॥ विस प्रेरणे । विस्यति । अविसत् । ९ ॥ कुस संश्लेषणे । अकुसत् । १० ॥ बुस उत्सर्गे । ११ ॥ मुस खण्डने । १२ ॥ मसी परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके । १३ ॥ लुठ विलोडने । १४ ॥ उच समवाये । उच्यति । उवोच । ऊचतुः ॥ मा भवानुचत् । १५ ॥ भृशु १६ भ्रंशु १७ अधःपतने । बभृंशे । अभृशत् । अनिदितामिति न लोपः । भ्रश्यति । अभ्रशत् ॥ वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् । १८ ॥ कृश तनूकरणे । कृश्यति । १९ ॥ ञितृषा पिपासायाम् । २० ॥ हृष तुष्टौ । श्यन्नङौ भौवादिकाद्विशेषः । २ ॥ रुष रिष हिंसायाम् । तीषसहेति वेट् । रोषिता । रोष्टा । रेषिता । २२ । । २३ ॥ डिप क्षेपे । २४ ॥ कुप क्रोधे । २५ ॥ गुप व्याकुलत्वे । २६ ॥ युपु २७ रुपु २८ लुपु २९ विमोहने । युप्यति । रुप्यति । लुप्यति । लोपिता । लुप्यतिः सेट्कः अनिट्कारिकायां लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणात् ॥ लुभ गार्ध्ये । गार्ध्यमाकाङ्क्षा । तीषसेति वेट् । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भ्वादेराकृतिगणत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः ॥ ३० ॥ क्षुभ सञ्चलने । क्षुभ्य-

दाहे पठित इति । स्मिन्नेव गणे पठित इति ॥ ३१ ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

षभ ३२ तुभ ३३ हिं सायाम् । क्षुभिनभितुभयो र्द्युतादौ क्र्यादौ च पठ्यन्ते । तेषां द्युतादित्वादङ्सिद्धः क्र्यादित्वात्पत्वे सिद्धमवत्येव । इह पाठस्तु श्यनर्थः ॥ क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लिद्यति । चिक्लेदिथ । चिक्लेत्थ । चिक्लिद्व । क्लेदिता । क्लेत्ता । ३४ ॥ ञिमिदा स्नेहने । मिदेर्गुणः । मेद्यति । अमिदत् । द्युतादिपाठादेवामिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठोऽमेदीदितिमामूदिति । द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः । ३५ ॥ ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः । ३६ ॥ ऋधु वृद्धौ । ऋनर्धं । आर्धत् । ३७ ॥ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् । ३८ ॥ वृत् ॥ पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । के चित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः । तेन चीयते मृग्यतीत्यादि सिद्धिरित्याहुः ॥

॥ इति दिवादयः ॥

॥ अथ स्वादयः ॥

षुञ् अभिषवे । अभिषवः स्नानं पीडनं सुरासंधानं च । तत्र स्नानेऽकर्मकः ॥

स्वादिभ्यः श्नुः । ३ । १ । ७३ ॥

त्यर्थः । अडर्थमिति । दाद्वे पठितस्य तु सिद्धेव । अव्योषीत् ॥

॥ इति दिवादयः ॥

षुञ् ॥

सुन्वइति । लोपश्चास्येत्युकारस्य वा लोपः । सुनवानीति । आडुत्तमस्येत्याटि कृते इण्भुवोरिति यणं बाधित्वा परत्वाद् गुणः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सनोति । सुनुतः । हुश्नुवोरितियण् । सुन्वन्ति । सुन्वः । सुनुवः । सुन्वहे । सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् । स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् । असावीत् । असोष्ट । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ॥

सुनोतेः स्यसनोः । ८ । ३ । ११७ ॥

स्ये सनि च परे सुञः षो न स्यात् । विसोष्यति । १ ॥ षिञ् बन्धने । सिनोति । निसिनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता । २ ॥ शिञ् निशाने । तालव्यादिः । शेता । ३ ॥ डुमिञ् प्रक्षेपणे । मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । ममौ । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । ५ ॥ चिञ् चयने । प्रणिचिनोति ॥

विभाषा चेः । ७ । ३ । ५८ ॥

अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणि-

सुनोतेः स्यसनोः ॥ न रपरेत्यस्मान्नेत्यनुवर्तनादाह । षो न स्यादिति । सनि तु अभिसुसूः । सन्नन्तादस्मात् क्विप्यतो 'लोपे रुत्वे दीर्घः । सुसूषतीत्येतत्तु नोदाहरणम् । स्तौतिण्योरेव षणीति नियमेनैव षत्वाभावसिद्धेः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । चिञ् । चयनं रचनाविशेषः ॥

विभाषा चेः ॥ चजोरिति ते सन्लिटो र्जेरित्यतः सन्लिटोरिति च । सन्युदाहरणं सुबात्कुरित्यनुवर्त्य चिकीषति । चिचीषति ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

चिकाय । चिचाय । चिक्ये । चिच्ये । अचैषीत् । अचेष्ट । ५ ॥ स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । गुणोर्तीति गुणः । स्तर्यात् ॥

ऋतश्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ॥

ऋदन्तात् संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तृत । ६ ॥ कृञ् हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । ७ ॥ वृञ् वरणे ॥

बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे । ७ । २ । ६४ ॥

एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरिता । वरीता ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७ । २ । ४२ ॥

वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ् सिचोरिड्वा स्यात्तङि ॥

ऋतश्च संयोगादेः ॥ इट् सनि वेत्यत इट् वेत्यनुवर्तते लिङ्सिचोरिति सूत्रादात्मनेपदेष्विति च तदाह । इड् वा स्यात्तङीति । तङि किम् ।अस्तार्षीत् ॥

बभूथाततन्थ ॥ भूधातोस्तनोतेश्च थलि इडभावो निपात्यते । त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । येनान्तरिक्षमुर्वी ततन्थ । भाषायां तु बभूविथ । तेनिथ । जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । भाषायां जगृहिम । वृणोतेस्थलि क्रादिसूत्रेण इण्निषेधे सिद्धेपि निगमएव निषेधो नान्यत्रेति नियमार्थं ववर्थग्रहणम् । ववर्थ त्वं हि ज्योतिषाम् । भाषायां ववरिथ । ववृषे ॥

लिङ्सिचोः ॥ वृत इत्यनुवर्तते । आत्मनेपदेषु किम् । अवारीत् । अवारिषुः । सिचि च परस्मैपदेष्विति निषेधादिह वृतो वेति न दीर्घः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

न लिङि । ७ । २ । ३९ ॥

वृतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत । ८ ॥ धुञ् कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधौषीत् । अधोष्यत् । ९ ॥ दीर्घान्तोप्ययम् । धूनोति । धूनुते । स्वरतिसूतीति वेट् । दुधविथ । दुधोथ । क्रिति लिटि तु श्रुयुक इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट् । धुदुविव । स्तुसुधूञ्भ्य इति नित्यमिट् । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट । १० ॥

अथ परस्मैपदिनः । टुदु उपतापे । दुनोति । १ ॥ हि गतौ वृद्धौ च ॥

हिनुमीना । ८ । ४ । १५ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति ॥

हेरचङि । ७ । ३ । ५६ ॥

अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि । जिघाय । २ ॥ पृ प्रीतौ ॥ पृणोति । पर्ता । ३ ॥ स्पृ प्रीतिपालनयोः । प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी । स्पृणोति । पस्पार । ४ ॥ स्मृ इत्येके । स्मृणोति । पृणोत्यादयस्त्रयोपि छान्दसा इत्याहुः । ५ ॥ आप्लृ व्याप्तौ । आप्नोति ॥ आप्नुतः । आप्नुवन्ति । आप्नुवः । आप्ता । आप्नुहि । लृदित्वादङ् । आपत् । ६ ॥ शक्लृ शक्तौ ॥ अशक-

---

हिनु मीना ॥ प्रमीणाति ॥

हेरचङि ॥ जेघीयते । अचङीति किम् । अजीहयत् । इह ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वात् केवलस्य त्वभ्यासनिमित्तप्रत्यय-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त् । ७ ॥ राध साध संसिद्धौ ॥ राध्नोति ॥

राधो हिंसायाम् । ६ । ४ । १२३ ॥

एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः । रेधुः । रेधिथ । राद्धा । ८ ॥ साध्नोति । साद्धा । असात्सीत् । असाद्धाम् । ९ ॥

अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ अशू व्याप्तौ सङ्घाते च ॥ अश्नुते ॥

अश्नोतेश्च । ७ । ४ । ७२ ॥

दीर्घादभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अशिता । अष्टा । अशिष्यते । अक्ष्यते । अश्नुवीत । अशीष्ट । अशिषीष्ट । आशिष्ट । आष्ट । आक्षाताम् । १ ॥ ष्टिघ आस्कन्दने । स्तिघ्नुते । तिष्टिघे । स्तेघिता ॥ २

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनः । तिक तिग गतौ च । चादास्कन्दने । तिक्नोति । १ । तिग्नोति । २ । षघ हिंसायाम् । सघ्नोति । ३ ॥ ञिधृषा प्रागल्भ्ये ॥ धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता । ४ ॥ दम्भु दम्भने ॥ दम्भनं दम्भः । दभ्नोति । ददम्भ । श्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकार-

---

परत्वाभावात् कुत्वप्राप्तिरेव नास्तीत्यचङीति निषेधो व्यर्थः सन् ज्ञापयति व्यधिकस्यापि कुत्वं भवतीति । तेन जिघापयिषतीत्यादि सिद्धम् । आप्नुहीति । संयोगपूर्वत्वादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुङ् न ॥

राधो हिंसायाम् ॥ अत इत्यनुवर्तमानेपि सामर्थ्यादकारमात्रं स्थानित्वेनाश्रीयते ॥

अश्नोतेश्च ॥ तस्मान्नुडित्यनुवर्ततइत्याह । दीर्घादिति । श्नुविकरणनिर्देशः किम् । क्र्यादेरशू भोजनइत्यस्य माभूत् । आश । आशतुः । ञिधृषा । श्नुना धृष्णोति प्रगल्भते इति श्नु-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

णान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । अनिदितामिति नलोपः । तस्याभीयत्वासिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ॥ दम्भे-श्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ देभतुः । ददम्भतुः । इदं कित्त्वं पिद्‌भिन्नविषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्-सिप्मिप्सु । देभ । देभिथ । देभेति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमितिन्यासकारादिमते तु । ददम्भ । ददम्भि-थ । ददम्भेत्येव । दम्भ्यात् । ५ ॥ ऋधु वृद्धौ । ६ ॥ तृप प्री-णन इत्येके ॥ क्षुभ्नादित्वाण्णत्वं न । तृप्नोति । ७ ॥ छन्द-सि ॥ आगणान्तादधिकारोऽयम् । अह व्याप्तौ ॥ अह्नोति । १ ॥ दघ घातने पालने च ॥ दघ्नोति । १ ॥ चमु भक्ष-णे । चम्नोति । ३ ॥ रि चि ५ चिरि ६ जिरि ७ दाश ८ दृ ६ हिंसायाम् ॥ रिणोति । चिणोति । अयं भाषायाम-पीत्येके । न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति । ऋक्षीत्येक एवा-जादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । दृणोति । वृत् ॥

इति स्वादयः । * ॥

लघ्वक् । शूलघ्नौ । ऋत्विग्दधृगिति क्विनो विधानादन्यत्रा-पि पदान्तविषये कुत्वम् । दम्भु । लोकवञ्चनाय विहितकर्मानु-ष्ठानं दम्भः । तृप । अयं सेट्कः । अनुदात्तेषु श्यना निर्देशा-त् । अह व्याप्तौ । अस्मादहल्लोपर्यति अह्न इति तस्मादित उ-दात्तमईन्नसमित्यत्रास्माभिरुपपादितम् । अन्ये त्वाहुः । शत-चक्रं योद्ध्यावर्तनिरित्यत्र अह्न इति षष्ठ्यन्तमेव । घिङितीति गुणस्तु अहिशब्दस्यच्छान्दसत्वान्नेति । रिक्षि । एते षट् धात-वः । एक एव अजादिरिति मते तु पञ्च धातवः ॥

इति स्वादयः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

॥ अथ तुदादयः ॥

तुद व्यथने ॥ इतः षट् स्वरितेतः ॥

तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ॥

तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत् । अतुत्त । १ ॥ णुद प्रेरणे । नुदति । नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता । २ ॥ दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत । ३ ॥ भ्रस्ज पाके । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । सस्य श्चुत्वे शः । शस्य जश्त्वेन जः । भृज्जति । भृज्जते ॥

भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४७ ॥

भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मित्त्वादन्त्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जिथ । बभर्ष्ठ । बभर्जे । रमभावे । बभ्रज्ज । बभ्रज्जिथ । स्कोरिति सलोपः । व्रश्चेति

तुदतीति । परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् श इत्येके । अकृतव्यूहपरिभाषया गुणो न प्रवर्ततइत्यन्ये । भ्रस्ज पाके । भर्जनरूपः पाकोऽत्र धात्वर्थो न त्वोदनादेः पाकस्तत्र प्रयोगाभावादित्याहुः । भ्रस्जो इति केषांचित् पाठे तु ओदित्त्वेति निष्ठानत्वप्रसक्त्या भृष्टः भृष्टवानिति न सिध्येत् ॥

भ्रस्जो रोपधयोः ॥ रम्यकार उच्चारणार्थः । रमित्यस्य अन्त्याचः परत्वे रोपधयोरिति षष्ठीनिर्देशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

षः । बभ्रष्ठ । बभ्रज्ज । भर्ष्टा । भ्रष्टा । भ्रक्ष्यति । भर्क्ष्यति ॥ क्ङिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ भृज्ज्यात् । भृज्ज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट । भ्रक्षीष्ट । अभार्क्षीत् । अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट । अभ्रष्ट । ४ ॥ क्षिप प्रेरणे ॥ क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत् । अक्षिप्त । ५ ॥ कृष विलेखने । कृषति । कृषते । क्रष्टा । कर्ष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । स्पृशमृशकृषेति सिज्वा । पक्षे क्सः । सिचि अम् वा । अक्राक्षीत् । अकार्क्षीत् । अकृक्षत् । तङि लिङ्सिचावितिकित्त्वादम्न । अकृष्ट । अकृक्षातास् । अकृक्षत । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त । ६ ॥ ऋषी गतौ । परस्मैपदी । ऋषति । आनर्ष । १ ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते । १ ॥ ओविजी भयचलनयोः प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते॥

निवृत्तिरिति । अयं भावः । स्थानविशेषलाभाय मित्त्वस्य करणान्न रोपधयोः स्थाने रम् भवति । यत्र ह्यनिर्धारितः स्थानषष्ठ्या निर्दिश्य विधीयते स तत्स्थाने भवति । यथा इको यणचीत्यादौ यणादिः । प्रकृते तु रमो निर्दिष्टस्थानिकत्वाद्रोपधयोः स्थाने न भवति । एवं चास्य आदेशागमत्वे भूवतो यथा श्नमः प्रत्ययागमत्वे इति । अन्ये त्वेतादृग् व्याख्यानमयुक्तमिति मत्वा सनः क्तिचि इत्यतो लोपमनुवर्त्य भ्रस्जो रोपधयोर्लोपः रम् तु आगम एवेत्याहुः । अपरे तु भ्रस्जो रसरन्यतरस्यामित्येव सूत्रमस्तु रसः ऋट इति च्छेदः रस इति रेफाकाराणां यः संघातस्तस्य ऋट इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ततश्च अक्ङिति भर्जको भर्जनं बभर्जेत्यादि सिध्यति ऋटकाराभाव-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

पक्षे तु भ्रस्जको भ्रज्जनं बभ्रज्जेत्यादि । क्ङिति तु ऋकारपक्षे भृष्टः भृज्यादित्यादि । तदभावे संप्रसारणे सति तदेव रूपम् । एवं च बरीभृज्यतइत्यादौ रीको रेफस्य निवृत्तिं वारयितुमनुदात्तोपदेशइत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्त्यमिदानीं तु नानुवर्त्यं क्ङिति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणमिति पूर्वविप्रतिषेधस्य न कर्तव्य इति महदेव लाघवमित्याहुः । इदं चरमोवचनात्सिद्धमिति वार्तिकाशयवर्णनमेव न त्वपूर्वम् । वचनादित्यस्य वा ऋवचनादितिभेदः । भाष्यकारैस्तु सूत्रं भिद्यते यथान्यासमेवास्त्विति वदद्भिरस्यां कल्पनायां दुष्टत्वं सूचितं तच्च मनोरमायां स्पष्टमेव । तथा हि रेफाकारसमुदायस्य ऋभावे पक्षे दोषाः । अपिल्लिटि बभर्जतुः बभर्जुरित्यादीष्यते बभृजतुबभृजुरित्यादि स्यात् । न चात्र गुणेन निर्वाहः । ऋभावे सति असंयोगाल्लिट् किदिति कित्त्वप्रवृत्त्या तन्निषेधात् । सनीवन्तेति इड्विकल्पाद्बिभर्क्षतीत्यादि इष्यते बिभृक्षतीत्यादि स्यात् ऋभावे हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वप्रवृत्तेः । लिङ्सिचोस्तङि भर्क्षीष्ट अभर्ष्टेत्यादि स्यालिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति कित्त्वाद् णिजन्ताच्चङि अबभर्जदितीष्यते अबीभृजदित्यपि स्यात् । उरॄदिति अमपवादत्वेन उऋदिति ऋत्वप्रवृत्तौ सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावात् सन्यत इतीत्वे दीर्घो लघोरिति प्रवृत्तेः । यद्यपि उऋदित्यस्य वैकल्पिकत्वादबभर्जदिति सिध्यत्येव तथापि पक्षे अबीभृजदित्यनिष्टं स्यादिति बोध्यम् । ऋजि भृजी भर्जने इति श्वादेस्तादृशं रूपसिद्धमिति चेत् मैवम् । भर्जनार्थे हि तादृग् रूपमिष्टं न तु पाकसामान्ये । उभयोरेकार्थत्वाभ्युपगमेपि प्राचीनाश्चत्वारो दोषास्तु दृढा एव । न हि तेपि धात्वन्तरेण सुपरिहाराः । अपिल्लिटि भृजेरपि धातोर्गुणाभावादनुदात्तत्वेन आत्मनेपदित्वाच्च बभर्जतुरित्यादि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

विज इट् । १ । २ । २ ॥

विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । २ ॥ ओ लजी ओलस्जी व्रीडायाम् ॥ लजते । ले-

रूपस्य तेनाप्यसिद्धेः । तथा भ्रज्जेरुदात्तत्वेन ततः परेषां सन्लिङ्सिचामिडागमध्रौव्यात् । बिभर्जिषति भर्जीष्ट अभर्जीत्यादिरपितेन न सिध्यति । एतेन भ्रस्जेर्भ्रं जिरादेश इति पक्षोपि निरस्तः पूर्वोक्तदूषणगणप्रसङ्गात् । किं च अस्मिन् पक्षे यङ्लुकि अधिको दोषः । वधादेशवत्साभ्यासस्य भृज्ज्यादेशे पुनर्द्विर्वचनस्य दुर्लभत्वात् स्थानिवत्त्वेन अनभ्यासस्येति निषेधात् । स्वीकृतेपि द्विर्वचने रुग्रिकोभ्यासस्य स्युरेवेति रुगादिरहितं बाभर्जिष्यतीत्यादि रूपं नैव सिध्येत् । यदि तु लाघवे पक्षपातेन स्वातन्त्र्यं चिकीर्षति तर्हि भ्रस्जो रसोरिति पठित्वा रसिति समुदायस्य रेव विधीयतां तथा च न कोपि दोष इति । अयमत्र संग्रहः । रस ऋच्चेदपिच्छिट्सन्लिङ्सिच् चङ्परणिच्चु ते । दोषो भ्रस्जेर्भृजौ चैव दोषो यङ्लुकि चाधिकः ॥ साभ्यासस्य हि भृज्भावो भवेद्धन्तेर्वधिर्यथा । द्वित्वं पुनर्न लभ्येत स्थानिवत्त्वाद्वधेरिव ॥ तस्मादस्तु यथान्यासं स्थातव्योऽस्तु रसोरिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । नित्यत्वादित्यपि सुवचम् । न च संप्रसारणात् पूर्वं धातोरेफस्य पश्चात्तु रमागमे रेफस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या संप्रसारणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यम् । लक्ष्यानुरोधेन कृताकृतप्रसङ्गित्वेनापि क्वचिन्नित्यत्वस्वीकारात् ॥

विज इट् ॥ इह व्रश्चिर्यस्येति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या यस्यादिरिति अनुवर्तते तेन इडादिप्रत्ययो लभ्यत इति मनोरमायां

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ज्ञे । ३ ॥ लज्जते । ललज्जे । ४ ॥
अथ परस्मैपदिनः ॥ ओव्रश्चू छेदने । ग्रहिज्या । वृश्चति ।
वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ । वव्रष्ठ । लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति स-
म्प्रसारणम् । रेफस्य ऋकारः । उरत् । तस्याचः परस्मिन्नि-
तिस्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे इति वस्यो त्वं न । व्रश्चिता ।

स्थितम् । नव्यास्तु इह इडित्यनेन उत्तमैकवचनं न गृह्यते ।
तथा च सति विजिषीयेत्यत्रैव स्यान्न तूद्विजितेत्यादौ । तत-
श्चेष्टसिध्यर्थमिडागमो गृह्यते तस्य तु ङित्त्वं व्यर्थम् । तन्नि-
मित्तगुणस्याप्राप्तेरतो लक्षणया इड्वान् गृह्यते । इट्प्रत्यय-
स्यादिरिति फलितार्थकथनमिडादिप्रत्ययो ङिद्वदिति । एवं च
इडादिरिति लाभाय यस्यादिरिति अनुवर्तनक्लेशो व्यर्थ एवे-
त्याहुः । इह ओविजीति तुदादिः रुधादेश्च गृह्यते न तु वि-
जिर् पृथग्भावे इति जुहोत्यादिर्व्याख्यानात् । यत्त्वत्र हरद-
त्तेन जुहोत्यादेरग्रहणे हेतुरुक्तः तस्यानिट्कत्वादिति तदयु-
क्तम् । क्रादिनियमेन लिटि इट्संभवात् । न च तत्र कित्त्वेन
गतार्थत्वादिटो ङित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । असंयोगाल्लिटः कित्त्वे-
पि विवेजिथेत्यत्र पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् । वव्रश्चेति । अत्र न-
व्याः । वव्रश्चेत्यादौ लिट्यभ्यासस्येत्यभ्यासावयवयोर्द्वयोरपि य-
णोः संप्रसारणप्रसक्तौ पूर्वस्य यणो निषेधाय न संप्रसारणे
इति सूत्रं स्वीक्रियते यतश्च अत एव ज्ञापकात् परस्य प्रथमं
संप्रसारणमिति परिकल्प्य आपादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार इति
पक्षमभ्युपगम्य उरदत्वस्याङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वस्वीकारा-
दचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या संप्रसारणपरत्वमा-
श्रित्य वकारस्य संप्रसारणनिषेधः कथं चिदुपपाद्यते परस्य सं-
प्रसारणं परस्य यणः संप्रसारणमिति वा सूचिते परस्यैव संप्र-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वृष्टा । वृश्चिष्यति । व्रश्च्यति । वृश्च्यात् । अवृश्चीत् । अव्राक्षीत् । अव्रश्च्यत् ॥ व्यच व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः व्यअव्रच्यत्चिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत् । अव्यचीत् । व्यचेः कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते । अनसीति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् । २ ॥ उछि उञ्छे ॥ उञ्छति । ३ । उछी विवासे ॥ उच्छति । ४ ॥ ऋच्छ गती-

सारणं न तु पूर्वस्य यण इत्यर्थलाभात् उत्तरसूत्रं विनैव वृश्च यून इत्यादि सर्वं सिध्यति ॥ नचैवं लिटि वयो यः वेञ् इत्यत्र संप्रसारणनिषेधाय नञोऽनुवृत्तिर्न लभ्येतेति वाच्यम् । न लिटि वयो य इति सूत्रकरणे बाधकाभावान्न संप्रसारणइति यथाश्रुतसूत्रप्रणयने त्वन्ततो गत्वा मात्राद्वयस्याधिक्याच्च । एवं च लघूपायेनेष्टसिद्धौ न संप्रसारणइति सूत्रारम्भो ज्ञापयति निमित्तभेदाभावेपि स्थानिभेदे पुनरपि कार्यं प्रवर्तते इति । तथा च सुध्युपास्य इत्यादौ उकारात्परस्य धकारस्य द्वित्वे कृते पुनरुकारात् परस्य दकारस्यापि द्वित्वमिति प्रक्रियाकारादिव्याख्यानं सूत्रकाराभिप्रेतमेव । यदि स्थानिभेदेपि निमित्तैक्ये कार्याप्रवृत्तिः क्व चिद् दृश्यते तत्र तु ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति स दोषः परिह्रियतामित्याहुः । अवृश्चीदिति । ऊदित्वात् पक्षे इट् यदवृजीति वृद्धे र्नेटीति निषेधः । अवृश्च्यदिति । स्कोरिति सलोपः वृश्चेति षः । षढोरिति कः । ततः सस्य षत्वम् । न चात्र सकारस्य कथं लोप इति वाच्यम् । धातुपाठे सकारस्य पाठात् । तदाहुः । नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चेर्षाट्टवर्गस्तवर्गज इति । व्यच । व्याजीकरणं छद्मकरणम् । पर्युदासेनेति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽसमर्थसमासश्च प्रसज्येतेति भावः ॥ कृन्मा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

न्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु ॥ ऋच्छत्यॄतामिति गुणः। द्विह-ल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट्। आनर्छ। आनर्छतुः। ऋच्छिता। ५। मिच्छ उत्क्लेशे उत्क्लेशः। पीड़ा। मिमिच्छ। अमिच्छीत्। ६। जर्ज ७ चर्च ८ झर्झ ९ परिभाषणभर्त्सनयोः। त्वच सम्वरणे। तत्वाच। १०॥ ऋच स्तुतौ॥ आनर्च। ११। उब्ज आर्जवे। १२॥ उज्झ उत्सर्गे। १३॥ लुभ विमोहने॥ विमोहनमाकुलीकरणम्। लुभति। लोभिता। लोब्धा। लोभिष्यति। १४॥ रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु। रिफति। रिरेफ। १५॥ रिहत्येके। शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति। १६॥ तृप तृम्फ तृप्तौ॥ आद्यः प्रथमान्तः। द्वितीयो द्वितीयान्तः। द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये। तृपति। ततर्प तर्पिता। स्पृशमृशेति सिज्विकल्पः पौषादिकस्यैव अङपवादत्वात्। तेनात्र नित्यं सच्। अतर्पीत्। तृम्फति। १७॥ शस्य ङित्त्वादनिदितामिति न लोपे॥ शे तृम्फादीनां नुम्वाच्यः॥ * ॥ आदिशब्दः प्रकारे। तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः। ततृम्फ। तृफ्यात्। १८॥ तुप १९ तुम्प २० तुफ २१ तुम्फ २२ हिंसायाम्। तुपति। तुम्पति। तुफति। तुम्फति। दृप २३ दृम्फ २४ उत्क्लेशे। प्रथमः प्रथमान्तः द्वितियो द्वितीयान्तः। प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके। दृपति। दृफति। दृम्फति। २५॥ ऋफ २६ ऋम्फ २७ हिंसाया-

---

त्वविषयत्वादिति। तेन उद्विचिता उद्विचितुमित्यत्र संप्रसारणं भवति। व्यचितेत्यादौ तु तिङ्विषये न भवति। विव्याचेम्। ऋफति। आनर्फ। ऋम्फति। ऋम्फां चकार॥ गुफ

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

२८ गुम्फ २९ ग्रन्थे । गुफति जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ ॥ उभ ३० उम्भ ३१ पूरणे । उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भाञ्चकार । शुभ ३२ शुम्भ ३३ शोभार्थे ॥ शुभति । शुम्भति ॥ दृभी ग्रन्थे । दृभति । ३४ ॥ चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चर्तिता । सेसिचीति वेट् । चर्तिष्यति । चर्त्स्यति । अचर्तीत् ३५ । विध विधाने ॥ विधति । वेधिता । ३६ । जुड ३७ गतौ ॥ तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । जुडन्ति । मरुतो जुनन्ति । ३८ ॥ मृड सुखने ॥ मृडति मर्डिता । ३९ ॥ पृड च । पृडति । ४० ॥ पृण प्रीणने । पृणति । पपर्ण । ४१ ॥ वृणश्च ॥ वृणति । ४२ ॥ मृण हिंसायाम् । ४३ ॥ तुण कौटिल्ये ॥ तुतोण । ४४ ॥ पुण कर्मणि शुभे । पुणति । ४५ मुण प्रतिज्ञाने । ४६ ॥ कुण शब्दोपकरणयोः । ४७ ॥ शुण गतौ । ४८ ॥ द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु । ४९ ॥ घुण ५० ॥ घूर्ण । ५१ ॥ भ्रमणे । ५२ ॥ षुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुर-

---

त्यत्र कुटादित्वे जातेपि न क्षतिः । गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे अञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युरिति उक्तत्वात् । उत्तमे णलि तु णित्त्वाभावपक्षे ङित्त्वात् संप्रसारणे वि व्यचेति न सिध्येदिति अनसीति पर्युदास आवश्यक इति बोध्यम् । उछि उच्छे उछी विवासे । इमौ भ्वादिगणे व्याख्यातौ । इह पाठस्तु उच्छतीत्यत्र आच्छीनद्योरिति नुम्विकल्पार्थः । पूर्वपाठस्तु स्वरार्थः । तथाहि । उच्छति उच्छतीत्यादौ पिद्वचने शप्तिबादीनां पित्त्वात् अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तं पदम् । शे तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमिति । न च सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वक्ष्यमाणत्वात् कथमिह मध्योदात्ततेति वाच्यम् । कुरुत इत्यादौ तसादेर्विकरणात् परत्वेन

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ति । सुषोर । आशिषि । सूर्यात् । कुर शब्दे । कुरति ।
कूर्यात् । अत्र न भकुर्छुरा मिति निषेधो न । करोतेरेव
तत्र ग्रहणादित्याहुः । ५३ ॥ खुर छेदने । ५४ ॥ मुर स-
म्वेष्टने । ५५ ॥ क्षुर विलेखने । ५६ ॥ घुर भीमार्थशब्द-
योः । ५७ ॥ पुर अग्रगमने । ५८ ॥ वृह उद्यमने । दन्त्यो-
ष्ठ्यादिः । पवर्गीयादिरित्यन्ये । ५९ ॥ तृह ६० स्तृह ६१
तृं हिंसार्थाःहू तृहति । ततर्ह । तर्हिता । तर्ढा । स्तर्हिता ।
स्तर्ढा । अतृहीत् । अतार्ङ्क्षीत् । अतार्ढाम् ॥ इष इच्छा-
याम् । इषगमीति छः ॥ इच्छति । एषिता । एष्टा । एषि-
ष्यति । इष्यात् । ऐषीत् । ६३ ॥ मिष स्पर्धायाम् । मि-
षति । मेषिता । ६४ ॥ किल श्वैत्यक्रीडनयोः । ६५ ॥
तिल स्नेहे ॥ ६२ ॥ चिल वसने । ७ ॥ चल विलसने ।
६८ ॥ इल स्वप्नक्षेपणयोः । ६९ ॥ विल सम्वरणे । दन्त्यो-

तत्स्वरस्योदात्तस्य विकरणस्वरापेक्षया प्रबलत्वेपि अस्य धा-
तोः परत्वेन धातुस्वरापेक्षया अस्वरस्योदात्तस्य प्रबलत्वात् ।
उपलक्षणत्वादिति । अत एव अदुपधस्य चेद् अश्नोतेरेवेति
नियममाश्रित्य द्विहल्ग्रहणं भाष्यकारैः प्रत्याख्यातम् । अन्य-
था तन्न संगच्छेतेति भावः । आनर्छीत । अनृच्छइति पर्युदा-
सान्नाम् । नव्यास्तु ऋच्छत्यृतामिति लिटि परे गुणविधान-
सामर्थ्यादामभावः सिद्ध इति इजादेरिति सूत्रे अनृच्छ इत्ये-
तत्स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः । अन्ये तु ऋच्छत्यृतामित्यत्र तौ-
दादिकऋच्छेरिति सर्वैरेव व्याख्यातत्वात् गणान्तरेपि ऋच्छि-
रस्तीत्यनुमीयते तद्धातोस्तु लिट्याम्निवारणाय अनृच्छ इत्ये-
तदावश्यकमित्याहुः । मिच्छ । उत्कटः क्लेश उत्क्लेशः । ऋच
स्तुतौ । ऋच्यते स्तूयते देवतादिकमनयेति ऋक् । बोहुलका-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ष्ठ्रादिः। ७०॥ विल भेदने। श्रोष्ठ्रादिः। ७१॥ णिल गहने। ७२॥ हल भावकरणे। ७३॥ ष्मिल ७४ मिल उञ्छे। ७५॥ मिल श्लेषणे। ७६॥ लिख अक्षरविन्यासे। लिलेख। ७७॥ कुट कौटिल्ये गाङ्कुटादिभ्य इति ङित्वम्। चुकुटिथ चुकोट। चुकुट। कुटिता। ७८॥ पुट संश्लेषणे। ७५॥ कुट सङ्कोचने। ८०॥ गुज शब्दे। ८१ गुड रक्षायाम्। ८२॥ चिप क्षेपे। ८३॥ छुर छेदने॥ न भकुर्छुरामिति न दीर्घः। छुर्यात्। ८४॥ स्फुट विकसने। स्फुटति। पुस्फोट। ८५॥ मुट आक्षेप मर्दनयोः।

दिह करणे क्विप्। लोभिता। लोब्धा। तीषसहेति वेट्। शिशुं न विप्रा इति। न शब्द इवार्थे। विप्रा ब्राह्मणाः शिशुमिव मतिभी रिहन्ति। हिन्सन्ति न्यूनीकुर्वन्तीत्यर्थः। चृती हिंसाग्रन्थनयोः। ईदित्करणं श्वीदितो निष्ठायामिति इण्णिषेधार्थम्। यद्यप्य वेट्कत्वान्निष्ठायामिण्णिषेधः सिध्यति अथापि यस्य विभाषेत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमीदित्करणम्। तेन धावितभिभराज धियेत्यादि सिद्धमित्याहुः। कुर शब्दे। करोतेरेवेति। सुप्रसिद्धत्वात्। कुर्यादित्युक्ते हि लोकानां कृञ एवोपस्थितिर्भवति न त्वस्येति भावः। मुर संवेष्टने। इगुपधलक्षणः कः। मुरो दैत्यः मुरारिर्विष्णुः। क्षुर विलेखने। विलखनं छेदनम्। केशान् क्षुरति। इगुपधेति कः। क्षुरः शस्त्रम्। तिल स्नेहने तिलति। इगुपधेति कप्रत्यये तिलः। तिल गतौ। तेलतीत्यपि। लिख अक्षरविन्यासे। लिखितुं लिखिष्यतीति प्रयोगः प्रमादिकः यत्तु कैश्चित् कुटस्यादिः कुटादिः कुटः आदिर्येषां ते कुटादयः कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादयः इत्येकशेषं स्वीकृत्य लिखितुमित्यादि समर्थितम्। तदसत्। लेखिता लेखिष्यतीत्या-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

८६ ॥ त्रुट छेदने । वा भ्राशेति श्यन्वा । त्रुट्यति । त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता । ८७ ॥ तुट कलहकर्मणि ॥ तुटति । तुतोट । तुटिता । ८८ ॥ चुट ८९ छुट छेदने । ९० ॥ जुट बन्धने । ९१ ॥ कड मदे । ९२ ॥ लुट संश्लेषणे । ९३ ॥ कृड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । चकर्ड । कृडिता । ९४ ॥ कुड बाल्ये । ९५ ॥ पुड उत्सर्गे । ९६ ॥ घुट प्रतिघाते । ९७ ॥ तुड तोडने । तोड़नं भेदः । ९८ ॥ थुड ९९ स्थुड १०० सम्वरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड ॥ खुड़ १०१ छुड छुट्येके ॥ । १०२ ॥ स्फुर १०३ स्फुल १०४ सञ्चलने । स्फुर स्फुरणे ॥ स्फुल सञ्चलने छुट्येके ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८ । ३ । ७६ ॥

षत्वं वा स्यात् । निष्ष्फुरति । निःस्फुरति । स्फुर इत्यादौ गुणनिषेधापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् ; गाङ्कुटादिभ्य इत्येव सूचितत्वे कुटादिभ्य इति पठनस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेश्च । किं च शकुनिष्वालेखने इति सौत्रप्रयोगोपि विरुध्यतइति प्रागेवोक्तमित्यास्तां तावत् । लिखापयतीति प्रयोगस्तु मनोरमायामित्थं समर्थितः । आयनम् आयः प्राप्तिः लिखस्यायो लिखायस्तं करोति । स्फुट विकसने । स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः । स च पदस्फोटवाक्यस्फोटादिभेदेन अनेकविधः । कड मदे । कुटादिकार्याभावेपि डान्तानुरोधेनायं कुटादौ पठितः । भ्वादौ पठितस्य पुनरत्र पाठः शतरि नुम्विकल्पार्थः : पूर्वः पाठस्तु उच्छतीत्यादाविव कडतीत्यादौ आद्युदात्तार्थः ॥

स्फुरतिस्फुलत्योः ॥ सिवादीनामित्यतो वेत्यनुवर्तनादाह । षत्वं वा स्यादिति । परिणूतेति । अयुकः क्तितीति निषेधः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

आरोपधं केचित्पठन्ति । पस्फार । १०५ ॥ स्फुड १०६ चुड १०७ ब्रुड १०८ सम्वरणे ॥ क्रुड १०९ भुड निमज्जनइत्येके । ११० ॥ गुरी उद्यमने ॥ अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता । १ ॥ णू स्तवने । दीर्घान्तः । परिणूत गुणोदयः ॥ इतस्त्रयस्त्वारः परस्मैपदिनः ॥ नुवति । अनुवीत् । धू विधूनने । धुवति । २ ॥ गु पुरीषोत्सर्गे । जुगुविथ । जुगुथ । गुता । गुष्यति । अगुषीत् । ह्रस्वादङ्गात् । अगुताम् । अगुषुः । ३ ॥ ध्रु गतिस्थैर्ययोः । ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवति वत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रूव्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्यत् । ४ ॥ कुङ् शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट । १ ॥ ह्रस्वान्त इति न्यासकारः । कुता । अकुत । २ ॥ वृत् ॥ कुटादयो वृत्ताः ॥ पृङ् व्यायामे ॥ प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् । व्याप्रियते । व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् । १ ॥ मृङ् प्राणत्यागे ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १ । ३ । ६१ ॥

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङानौ नान्यत्र । ङित्वं स्वरार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत । २ ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ चात् शित इति अनुकृष्यते तदाह शितश्च प्रकृतिभूतादिति । तङिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । तेन म्रियमाण इति सिद्धम् । स्वरार्थमिति । सा हि मृतेत्यत्र तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमित्यनेन ङितः परस्य लादेशसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातुरुदात्तः ङि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अथ परस्मैपदिनः सप्त ॥ रि १ पि २ गतौ । लघूपधगुणा-
दन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रेता । पेता । धि ।
धारणे । ३ ॥ क्षि निवासगत्योः । ४ ॥ षू प्रेरणे । सुवति ।
सविता । ५ ॥ कॄ विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार ।
चकरतुः । करिता । करीता । कीर्यात् । अकारीत् ॥

किरतौ लवने । ६ । १ । १४० ॥

उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्किरति ॥ अडभ्या-
सव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ * उपा-
स्किरत् । उपचस्कार ॥

हिंसायां प्रतेश्च । ६ । १ । १४१ ॥

ङित्त्वाभावे तु प्रत्ययस्योदात्तत्वे धातुरनुदात्तः स्यात् । न च सि-
ज्लोपस्यासिद्धत्वात् ङितः परत्वं लसार्वधातुकस्य दुरुपपा-
दत्वमिति तस्य कथमनुदात्तता स्यादिति शङ्क्यम् । ङित्त्वसाम-
र्थ्यात् सिज्लोपस्यासिद्धत्वं नेति सुवचत्वात् । अस्मृतेत्यत्रा-
डागमस्यैवोदात्तत्वात् मृङो ङित्त्वस्य न किं चित् प्रयोजनमि-
ति भ्रमनिवारणाय मा हि मृतेति माङः प्रयोगे तिङ्ङतिङ
इति तिङन्तनिघातेऽपि ङित्त्वं व्यर्थमेव स्यात् इति हि शब्दप्र-
योगे तु हि चेत्यनेन तिङन्तनिघातनिषेधादिष्टस्वरः सिध्यती-
ति बोध्यम् । रि पि गतौ । रपरत्वाल्लघूपधगुणः स्यादित्याश-
ङ्कायामाह । अन्तरङ्गत्वादिति ॥

किरतौ लवने ॥ उपात् प्रतियत्नेति सूत्रादुपादिति वर्त-
ते । लवने किम् । उपकिरति ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ चादुपात् । उरो विदारं प्रतिचस्करे न-

* इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति । ६ ॥ गॄ निगरणे ॥

अचि विभाषा । ८ । २ । २१ ॥

गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति । गिलति । जगार । जगाल । जगरिथ । जगलिथ । गरिता । गलिता । ७ ॥ दृङ् आदरे । आद्रियते । आद्रियेते । आदद्रे । आदद्रिषे । आदर्ता । आदरिष्यते । आदृषीष्ट । आदृत । आदृषाताम् । १ ॥ धृङ् अवस्थाने । ध्रियते ॥ २ ॥

अथ परस्मैपदिनः षोडश । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ॥ पृच्छति पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ । पप्रष्ठ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । प्राक्षीत् । १ ॥ वृत् । किरादयो वृत्ताः ॥ सृज विसर्गे । विभाषा सृजिदृशोः । ससर्जिथ । सस्रष्ठ । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमः । सृजेत् । सृज्यात् । अस्राक्षीत् । २ ॥ टुमस्जो शुद्धौ ॥ मज्जति । ममज्ज । मस्जिनशोर्झलीति नुम् ॥ मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः ॥ * ॥ संयोगादिलोपः । ममङ्क्थ । ममज्जिथ । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्षुः । ३ ॥ रुजो भङ्गे । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् । अरौक्ताम् । ४ ॥ भुजो कौटिल्ये ॥ रुजि वत् । ५ ॥ छुप स्पर्शे । छोप्ता । अ-

खैरिति साधुः । कर्मणि लिट् । ऋच्छत्यॄतामिति गुणः ॥

दृङ् आदरे । तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपीति श्रीहर्षः । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । ज्ञातुमिच्छा ज्ञीप्सा । अत्र ज्ञपिर्ज्ञाने । आप्ज्ञपृधामीत् अत्र लोप इत्यभ्यासलोपः । ण्वुलि । प्रच्छकः । पृच्छाशब्दात् तत्करोतीति णिजन्तात् ण्वुलि तु पृच्छकः पृच्छा-

क्षौत्सीत् । ६ ॥ रुश ७ रिश ८ हिंसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा । रेष्टा । रोक्ष्यति । रेक्ष्यति ॥ लिश गतौ । अलिक्षत ९ ॥ स्पृश संस्पर्शने । स्प्रष्टा स्पर्ष्टा । स्प्रक्ष्यति । स्पर्क्ष्यति । अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीत् । अस्पृक्षत् । १० ॥ विच्छ गतौ । गुपूधूपेत्यायः । आर्द्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छायां चकार । विविच्छ । ११ ॥ विश प्रवेशने । विशति । वेष्टा । १२ ॥ मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । अम्राक्षीत् । अमार्क्षीत् । अमृक्षत् । १३ ॥ णुद प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः । १४ ॥ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । सीदतीत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो नुम्विकल्पार्थः । सीदती । सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । शवनुदात्तः शस्तूदात्तः । १५ ॥ शद्लृ शातने ॥ स्वरार्थं एव पुनः पाठः शता तु नास्ति शदेः शित इति आत्मनेपदोक्तेः । १६ ॥

अथ षट् स्वरितेतः ॥ मिल सङ्गमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तङर्थः । मिलति । मिलते । मिमिले । १ ॥ मुच्लृ मोचने ॥

शब्दस्तु भिदादेराकृतिगणत्वादङि संप्रसारणे बोध्यः । 'किरादयो वृत्ता इति । एते च भूषा कर्मकिरादिसनामिति वक्ष्यमाणायक्चिणादिनिषेधवार्तिके उपयोक्ष्यन्ते । किरश्च पञ्चभ्य इत्यत्र पञ्चभ्य इत्येतदुत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् । ससर्जिथेति । विभाषा सृजिदृशोरिति थलि वेट् । विच्छ गतौ । तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शो न तु शप् । तेन विच्छायती । विच्छायन्ती इति नुम् विकल्पः । के चित्तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्यय-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

शे मुचादीनाम् । ७ । १ । ५९ ॥
नुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् । २ ॥ लुप्लृ छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त । ३ ॥ विद्लृ लाभे । विन्दति । विन्दते । विवेद । व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिविर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः । कृन्तृचौ । ४ ॥ लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । लिपिसिचीत्यङ् । तङि तु वा । अलिपत् । अलिपत । ५ ॥ षिच क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत । असिक्त । अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभिषिषेच । ६ ॥

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । अकर्तीत् । १ । खिद परिघाते । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च । २ ॥ पिश अवयवे । पिंशति । पेशिता ।

स्य पाक्षिकत्वं स्वीकृत्य विच्छती विच्छन्ती इति नुम्विकल्पं विच्छति विच्छतः विच्छन्तीत्यादिरूपाणि चोदाजहुस्तेषां तु मते तुदादिपाठस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ताच्छबेव । तेन विच्छायन्ती इति नित्यमेव शप्श्यनोरिति नुम् । पठितस्येति । अस्मिन्नेव गणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः । तङर्थं इति । पूर्वपाठस्तु सन्निषेण कर्त्रभिप्रायेपि परस्मैपदार्थः ॥

षिच क्षरणे । षिचिरिति । के चिदिरितं पठन्ति । तत्तु फलाभावादुपेक्ष्यम् । इह लिपिसिचिह्वश्चेति च्ले रङ् विधीयते स चाप्राप्तविधिः । इरित्त्वे तु विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थो विधिरि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अयं दीपनायामपि । त्वष्टा रूपाणि पिंशतु । ३ ॥ मुचादयस्तुदादयश्चवृत्ताः ॥

इति तुदादयः ॥ * ॥

—**—

॥ अथ रुधादयः ॥

रुधिर् आवरणे । नव स्वरितेत इरितश्च ॥

रुधादिभ्यः श्नम् । ३ । १ । ७८ ॥

शपोऽपवादः । मित्त्वादन्त्यादचः परः नित्यत्वाद् गुणं बाधते । रुणद्धि । श्नसोरल्लोपः । णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः । परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाण्णत्वन्न । न पदान्तेतिसूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्त्से । रोद्धा । रोत्स्यति रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्द्धात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणधै । अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणत् । अरुणः अरुणधम् । अरुधत् । अरौत्सीत् । अरुद्ध । १ ॥ भिदिर् विदारणे ॥ भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभित् । अभिनः । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत् । अभैत्सीत् ।

ति फलाभावः । पिंशन्त्विति । दीपयन्त्वित्यर्थः ॥

इति तुदादयः ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ प्रत्ययत्वेपि मित्त्वादन्त्यादचः परः । प्रत्ययसंज्ञाफलं तु शस्येत्संज्ञा । शस्योच्चारणं तु श्नसोरल्लोपः श्नान्नलोप इत्यत्र विशेषणार्थं न तु सार्वधातुकसंज्ञार्थं फलाभावात् । न चापित्सार्वधातुकस्य ङित्त्वे गुणनिषेधः फलमिति शङ्क्यम् । इगन्तस्याङ्गत्वाभावात् । अरुणः इति । सिपि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अभित्त । २ ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । अच्छिदत् । अच्छैत्सीत् । अच्छित्त । ३ ॥ रिचिर् विरेचने ॥ रिङ्क्ते । रिरेच । रिरिचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत् । अरैक्षीत् । अरिक्त । ४ ॥ विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते । ५ ॥ क्षुदिर् संपेषणे ॥ क्षुणत्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् । अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त । ६ ॥ युजिर् योगे ॥ योक्ता । ७ ॥ उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः ॥ छृणत्ति । छृन्ते । चच्छर्द । सेसिचीति वेट् । चच्छृदिषे । चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति । छर्त्स्यति । अच्छृदत् । अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट । ८ ॥ उतृदिर् हिंसानादरयोः ॥ तृणत्तीत्यादि । ९ ॥ कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति । आर्धधातुके तौदादिकवत् । १ ॥ ञिइन्धी दीप्तौ ॥ अथ आत्मनेपदिनः ॥

श्नान्नलोपः । ६ । ४ । २३ ॥

श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् ॥ श्नसोरल्लोपः ॥ इन्धे । इन्त्से । इन्धिता । इन्धै । ऐन्ध । ऐन्धाः । १ ॥ खिद दैन्ये । खिन्ते । खेत्ता । २ ॥ विद विचारणे । विन्ते । वेत्ता । ३ ॥

अथ परस्मैपदिनः । शिष्लृ विशेषणे । शिनष्टि । शिंष्टः ।

दर्स्यति रूपम् । एवमभिन इत्यत्रापि । उछृदिर । उकारः क्त्वाया-मिड्विकल्पार्थः । छृत्वा । छर्दित्वा । इट् पक्षे न क्त्वा सेडिति कित्त्वनिषेधाद् गुणः ॥

श्नान्नलोपः ॥ अस्य मुख्योदाहरणम् । अनक्ति । श्नादित्युत्सृष्टमकारानुबन्धस्य श्नमो ग्रहणमित्याह । श्नमः परस्येति । एवं च यजयाचेति विश्नशब्दस्यापि नुटि विश्नानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषयोः प्रवृत्त्या नलोपप्रसङ्ग एव नास्तीत्याहुः । इन्धे इन्त्से । श्नमो नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

शिंषन्ति । शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेधिं । जश्त्वम् । झरो झरीति वा डलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिण्ढि । शिण्ड्ढि । शिनषाणि । अशिनट् । लृदित्वादङ् । अशिषित् । १ ॥ पिष्लृ सञ्चूर्णने । शिषिवत् । पिनष्टि । २ ॥ भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ । बभङ्क्थ । भङ्क्ता । ३ ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् । ४ ॥ तृह हिसि ६ हिंसायाम् ॥

तृणह इम् । ७ । ३ । ९२ ॥

तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति । तृणेढि । तृण्ढः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् । हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता । ६ ॥ उन्दी क्लेदने । उनत्ति । उन्तः । उन्दति । उन्दां चकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनत् । औनदम् । ७ ॥ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु ॥ अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ । आन-

---

तृणह इम् ॥ तृह इति वक्तव्ये सश्नमो ग्रहणं विशेषविहितेन इमा श्नमो बाधो मा भूदित्येवमर्थम् । न च तौदादिकस्य तृह इत्यस्य व्यावृत्त्यर्थमेवास्त्विति शङ्क्यम् । ततः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानात् । नाभ्यस्तस्याचि पितीत्यतः पितीति उतो वृद्धिरित्यतो हलीति च वर्तते तदाह । हलादौ पितीति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रस्थभाष्यकारीयनिष्कर्षे तु हलीति नानुवर्तते किं तु पितीति अनुवर्तते एव । तेन तृढ इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । न च हलीत्यननुवृत्तौ तृणहानीत्यत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अचि नेत्यनुवर्तनात् । उन्दी । क्लेदनमार्द्रीभावः । अञ्जू । व्यक्तिर्विवेचनम् : म्रक्षणं स्निग्धता ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ङ्क्थ । अङ्क्ता । अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् ॥

अञ्जेः सिचि । ७ । २ । ७१ ॥

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् । ८ ॥ तञ्चू सङ्कोचने । तङ्क्ता । तञ्चिता । ९ ॥ ओविजी भयचलनयोः । विनक्ति । विङ्क्तः । विज इडिति ङित्त्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् । १० ॥ वृजी वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता । ११ ॥ पृची संपर्के । पृणक्ति । पपर्च । १२ ॥

॥ इति रुधादयः ॥ * ॥

॥ अथ तनादयः ॥

अथ सप्त स्वरितेतः ॥ तनु विस्तारे । तनादिकृञ्भ्य उः । तनोति । तन्वः । तनुवः । तनुते । ततान । तेने । तनु । अतनीत् । अतानीत् ॥

तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७९ ॥

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । थासा साहचर्यादे-

अञ्जेः सिचि ॥ नित्यमिट् स्यादिति । विभाषाग्रहणं नानुवर्तत इति भावः । सिचि किम् । अङ्क्ता । पृची । ईदित्वान्निष्ठायां नेट् । पृक्तः । अपृक्त एकालित्यत्र नञ्पूर्वः ॥

इति रुधादयः ॥

अतनिष्ट अतानिष्टेति । तस्थस्थमिपामिति तादेशः । अतो हलादेरिति वा वृद्धिः । अततेति । तनादिभ्यस्तथासो-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

कवचनं तच्छब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट । अतानिष्ट । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । तङि । अतत । अतनिष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः । १ ॥ षणु दाने । सनोति । सनुते । ये विभाषा । सायात् । सन्यात् । जनसनेत्यात्वम् । असात । असनिष्ट । असाथाः । असनिष्ठाः । २ ॥ क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत । अक्षणिष्ट । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः । अक्षणिष्ट । ३ क्षिणु च । उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवतीत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित । अक्षेणिष्ट । ४ ॥ ऋणु गतौ । ऋणोति । अर्णोति । अर्णुतः । अर्णुवन्ति । आनृणे । अर्णितासि । आर्णीत् । आर्त । आर्णिष्ट । आर्थाः । आर्णिष्ठाः । ४ ॥ तृणु अदने । तृणोति । तर्णोति । तृणुते । तर्णुते । ६ ॥ घृणु दीप्तौ ॥ जघर्ण । जघृणे । ७ ॥

अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ वनु याचने ॥ वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववान । १ ॥ मनु अवबोधने ॥ मनुते । मेने । २ ॥ डुकृञ् करणे ॥ करोति । अत उत्सार्वधातुके । कुरुतः । यण् । न भकुर्छुरामिति न दीर्घः कुर्वन्ति ॥

इति सिज्लुक्यनुनासिकलोपः । अतनिष्टेति । लुगभावपक्षे इट् । षणु दाने । नान्तोऽयं णकारस्तु लाक्षणिकः । तेन यङ्लुकि संसन्ति इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौ । क्षणु हिंसायाम् । क्षिणु च इमावपि लाक्षणिकणकारौ तेन चिक्षन्ति । क्षन्ति इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ । सिचो लोप इति । न चास्मिन् पक्षे

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

नित्यं करोतेः । ६ । ४ । १०८ ॥

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्यान्म्वोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः । चकर्थ । चकृव । कर्त्ता । करिष्यति ॥

ये च । ६ । ४ । १०९ ॥

कृञ उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । तनादिभ्य इति लुकोऽभावे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । अकृत । अकृथाः ॥

संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३७ ॥

समवाये च । ६ । १ । १३८ ॥

सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे सङ्घाते चार्थे । संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापकात् । परिनिविभ्य इति षः । परिष्करोति । सिवादीनां वा । पर्यष्कार्षीत् । पर्यस्कार्षीत् ॥

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । ६ । १ । १३९ ॥

उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु । चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । अलंकृतेत्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः । एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः ॥

प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या अकृतेत्यत्र गुणः स्यादिति वाच्यम् । उश्चेति सिचः कित्त्वेन तन्निषेधात् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सुट्कात्पूर्वः। ६। १। १३५॥

अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तम्। संचस्कार। कात्पूर्व इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथा हि पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते। अन्तरङ्गत्वात्सुट्। ततो द्वित्वम्। एवं च ऋतश्च संयोगादेर्गुणः। संचस्करतुः॥ कृसृभृ सूत्रे ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रे च, कृञोऽसुट इति वक्तव्यम्॥ * ॥ तेन ससुट्कात्परस्येट्। सचस्करिथ। संचस्करिव। गुणोऽर्तीतिसूत्रे नित्यं छन्दसीतिसूत्रान्नित्यमित्यनुवर्तते। नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सुटि गुणो न। संस्क्रियात्। ऋतश्च संयोगादेरिति लिङ्सिचोर्नेट्। एकाच उपदेशे इति सूत्रादुपदेशइत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिरितिव्याख्यानात्। संस्कृषीष्ट। समस्कृत। समस्कृषाताम्। १॥ * ॥

॥ इति तनादयः॥ * ॥

——****——

॥ अथ क्र्यादयः॥

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये॥

क्र्यादिभ्यः श्ना। ३। १। ८१॥

क्रीणाति॥ ई हल्यघोः। क्रीणीतः। ईत्वापूर्वं झेरन्तादेशः परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च। एवं झस्याद्भावः। ततः श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपः। क्रीणन्ति। क्रीणीते। क्रीणाते। क्री-

---

संपर्युपेभ्य इति वृत्तिस्थपाठं विहाय भाष्यवार्त्तिकानुसारेणाह। संपरिभ्यामिति॥

इति तनादयः॥

एवं झस्याद्भाव इति। आत्मनेपदेष्वनत इत्यनेन॥

णाते। चिक्राय। चिक्रियतुः। चिक्रयि। चिक्रेथ। चिक्रियिव। चिक्रियिषे। क्रेता। क्रेष्यति। क्रीयात्। क्रेषीष्ट। अक्रैषीत्। अक्रेष्ट। १॥ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च॥ कान्तिः कामना। प्रीणाति। प्रीणीते। २॥ श्रीञ् पाके। ३॥ मीञ् हिंसायाम्॥ हिनुमीना। प्रमीणाति। प्रमिणीतः। मीनातिमिनोतीत्येज्विषये आत्वम्। ममौ। मिम्यतुः। ममिथ। ममाथ। मिम्ये। माता। मास्यति। मीयात्। मासीष्ट। अमासीत्। अमासिष्टाम्। अमास्त। ४॥ षिञ् बन्धने। सिनाति। सिनीते। सिषाय। सिष्ये। सेता। ५॥ स्कुञ् आप्रवणे॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च। ३। १। ८२॥

चात् श्ना। स्कुनोति। स्कुनुते। स्कुनाति। स्कुनीते। चुस्काव। चुस्कुवे। स्कोता। अस्कौषीत्। अस्कोष्ट। ६॥ स्तम्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः। सर्वे रोधनार्था इत्येके। माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोषणार्थः। चतुर्थो धारणार्थ इत्याह। सर्वे परस्मैपदिनः। नलोपः। विष्टभ्नोति। विष्टभ्नाति। अवष्टभ्नोति। अवष्टभ्नाति। अवतष्टम्भ। जॄस्तम्भ्विति अङ् वा। व्यष्टभत्। व्यष्टम्भीत्। स्तुभ्नोति। स्तुभ्नाति॥

वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्। ८। ३। ७७॥

वे परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात्। विष्कभ्नोति। विस्कभ्नोति। स्कुभ्नाति। स्कुभ्नाति॥

सौत्रा इति। नकारोपधा इत्यपि ज्ञेयाः। विष्टभ्नोतीति। अनिदितामिति नलोपः। स्तम्भेरिति षत्वम्॥

वेस्कभ्नातेर्नित्यम्॥ सिवादीनां वेत्यतो वेति नानुवर्तत इति ध्वननार्थमिह नित्यग्रहणम्। विस्कभ्नोतीति। स्कभ्नाते-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

हलः श्नः शानज्झौ । ३ । १ । ८३ ॥

हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्यान्हौ परे । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । पक्षे स्तभ्नुहीत्यादि ॥ युञ् बन्धने । युनाति । युनीते । योता । ७ ॥ क्नूञ् शब्दे ॥ क्नूनाति । क्नूनीते । क्नविता । ८ ॥ द्रूञ् हिंसायाम् ॥ द्रूणाति । द्रूणीते । पूञ् पवने ॥

प्वादीनां ह्रस्वः । ७ । ३ । ८० ॥

शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता । १० ॥ लुञ् छेदने ॥ लुनाति । लुनीते । ११ ॥ स्तॄञ् आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तरतुः । स्तरिता । स्तीर्यात् । स्तृणीत । आशिषि । स्तीर्यात् । लिङ्सिचोरिति वेट् ॥

न लिङि । ७ । २ । ३९ ॥

वॄत इटो लिङि दीर्घो न स्यात् । स्तरिषीष्ट । उश्चेति किरित्यत्र श्नाविशिष्टं रूपं न विवक्षितं किं तु धातुमात्रम् अन्यथा विष्कभितमित्यादावपि षत्वं न स्यात् न चेष्टापत्तिः माधवादिग्रन्थविरोधादिति भावः ॥

हलः श्नः ॥ स्तभानेति । अतो हेरित्यारम्भसामर्थ्यात् संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्हेर्लुक् । अत एव जहीत्यत्र हिलोपवारणायेयं परिभाषा नोपन्यस्तेत्याहुः । यत्तु केश्चित् शानजादेशो धातुपाठपठितेभ्यः परस्य श्नो भवति न तु सौत्रेभ्य इति व्याख्याय स्तभ्नुहीत्युदाहृतं तन्निष्प्रमाणं माधवादिग्रन्थविरुद्धं च ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ष्ठिवुक्लमुचमामित्यतः शितीत्यनुवर्तत इत्याह । शिति परइति । न लिङीति । अनेन वॄत इटो लि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्वम् । स्तर्षीष्ट । सिचि च परस्मैपदेष्विति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तरिष्ट । अस्तरीष्ट । अस्तीर्ष्ट । १२ ॥ कॄञ् हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे । १३ ॥ वॄञ् वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता । वरीता । आशिषि । उदोष्ठ्यपूर्वस्य । वूर्यात् । वरिषीष्ट । वूर्षीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवूर्ष्ट । १४ ॥ धूञ् कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधविथ । दुधोथ । दुधुविव । धोता । धविता । स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट । १५ ॥

अथ बन्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ शॄ हिंसायाम् । शॄदॄप्रां ह्रस्वो वेति ह्रस्वपक्षे यण् । अन्यदा ऋच्छत्यॄतामिति गुणः । शश्रतुः शशरतुः । श्र्युकः कितीतिनिषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः । शशरिव । शश्रिव । शरिता । शरीता । शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् । १ ॥ पॄ पालनपूरणयोः । पप्रतुः । पपरतुः । आशिषि, पूर्यात् । २ ॥ वॄ वरणे । भरण इत्येके । ३ ॥ भॄ भर्त्सने ॥ भरणेप्येके । ४ ॥ मॄ हिंसायाम् । मृणाति । ममार । ५ ॥ दॄ विदारणे ॥ ददरतुः । दद्रतुः । ६ ॥ जॄ वयोहानौ । ७ ॥ झॄ इत्येके । ८ ॥ धॄ इत्यन्ये । ९ ॥ नॄ नये । १० ॥ कॄ हिंसायाम् । ११ ॥ ॠ गतौ ॥ ॠणाति । अरांचकार । अरिता । आरीत् । आरीताम् ।

ङि दीर्घो नेति स्मारितम् । उदोष्ठ्य । दन्त्योष्ठ्योऽपि ओष्ठ्यग्रहणेन गृह्यत इत्याह । वूर्यादिति वरिषीष्टेति । लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति वेट् । वूर्षीष्टेति । उश्चेति लिङ्सिचोः कित्त्वाद् गुणाभावे उदुत्वम् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

कुर्यात्। आरीत्। आरिष्टाम्। १२ ॥ गॄ शब्दे। १३ ॥
ज्या वयोहानौ ॥ ग्रहिज्या ॥

हलः। ६। ४। २ ॥

अङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्। इति दीर्घे कृते। प्वादीनां ह्रस्वः। जिनाति। जिज्यौ। जिज्यतुः। १४ ॥ री गतिरेषणयोः। रेषणं वृकशब्दः। १५ ॥ ली श्लेषणे। विभाषा लीयतेरित्येज्विषये आत्वं वा। ललौ। लिलाय। लाता। लेता। १६ ॥ व्ली वरणे। व्लिनाति। १७ ॥ प्ली गतौ। १८ ॥ वृत् ॥ ल्वादयो वृत्ताः। प्वादयोऽपीत्येके ॥ व्री वरणे। १९ ॥ भ्री भये। २० ॥ भर इत्येके। २१ क्षीष् हिंसायाम्। एषां त्रयाणां ह्रस्वः। केषांचिन्मते तु न। २२ ॥ ज्ञा अवबोधने ॥ ज्ञाजनोर्जा। जानाति। दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः। २३ ॥ बन्ध बन्धने। बध्नाति। बबन्धिथ। बबन्ध। बन्धा। बन्धारौ। भन्त्स्यति। बधान। अभान्त्सीत्। पूर्वत्रासिद्धमिति भष्भावात्पूर्वं झलो झलीति सिज्लोपः। प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रि-

हलः ॥ संप्रसारणस्येत्यनुवर्तते अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी। हल इति पञ्चमी तदेतदाह। अङ्गावयवादिति। अङ्गावयवात् किम्। निरुतं दुरुतम्। तदन्ताङ्गस्य किम्। विध्यति। क्षीष् हिंसायाम्। षिद्भ्यादङ्। क्षिया। हेति क्षिपायाम्। क्षियाशीरित्यादौ क्षिया धर्मव्यतिक्रम आचारभेद इति वक्ष्यति। दीर्घनिर्देशसाथ्यादिति। ननु दीर्घग्रहणेन अङ्गवृत्तपरिभाषा ज्ञाप्यतइत्याकरे स्थितम्। अन्यथा ज्ञाजनोर्जं विदध्यात्। अतो दीर्घो यञीति दीर्घसिद्धेः। तथा च दीर्घनिर्देशसामर्थ्यस्योपक्षयात् कथमिह ह्रस्वाभावसिद्धिरिति चेदत्राहुः। ह्र-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्व भष्भावो न प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्। अबान्द्धाम्। अभान्त्सुः। २४॥ वृङ् सम्भक्तौ। वृणीते। वव्रे। ववृषे। ववृढ्वे। वरिता। वरीता। अवरिष्ट। अवरीष्ट। अवृत। १॥ श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः। इतः परस्मैपदिनः। श्रथ्नाति। श्रन्थिग्रन्थीत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ, इति हरदत्तादयः। श्रेथतुः। श्रेथुः। इदं कित्त्वं पितामपीति सुधाकरमते। श्रेथिथ। अस्मिन्नपि पक्षे णलि। शश्राथ। उत्तमे तु शश्राथ शश्रथेति माधवः। तत्र मूलं मृग्यम्। १॥ मन्थ विलोडने। २॥ श्रन्थ ३ ग्रन्थ ४ सन्दर्भे। अर्थभेदात् श्रन्थेः पुनः पाठः। रूपं तूक्तम्। कुन्थ ५ संश्लेषणे। संक्लेशे इत्येके। कुथ्नाति। चुकुन्थ॥ कुथेति दुर्गः। चुकोथ। मृद क्षोदे। मृद्नाति। ममर्द।६॥ मृड च। अयं सुखेपि। इत्त्वम्। मृड्णाति। ७॥ गुध रोषे। गुध्नाति। ८॥ कुष निष्कर्षे। कुष्णाति। कोषिता॥

स्वाभावे सत्येव दीर्घनिर्देश उक्तपरिभाषायां ज्ञापकः सति तु ह्रस्वे पुनरङ्गकार्यं प्रवृत्तमेवेति न ज्ञापकः। तथा च ह्रस्वाभावसिद्धौ न किंचिद्बाधकमिति। किं च अङ्गवृत्तावविधिरित्येव परिभाषाशरीरं तच्चोक्तज्ञापकोत्थितम्। यदि तु भ्यसोऽभ्यम् इति सूत्रे भाष्ये परिनिष्ठितस्येत्येव पाठस्तर्हि स्वतन्त्रमेवेदं वचनं न तु ज्ञापकसिद्धमिति पक्षोपि युष्मदस्मच्छब्दगतमनोरमाग्रन्थादवगम्यते तस्मिंस्तु पक्षे दीर्घग्रहणसामर्थ्यं नोपक्षीणमिति सम्यगेवायं ग्रन्थ इति। केचित्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न ह्रस्व इति व्याख्येयमित्याहुः। बध्नातीति। अनिदितामिति नलोपः। अभान्त्सीदिति। वदव्रजेति वृद्धिः। भष्भावः। अबान्द्धामिति। झषस्तथोरिति तस्य धत्वम्। भ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

निरः कुषः । ७ । २ । ४६ ॥

निरः परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्कोषिता । निष्कोष्टा । निरकोषीत् । निरकुक्षत् । ९ ॥ क्षुभ सञ्चलने ॥

क्षुभ्नादिषु च । ८ । ४ । ३९ ॥

क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षोभिता । क्षुभाण । १० ॥ णभ ११ तुभ १२ हिंसायाम् । णभ्नाति । तुभ्नाति । नभते तोभते इति शपि । नभ्यति । तुभ्यतीति श्यनि । क्लिशू विबाधने । श्नादिति सुत्वनिषेधः । क्लिश्नाति । क्लेशिता । क्लेष्टा । अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् । १३ ॥ अश भोजने । अश्नाति । आश । १४ ॥ उध्रस् उञ्छे । उकार इत् । ध्रस्नाति । १५ ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके । उध्रसां चकार । इष आभीक्ष्ण्ये । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति । तीषसहेत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणं न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम् । इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध इति । * ॥ १६ ॥ विष विप्रयोगे ॥ विष्णाति । वेष्टा । १७ । प्रुष प्लुष स्नेहन-

---

रो भरीति वा लोपः । भञ्ज् संभक्तो । भक्तिर्भजनम् । श्रन्थ । कित्त्वपक्षे इति । श्रन्थिग्रन्थिदम्भीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरमित्युक्तत्वात् ॥

निरः कुषः ॥ स्वरतीति सूत्रादित्यनुवर्तते आर्द्धधातुकस्येडित्यधिक्रियत एव तदाह । वलादेरित्यादि । निरः किम् । कोषिता । कोषितुम् । निरकुक्षदिति । इडभावे क्सः ॥

सहिना साहचर्यादिति । यद्यपि षह षुह चक्यर्थे इति दि-

सेवनपूरणेषु ॥ प्रुष्णाति । १८ । प्लुष्णाति । १९ ॥ पुष पुष्टौ । पोषिता । २० ॥ मुष स्तेये ॥ मोषिता । २१ ॥ खच भूतप्रादुर्भावे ॥ भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्-ञाति । २२ ॥ वान्तोऽयमित्येके ॥

च्छ्वोः शूडनुनासिके च । ६ । १९ ॥

सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् श ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति । खौनाति । चखाव । खविता । शानचः परत्वादूठि कृते हलन्तत्वाभावान्न शानच् । खौनीहि । २३ ॥ हेठ च । ष्टुत्वम् । हेट्णाति । २४ ॥ ग्रह उपादाने । स्वरितेत् । ग्रहिज्या । गृह्णीते ॥

वादिरपि सहिरस्ति तथापि सहेति शपा निर्देशाद् भौवादिकेनैव सहिना साहचर्यमित्याहुः । श्यन्प्रत्ययादिति । बहुव्रीहिरयम् । श्यन्प्रत्ययवत इषेस्तकारे परत इड्विकल्पप्रतिषेध इति वार्तिकार्थः । तथा च दैवादिकाद्विकल्पो नेति फलितम् । एवं च तोषसहेत्यत्र 'इष्णातेरपि ग्रहणमिति बोध्यम् । पोषितेति । अनिट्केषु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेडिति भावः ॥

च्छ्वो शूडनु ॥ च्छ्वोरिति सतुक्कस्यानुकरणम् : चुत्वेन तकारस्थाने चकार इत्याह सतुक्कस्येति । एवं च सूत्रे छकारात् पूर्वः चकारो ज्ञेयः । सतुक्कस्य किम् । विच्छप्रच्छाभ्यां नङ्प्रत्यये छकारस्य शकारे कृते तुकोऽश्रवणं यथा स्यात् अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्या अस्मादेव सतुक्कग्रहणात् । तेनातिक्रान्तो भवकान्तमतिभवकानित्यादि सिद्धमित्याहुः । सूत्रस्थेन चशब्देन क्विझलोः क्ङितीत्यनुकृष्यतइत्याह क्वावित्यादि ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७ । २ । ३७ ॥
एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यात् न तु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु । जग्रहिथ । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत । १ ॥

॥ इति क्र्यादयः ॥ * ॥

—**—

॥ अथ चुरादयः ॥

चुर स्तेये ॥
सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥

ग्रहो लिटि दीर्घः ॥ एकाचः किम् । जाग्रहिता । जाग्रहिष्यति इत्यादौ यङ्लुकि माभूत् । विहितस्येति किम् । ग्राहितम् । न चात्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ग्रहेः परत्वं नेति वाच्यम् । दीर्घविधौ स्था निवत्त्वनिषेधात् । वैपादिकदीर्घविधावेवस्थानिवत्त्वनिषेधः इत्यभ्युपगमे तु विहितविशेषणं व्यर्थमेवेत्याहुः । प्रकृतस्येटो ग्रहणात् ग्राहिता ग्राहिष्यतइत्यादौ चिण्वदिटो न दीर्घः । ग्रहीषीष्टेति । वृत इत्यनुवृत्ते लिङीति दीर्घनिषेधो न प्रवर्तते । अग्रहीषातामिति । लुङा त्मनेपदद्विवचनम् ॥

इति क्र्यादयः ॥

—**—

सत्यापपाश ॥ एतस्योदाहरणानि अग्रे नामधातुषु स्फुटीभविष्यन्तीति नास्माभिरुपपाद्यन्ते । त्वचशब्दोऽकारान्तः । प्रपञ्चार्थमिति । सत्यापग्रहणं तु आपुगर्थमिति ज्ञेयम् । अन्ये

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धं तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे पुगन्तेति गुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिप्शबादि गुणायादेशौ । चोरयति ॥

णिचश्च । १ । ३ । ७५ ॥

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । णिश्रीति चङ् । णौचङीति ह्रस्वः । द्वित्वम् । हलादिः शेषः । दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् । अचूचुरत । १ ॥ चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यते इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञा-

त्वाहुः । सापेक्षेभ्योपि णिजर्थमेषामुपादाम् । अन्यथा रमणीयं घटं करोतीत्यादाविव रमणीयं रूपयतीत्यादावपि णिज् न स्यादिति ॥

अचूचुरदिति । अत्र प्राचा व्याख्याता सन्वल्लघुनीति सन्वद्भाव इत्युक्तं तद्भ्रमात् । सन्वद्भावविषये हि जायमानो दीर्घः सन्वद्भावं नापेक्षत इति । सामान्यापेक्षमिति । सर्वेपि चुरादयो विकल्पेन णिचं लभन्त इत्येतदर्थकमित्यर्थः । न चैवमाधृषाद्वेति व्यर्थमिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् । एवं चास्मिन् पक्षे आधृषीयाणामेवैच्छिको विकल्पः अन्येषां तु शिष्टप्रयोगाद्व्यवस्थित इत्यर्थः । जगाण । जगणतुरिति । वृत्तौ चकाण चकणतुरिति प्रचुरः पाठस्तस्मिंस्तु पाठे नास्त्येव प्रकृतार्थसिद्धिः । किं चित्तु णिजभावे गण-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

पक्षं सामान्यापेक्षमित्यर्थे के, अत एकहल् इत्यत्र वृत्तिकृता जगाण जगणतुरित्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे, अत एवाधृषादेत्यस्य न वैयर्थ्यम् । २ ॥ यत्रि सङ्कोचे । यन्त्रयति । यन्त्रेतिपठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति साधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रितत्रिमत्रिषु । ३ ॥ स्फुडि परिहासे ॥ स्फुण्डयति । इदित्करणात् । स्फुण्डति । ४ ॥ स्फुटीति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति । ५ ॥ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥ कुद्रि अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । ६ ॥ लड उपसेवायाम् । लाडयति । ७ ॥ मिदि स्नेहने ॥ मिन्दयति । मिन्दति । ८ । ओलडि उत्क्षेपणे । ओलण्डयति । ओलण्डति । ९ ॥ ओकार इदिदित्येके । लण्डयति । लण्डति । १०॥ उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति । ११ ॥ जल अपवारणे । १२ ॥ लज इत्येके । १३ ॥ पीड अवगाहने ॥ पीडयति ॥

यामासेत्यादिरूपाभावेपि गणधातोरदन्तत्वाद्गणामासेत्यामाभवितव्यमिति जगाणेत्यादिपाठश्चिन्त्य इत्याहुः । न वैयर्थ्यमिति । वैयर्थ्यशङ्कापि नैत्ययमेव पक्षो युक्त इति भावः । न च पूर्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे जगाण जगणतुरिति वृत्तिप्रयोगः कथं संगच्छतामिति शङ्क्यम् । भ्वादेराकृतिगणत्वात् तत्रत्यधातोस्तद्रूपसिद्धेः । तच्चिन्त्यमिति । यत्रितत्रिमन्त्र्यादिषु इकारो व्यर्थ एव न तु ज्ञापनार्थः । तेषां संयोगान्तत्वात् यन्त्रतन्त्रमन्त्र इति नकारे पठितेप्यनिदितामिति लोपो न लभ्यते नकारस्यानुपधात्वात् चिन्त्यादित्यत्र तु चिन्तस्मृत्यामिति नकारोपधपाठे नलोपः स्यादेवेतितद्वारणाय क्रियमाण इकारस्तु ज्ञापक इति भावः । लड स्नेहपूर्विका सेवोपसेवा । लाडयति पुत्रम् । लडयोरभेदाल्लालयति । ओका-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ३ ॥

एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ । अपीपिडत् । अपिपीडत् । १४ ॥ नट अवस्यन्दने ॥ अवस्यन्दनं नाट्यम् । १५ ॥ श्रथ प्रयत्ने । प्रस्थाने इत्येके । १६ ॥ बध संयमने । बाधयति । बन्धेति चान्द्रः । १७ ॥ पॄ पूरणे ॥ पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गं तद्धि सेट्कत्वाय । एवं पृणातिपिपर्तिभ्यां परितेत्यादिसिद्धावपि परत इत्यादि सिद्धिः फलम् । १ ॥ ऊर्ज बलप्राणनयोः । १९ ॥ पक्ष परिग्रहे । २० ॥ वर्ण २१ चूर्ण २२ प्रेरणे ॥ वर्ण वर्णन इत्येके । प्रथ प्रख्याने । प्रथयति । नान्ये मितोऽहेताविति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्त्वम् ॥

र इदित्येकइति । ओदित्करणमोदितश्चेति धातोरव्यवहितस्य निष्ठातकारस्य नत्वार्थमिति तद्बलान्नेडित्येके ।लड्गः। ओदिद्बलादिड्व्यवधानेपि नत्वमित्यन्ये। लडिडनः। पीड अवगाहने ॥

भ्राजभासेति ह्रस्वपक्षे सन्वद्भावविषयत्वाद्दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः । ह्रस्वाभावपक्षे तु न दीर्घ इत्याह । अपीपिडदित्यादि । पॄ पूरणे । दीर्घोच्चारणमित्यादि । पारयतीत्यादिरूपाणि ह्रस्वोच्चारणेपि सिध्यन्तीति परतीत्याद्यर्थं दीर्घोच्चारणमित्यर्थः । अत्र वदन्ति । धातुपाठकृता पाणिनिना विशिष्यैव उदात्ता अनुदात्ता श्च पठिताः । न हि ऋकारान्ताः सेट्काः । इति । तेन परिभाषितं येनेत्थं तस्याशयः कल्प्येत। कविकल्पद्रुमे त्वस्य नित्यण्यन्तत्वमुक्तमिति । एवं चास्मिन् पक्षे दीर्घोच्चारणं व्यर्थमिति फलितम् । अन्ये तु दीर्घोच्चारणं परिता परीतेत्यादौ वृतो वेति इटो दीर्घविकल्पार्थम्। तत-

अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् । ७ । ४ । ९५ ॥
एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ । इत्वापवादः । अपप्रथत् । २३ ॥ पृथ प्रक्षेपे ॥

उर्ऋत् । ७ । ४ । ७ ॥
उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे णौ । इररारामपवादः । अपीपृथत् । अपपर्थत् । २४ ॥ पथ इत्येके । पाथयति । २५ ॥ षम्ब सम्बन्धने । सम्बयति । अससम्बत् । २६ । शम्ब च ॥ अशशम्बत् । २७ ॥ साम्ब इत्येके । २८ भक्ष अदने । २९ कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः । पूरण इत्येके कुट्टयति । ३० ॥ पुट्ट ३१ चुट्ट ३२ अल्पीभावे । अट्ट ३३ षुट्ट अनादरे । अट्टयति । अयं दोपधः । ष्टुत्वस्यासिद्धत्वान्न न्द्रा इति निषेधः । आट्टिटत् । ३४ ॥ लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति । लुण्ठतीति लुठि स्तेये इति भौवादिकस्य । ३५ ॥ शठ ३६ श्वठ ३७ असंस्कारगत्योः ॥ श्वठि इत्येके । ३८ ॥ तुजि ३९ पिजि ४० हिंसाबलादाननिकेतनेषु ॥ तुञ्जयति

स्य णिज्विकल्पः सिद्ध एवेति परतोऽन्यादिरूपमाहुः । ऊर्ज्जं । ऊर्ज्जयति । बलवान् भवति । जीवति वेत्यर्थः ॥
उर्ऋत् ॥ जिघ्रतेर्वेत्यतो वेति वर्तते । इररारामिति । ऋकारोपधे उपधायाश्चेत्यचोऽन्तादित्यादौ इर् प्राप्तः अमीमृजदित्यत्र मृजेर्वृद्धिरार् प्राप्तः इतरेषाम् ऋदुपधानां गुणेन अपीपृथदित्यादावरू इति विवेकः । नन्विह उरित्यनूद्यमानः सवर्णान् गृह्णाति ऋदिति विधीयमानस्तु न गृह्णाति तथा च अचीक्लृपदित्यत्र उर्ऋदित्यनेन ऋवर्णे सति अचीक्लृपदिति प्रसज्येतेति चेत् मैवम् । लत्वस्यासिद्धत्वेन प्रथममुर्ऋदित्यस्य प्रवृत्तौ पश्चात् क्लृपो रो ल इत्यनेन ऋकारैक-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

पिञ्जयति । इदित्करणात् । तुञ्जति । पिञ्जति । तुज ४१ पिजीति ४२ केचित् । लजि ४३ लुजि ४४ इत्येके । पिस गतौ । पेसयति । पेसतीति तु भ्वादि गतम् । ४५ ॥ षान्त्व सामप्रयोगे । ४६ श्वल्क ४७ वल्क परिभाषणे । ४८ ॥ ष्णिह ४९ स्नेहने । स्फिट इत्येके । ५० ॥ स्मिट अनादरे । अषोपदेशत्वान्न षः । असिस्मिटत् । ५१ । ष्मिङ् अनादर-इत्येके । ङित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वाण्णिजन्तात्तङ् । स्माययते । ५२ ॥ श्लिष श्लेषणे । ५३ ॥ पथि गतौ । पन्थयति । पन्थति । ५४ ॥ पिच्छ कुट्टने । ५५ ॥ छदि सम्वरणे । छन्दयति । छन्दति । ५६ ॥ श्रण दाने । प्रायेणायं विपूर्वः । विश्राणयति । ५७ ॥ तड आघाते ॥ ताडयति । ५८ ॥ खड ५९ खडि ६० कडि ६१ भेदने ॥ खाडयति । खण्डयति । कण्डयति । कुडि रक्षणे । ६२ ॥ गुडि ६३ वेष्टने । रक्ष ६४ इत्येके ॥ कुठि ६५ इत्यन्ये । अवकुण्ठय-

देशस्य लृकारैकदेशविधानादिष्टसिद्धिः । न च चलीक्लृप्यतइत्यादौ रीगागमादिलत्वार्थं कृपो रो ल इत्यस्यावश्यकत्वेपि क्लृपूधातुः कल्पू सामर्थ्य इत्येव पठ्यताम् एवं हि प्रक्रियालाघवं लभ्यते ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इति व्याख्यानक्लेशोपि न भवतीति वाच्यम् । अचीक्लृपदित्यत्र उर्ऋदित्यस्य प्रवृत्तावनिष्टरूपप्रसङ्गात् । कृपो रो ल इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इत्यभ्युपगमे तु उक्तव्याख्यानक्लेशध्रौव्यात् । इदं च कैयटरीत्योक्तम् । नत्विदं चोद्यक्षमम् । ऋत उदित्यनेन तपरकरणेन लृवर्णग्राहकत्वे रूपसिद्धेः स्पष्टत्वात् । अयं टोपध इति । टोपधत्वे त्वाट्टिटदिति स्यादिति भावः । शठ श्वठ । शाठयति । असंस्कृतो भवति गच्छति वेत्यर्थः । स्माययतइति । षात्वं तु नेह भवति । नित्यं स्मयतेरिति निर्देशेन स्मिङ् ई-

ति । अवकुण्ठति । गुठि इत्यपरे ॥ खुडि खण्डने । ६६ ॥
वटि ६७ विभाजने । वडि ६८ इत्येके ॥ मडि भूषायां ह-
र्षे च । ६९ ॥ भडि कल्याणे । ७० ॥ छर्द वमने । ७१ ॥
पुस्त ७२ बुस्त ७२ आदरानादरयोः । चुद सञ्चोदने । ७४॥
नक्क ७५ धक्क ७६ नाशने ॥ णोपदेशलक्षणपर्युदस्तोयम् ।
प्रनक्कयति । चक्क ७८ चुक्क व्यथने ॥ क्षल शौचकर्मणि । ७९
तल प्रतिष्ठायाम् । ८० ॥ तुल उन्माने । तोलयति । अतूतु-
लत् । कथं तुलयति तुलना इत्यादि । अतुलोपमाभ्या-
मिति निपातनादङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् ।
८१ ॥ दुल उत्क्षेपे । ८२ ॥ पुल महत्त्वे । ८३ ॥ चुल
समुच्छ्राये । ८४ ॥ मूल रोहणे । ८५ ॥ कल ८३ विल ८७
क्षेपे ॥ बिल भेदने । ८८ ॥ तिल स्नेहने । ८९ ॥ चल
भृतौ । ९० ॥ पाल रक्षणे । ९१ ॥ लूष हिंसायाम् । ९२॥

षद्वसनइति भौवादिकादेव हेतुमण्णौ तद्विधानात् । अण दाने ।
विश्राणनं वितरणनम् । चुद संचोदने । ण्यासश्रन्थ इति युचि
चोदना । वज मार्गे । वाजयति मार्गयति । के चित्तु मार्गेति
न धात्वन्तरं किं तु वजेत्येक एव धातुर्मार्गसंस्कारे गतौ चे-
ति व्याचख्युः । ज्ञप मिच्च । चाङ्गतावित्येके । ज्ञपधातुर्णिचं
लभते मित्संज्ञकश्चेत्यन्ये । ज्ञाने ज्ञापने चेति । प्रतिपद्ज्ञप्तिचे-
तनाः । प्रच्छ ज्ञीप्सायामित्यत्र ज्ञाने । श्लाघन्हुङ्सूत्रे ज्ञीप्स-
मानो बोधयितुमिष्यमाण इति व्याख्यया ज्ञापने च प्रयोग-
दर्शनादिति भावः । वेष्टनमिति । परिवेषस्तु परिधिरित्यमरः ।
न त्वित्यादि । अयं भावः । घटादौ यमोपरिवेषणे इति पठितं
तच्च परिवेषणमिति हेतुमण्ण्यन्तस्य रूपम् । हेतुमण्ण्यन्तस्य हि
भोजना वेष्टना चार्थः । तथा च परिवेषणइत्यनेन भोजनातो वे-
ष्टनातश्चान्यत्र मित्त्वनिषेधेपि तयोरर्थयोस्त्वमन्तत्वादेव मि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

शुल्ब माने। ९३ ॥ शूर्प च। ९४ ॥ चुट छेदने। ९५ ॥ मुट सञ्चूर्णने। ९६ ॥ पडि ९७ पसि ९८ नाशने ॥ पण्डयति। पण्डति। पंसयति। पंसति ॥ व्रज ९९ मार्गसंस्कारगत्योः। १०० ॥ शुल्क अतिस्पर्शने। १०१ ॥ चपि गत्याम्। चम्पयति। चम्पति।१०२॥ क्षपि क्षान्त्याम्। क्षम्पयति। क्षम्पति। १०३ ॥ छजि कृच्छ्रजीवने। १०४ ॥ श्वर्त गत्याम्। १०५ ॥ श्वभ्र च। १०७ ॥ ज्ञप मिच्च ॥ अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते। १०७॥

मितां ह्रस्वः। ६। ४। ९२ ॥

मितामुपधाया ह्रस्वः स्याणौ परे। ज्ञपयति। १०८ ॥ यम च परिवेषणे। चान्मित्। परिवेषणमिह वेष्टनम्। न तु भोजना नापि वेष्टना। यमयति चन्द्रम्। परिवेष्टितइत्यर्थः। १०९ ॥ चह परिकल्कने ॥ चहयति। अचीचहत्-कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न। अचचहत्। ११० ॥ चप इत्येके। चपयति। १११ ॥ रह त्यागइत्येके ॥ अरीरहत्। ११२ ॥ कथादेस्तु। अररहत्। बल प्राणने ॥ बलयति। ११३ ॥ चिञ् चयने ॥

ह्रस्वसिद्धेरिति। यद्यपि घटादौ यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्नेति व्याख्यातं तथाप्यत्रत्यग्रन्थानुगुण्येनोपलक्षणतया तथाव्याख्येयमित्याहुः। एवेदं बोध्यम्। घटादौ यमोऽपरिवेषणे इत्यत्र परिपूर्वकस्य विषेर्णिजन्तस्य ल्युटि रूपं यम च परिवेषणे इत्यत्र तु केवलस्यैव ल्युटि रूपं न तु णिजन्तस्य। तथा च भोजनावद्वेष्टनाया अपि परिवेषणशब्दार्थत्वादुभयत्राप्यमन्तत्वेनैव मित्त्वं सिध्यति। वेष्टने तु अपरिवेषणादित्यनेन प-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

चिस्फुरोर्णौ । ६ । १ । ५४ ॥
आत्वं वा स्यात् ॥

अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग् णौ । ७ । ३ । ३६ ॥
चपयति । चययति । जित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः । चयते । प्रणिचपयति । प्रनिचययति । नान्ये मितोऽहेतौ । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वं न । ११४ ॥ घट्ट चलने । ११५ ॥ मुस्त सङ्घाते । ११६ ॥ खट्ट सम्वरणे । ११७ ॥ षट्ट ११८ स्फिट्ट ११९ चुबि हिंसायाम् । १२० ॥ पूल सङ्घाते । १२१ ॥ पूर्ण इत्येके । पुणेत्यन्ये । १२२ ॥

मन्तत्वप्रयुक्तमित्त्वस्य निषेधेऽपि यम च परिवेषणे इत्यनेन मित्त्वं सिध्यतीति दिक् ॥

चिस्फुरोर्णौ ॥ आदेच उपदेशे इत्यत आदित्यनुवर्तते विभाषा लीयतेरित्यतो विभाषाग्रहणं च तदाह । आत्वं वा स्यादिति ॥

अर्तिह्री ॥ परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ पुक् पश्चाद् गुणः । अर्पयति । ह्रेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति । चपयतीति । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते । आतोनुपसर्गे इति कबाधनाय ह्वावामश्चेत्यारम्भादिति भावः । ज्ञपादिभ्य इति । मुख्यमते पञ्च ज्ञपादयः । मतान्तरे तु सप्त । पूर्ण इत्येके पुणेत्यन्ये इति । ईदृशेषु पाठशुद्धिर्निर्णेतुमशक्या । अत एव क्षीरस्वामिनोक्तम् । पाठेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहतः । न विद्मः किं जहीमोऽत्र किमुपादद्महे वयमिति । पूल पूर्णादिषु पाठे भ्रंशः वजधातोर्मार्गसंस्कारोर्थं उत संस्कार एवेत्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

पुंस अभिवर्धने । १२३ ॥ टकि बन्धने । टङ्कयति । टङ्कति । १२४ ॥ धूस कान्तिकरणे ॥ धूसयति । दन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यपरे । १२५ ॥ कीट वर्णे । चूर्ण सङ्कोचने । १२७ ॥ पूज पूजायाम् । १२८ ॥ अर्क स्तवने ॥ तपन इत्येके । १२९ ॥ शुठ आलस्ये । १३० ॥ शुठि शोषणे ॥ शुण्ठयति । शुण्ठति । १३१ ॥ जुड प्रेरणे । १३२ ॥ गज १३३ मार्ज शब्दार्थौ ॥ गाजयति । मार्जयति । १३४ ॥ मर्च च ॥ मर्चयति । १३५ ॥ घृ प्रस्रवणे । स्रावण इत्येके । १३६ ॥ पचि विस्तारवचने । पञ्चयति । पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य अपि गतम् । १३७ ॥ तिज निशाने ॥ तेजयति । १३८ ॥ कृत संशब्दने ॥

उपधायाश्च । ७ । १ । १०१ ॥

धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात् । रपरत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः । कीर्तयति । उकीर्तत् । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् । १३९ ॥ वर्ध छेदनपूरणयोः । १४० ॥ कुबि आच्छाद-

र्थे भ्रंशः । आगमभ्रंशात् शास्त्रभ्रंशात् । चूर्ण संकोचने । प्रेरणे पठितस्य पुनः पाठोऽर्थभेदकृतः । मर्च चेति । क्वचिद्धातुपाठेऽस्यादृष्टत्वेपि नायमप्रामाणिक इति मन्तव्यं मिदचोन्त्यात् पर इति सूत्रे कैयटेनास्योपन्यस्तत्वात् । मर्त्तौ मर्तम् । मर्चयति हयेनेति प्रयोगदर्शनाच्च ॥

उपधायाश्च ॥ ऋत इद्धातोरिति वर्तते तदाह । धातोरुपधाया इति । ननु ऋत इद्धातोरिति सूत्रे धातोर्ऋत इति वैयधिकरण्येन व्याख्याने सिद्धमिष्टमिति किमनेन सूत्रेणेति चेत् मैवम् । तथा हि सति ऋकारीयतीत्यत्रापि इत्वप्रसङ्गात् । अर्दनइत्येकइति । अत्र वदन्ति । अर्दने लुबितुबी भ्वा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ने । १४१ ॥ कुम्बयति ॥ कुभि इत्येके । १४२ ॥ लुबि
१४३ तुबि अदर्शने । अर्दने इत्येके । १४४ ॥ ह्लप
१४५ व्यक्तायां वाचि ॥ क्लृपेत्येके । १४६ ॥ चुटि छेदने
१४७ ॥ इल प्रेरणे ॥ ऐलिलत् । १४८ ॥ म्रक्ष म्लेच्छने ।
१४९ ॥ म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । १५० ॥ ब्रूस १५१
बर्ह हिंसायाम् । १५२ ॥ केचिदिह गर्ज १५३ गर्द
१५४ शब्दे ॥ गर्ध १५५ अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति ।
गुर्द १५६ पुर्व १५७ निकेतने ॥ जसि रक्षणे । मोक्षण इति
केचित् । जंसयति । जंसति । १५८ ॥ ईड स्तुतौ १५९ ॥
जसु हिंसायाम् । १६० ॥ पिडि सङ्घाते । १६१ ॥ रुष
रोषे । २६२ ॥ रुट इत्येके । १६३ ॥ डिप क्षेपे । १६४ ॥
ष्टुप समुच्छ्राये । १६५ ॥

दौ पठितौ तयोरत्र पाठो वृथा भ्वादित्वादेव लुम्बति तुम्बतीत्यादिरूपसिद्धेः । अदर्शने त्वर्थेऽर्थभेदात् भ्वादिपाठः सार्थक इत्यर्दनार्थत्वं चौरादिकयोरयुक्तमित्यस्वरसादेक इत्युक्तमिति । म्रक्ष म्लेच्छने । म्रक्षणेऽप्ययम् । तच्च तैलादिनाऽभ्यञ्जनम् । म्रक्षयति । अमम्रक्षत् । गुर्द पूर्व निकेतने । गूर्दयति पूर्वयति । के चित्तु पूर्वनिकेतने इति पठित्वा गुर्दधातुः पूर्वनिवासे वर्तते इति व्याचक्षते । जसु हिंसायाम् । त्क्त्वायामि ड्विकल्पार्थमुदित्करणमिति तत्सामर्थ्यादस्य णिजनित्यः । जासयति । जसति । जसित्वा । जस्त्वा । जस्तम् । चित । संचेतनं मूर्छाद्यवस्थानिवृत्त्युत्तरकालिकं ज्ञानम् । दशतीति । इह दंशसञ्जेति नलोपमाशङ्क्य । सञ्जिसाहचर्यादिति । स्पश । स्पाशयते । अत् स्मृदृत्वरेत्यादिनाऽभ्यासस्य अत्वम् इत्यपवादः । अपस्पशत् तर्ज भर्त्स तर्जने । भर्त्सयते । तर्जयन्निवसे केतुभिरिति प्रयोगस्तु णिजन्तादस्माच्चौरादिकात् तर्जतेर्वा हे-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

आकुस्मादात्मनेपदिनः ॥ कुस्म नाम्नोवेति वक्ष्यते तमभिव्याप्येत्यर्थः । अकर्तृगामित्वार्थमिदम् ॥ चित सञ्चेतने । चेतयते । अचीचितत् । १ ॥ दशि दंशने ॥ दंशयते । अददंशत । इदित्त्वाण्णिजभावे । दंशति । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपि सञ्जिसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् । २ । दसि ३ दर्शनदंशनयोः । दंसयते । दंसति । दषित्यप्येके । ४ । डप ५ डिप सङ्घाते । ६ । तत्रि कुटुम्बधारणे ॥ तन्त्रयते । ७ ॥ चान्द्रा धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति । ८ ॥ मत्रि गुप्तपरिभाषणे । ९ ॥ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः । १० ॥ तर्ज ११ भर्त्स तर्जने । १२ ॥ बस्त १३ गन्ध अर्दने । बस्तयते । गन्धयते । १४ । विष्क १५ हिंसायाम् ॥ हिष्केत्येके । १६ ॥ निष्क परिमाणे । १७ ॥ लल ईप्सायाम् । १८ ॥ कूण संकोचे । १९ ॥ तूण पूरणे । २० ॥ भ्रूण आशाविशङ्कयोः ॥ २१ ॥ शठ श्लाघायाम् । २२ । यक्ष पूजायाम् । २३ । स्यम वितर्के । २४ । गूर उद्यमने । २५ । शम २६ लक्ष २७ पा-

तुमर्हसिचि बोध्यः । भ्रूण । भ्रूणयते । भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे इत्यमरः । गूर उद्यमने । दीर्घोपधोयम् । गूरयते । ह्रस्वोपधस्तु दिवादौ तुदादौ चेति मनोरमायां स्थितम् । यद्यपि तुदादौ गुरी उद्यमने इति पाठाद्ध्रस्वोपध एव तथापि दिवादौ धूरी गूरी हिंसागत्योरिति पाठान्नास्ति ह्रस्वोपध इति नव्याः । शम लक्ष । ननु निशामय तदुत्पत्तिमित्यत्र शामय इत्येतत् शमु उपशमइत्यस्माण्णिचि रूपं चेद् अमन्तत्वान्मित्त्वे सति ह्रस्वेन भाव्यमित्याशङ्क्य कथमनेन सिद्धमिति वदन्ति । आकुस्मीयत्वात्तङि निशामयस्वेति रूपस्य सर्वसंमतत्वादिति चेद् अत्राहुः । स्वार्थण्यन्तादस्माद्धेतुमण्णिचि निशामयेति रूपम् ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लोचने ॥ नान्ये मित इति मित्त्वनिषेधः । शामयते । कुत्स अवक्षेपणे । २८ । त्रुट छेदने । २९ ॥ कुट कुत्स्ने । ३० ॥ गल स्रवणे । ३१ । भल आभण्डने । ३२ ॥ कूट आप्रदाने । अवसादनइत्येके । ३३ । कुट्ट प्रतापने । ३४ ॥ वञ्चु प्रलम्भने । ३५ ॥ वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिसंबन्धश्च । वर्षयते । ३६ ॥ मद तृप्तियोगे । मदयते । ३७ ॥ दिवु परिकूजने । ३८ ॥ गृ विज्ञाने । गारयते । ३९ ॥ विद चेतनाख्याननिवासेषु ॥ वेदयते । ४० ॥

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ।
विन्दते विन्दति प्राप्तौ, श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात् ॥

मान स्तम्भे ॥ मानयते । ४१ ॥ यु जुगुप्सायाम् । यावयते । ४२ ॥ कुस्म नाम्नो वा ॥ कुस्मेति धातुः कुत्सितस्मयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत । ४३ । अथवा कुस्मेतिप्रातिपदिकं ततो धात्वर्थे णिच् ॥ इत्याकुस्मीयाः ॥

न चार्थासंगतिः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते इति सिद्धान्तादिति । कुत्स अवक्षेपणे । यूनश्च कुत्सायामिति निर्देशादङ् । कुत्सा । ण्यासश्रन्थेति युच् । कुत्सना । भल । आभण्डनं निरूपणमित्याहुः । वञ्चु प्रलम्भने । ल्युटि । वञ्चनम् । उदित्करणस्य क्त्वायामिड्विकल्पार्थत्वाण्णिजनित्यः । वञ्चयति । वञ्चति । वंचित्वा वञ्चित्वा । वक्त्वा । वञ्चिलुञ्च्यृतश्चेति सेटः क्त्वः कित्त्वविकल्पनात् पाक्षिको नलोपः, इडभावे तु नित्यम् । निष्ठायां तु वक्तम् । यस्य विभाषेति इण्णिषेधः । नाम्नो वेति वा शब्दं व्याचष्टे । अथवेति । प्रातिपदिकमिति । अन्येष्वपि दृश्यतइति सूत्रे अन्यभ्योपीति वक्ष्यमाणत्वात्कुपूर्वात् स्मयतेर्डप्रत्यये टिलोपे कुगतीति समासे च निष्पन्नमि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

चर्च अध्ययने । १ ॥ बुक्क भाषणे । २ ॥ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । चाद्भाषणे । प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमविष्करोतीत्यर्थः । अनुपसर्गाच्च । आविष्कारे इत्येव । शब्दयति । ३ ॥ कण निमीलने । काणयति । णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः काण्यादीनां वेति विकल्प्यते । अचीकणत् । अचकाणत् । ४ ॥ जभि नाशने । जम्भयति । जम्भति । ५ ॥ षूद क्षरणे । सूदयति । असूषुदत् । ६ ॥ जसु ताडने । जासयति । ७ ॥ पश बन्धने । पाशयति । ८ ॥ अम रोगे । आमयति । नान्ये मित इति निषेधः । अम गत्यादौ अपि गतः । तस्माद्धेतुमण्णौ न कम्यमिचमामिति निषेधः । आमयति । ९ ॥ चट १० स्फुट ११ भेदने । विकासे शशपोः । स्फुटति स्फोटते इत्युक्तम् । घट सङ्घाते ॥ घाटयति । १२ ॥ हन्त्यर्थाश्च ॥ नवगणोक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्त इत्यर्थः ॥ दिवु मर्दने ॥ उदित्त्वाद्दिवतीत्यपि । १३ । अर्ज प्रतियत्ने ॥ अयमर्थान्तरेऽपि । इत्यमर्जयति । १४ घुषिर विशब्दने ॥ घुषिरविशब्दन इति-

त्यर्थः । यद्यपि कुपूर्वस्य स्मिङो लडादिषु कुस्मयते इत्यादि सिद्धं तथापि प्रकुस्मयते इत्यादि न सिध्येदुपसर्गस्य धातुना व्यवधानायोगात् । कुस्मयां चक्रे इत्याद्यर्थमपि कुस्मेति पाठोऽर्थवान् ॥ इत्याकुस्मीयाः ॥

चर्च । सर्वोऽपि चुरादिर्णिच् पाक्षिक इति पक्षे गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः । चर्चा । कण निमीलने । एकनेत्रनिमीलन एवायं शब्दस्वभावात् । काणः । काण्यादीनामिति । एते हेतुमण्ण्यन्तेषु वक्ष्यन्ते । हन्त्यर्थाश्च । तेन घातयति हन्तीत्येतौ समानार्थौ । अर्ज । प्रतियत्नो गुणाधानम् । अर्जयतीति । संगृह्णातीत्यर्थः । घुषिर अविशब्दनं प्रति-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सूत्रेऽविशब्दन इतिनिषेधाल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच्। घोषति। इरित्त्वादङ्वा । अघुषत् । अघोषीत् । ण्यन्तस्य तु अजूघुषत् । १५ ॥ आङः क्रन्द सातत्ये । भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वाना-द्यर्थ उक्तः । स एवाङ्पूर्वो णिचं लभते सातत्ये । आक्रन्दय-ति । अन्ये तु आङ् पूर्वोघुषिः क्रन्दसातत्ये इत्याहुः । आघो-षयति । १६ । लस शिल्पयोगे । १७ । तसि भूष अलङ्करणे ॥ अवतंसति । १८ । भूषयति । १९ ॥ अर्हं पूजायाम् । २० ॥ ज्ञा नियोगे । आज्ञापयति । २१ ॥ भज विश्राणने । २२ ॥ शृधु प्रहसने । अशशर्धत् । अशीशृधत् । २३ ॥ यत निकारोप-स्कारयोः । २४ ॥ रक २५ लग २६ आस्वादने ॥ रघ इत्येके । २७ ॥ रगइत्यन्ये । २८ ॥ अञ्चू विशेषणे । अञ्चयति । उ-दित्त्वमिड्विकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् । २९ ॥ लिगि चित्री-करणे । लिङ्गयति । लिङ्गति । ३० ॥ मुद संसर्गे । मोद-यति सक्तून् घृतेन । ३१ ॥ त्रस धारणे इत्येके । वारणे इ-

त्यानम् । निषेधाल्लिङ्गादिति । घुषिरविशब्दनइति सूत्रेण अ-विशब्दने निष्ठाया इण्णिषिध्यते विशब्दनार्थादेतस्मादनन्तरा निष्ठा नास्त्येव णिचा व्यवधानात् । अतो घुषिरविशब्दनइ-ति भौवादिकादेव निष्ठाया इण्णिषेधो भवेदिति किं विशब्द-नप्रतिषेधेन । ततश्चानेनैव विशब्दनप्रतिषेधेनानित्योऽस्य णिजिति ज्ञाप्यते इति भावः । इरित्करणादपि णिज्विकल्पः सिध्यती-ति केचित् । शिल्पयोगइति । क्रियाकौशलं शिल्पम् । यत निकारोपस्कारयोः । यत्नो वा प्रैषो वा निकारः । निराकारोप-स्कारयोरिति पाठान्तरम् । क्रियानिघण्टौ च यत्नं प्रैषे नि-राकारे पातयेदप्युपस्कृतौ निसोयं धान्यधनयोः प्रतिदाने इ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्यन्ये । ३२ ॥ उध्रस ३३ उञ्छे । उकारो धात्ववयव इत्येके । नेत्यन्ये । ध्रासयति । उध्रासयति । ३४ ॥ मुच प्रमोचने च । ३५ ॥ वस स्नेहच्छेदापहरणेषु । ३६ ॥ चर संशये । ३७ ॥ च्यु ३८ सहने चेत्येके । च्यावयति । च्युसेत्येके । च्योसयति । ३९ ॥ भुवो ऽवकल्कने । अवकल्पनं मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति । ४० ॥ कृपेश्च । कल्पयति । ४१ आस्वदः सकर्मकात् ॥ स्वदिमभिव्याप्य सकर्मकेभ्य एव णिच् ॥ ग्रस ग्रहणे । ग्रासयति फलम् । १ ॥ पुष धारणे ॥ पोषयत्याभरणम् । २ ॥ दल विदारणे ॥ दालयति । ३ ॥ पट ४ पुट ५ लुट ६ तुजि ७ मिजि ८ पिजि ९ लुजि १० भजि ११ लघि १२ त्रसि १३ पिसि १४ कुसि १५ दशि

त्युक्तम् । अस्यार्थः । यताद्यर्थेषु चतुर्षु यतधातुं प्रयुञ्जीत । निसः परभागे चेत् प्रयुज्यते तदाऽयं धान्यधनयोः प्रतिदाने वर्ततइति । ऋणं निर्यातयति । प्रतिददातीत्यर्थः । अत्तु विशेषणे । विशेषणं व्यावर्तनम् । भुवोऽवकल्कने । भूधातोर्णिच् स्यात् । भावयतीति । मिश्रीकरोति चिन्तयति वेत्यर्थः । कृपेश्च । कृपेर्णिच् स्यात् अवल्कने । आस्वदः । अभिव्याप्येति । आकुस्मादिति पूर्वत्र आधृषाद्वागर्वादिति परत्र च आङोऽभिविध्यर्थतायाः सर्वसंमतत्वेन तन्मध्यपतितेऽत्रापि तथैव व्याख्यानमुचितमिति भावः । अन्ये त्वाङ्पूर्वकात् स्वदः सकर्मकाण्णिजिति व्याचख्युः । आस्वदीयेषु धातवः सर्वे सकर्मकाः । घाटयतीति । अयं चुरादावेव संघाते गतः पुनः पाठस्तु अर्थभेदात् । स्वादः इत्येकइति । अस्मिन् मते पूर्वत्राप्यास्वादः सकर्मकादिति पाठ्यम् । ननु दीर्घपाठो व्यर्थः । ह्रस्वपाठेऽप्युपधावृद्ध्या स्वादयतीति रूपाणां तुल्यत्वादत आह । दीर्घस्य

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

१६ कुशि १७ घट १८ घटि १९ वृहि २० बर्ह २१ बल्ह
२२ गुप २३ धूप २४ विच्छ २५ चीव २६ पुथ २७ लोकृ
२८ लोचृ २९ णद ३० कुप ३१ तर्क ३२ वृतु ३३ वृधुभाषार्थाः । पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति । तुञ्जति । एवं परेषाम् । घाटयति । घण्टयति ॥

नाग्लोपिशास्वृदिताम् । ७ । ४ । २ ॥

णिच्यग्लोपिनः शास्तेर्ऋदितां च उपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्परे णौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति उदित्त्वान्नर्तति । वर्धति । रुठ ३४ लजि ३६ अजि ३७ दसि ३८ भृशि ३९ रुशि ४० रुसि ४१ शीक ४२ नट ४३ पुटि ४४ जिवि ४५ रघि ४६ लघि ४७ अहि ४८ रहि ४९ महि ५० च । लडि ५१ तड ५२ नल ५३ च ॥ पूरी आप्यायने । ईदित्वं निष्ठायामिण्निषेधाय । अत एव णिज्वा । पूरयति । पूरति । ५४ ॥ रुज हिंसायाम् । ५५॥ ष्वद ५६ आस्वादने ॥ स्वाद इत्येके ॥ असिष्वदत् । दीर्घस्य त्वषोपदेशत्वात् । असिस्वदत् । ५७ ॥

ष्वति । सः स्विदिस्वदिसहीनां चेति सूत्रेण अभ्यासेणः परस्य सस्य सकारो न तु षत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात् सन्नन्तेपि सिस्वादयिषतीत्यादि रूपं तुल्यमेवेत्यभिप्रेत्याह । असिस्वददिति ॥ इत्याखदीयाः । आधृषाद्वा । व्याख्यानाद् योग्यताबलाद्वा णिजिति संबध्यते । आधीचोदिति । णिजभावपक्षे अनिट्कोयमिति भावः । ली द्रवीकरणे । लिनातिलीयत्योर्यका निर्देश इति भाष्यकारोक्तत्वाद् विभाषा लीयतेरित्यात्वमिह न प्रवर्तते इति ध्वनयति । लेतेति । वरीतेति । वृतो वेति वा दीर्घः लिङि वूर्यात् ·आत्मनेपदे तु वृषीष्ट । लिङ्सिचोरात्मनेपदे·

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

आ धृषाद्वा । इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो धृषधातुमभिव्याप्य । युज पृच संयमने । योजयति । योजति । अयोजीत् । १ ॥ पर्चयति । पर्चति । पर्चिता । अपर्चीत् । २ ॥ अर्च पूजायाम् । ३ ॥ षह मर्षणे ॥ साहयति । स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् । ४ ॥ ईर क्षेपे । ५ ॥ ली द्रवीकरणे । लाययति । लयति । लेता । ६ ॥ वृजी वर्जने । वर्जयति । वर्जति । ७ ॥ वृञ् आवरणे ॥ वारयति । वरति । वरते । वरिता । वरीता । ८ । जॄ वयोहानौ । जारयति । जरति । जरिता । जरीता । ९ ज्रि च । ज्राययति । ज्रयति ॥ ज्रेता । १० । रिच वियोजनसम्पर्चनयोः । रेचयति । रेचति । रेक्ता । ११ ॥ शिष असर्वोपयोगे ॥ शेषयति । शेषति । शेष्टा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये । १२ ॥ तप दाहे ॥ तापयति । तपति । तप्ता । १३ ॥ तृप तृप्तौ । सन्दीपने इत्येके । तर्पयति । तर्पति । तर्पिता ।

ष्विति वेट् । न लिङीति इटो दीर्घनिषेधः । इडभावपक्षे उश्चेति किस्वान्न गुणः । लुङि अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिषुः सिचि परस्मैपदेष्विति दीर्घनिषेधः । आत्मनेपदे तु अवरीष्ट । इडभावे सिचो लोपः । अवृत । रिच । णिजभावे अयमनिडित्याह । रेक्तेति । अशिषदिति । शल इगुपधेति क्सः । तृप । अनिट्सु श्यना निर्देशादयं सेडिति ध्वनयति । तर्पितेति । छृदी । ईदित्वान्निष्ठायामनिट् । ऋवर्णान्नस्य णत्वम् । छृणः । छृणवान् । ह्रस्वस्येति । धुञ् कम्पने इत्यर्थः । अवाधीदिति । अस्यतिवक्तीति लुका निर्देशादङ् नेति भावः । वचिस्वपीति संप्रसारणम् । उच्यात् । धृष प्रसहने । के चित्त्वादितमाहुस्तन्मते धृष्टो मुख्यमते धृषितः । नन्वत्र निष्ठा शीङित्यादि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

१४ ॥ छृदी सन्दीपने। छर्दयति। छर्दति। छर्दिष्यति। से सिचीतिविकल्पो न साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात्। १५ चृप १६ छृप १७ सन्दीपनइत्येके। चर्पयति। छर्पयति। दृभी भये। दर्भयति। दर्भति। दर्भिता। १९ ॥ दृभ सन्दर्भे। अयं तुदादावीदित्॥ अथ मोक्षणे। हिंसायामित्येके। २१ ॥ श्री गतौ। श्राययति। श्रयति। श्रेता। २२ ॥ ग्रन्थ बन्धने ॥ ग्रन्थयति। ग्रन्थति। २३ ॥ शीक आमर्षणे। २४ ॥ चीक च। २५ ॥ अर्द हिंसायाम्। स्वरितेत्। अर्दयति। अर्दति। अर्दते। २६ ॥ हिसि हिंसायाम्। हिंसयति। हिंसति। हिनस्तीति श्नमि गतम्। २७ ॥ अर्ह पूजायाम्। २८ ॥ आङः षद पद्यर्थे ॥ आसादयति। आसीदति। पाघ्रेति सीदादेशः। आसत्ता। आसात्सीत्। २९ ॥ शुन्ध शौचकर्मणि। शुन्धिता। अशुन्धीत्। अशुन्धिष्टाम्। ३० ॥ छद अपवारणे। स्वरितेत्। ३१ ॥ जुष परितर्कणे ॥ परितर्कणमूहो हिंसा वा। परितर्पण इत्यन्ये। परितर्पणं परितृप्तिक्रिया। जोषयति। जोषति। प्रीतिसेवनयोर्जुषते इति तुदादौ। ३२ ॥ धूञ् कम्पने। णाविल्यधिकृत्य ॥ धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः। * ॥ धूनयति। धवति। धवते। के चित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्धूनोतेरेव नुकमाहुः। धावयति। ३३ ॥ अयं स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च। स्वादौ ह्रस्व श्च। तथा च कविरहस्ये ॥

धूनाति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ॥ वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ १ ॥ प्रीञ् तर्पणे। प्रीणयति। धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु। प्राययति। प्रयति। प्रयते।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

३४ ॥ ग्रन्थ ३५ ग्रन्थ सन्दर्भे । ३६ ॥ आप्लृ लम्भने ॥ आपयति । आपति । आपत् । आप्ता । स्वरितेदयमित्येके । आपते । ३७ ॥ तनु श्रद्धोपकरणयोः । उपसर्गाच्च दैर्घ्ये । तानयति । वितानयति । तनति । वितनति । ३८ ॥ चन श्रद्धोपहननयोरित्येके । चानयति । चनति । ३९ ॥ वद सन्देशवचने । वदयति । स्वरितेत् । वदते । अनुदात्तेदित्येके । ववदतुः । ववदिथ । ववदे । वद्यात् । ४० ॥ वच परिभाषणे । वाचयति । वचति । वक्ता । अवाचीत् । ४१ ॥ मान पूजायाम् । मानयति । मानति । मानिता । विचारणे तु भौवादिको नित्यसन्नन्तः । सम्मे मानयते इत्याकुस्मीयः । मन्यते इति दिवादौ मनुते इति तनादौ च । ४२ ॥ भू प्राप्तावात्मनेपदी । भावयते । भवते । णिच्सन्नियोगेनैवात्मपदमित्येके । भवति । ४३ ॥ गर्ह विनिन्दने । ४४ ॥ मार्ग अन्वेषणे । ४५ ॥ कठि शोके । उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम् । कण्ठते । इत्यात्मनेपदी गतः । ४६ ॥ मृजू शौचालङ्कारयोः । मार्जति । मार्जिता मार्ष्टा । ४७ ॥ मृष तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते । मृष्यते इति दिवादौ सेचने । अपि मर्षति । ४८ ॥ धृष प्रसहने । धर्षयति । धर्षति । ४९ ॥ इत्याधृषीयाः ॥

ना सेसिष्ठायाः किन्त्वनिषेधात् गुणेन भाव्यमिति चेद् अत्राहुः । आदित्साहचर्यादादित एव ञिधृषेत्यस्य तत्र ग्रहणात् । न च आदितो निष्ठाया इट् दुर्लभ इति शङ्क्यम् । विभाषा भावादिकर्मणोरिति तत्संभवादिति ॥ इत्याधृषीयाः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अथादन्ताः । कथ वाक्यप्रबन्धे । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत् । १ ॥ वर २ ईप्सायाम् । वरयति । वारयतीति गतम् । गण संख्याने । गणयति ॥

ई च गणः । ७ । ४ । ९७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्परे णौ । चादत् । अजगणत् । अजीगणत् । ३ ॥ शठ ४ श्वठ सम्यगवभाषणे । पट वट ग्रन्थे । ७ ॥ रह त्यागे । अररहत् । ८ ॥ स्तन ९ गदी १० देवशब्दे । स्तनयति गदयति । अजगदत् । पत गतौ वा । णिजन्तः । वाऽदन्त इत्येके । आद्ये । पतयति । पतति । पतांचकार । अपतीत् । द्वितीये । पातयति । अ-

अथादन्ता इति । वक्ष्यमाणेषु धातुषु अन्त्याऽवयवोऽकारो न तूच्चारणार्थः इत्यर्थः । स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति । अचः परस्मिन्निति सूत्रेणेत्यर्थः । न च स्थानिनि सति यत् कार्यं तदेव स्थानिवदित्यनेनातिदिश्यते न त्वादेशप्रयुक्तं वार्यते अन्यथा नायकः पावकः इत्यादि न सिद्धेदिति वृद्धिरत्र दुर्वारेति वाच्यम् । अचः परस्मिन्नित्यत्र स्थानिवदित्यनुवर्त्य शब्दाधिकारपक्षाश्रयेण भावाभावावप्यतिदिश्येते इति सिद्धान्तात् । स्थानिनि सत्यभवन्त्या वृद्धेरादेशेऽप्यभावात् । स्थानिनि सति यन्न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्यत्र तु न पदान्तेति सूत्रस्थयलोपादिग्रहणमेव लिङ्गमिति दिक् ॥

ई च गणः ॥ अत् स्मृदृत्वरेत्यत्र योऽत् स चकारेण समुच्चीयते । स्तन गदीत्यत्र इका निर्देशादतो लोपः । अनेकाच्त्वेनाणोपदेशत्वात् षत्वं न । तिस्तनयिषति । स्तनिहृषिपुषीति णेरिष्णुच्ययामन्तेत्ययादेशः । स्तनयित्नुर्बलाहकः । पत गतौ

३९

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

पीपत् । ११ ॥ पष अनुपसर्गात् । गतावित्येव । पषयति । १२ ॥स्वर आक्षेपे । स्वरयति । १३ ॥ रच प्रतियत्ने । रचयति । १४ कल गतौ संख्याने च । १५ ॥ चह परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च । १६ ॥ मह पूजायाम् । महयति । महतीति अपि गतम् । १७ ॥ सार १८ कृप १९ श्रथ २० दौर्बल्ये । सारयति । कृपयति । श्रथयति । स्पृह ईप्सायाम् । २१ ॥ भाम क्रोधे । अबभामत् । २२ ॥ सूच पैशुन्ये । सूचयति । अग्लोपित्वान्नत्वम् । असुसूचत् । २३ ॥ खेट भक्षणे । २४ ॥ तृतीयान्त २५ इत्येके ॥ खोट इत्यन्ये । २६ ॥ क्षोट क्षेपे । २७ ॥ गोम उपलेपने ॥ अजुगोमत् । २८ ॥ कुमार क्रीडायाम् ॥ अचुकुमारत् । २९ ॥ शील उपधारणे ॥ उपधारणमभ्यासः ।३० ॥ साम सान्त्वप्रयोगे । असमामत् । सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीषमत् । ३१ ॥ वेल कालोपदेशे । वेलयति । ३२॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति । ३३ ॥ पल्यूल लवनपवनयोः । ३४ ॥ वात सुखसेवनयोः । गतिसुखसेवनेष्वित्येके । वातयति । अववातत् । ३५ ॥

वा । गणसूत्रमिदम् । कृपयतीति । कृपो रो ल इति न प्रवर्तते तत्र कृपू सामर्थ्य इत्यस्य ग्रहणात् । कृपुप्रकृतिकणिजन्तस्य तु धात्वन्तरत्वात् । स्पृह । आप्तुमिच्छा ईप्सा । अबभामदिति । अग्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्सौ चङीत्युपधाह्रस्वो न । सूच । पिशुनो दुर्जनस्तस्य कर्म पैशून्यम् । अग्लोपदेशत्वादिति । अनेकाच्त्वादिति भावः । साम सान्त्वने इत्यतीतस्य त्विति । अयं धातुः इतः प्राङ् मूलपुस्तके न कुत्रापि दृष्टः पुस्तकान्तरेषु मृग्यः । केचित्तु साम सान्त्वने इत्यस्य क्वाप्यपठितत्वेपि

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

गवेष मार्गणे अजगवेषत् ।३६॥ वास उपसेवायाम् । ३७ ॥ निवास आच्छादने ॥ अनिनिवासत् ।३८॥ भाज पृथक्कर्मणि । ३९ ॥ सभाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति । ४० ॥ ऊन परिहाणे ॥ ऊनयति । ओः पुय-

षान्त्वसामप्रयोगे इति प्राक् पठितमेव तत्र च षान्त्वसामेति धातुद्वयं प्रयोगे वर्तते । प्रयोगस्य सान्त्वप्रयोगपरः स च सान्त्वनमेवेत्येवं ग्रन्थकाराशयं वर्णयित्वा स्थितस्य गतिं समर्थयन्ते । गवेष । मार्गणमन्वेषणम् । ऊन परिहाणे । अस्माणौ चङि द्वित्वात् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च अल्लोपेन अजादेर्द्वितीयस्य णिचा सह द्वित्वे औनिननदित्यनिष्टं प्रसज्यते किं तु औननदित्येवं रूपमिष्टं तच्च नशब्दस्य द्वित्वं विना न संभवति । न च द्विर्वचनेऽचीति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् निषेधाद्वा नशब्दस्य द्वित्वं सिध्यतीति वाच्यम् । णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादत आह । ओः पुयण्ज्योत्यादि । संपूर्णसूत्रं लिङ्गमिति केषांचिद् भ्रमं निवर्तयितुमाह । पययोरिति । अयं भावः । स्मिङ्पूङ्रञ्ज्वशां सनि सनीवन्तर्धेति सूत्राभ्यां पूङ्यौतिभ्यां परस्य सन इडागमे कृते द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावादादेशनिषेधाद्वा इवर्णान्तस्यैव द्वित्वमिति पुपविषते । पुपविषतीत्यनिष्टं प्रसज्येत ततश्च अभ्यासोवर्णस्येत्वार्थं पययोरित्यपेक्षितम् । अन्यथा पिपविषते । पिपविषतीति न सिद्ध्येद् इति । वर्गप्रत्याहारेत्यादि । पुयण्ज्योति वर्णादिग्रहणफलं तु अबीभवत् अमीमवत् अरीरवत् अलीलवत् अजीजवत् बिभावयिषति मिमावयिषति रिरावयिषति लिलावयिषतीत्यादिरूपसिद्धिरिति वाच्यं तद् दुरूपपादं णिचि परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च वृद्ध्यादौ कृते द्वित्वे सत्यभ्या-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

से उवर्णस्य दुर्लभत्वादवारस्य सन्यत इतीत्वेन रूपसिद्धेश्च। ततो वर्गादिग्रहणं व्यर्थं सदुक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः। ज्ञापनफलं तु यत्र ओः पुयण्जीत्यस्याप्राप्तिस्तत्र बोध्यम्। तद्यथा। चुक्षावयिषति। चङ्याऽचुक्षवत्। उडुरिवाचरति उडवति। सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्याचारे क्विप् तदन्ताण्णातोर्णौ सन्। उडुडावयिषति। चङि औडुडवत्। तु इति सौत्रो धातुस्ततो णौ सन्। तुतावयिषति। चङि अतूतवत्। नुनावयिषति। अनूनवत्। पुस्फारयिषति। अपुस्फुरत्। चिस्फुरोर्णाविति वात्वम्। अपुस्फरदित्यादिष्वभ्यासे उकार श्रवणं भवति ज्ञापनादन्यथा चिक्षावयिषतीत्यादि प्रसज्येत तदेतत्सकलमभिप्रेत्य वार्तिककृतोक्तं 'ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्येति' स्थानिवद्भावः प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणम्। अच आदेशो न स्यादिति। प्रतिषेधपक्षो मुख्य इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम्। प्रतिषेधः स्थानिवद्भावस्योप्युपलक्षणमिति बोध्यम्। नन्वेवं कृत संशब्दने इति धातोर्णौ चङि इरादेशात् प्रागेव कृत इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे च अचकीर्तदिति स्यान्न तु अचिकीर्तदित्यत आह। यत्र द्विरुक्ताविति। आद्योजिति। चङ्सहितस्योत्तरखण्डत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम्। अन्ये तु आद्यग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं धातोरवयवस्यैकाचो द्वित्वे सत्यभ्यासोत्तरखण्डे अज्द्वयासंभवादित्याहुः। ओजढत् औननदित्यादौ परिनिष्ठिते अवर्णस्यालाभादाह। प्रक्रियायामिति। चुक्षावयिषतीत्यादौ प्रक्रियायामवर्णो न लभ्यते इत्याह। परिनिष्ठिते रूपे वेति। वाशब्दोऽनास्थायां क्व चिदवर्णपरत्वं विवक्षितं न तु समुकतैवेत्याग्रह इति भावः। सजातीयापेक्षत्वादिति। पुयण्जो ह्यभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरा भवन्ति अतः तथैव ज्ञापकमित्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

णिजि इति सूत्रे पययोरितिवक्तव्ये वर्णप्रत्याहारजकारग्रहणं लिङ्गं णिचि अच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कार्ये। इति यत्र द्विरुक्तौ अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वा अवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेनाचिकीर्त्तदिति सिद्धम्। प्रकृते तु न

र्थः। अत एव भाष्यकृता पवर्गादेरन्यस्मिन् अपि हलि अवर्णपरे एव स्थानिवत्त्वमिति अचिकीर्तदित्यादौ नातिव्याप्तिरिति सिद्धान्तितम्। ननु ओः पुयण्जीति सूत्रे णिचि इति नास्ति तथा च णिच्यच आदेशो न स्यादित्यर्थे कथमिदं ज्ञापकं भवेत्। न च सामान्यतो द्वित्वे कार्ये अच आदेशो न स्यादित्येव ज्ञाप्यतामिति वाच्यम्। दिद्वनीयिषति निनवयिषतीत्यादावभ्यासे उकारश्रवणप्रसङ्गादिति चेद् अत्राहुः। येन नाव्यवधानमित्येकेन प्रत्ययेन द्वित्वनिमित्तप्रत्ययस्य व्यवधानमाश्रीयते तच्च णेरेव संभवतीति णिज्विषयकमेव ज्ञापकं दिद्वनीयिषतीत्यत्र तु ल्युटा क्यचा च व्यवधानमिति न तद्विषयं ज्ञापनमिति। अस्मिन् सति आचारक्विबन्ताद्द्वनशब्दात्सनि दुद्वनिषतीति स्यात् तच्च नेष्यते णौ स्थानिवद्भावस्य ज्ञापकमिति वार्तिकोक्तिः। स्थानिवत्त्वेन प्रतिषेधेन वा णावेवाभ्यासे उकारेण भवितव्यमतो वार्तिककारवचनादेव णौ स्थानिवदिति स्वीकर्तव्यम्। तथा च न पूर्वोदाहरणेषु दोष इति दिक्। फलितमाह। प्रकृते त्विति। औननदिति। नोनयति ध्वनयतीति चङिनिषेधस्त्विह न तत्रच्छन्दसीत्यनुवृत्त्यामात्वायतो जरितुः काममूनयीरित्यादावेव तन्निषेधात्। यद्यपि परिनिष्ठितएव अवर्णपरत्वमित्याश्रयेन उवर्णादेश एव स्थानिवत् स्यात् नान्य इति वदतां वोपदेवादीनां मते औ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

शब्दस्य द्वित्वं तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः । औननत् । मा भवानूननत् । ४१ ॥ ध्वन शब्दे । अदध्वनत् । ४२ ॥ कूट परितापे । परिदाहे इत्यन्ये । ४३ ॥ सङ्केत ४४ ग्राम ४५ कुण

निनदित्येव भाष्यम् । अवर्णादेशस्य स्थानिवत्त्वे तु परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वाभावादथापि अचिकीर्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य उत्तरभागे अवर्णाभावादिति भाष्यकारोक्तपरिहारपर्यालोचनया उवर्णादेश एव स्थानिवदिति नियमो नास्तीत्यौननदिति रूपं निर्बाधमेव । किं च उवर्णादेश एवेति नियमे लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्येति सूत्रे अपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ शाच्छासेत्यादिना युकि चङि उपधालोपे तस्य स्थानिवत्त्वात् पाप्शब्दस्य द्वित्वमिति वृत्तिग्रन्थो विरुध्येत । अपि च शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजढत्तथेति वैयाघ्रपद्यवार्तिकस्य औजढदिति प्रयोगोपि विरुध्येत । एतद्धि पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रयोजनकथनवार्तिकम् । तद्यथा । शुष्किकेत्यत्रोदीचामात इति इत्वविकल्पो न । शुषः क इति कत्वस्यासिद्धत्वेन यकपूर्वत्वाभावात् । शुष्कजङ्घेत्यत्र कत्वस्यासिद्धत्वादेव न कोपधाया इति पुंवद्भावनिषेधो न । क्षामिमानित्यत्र तु मादुपधाया इति वत्वं न । क्षायो म इति मत्वस्यासिद्धत्वात् । वहेः क्तान्तात्सिचि चङि औजढदित्यत्र ढत्वस्यासिद्धत्वात्सौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च हतशब्दस्य द्वित्वं कुहोश्चुरभ्यासे चर्त्वं सन्वद्भावं तु अनग्लोपीति प्रतिषेधान्न भवति । एवं काशिकायामपि पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे औजढदित्युदाहृत्य ऊढिमाख्यदौजिढदित्यत्र तु क्तिन्नन्तस्य ऊढिशब्दस्य भवतीत्युक्तं तदपि विरुध्येत । उवर्णादेश एव स्थानिवद् इति नियमे णौ कृतस्य टिलोपस्यात्र स्थानिव-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

४६ गुण ४७ चामन्त्रणे। चात्कूटोऽपि। कूटयति। सङ्केतयति। ग्रामयति। कुणयति। गुणयति। पाठान्तरम्। केत श्रावणे निमन्त्रणे च॥ केतयति। निकेतति। ४८॥ कुण गुण चामन्त्रणे। चकारात्केतने। कुण सङ्कोचनेऽपि। स्तेन चौर्ये। अतिस्तेनत्। ४९॥

आगर्वादात्मनेपदिनः। पद गतौ। पदयते। अपपदत्। १॥ गृह ग्रहणे। गृहयते। २॥ मृग अन्वेषणे। मृगयते। मृगयतीति कण्ड्वादिः। ३॥ कुह विस्मापने ४॥ शू-

त्वाभावेन हतशब्दस्य हतिशब्दस्य वा द्वित्वासंभवात्। एवं चाङ्कधातोर्णिच्यल्लोपे चङि स्थानिवत्त्वात् कशब्दस्य द्वित्वे आञ्चकदिति रूपमेव सर्वमतं न त्वाञ्चिकदिति वोपदेवोक्तमिति बोध्यम्। नन्वचिकीर्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्योत्तरभागे अवर्णाभावादिति वदन् भाष्यकारो न वोपदेवग्रन्थस्य प्रतिकूलः उत्तरभागे परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वमुवर्णादेशस्यैव संभवति नान्यस्येत्यनेनैव भाष्यकारेण तथोक्तमिति वक्तुं शक्यत्वादिति चेन् मैवम्। तथा हि सति यत्र योः पुयण्जीत्यस्य प्राप्तिस्तत्राप्युवर्णादेश एव स्थानिवत्। ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादित्येवमेव भाष्यकारो वदेत्। ऋजुमार्गेण सिध्यतोर्थस्य वक्रेण साधनायोगाद् इति दिक्। संकेतितास्त्वतारोऽत्रधातवः। पाठान्तरमिति। संकोचनइत्येतत् पर्यन्तम्। अनेकाच्त्वं नाषोपदेशत्वात्षत्वं नेति ध्वनयति। अतिस्तेनदिति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः। लुङि अजगृहत्। अल्लोपान्न सन्वद्भावः। मृगयते इति। मार्गयति मार्गतीति तु मार्ग अन्वेषणे इत्याधृषीयस्य। अर्थ। अर्थयतइति। वृद्धेर्लोपो बलीयान् इत्यल्लोपान्न वृद्धिः। वोपदेवस्तु वृद्धौ कृता-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

२५ वीर विक्रान्तौ । ६ ॥ स्थूल परिबृंहणे । स्थूलयते । अतुस्थूलत् । ७ ॥ अर्थ उपयाच्ञायाम् । अर्थयते । आर्त्तथत् । ८ ॥ सत्र सन्तानक्रियायाम् । अससत्रत् । अनेकाच्त्वान्नषः षोपदेशः । सिसत्रयिषते । ९ ॥ गर्ब माने । गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्पः । धातोरन्त उदात्तः लिब्याम् च फलम् । एवमग्रेऽपि । १० ॥ इत्यागर्वीयाः ॥

सूत्र वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् । १ ॥ मूत्र प्रस्रवणे मूत्रयति । मूत्रति । २ ॥ रूक्ष पारुष्ये । ३ ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । ४ ॥ अतितीरत् । ५ ॥ पुट संसर्गे । पुटयति । ६ ॥ धेक दर्शने इत्येके । अदिधेकत् ।

यां युक्तिं चाऽर्थापयते इति रूपमाह तद्रभसात् । न चार्थवेदसत्यानामित्यापुक् स्यादेवेति वाच्यम् । तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् । अदन्तत्वसामर्थ्यादिति । कथादिषु उपधावृद्धिदीर्घसन्वद्भावविरहेण सारभामप्रभृतीनामुपधाह्रस्वस्य गृहमृगप्रभृतीनामुपधागुणस्य च व्यावर्तनेन अदन्तत्वं सार्थककम् । इह त्वदन्तत्वे प्रागुक्तफलाभावात् णिचः पाक्षिकत्वं ज्ञापयतीति भावः । ननु अदन्तत्वसार्थकत्वाय वाल्लोप इति प्राचोक्तमेवाभ्युपगम्यतामिति चेद् अत्राहुः । चिन्तयतेरितीत्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति मते इह अदन्तत्वस्य फलं स्पष्टमेव । विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति मते तु तत्र तत्र आकार इकार ईकार उकार ऊकाराश्चेत्यनुबन्धाः यथा ज्ञापकतया स्वीकृताः । तथा अदन्ततापि णिच्विकल्पमेव ज्ञापयतु क्लृप्तेनैव णिज्विकल्पेन कृतार्थत्वे अपूर्वस्य लोपबाधस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । तथा हि सति मतद्वयेऽप्येकरूपमेव फलं लभ्यते इति । असुसूत्रदिति । अनेकाच्त्वान्न षत्वम् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

७॥ कल शैथिल्ये। कचयति। कचति। ८॥ कर्त्त्व-पृञ्चे। कर्त्तयति। कर्त्तति। ९॥

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् स्यादिष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वा-

प्रातिपदिकादिति। यदि सुबन्तान्णिच् स्यात्तदा स्रजतीत्यादौ कुत्वं स्यादिति भाव इति केचित्। तन्न। इष्ठवद्भावेन भत्वे कुत्वस्याप्रसक्तेः। अत्र बहुलं णिच् स्यात् स च णिच् इष्ठवत् भवतीति अन्वयात् पक्षे वाक्यमपि भवतीत्याह। पटुमाचष्ट इति। धात्वर्थ इत्यनेन करणाख्यानादिर्गृह्यते इति भावः। तेन बह्वीन्याचष्टे भावयतीत्यत्र इष्ठस्य यिट् चेति णिचोपि यिट् स्यादित्याहुः। टेरिति सूत्रे णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्येति वार्तिके प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशो माभूदित्येवमर्थम्। तेनाच णिचोपीष्ठ भवति तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यं संनियोगशिष्टत्वात्। किं तु बहयतीत्येव भवितव्यमिति मतान्तरम्। एतच्च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टमिति। अन्ये त्वाहुरिष्ठवदिति हि सप्तम्यन्ताद्वतिर्णाविव्युपमेये सप्तमीदर्शनात्तेन इष्ठनि परे पूर्वस्य यत् कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्ठनोपीति। पुंवद्भावेति। अतिशयेन पट्वी पटिष्ठेत्यत्र भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावः। क्रशिष्ठः द्रढिष्ठ इत्यत्र र ऋतो हलादेरिति रभावः। साधिष्ठ इत्यादौ टिलोपः। अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठ इत्यत्र विन्मतोर्लुगिति विनो लुक्। अतिशयेन गोमान् गविष्ठ इत्यादौ मतुपो लुक्। स्थविष्ठ इत्यादौ स्थूलदूरेत्यादिना यणादिलोपः। प्रेष्ठ इत्यादौ प्रियस्थिरेत्यादिना प्रस्थाद्यादेशः। तद्वाणपीति। पुंवद्भावस्योदाहरणमे-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः । अपीपटत् । णौ चङीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेर्लोपो बलीयानिति स्थितम् । अपपटत् ॥

णीमाचष्टे एतयति । टिलोपेनैव सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्भावग्रहणं दरदमाचष्टे दारदयतीत्यादिसिध्यर्थमिति बोध्यम् । द्रढयतीत्यादौ रभावः । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यत्र विनो लुक् । गोमन्तमाचष्टे गवयतीत्यत्र मतुपो लुक् । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिरत्र न भवति । प्रियमाचष्टे प्रापयति स्थिरमाचष्टे स्थापयतीत्यादौ तु वृद्धिर्भवत्येव । इग्योरिति निर्देशेन तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक् । परत्वाद्वृद्धाविति । लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः वृद्धिरप्यनित्या उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिस्तस्यां कृतायामौकारस्यावादेशात् प्रागेव परत्वाद्बाणीदाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च लोप इत्यर्थः । एवं चानग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ स्त इत्याह । अपीपटदिति । इह टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानाद्दीर्घसन्वद्भावौ नेति न भ्रमितव्यम् । स्थानिवत्त्वेप्यङ्गस्य णिच्परत्वानपायात् । चङ्परे णौ यल्लघ्विति पक्षेपि अभ्यासस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति दीर्घसन्वद्भावौ स्त एव । के चित्तु चङ्परे णौ यल्लघ्विति पक्षे पटुशब्दोकारस्य वृद्धौ कृतायां णिपरं लघु दुर्लभमिति सन्वद्भावाप्राप्त्याऽपपटदित्येव रूपम् । प्रथमं टिलोपः पश्चाद्द्विर्वचनमिति मत्वा अभ्यासस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति मनोरमोक्तं यत् तन्नादर्तव्यम् । णाच्च आदेशो न स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये इति निषेधपक्षस्य मुख्यतया प्रागुक्तत्वेन प्रथमं टिलोपस्य दुरुपपादत्वादित्याहुस्तन्मन्दम् । अपीपटदित्यत्र द्वितीयाच्पर्यन्तस्य प्रथमावयवस्य द्वित्वमिति

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तत्करोति तदाचष्टे ॥ पूर्वस्य प्रपञ्चः । करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः । लडर्थस्त्वविवक्षितः ॥ तेनातिक्रामति ॥ अश्वेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति । हस्त-

हि निर्विवादम् । तथा च द्वितीयस्याचो द्वित्वाकरणात् प्रथमं टिलोपः स्यादेवेति । वृद्धे र्लोप इति । कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेन लोपो नित्यः । वृद्धिस्त्वनित्या । टिलोपे सति स्थानिनः पूर्वत्व कर्तव्यायां लोपस्य स्थानिवत्त्वात् स्वविधौ स्वस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्च । अस्मिंस्तु पक्षे मुण्डमिश्रेति सूत्रे हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनस्य वैयर्थ्यमेव । वृद्धेः प्राक् टिलोपे सति अग्लोपित्वसंभवात् । तथा चादन्तत्वनिपातनसामर्थ्याट्टिलोपात् पूर्वं वृद्धिरेवेत्यनग्लोपित्वादपीपटदित्येव रूपं साध्विति प्रतीयते । भाष्यद्वयप्रामाण्याद्रूपद्वयमपि साध्विति बहवः । लडर्थस्त्विति । करोत्याचष्टे इति हि कर्तरि वर्तमाने लडेकवचनम् । लडर्थाविवक्षायां तु ण्यन्तात् भावकर्मणोः भूतभविष्यतोर्द्वित्वबहुत्वयोश्च प्रत्ययो भवत्येवेति भावः । यद्यप्येकत्वादिसंख्या लडर्थो न भवति तथापि लडादेशतिङर्थोपीह लडर्थत्वेन गृहीत इति ज्ञेयम् । तेनातिक्रामयति । तृतीयाप्रकृतिभूतात् प्रातिपदिकाण्णिच् तृतीयान्तात् णिजित्यन्ये । एवं तत्करोतीत्यत्रापि द्वितीयाप्रकृतिभूताद्द्वितीयान्ताद्वा णिच् । न च सुबन्ताण्णिचि वाचं करोत्याचष्टे वाचाऽतिक्रामति-वाचयतीत्यत्र कुत्वं स्यादिति वाच्यम् । इष्टवद्भावेन भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधात् । यशस्विनमाष्टे यशसयति स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यादौ विनो लुकि प्राप्तस्य पदकार्यस्य बाधार्थं भसंज्ञातिदेशस्य आवश्यकत्वात्तत्करोतीत्यादिनिर्देशानु-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

यति ॥ धातुरूपं च ॥ णिच्प्रकृतिर्धातुरूपंप्रतिपद्यते । च-शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम् ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्ट कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति ॥ * ॥ कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । इह कंसहन् इति स्थिते ॥

हनस्तोऽचिण्णलोः । ७ । ३ । ३२ ॥

हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णल्वर्जे ञिति णिति । नन्वत्राऽङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता ततश्चाड्द्वित्वयोर्दोषः । किं च कुत्वतत्वेन स्यातां धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृति वच्चेति चकारो भिन्नक्रमः कारकं चात्कार्यम् । हेतुमण्णिचः प्रकृ-

गुणत्वाच्च सुबन्ताण्णिजिति पक्ष एव जायानित्याहुः । णिच् प्रकृतिरिति । वधशब्दो णिच्प्रकृतिरिदानीं तु कृल्लुक्यवशिष्टभाग एव प्रकृतिरित्यर्थः । आख्यानात् कृत इति । यद्यपि वधशब्दः कृदन्तः स आख्यानं न भवति तथाप्याख्यानवाची कृदन्तस्य कंसवधशब्दो भवत्येव कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहात् । कृल्लुगिति । हनश्च वध इति विहितस्य अप्प्रत्ययस्य लुक् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति । विकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थस्तदेतत्फलमभिप्रेत्याह । कंसहन् इति स्थिते इति ॥

कंसविशिष्टस्येति । तस्मादेव णिचो विधानादिति भावः । दोष इति । कशब्दात् पूर्वमडागमः कंस इत्यस्य द्विर्वचनं स्यादित्यर्थः । किं चेति । एवं च कंसमजीघनदिति इष्टं न सिध्येदिति भावः । तत् प्रत्यये धातोर्विहितप्रत्यये । तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र हनस्त इति तत्वं न भवतीति ज्ञेयम् । उक्तदोषान् परिहरति । सत्यमिति । प्रकृतिवच्चेति चकारोऽनुक्तसंग्रहार्थ इ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तद्धेन्यादेर्हेतुमणौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तद्दिहापीत्यर्थः । कंसमजीघतत् ॥ कर्तृकरणाद्धात्वर्थे ॥ कर्तृव्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना हन्ति असयति । वल्क दर्शने । १ ॥ चित्र चित्रीकरणे । आलेख्यकरणादुल्यर्थः । कदाचिद्दर्शने। चित्रेत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते । चित्रयति । २ ॥ अंस समाघाते । ३ ॥ वट विभाजने । ४ ॥ लज ५ प्रकाशने । वटि ६ लजि ७ इत्येके । वण्टयति । लञ्जयति । अदन्तेषु पाठबलाद्दन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लञ्जापयति । शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथापयति । गणापयतीत्यादि ॥ मिश्र सम्पर्के । ८ ॥ संग्राम युद्धे । अयमनुदात्तेत् । अकारप्रश्लेषात्

त्याह । चात् कार्यमिति । यद्यप्यन्यतरातिदेशेनाप्यट्द्विर्वचने सिध्यतः तथापि धातावनन्तर्भूतद्वितीयान्तादिलाभाय कारकातिदेशः कार्यातिदेशस्तु कुत्वतत्वादिलाभायेति विवेकः । इह भारतभागवतादिप्रसिद्धे कंसवधाद्युपाख्याने एव णिजिति नाग्रहः किं तु उपाख्यानमात्रे । तेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति । इह कृत प्रकृतौ राज्ञः कर्तृत्वेपि गमेर्हेतुमणौ गतिबुद्धीत्यनेन तस्य कर्मत्वमिति द्वितीयान्तमेव रूपातिदेशबलात् स्वीक्रियते । देवदत्तपाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीत्यत्र तु देवदत्तस्य कर्तृत्वानपायात् तृतीयैव भवति । रुक्मिणीहरणमाचष्टे इत्यादौ हृक्रोरन्यतरस्यामिति विकल्पात् रुक्मिणीं रुक्मिण्या वा हारयतीति प्रयोगः । कर्तृकरणादिति । कर्तृग्रहणाभावे चक्षुषा पश्यति च-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

असमसंग्रामत । ९ ॥ स्तोम श्लाघायाम् । अतुस्तोमत् । १०
छिद्र ११ कर्णभेदने ॥ करणभेदन इत्यन्ये । कर्णेति धा-
त्वन्तरमित्यन्ये । १२ ॥ अन्ध दृष्ट्युपघाते । उपसंहार इ-
त्यन्ये । आन्दधत् । १३ ॥ दण्ड दण्डनिपातने । १४ ॥
अङ्क १५ पदे लक्षणे च । आञ्चकत् ॥ अङ्ग च । आञ्जग-
त् ॥ १६ ॥ सुख १७ दुःख १८ तत्क्रियायाम् ॥ रस आ-
स्वादनस्नेहनयोः । १९ । व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्यय-
त् ॥ २० ॥ रूप रूपक्रियायाम् । रूपस्य दर्शनं करणं वा
रूपक्रिया । २१ । छेद द्वैधीकरणे ॥ अचिच्छेदत् । २२ ॥
छद अपवारणइत्येके । छदयति । २३ ॥ लाभ प्रेरणे ।
२४ ॥ व्रण गात्रविचूर्णने । २५ ॥ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगु-
णवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । क-
थां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरिं वर्णयति स्तौतीत्य-
र्थः ॥ २६ ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् । अदन्तधातुनिदर्शनमि-

त्ययतीत्यादावेव स्यान्न तु करिभिरवबध्नाति अवकरयतीत्या-
दौ । लोके इन्द्रियाणामेव करणत्वेन सुप्रसिद्धत्वादतः तत्संग्र-
हार्थं कर्तृग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम् । नव्यास्तु साध-
कतमत्वेन विवक्षितं यत् तत् करणशब्देन गृह्यते न तु
लोकप्रसिद्धकरणमेव । अन्यथा कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादावपि
लोकप्रसिद्धकरणग्रहणप्रसङ्गात् बाणेन हत इत्यादि रूपं न
सिध्येत् तथा च कर्तृग्रहणं विनाप्यवकरयतीति रूपसिद्धौ न
किं चिद्बाधकमिति व्याख्याय कर्तृकरणादित्यत्र समाहारद्वन्द्वं
मत्वा देवदत्तेन पाचयति देवदत्तयतीत्युदाजह्रुः । कदा
चिद्दर्शने । चित्रकरणकदाचिद्दर्शनयोरिति सुवचम् । अद-
न्तेषु पाठबलादिति । अदन्तस्य फलान्तराभावादतो लोपं बा-

त्यर्थः। बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः॥ तद्यथा॥ पर्ण हरित-भावे॥ अपपर्णत्॥ २७॥ विष्क २८ दर्शने॥ चप २९ प्रेरणे॥ वस ३० निवासे॥ तुत्थ ३१ आवरणे॥ एव-मान्दोलयति। ३२। प्रेङ्खोलयति। ३३। विडम्बयति। ३४॥ अवधीरयतीत्यादि। ३५॥ अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलमित्याहुः। तेनाऽपठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः। अपरे तु नवगणीपाठो बहुलमित्याहुः। तेनाऽप-ठितेभ्योऽपि क्वचित् स्वार्थे णिच्। रामो राज्यमचीकरदि-ति यथेत्याहुः। चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये। सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः॥ णिङङ्गान्निरसने॥ अङ्ग-वाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात्। हस्तौ निर-स्यति। हस्तयते। पादयते। श्वेताश्वाश्वतरगालोडिता-ह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च॥ श्वेताश्वादीनां चतुर्णाम-श्वादयोलुप्यन्ते णिङ् च धात्वर्थे। श्वेताश्वमाचष्टे तेना-तिक्रामति वा श्वेतयते। अश्वतरमाचष्टेऽश्वयते। गालो-डितं वाचां विमर्शः। तत्करोति गालोडयते। आह्वरयते। केचित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि॥

धित्वा वृद्धिरित्यर्थः। संग्राम। संग्रामेति युद्धवाचि प्रातिपदिकं करोतीत्यर्थे णिचं लभते। अनुदात्तेदिति। एतच्च भृशादिभ्यो भुवीति सूत्रे कैयटेनोक्तम्। अकारप्रश्लेषादिति। तेन प्रश्लिष्ट-स्येत्संज्ञा प्रकृत्यकारस्य तु इष्ठवदिति टिलोपः। तथा च अ-ग्लोपादससंग्रामतेत्यत्र नोपधाह्रस्वः। सुख दुःख। तच्छब्देन सुखदुःखे प्रातिपदिकार्थौ परामृश्येते। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इ-त्येव सिद्धे अनयोः पाठ[illegible]तगांप्रत्ययार्थ इत्येके। सुखदुः-खाभ्यां तत्क्रिय[illegible]मेव णिच स्यान्न त्वाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे इत्ये-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

पुच्छादिषु धात्वर्थ एव इत्येव सिद्धम् ॥ णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु मास्तु पुच्छभाण्डेतिणिङ्विधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ॥

॥ इति चुरादयः ॥ * ॥

॥ अथ ण्यन्तप्रक्रिया ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ॥

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥

हेतुमति च । ३ । १ । २६ ॥

प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् ।

तदर्थः पाठ इत्यन्ये । पुच्छादिष्विति । भीमसेनस्य वाक्यम् । ग्रन्थान्त इति । भूसत्तायामित्यादिधातुपाठस्यान्त इत्यर्थः ॥

इति चुरादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ तच्छब्देन स्वतन्त्रः कर्तेति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता परामृश्यते । तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रेरकः तद्व्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । चकार एकसंज्ञाधिकारबाधनार्थस्तदाह । हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्चेति । हेतुसंज्ञायाः प्रयोजनं भीस्म्योर्हेतुभये भियो हेतुभये षुगित्यादौ प्रयोजकस्य हेतुत्वेन व्यवहारः । कर्तृसंज्ञायास्तु लः कर्मणि च भावे चेति सूत्रेण प्रयोजके वाच्ये लकारादयः ॥

हेतुमति च ॥ स्वनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतासंबन्धेन हेतुर्यत्रास्ति स हेतुमान् व्यापारः । तस्मिन् वाच्ये णिजित्याह । प्रयोजकव्यापार इति । प्रयोजकश्चेतनाचेतनसाधारण्येन विवक्षितः स च क्वचित्सिद्धः क्वचित् फलरूपः । देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः । भिक्षा वासयति संग्रामो वासयतीत्यादौ तु फलरूपः । प्रेषणादाविति । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भवन्तं प्रेरयति। भावयति। णिचश्चेति कर्तृगे फले आत्मनेपदम्। भावयते। भावयांबभूव॥

प्रेषणा। आज्ञेत्यर्थः। आदिशब्देन अध्येषणानुमत्यादीनामुपादानम्। समानस्याधिकस्य वा ऋत्विगाचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणाम्। प्रार्थनेत्यर्थः। अनुमतिस्तु राजादेः संमतिः तां विना यागादिक्रिया न निष्पद्यतइत्यनुमतिसत्त्वेन राजादिः प्रयोजकः। अनुमत्यादीत्यादिशब्देनात्रोपदेशानुग्रहयोरुपादानं, ज्वरितः कषायं पिबेदित्युपदेशमात्रेण वैद्यादिः प्रयोजकः। यस्तु केन चिद्धन्तुमिष्टं पलायमानं निरुणद्धि सोपि हन्तुरनुग्राहकत्वेन प्रयोजकः। सर्वेप्येते विशेषाः कथं णिच्प्रत्ययगम्या इति चेद् अत्राहुः। सर्वानुगतं प्रवर्तनासामान्यं णिचोऽर्थः विशेषास्तु अर्थप्रकरणादिगम्या इति। नन्वेवं णिचो लोडादीनां च पर्यायता स्यात्ततश्च इदानीं पृच्छतु भवानिति वक्तव्ये प्रच्छयतीति णिजपि प्रयुज्येतेति चेन्नैवम्। कर्तुः प्रयोजको हि हेतुः प्रैषविषयो यः संबोध्यो देवदत्तादिः स तु नाद्यापि प्रश्नकर्तृत्वेनावधारितः। तथा च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता या प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः सा णिजर्थस्तदनुपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिस्तु लोडर्थ इत्युभयोर्भेदः। उक्तं च। 'द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोट् विधीयते। सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा सविषयो णिच' इति। अस्यार्थः। कर्तृत्वेनानवधारितस्य देवदत्तादेस्तु प्रैषे प्रच्छ त्वं पृच्छ ... ... इत्यादेर्लोट् भवति प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रवृत्त्याश्रयस्य प्रयुक्तिस्तु यदा सा णिचो विषय इति। किं च प्रयोक्तृनिष्ठा प्रयुक्तिर्लोडर्थः प्रचोक्तृप्रयोक्तृकर्तृका तु णिजर्थः। पच देवदत्तेत्यत्र हि वक्तैव प्रेरकः पाचयतीत्यादौ वक्तृभिन्नः पाचयामीत्यादौ तु वक्तेति दिक्॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ओः पुयण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ॥

सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अबीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा । ७ । ४ । ८१ ॥

एषामभ्यासोकारस्य इत्वं वा स्यात्सन्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिस्रवत् । असुस्रवत् । नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः ।

ओः पुयण्जि ॥ पुयण्जीति समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनम् । अपरइति बहुव्रीहिः । अत्र लोपोभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते भृञामिदित्यत इद्ग्रहणं सन्यत इत्यतः सनीति च अङ्गस्येति तु अधिक्रियतएव तदेतदभिप्रेत्याह । सनिपरे यदङ्गमित्यादि । अपरे किम् । बुभूषति । पवर्गयण्जीति किम् । ऊर्णुनविषति । अबीभवदित्यादि । भू सत्तायाम् । पूङ् पवने । मूङ् बन्धने । यु मिश्रणादौ । रु शब्दे । लूञ् छेदने । जु गतौ । सौत्रोयं धातुर्जुचंक्रम्येत्यत्र निर्दिष्टः । ननु भू भू इति द्वित्वोत्तरं वृद्ध्यावादेशौ भवतस्ततः कृतस्य णौ चङीति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावेन लघुपरत्वाभावात्सन्वद्भावाप्रवृत्त्याऽबीभवदित्यादावभ्यासोवर्णस्येत्वं दुर्लभमिति चेद् अत्राहुः । आरम्भसामर्थ्यादिव न स्थानिवत्त्वमिति ॥

स्रवतिशृणोति ॥ अपरइत्यनुवर्तते । ननु पुयण्जीति पवर्गजकारयोरसंभवाद्यणः संभवेपि अव्यभिचारात्तदाह । अवर्णपरे धात्वक्षरे इति । अक्षरशब्दोत्र वर्णपरः । अवर्णपरे किम् । शुश्रूषति । शृणोत्यादेरुदाहरणं तु अशिश्रवत् । अशुश्र-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अशशासत्। अडुढौकत्। अचीचकासत्। मतान्तरे। अचचकासत्। अग्लोपी तु सुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते। ण्यन्ताच्चिच्। पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णि लोपः। चोरयति। णौचङीति ह्रस्वः। दीर्घो लघोः। न चाग्लोपित्वाद् द्वयोरप्यसम्भवः। ण्याकृतिनिर्देशात्। अचूचुरत्॥

णौ च संश्चङोः। ६। ४। ५१॥

सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात्। स-

वत्। अदिद्रवत्। अदुद्रवत्। अपिप्रवत्। अपुप्रवत्। अचिच्यवत्। अचुच्यवत्। अडुढौकदिति। ढौकृ गतौ। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इति पक्षाश्रयेणाह। अचीचकासदिति। मतान्तरइति। अङ्गं यत्र द्विरुच्यते इति मते चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो यो अङ्गस्याभ्यास इति मते चेत्यर्थः। सुप्धातुप्रकरणइति। अतितिरायत्। असस्रभायत्। अविवद्रायत्। अदिदेवद्रायदित्याद्युदाहरिष्यतइत्यर्थः। वृद्धिं बाधित्वेति। ण्यल्लोपावियङित्यादिवचनाच्चिल्लोपांशप्रत्याख्यानपक्षे अपवादत्वाद्वित्यर्थः। असंभव इति। तथा च अचुचोरदित्येव रूपमिति। भावः। ण्याकृतिनिर्देशादिति। चङ्परे णावित्यत्र चङ्परे णित्वे इत्यर्थस्तेन णिद्वये सत्यपि णित्वं चङ्परमस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरस्ति संभव इति भावः। एतेन ग्रवीवदद्वीणां परिवादकेनेत्यादौ सन्वद्भावो व्याख्यातस्तत्रापीत्थमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोस्तुल्यत्वात्॥

णौ च॥ विभाषाश्वेरित्यनुवर्तते संश्चङोरिति णावित्यस्य विशेषणं व्हः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमनुवर्ततएवेत्याह। सन्परे चङ्परे चेत्यादि। वचनादिति। इयं च परिभाषा

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

म्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति वचनात्सम्प्रसारणम् । पूर्वरूपम् । अशूशवत् अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिश्वयत् ॥

स्तम्भुसिवुसहां चङि । ८ । ३ । ११६ ॥

उपसर्गनिमित्तस्य षां सस्य षो न स्याच्चङि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिशत् । बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात् प्रागेव ओणेर्ऋदित्करणात् लिङ्गात् । मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ विधानान्न वृद्धिः । मा भवान् प्रेदिधत् । न न्द्राः इति नदराणां न

लिस्यभ्यासस्योभयेषामित्यत्र वच्यादीनां ग्रह्यादीनामनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धावुभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् लभ्यते । अन्यथा वव्रश्चेत्यत्र हलादिः शेषे कृते वस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः ॥

स्तम्भुसिवु ॥ स्तम्भुः सौत्रः । षिवु तन्तुसंताने । षह मर्षणे । स्तम्भतेः स्तम्भेरित्यनेन प्राप्तिरन्ययोस्तु परिनिविभ्य इत्यनेनेति विवेकः । आटिटत् आशिशदिति । णिचा सह द्वित्वात् सन्वद्भावो नेति तद्विषये विहितो यो दीर्घो लघोरिति दीर्घः स न प्रवर्तते । ऋदित्करणाल्लिङ्गादिति । यदि पूर्वं द्विर्वचनं भवेत्तदा णिशब्दस्य द्वित्वे सत्युपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्प्रतिषेधार्थमृदित्करणं व्यर्थं स्यादतस्तदुक्तोऽर्थे ज्ञापकमेव । एजादावेधताविति । एत्येधत्यूठ् इति सूत्रे एजाद्योरेत्येधत्योरिति व्याख्यातत्वादिति भावः न च माभवान् प्रेदिधद् इत्यत्र णौ चङीति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वृद्धेरप्रवृत्तौ किमेधतेरेजादिविशेषणेनेति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमपि अजादेर्द्वितीयस्येति धिशब्दस्थाने धिधिशब्दादेशे सति वस्रसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम् । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति भाष्ये सिद्धा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

द्वित्वम् । औन्दिदत् आड्डिडत् । आर्चिचत् । उब्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधः । भुजन्युब्जौ पाण्युपताप-

न्नितत्वात् । अन्यथा इहैव प्रेदिधदित्यत्र णिलोपो न स्यात् । जिघांसतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यादिति दिक् । उद्ज आर्जवइति । अयमुपध्मानीयो-पध इति वार्तिककृतोमम् । तस्य झलां जश् झशीति जश्त्वेन बकारे कृते उब्जिता । उब्जितमिति रूपम् । एतच्चायोग-वाहानां शर्षु पाठस्य फलम् । भाष्यकारादयस्तूपध्मानीयो-पधपाठे उब्जिजिषतीति रूपं न सिध्येत् । यदि पूर्वत्रासिद्धी-यमद्विर्वचने इत्याश्रित्य बकारोत्तरं द्वित्वं क्रियते यदि वा अ-स्थानित्वतामाश्रित्य बकारात् पूर्वमेवोपध्मानीयस्य द्वित्वमुभ-यथापि इष्टरूपासिद्धिरादौ उबिज्बिषति द्वितीये तूपध्मानी-यस्याच्त्वात्तदादेरजादेर्द्वितीयस्येति हलादिः शेषे द्वितीयोप-ध्मानीयस्य जश्त्वेन बकारे पश्चात् प्रथमस्यापि तथैव बकारे उबब्जिषतीत्यापत्तेस्ततश्चेष्टसिद्धये दकारोपधोयं स्वीकार्यः । भुजन्युब्जाविति निपातनादुपधादकारस्य बो भवतीति वा-क्यं कल्प्यते तच्च स्तोश्चुना श्चुरित्यस्याग्रे । तदयमर्थः । श्चुना योगे उद्जेर्दकारस्य बकार इति । अभ्युद्गः समुद्ग इत्यत्र तु उब्जिता उब्जितुमित्यत्रेव चवर्गयोगो नास्तीति न बकारः दकारोपधे चास्मिन् स्वीकृते न न्द्राः इति निषेधाज्जि शब्दस्य द्वित्वे ततो बकारे च उब्जिजिषतीति सिध्यति रूपम् । न च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति बकारोत्तरं द्विर्वचने सति स्यादेवानिष्टमिति वाच्यम् । द्विर्वचने हि त्रैपादिकं सिद्धं न तु तन्निषेधेपि तथा च निषेधे त्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वान्न न्द्रा इति निषेधः प्रवर्तते । यद्वा । तादृशवाक्यमिह न कल्प्यते

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

योरितिसूत्रे निपातनाद्दस्य बः । स चाऽन्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये न न्द्राः इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न तु ततः प्राक् दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औब्जिजत् । अजादेरित्येव । नेह अदिद्रपत् ॥

किं तु भुजन्युब्जावितिनिपातनेन दस्य ब इति । न चैवं बकारसहितस्य द्वित्वप्रसङ्गः । धातौ दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । न चाभ्युब्ज इत्यादावपि बकारश्रवणप्रसङ्गः । अकुत्वविषयए-व बकारनिपातनाभ्युपगमात् । यद्वा अभ्युब्ज इत्यादि रूपं दुरुपसर्गाद्गमेर्गप्रत्यये ज्ञेयम् । उद्जेस्तु घञि अनभिधानात् प्रयोगाभाव इति वदन्ति । तदेतद्भाष्यादिमतमभिप्रेत्याह । उपदेशे दकारोपध इत्यादि । अजादेरित्येवेति । न न्द्राः इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तते तेन अादिभूतादचः परा एव नन्दरा द्विर्नोच्यन्ते नान्ये इत्यर्थः । ननु लावस्थायामेव अडिति भाष्यकारोक्तपक्षे अदिद्रदित्यत्र अजादित्वमस्त्येव न्याय्यश्च प्रथममट् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चेति चेद् अत्राहुः । द्वितीयस्येत्यप्यत्रानुवर्तते तत्सामर्थ्याच्च नित्यं द्वितीयस्ये ति तदर्थः । तेन लावस्थायामटि कृतेपि धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकाले अजादित्वाभावान्नोक्तदोषः । नित्यं द्वितीयस्यैकाचो ये न दरास्तेषामेव निषेधात् । न चैवं नित्यं द्वितीयस्येति व्याख्ययैव इष्टसिद्धावजादेरित्यस्यानुवृत्तिर्मास्त्विति वाच्यम् । इन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः । अजादेरित्युक्तौ त्वादिभूताचः परत्वं दकारस्य नेति सिद्धमिष्टम् । न च अजादेरित्युक्तावपि चन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दोषः स्यादेव आद्यवयवस्य हल्त्वान्नकारस्य द्वित्वनिषेधाप्रसङ्गादिति वाच्यम् । अजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमीत्युक्तत्वात् । इह च एकदेशे स्वरितत्वं प्रति-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

रभेरशब्लिटोः । ७ । १ । ६३ ॥
रभेर्नुम् स्यादचि न तु शब्लिटोः ॥
लभेश्च । ७ । १ । ६४ ॥
अररम्भत् । अललम्भत् । हेरचङीतिसूत्रे ऽचङीत्युक्तेः कुत्वं न । अजीहयत् । अत् स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् । असस्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः ॥
विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः । ७ । ४ । ९६ ॥
अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् । भ्राजभासेत्यादिना वोपधाह्रस्वः ।

ज्ञाय अच इत्येवानुवर्त्यताम् अथवा आदेरित्यस्याप्यनुवर्तनमस्तु तस्य नावयवपरत्वं किं तु पूर्ववर्तिमात्रपरत्वं शब्दाधिकाराश्रयणादिति ज्ञेयम् । नन्वेवमुत्तरार्थतया द्वितीयस्येति ग्रहणस्य सार्थकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति न वक्तव्यमिति भाष्ये विरुध्येतेति चेन् मैवम् । यस्मिन् सूत्रे पठितं तत्र मास्त्विति तदाशयात् । न च अजादेरित्येतावत्युक्ते यस्य कस्य चिदेकाचो द्वित्वं स्यादिति वाच्यम् । प्रथमस्यैकाचः पूर्वेणैव सिद्धेः पुनरारम्भो द्वितीयस्य द्वित्वार्थमिति सुवचत्वात् ॥

रभेरशब्लिटोः ॥ रधिजभोरित्यतोऽचीति इदित इत्यतो-नुमिति चानुवर्तते । अचि किम् । आरब्धम् । अशब्लिटोः किम् । रभते । रेभे ॥

लभेश्च ॥ योगविभाग आङोयीत्यत्र लभेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥

काण्यादीनामिति । कण निमीलने । रण शब्दे भण शब्दे । श्रण दाने । लुप्लृ छेदने । हिठ विबाधायाम् । घट् । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । वण शब्दे । लुठ प्रतिघाते । लुप्लृ छे-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अबिभ्रजत् । अबभ्राजत् ॥ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥*॥ एयन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठः काण्यादयः षड्भाष्ये उक्ताः ह्वायिवाणिलोटिलोपयश्चत्वारोऽधिकान्न्यासे । चाणिलोठी इत्यप्यन्ये च । इत्थं द्वादश । अचीकणत् । अचकाणत् ॥

स्वापेश्चङि । ६ । १ । १८ ॥

ण्यन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असूषुपत् ॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् । ७ । ३ । ४७ ॥

णौ । पुकोऽपवादः । शाययति । ह्वाययति ॥

दने । लोपीति णिजन्तनिर्देशः । लापय इति पाठान्तरे लप व्यक्तायां वाचि । के चित्तु लपहेठ इति पठन्ति । न्यासे चत्वारः । चण दाने । लुठ स्तेये । भ्वादिः । चुरादौ दण्डकपाठे भाषार्थकोपि । अरीरणत् । अरराणत् । अबीभणत् । अबभाणत् । अशिश्रणत् । अशश्राणत् । अलूलुपत् । अलुलोपत् । अजीहिठत् । अजिहेठत् ॥

स्वापेश्चङि ॥ चङि किम् । स्वापयति । असूषुपदिति । इह संप्रसारणोत्तरं द्वित्वम् ॥

शाच्छासा ॥ शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । ह्वेञ् स्पर्धायाम् । व्येञ् संवरणे । वेञ् तन्तुसंताने । पा पाने । लुग्विकरणालुग्विकरणेति परिभाषया पा रक्षणे इति नेह गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदं वक्ष्यति । शाययति । अशीशयत् । छाययति । अचिच्छयत् । साययति । असीषयत् । ह्वाययति । अजूहवत् । व्याययति । अविव्ययत् । वाययति । अवीवयत् । पाययति । अपीप्यत् । इह शाच्छासादीनां कृतात्वानां निर्देशः पुकः प्राप्तिं ध्वनयितुं तत्प्रयोजनं त्वस्मिन्प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिः । तेन ध्यापयति

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ह्वः सम्प्रसारणम् । ६ । १ । ३२ ॥
सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः सम्प्रसारणं स्यात् । अजूहवत् । अजुहावत् ॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य । ७ । ४ । ४ ॥
पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीप्यत् । अर्त्तिह्रीति पुक् । अर्पयति । ह्रेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति ॥

तिष्ठतेरित् । ७ । ४ । ५ ।
उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् ॥

ज्ञापयतीत्यादि सिद्धम् ॥

ह्वः संप्र ॥ णौ च संश्चङोरिति वर्तते तदाह । सन्परइत्यादि । अजूहवत्, अजुहावदिति । कार्य्यादीनां वेति ह्रस्वविकल्पः ॥

अपीप्यदिति । उपधालोपस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रतिषेधात् कृते लोपे स्थानिवद्भावाद्वा पायशब्दस्य द्वित्वे हलादिः शेषे ईकारः । स च अनभ्यासविकारइतिनिषेधादन्त्यस्यादेशः । इहाग्लोपित्वादलघूपधत्वाच्च सन्वदित्वदीर्घयोरप्राप्ताविदं विधीयते । व्लेपयतीत्यादि । व्ली वरणे । रीङ् क्षये । क्नूयी शब्दे उन्दे च । क्ष्मायी विधूनने ॥

तिष्ठतेरित् ॥ तकारो मन्दप्रयोजनः । श्तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः । अतास्थयत् । लटि तास्थायतीति । तास्थायेति । उर्च्छ त् । चुरादौ व्याख्यातम् । अचोकृतदिति । ऋदादेशाभावपक्षे उपधायाश्चेतीत्वे रपरत्वमुपधायां चेति दीर्घः । पुकोपवाद इति । आदन्तत्वात्पुकः प्राप्तिः । एवं च लुगागमस्य पुङ्-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

जिघ्रतेर्वा । ७ । ४ । ६ ॥

अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् ॥ उर्त् ॥ अचीकृतत् । अचिकीर्तत् । अवीवृतत् । अववर्त्तत् । अमीमृजत् । अममार्जत् ॥ पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ पुकोऽपवादः । पालयति ॥

वो विधूनने जुक् । ७ । ३ । ३८ ॥

वातेर्जुक् स्याण्णौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशा न्वापयति ॥ विभाषा लीयतेः ॥

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने । ७ । ३ । ३९ ॥

लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति । विलापयति । विलालयति । विलाययति वा

निवृत्तिरेव फलं पालयतीति रूपस्य पाल रक्षणे इति धातुनाऽपि सिद्धेरिति भावः ॥

वो विधू ॥ लुग्विकरणाऽलुग्विकरणपरिभाषया ओ वै शोषणइत्यस्यैव ग्रहणं न तु वा गतिगन्धनयोरित्यस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा त्वस्मिन् प्रकरणे न प्रवर्तते इत्युक्तं प्राक् । ओवै शोषणे इत्यस्य रूपमिति वदन् वामनोप्यत्रानुकूलः । वज गताविति धातुना वाजयतीति रूपे सिद्धे जुगागमस्य युङ्निवृत्तिरेव इहापि फलम् । वातेरिति । वातयतेरिति वक्तुं युक्तम् । आत्वविधायकसूत्रं स्मारयति । विभाषा लीयतेरिति । लीयतेरिति यकानिर्देशो न तु श्यना अन्यथा विभाषा लीङ इत्येवावक्ष्यत् । तेन लीलीङोरुभयोरप्यात्वं भवति ॥

लीलोः ॥ लीङ् श्लेषणे दिवादिः । ली श्लेषणे क्र्यादिः । लाग्रहणेन ला आदाने अदादिः कृतात्वौ लीलीङौ च त्रयोपि गृह्यन्ते । लीयतेरिति श्तिपा निर्देशादिहापि यका निर्देश

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

घृतम्। ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्वपक्षे नुक् न। स्नेहद्रवे किम्। लोहं विलापयति॥ प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमशीति वाच्यम्॥ *॥

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च। १। ३। ७०॥ लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे। जटाभिर्लापयते। पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते। अभिभवतीत्यर्थः। बालमुल्लापयते। वञ्चयतीत्यर्थः॥

इत्युभयोरपि ग्रहणम्। न च निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणमिति परिभाषया सूत्रेऽपि लीङो न ग्रहणमिति वाच्यम्। इयं हि परिभाषा वामदेवात् ड्यड्डावित्यत्र डित्त्वेन ज्ञापिता। ज्ञापनं च उत्सर्गतः सजातीयापेक्षमिति प्रत्ययग्रहणविषयत्वमस्याः कल्प्यते। यथा सद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेनेत्यत्र तव्यस्यैव ग्रहणं न तु तव्यतः। अत एव जॄव्रश्च्योः क्त्वि इति सूत्रे जृणाति जीर्यत्योरुभयोर्ग्रहणमिति न्यासकृतोक्तम् अतोऽत्र लीलीङोर्ग्रहणमिति सम्यगेव। न चैवं दिव औदित्यत्र निरनुबन्धपरिभाषया दिविति प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं न तु धातोरिति ग्रन्थः कथं सङ्गच्छते इति वाच्यम्। उत्सर्गतः प्रत्ययग्रहणविषयत्वेन क्वचिदन्यत्रापि प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति वदन्ति। विलीनयतीति। लीलीङोरीकारान्तयोर्नुकि रूपम्। विलाययतीति। नुगभावपक्षे तयोरेव रूपम्। विलाययतीति। लातेः कृतात्वयोर्लीलीङोश्च लुकि रूपम्। विलापयतीति। लुगभावपक्षे आदन्तानां तेषामेव रूपम्। लोहं विलाययतीति। नुक्लुकोरभावादात्वपक्षे युक्। आत्वाभावे तु वृद्ध्यायादेशौ। प्रलम्भनेति। प्रलम्भनं वञ्चनम्। अणीति किम्। लीयते। लिनाति॥

लियः संमान॥ चोत् प्रलम्भने॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

बिभेतेर्हेतुभये । ६ । १ । ५६ ॥
बिभेतेरेच आत्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् ॥
भीस्म्योर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ॥
णयन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ । सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते ॥
भियो हेतुभये षुक् । ७ । ३ । ४० ॥
भि ई इतिईकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात् णौ हेतुभये । भीषयते ॥
नित्यं स्मयतेः । ६ । १ । ५७ ॥
स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्याण्णौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चेद्भयस्मयाविलुक्तेर्नेह । कुञ्चिकयैनं भापयति । विस्माययति । कथं तर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति मनुष्यवाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् सत्यम् । विस्मापयन्नित्येव पाठ इति सा-

बिभेतेर्हेतुभये ॥ हेतुः प्रयोजकः । इह आदेच उपदेश इत्यत एच आदित्यनुवर्तते विभाषा लीयतेरित्यतो विभाषा चिस्फुरोरित्यतो णाविति च तदाह । बिभेतेरेच इत्यादि ॥
भीस्म्योः ॥ व्यत्ययेन षष्ठीत्याह आभ्यामिति । णेरणावित्यतो णेरित्यनुवृत्तेर्ण्यन्ताभ्यामेव विधिरकर्त्रभिप्रायार्थः ॥
ईकारान्तस्येति ॥ तेन आत्वपक्षे भाययते इत्येव न त्वत्र पुगित्यर्थः । करणादेव हीति । तथा च करणात् स्मये आत्वाभावेन पुग् दुर्लभ इति भावः । प्रयोज्यकर्त्रीति । यद्यपि प्रथमणिजर्थं प्रति मनुष्यवागेव प्रयोजिका अत एव आत्वं प्रवृत्तं तथापि द्वितीयणिजर्थाभिप्रायेणेदमुक्तमिति मनोरमायाम् । केचित्तु प्रयोज्यस्य कर्त्री प्रयोजककर्त्रीति याव-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

स्मादायिका:। यद्वा मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्रीं विस्मापयते तथा सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्तात्सौ शतेति व्याख्येयम्॥

स्फायो वः। ७। ३। ४१॥

णौ। स्फावयति॥

शदेरगतौ तः। ७। ३। ४२॥

शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ। शातयति। गतौ तु गाः शादयति गोविन्दः। गमयतीत्यर्थः॥

रुहः पोऽन्यतरस्याम्। ७। ३। ४३॥

णौ। रोपयति रोहयति॥

क्रीङ्जीनां णौ। ६। १। ४८॥

एषामेच आत्वं स्याण्णौ॥ क्रापयति। अध्यापयति। जापयति॥

दिति प्रथमणिजभिप्रायेणैवेदं सुयोजमित्याहुः। ण्यन्तात्साविति। राजा विस्मयते तं मनुष्यवाक् विस्मापयते तथा सिंहो विस्मापयन् इत्यर्थः। एवं च प्रथमणिचि हेतुर्मनुष्यवागिति आत्वपुकावुपपन्नौ॥

क्रीङ्जीनाम्॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये। इङ् अध्ययने। जि जये। अचिक्रपत्। अजीजपत्। अध्यजीगपद् इति। नात्र णिज्निमित्तस्य गाङो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः। यत्राभ्यासोत्तरखण्डे आद्योजवर्णोऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो वेत्युक्तत्वात्। इह तु गाङः पूर्वं सति हि द्वित्वे अजादेर्द्वितीयस्येति णिच एव द्वित्वं भवेत्ततश्चङ्परणिज्निमित्तो गाङ् ततश्च प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णवदुत्तरखण्डे दुर्लभं कीर्तयतिसाम्यादिति नोक्तशङ्कावकाशः। अध्यापिपदिति। पिशब्दस्यात्र द्वित्वम्॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

णौ च संश्चङोः । ६ । १ । ३१ ॥
सन्परे चङ्परे च णाविश्वो गाङ्वा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥
सिध्यतेरपारलौकिके । ६ । १ । ४९ ॥
ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्वं स्याणौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापसः सिध्यति । तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः ॥
प्रजने वीयतेः । ६ । १ । ५५ ॥
अस्यैच आत्वं वा स्याणौ प्रजनेऽर्थे । वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥
ऊदुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८९ । ॥
गूहयति ॥

सिध्यतेरपार ॥ श्यना निर्देशाल्लौवादिकस्याग्रहणम् । तत्त्वं निश्चिनोतीति । तत्त्वनिश्चयस्यात्मविषयकः स च परलोके उपयुज्यते ॥
प्रजने ॥ वीयतेरिति वी गतिप्रजनादावादादिकस्य यका निर्देशः । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति । वीतेरिति वक्तव्ये यका निर्देशात् व्येञोपि ग्रहणम् । तस्यापि यकि सम्प्रसारणे वीधातुना समानरूपत्वात् । अतो द्वयोरपि प्रजनेर्थे आत्वं वा स्यात् तत्र आत्वे तदभावे च यद्यपि व्येञः व्यापयतीति रूपं तु तुल्यं शाच्छासेति पुकोपवादतया युग्विधानात् तथापि णिजन्तात् क्विपि व्याः व्यौ व्याः । आत्वाभावपक्षे व्येः व्यायौ व्यायः इत्यस्ति विशेषः । विभाषाविधानसामर्थ्यात् पक्षे ष्यादेच उपदेशेऽशिति इति न प्रवर्तते । अनेकार्थत्वाच्च धातूनां व्ययतेरपि प्रजनोथ इति ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

दोषो णौ। ६। ४। ९१॥

दुष इति सुवचम्। दुष्यते रुपधाया ऊत्स्याण्णौ। दूषयति॥

वा चित्तविरागे। ६। ४। ९१।

विरागोऽप्रीतता। चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः। मितां ह्रस्वः। घटादौ चुरादौ च मित उक्ताः। घटयति। जनी-जृष्। जनयति। जरयति। जृणातेस्तु। जारयति॥ रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः॥*॥ मृगरमणमाखेटकम्। रजयति मृगान्। मृगेति किम्। रञ्जयति पक्षिणः। रमणाद-न्यच्च तु। रञ्जयति मृगान् दृष्टदानेन। चुरादिषु ज्ञपादिस्त्रि-ञ्॥ चिस्फुरोर्णौ। चपयति। चययतीत्युक्तम्। चिनोतेस्तु। चापयति। चाययति। स्फारयति। स्फोरयति। अपुस्फ-रत्। अपुस्फुरत्॥

दोषो णौ॥ दुष वैकृत्ये दिवादिः। णौ किम्। दोषः। चित्तमिति। चिती संज्ञानइत्यस्मात् क्तः। दूषयति। दो-षयति वेति। चित्तं दुष्यति ज्ञानसंध्यादौ विरक्तं भवति। तत् प्रयुङ्क्तइत्यर्थः। जृणातेस्त्विति। षषित्त्वादस्य मित्त्वं नेति भावः। आखेटकमिति। मृगयेत्यर्थः। रजयतीति। रञ्जति मृगाः। ग्रहणमरणाद्यनुकूलव्यापारविषया भवन्ति तान् मृ-गान् तादृग्व्यापारविषयान् करोतीत्यर्थः। ज्ञपादिस्त्रिञ् इ-ति। तेन मित्त्वाद्ध्रस्व इति भावः। स्वादिगणस्थस्य तु मित्त्वं नेत्युदाहरति। चापयतीत्यादि। अपुस्फरदिति। द्वित्वे कर्तव्ये अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा स्फुरित्युकारवतो द्वित्वं ततः चिस्फुरोर्णाविति वा आत्वम्॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

उभौ साभ्यासस्य । ८ । ४ । २१ ॥
साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् ॥

उभौ सा ॥ रषाभ्यामिति सूत्रे न इति षष्ठ्यन्तं प्रथमाद्विवचनान्ततया विपरिणम्यते इत्याह । उभौ नकाराविति । ननु साभ्यासस्येत्युक्त्या उभयोरपि भविष्यतीत्युभौ ग्रहणं व्यर्थमिति चेद् अत्राहुः । साहित्यमात्रं विवक्षितं न तुल्ययोग इत्यभ्युपगमे द्वयोर्युगपन्न सिद्ध्येदित्युभौग्रहणम् । न च तुल्ययोगाविवक्षायां तेन सहेति तुल्ययोगे इति समासोऽत्र न स्यादिति वाच्यम् । तुल्ययोगग्रहणं प्रायिकं सकर्मकः सलोमक इत्युक्तत्वादिति । कैयटे तु उभाविन्यस्मिन्नसति साभ्यासस्यानितेर्णो भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यनाश्रीयमाणे अकृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते अनन्तरस्यानितेरिति पूर्वेणैव णत्वस्य सिद्धत्वात् व्यवहितनकारार्थमिदं णत्वं स्यात् । अनन्तरस्य तु तक्रकौण्डिन्यन्यायेन न स्यादिति उभावित्युच्यतइति स्थितम् । साभ्यासस्येति किम् । प्राण्नमति । असत्यस्मिन् अनितेरिति षष्ठीसम्बन्धसामान्ये स्यात्ततश्चानन्तर्यादिसम्बन्धोऽपि गृह्येत । सति तस्मिन् अवयवावयविभावसम्बन्धो लभ्यते । अतो ऽर्थवत्साभ्यासग्रहणम् । यदि त्विष्टानुरोधेनानितेरिति षष्ठी । अवयवसम्बन्धे व्याख्यायते अनितेश्च नकारद्वयाभावात्सामर्थ्याद्द्विर्वचनं प्राप्तएवानितिर्गृह्येत तदा साभ्यासस्येति मन्दप्रयोजनम् । इह पूर्वं णत्वं कृत्वा द्वित्वे कृते प्राणिणदित्यादिसिद्धावयमारम्भः पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन ऊर्णुनावेत्यत्र णत्वात् पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वादभ्यासो-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

णौ गमिरबोधने । २ । ४ । ४६ ॥

इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु । प्रत्याययति । इङ्वदिकः । अधिगमयति । हनस्तोऽचिण्णलोः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घातयति ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्यियत् । ऐर्षिष्यत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते । हलादिः शेषाद् द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्धा-

त्तरखण्डे षत्वाभावः सिद्धः । प्रत्याययतीति । प्रतिपूर्वस्य णो ज्ञानार्थता । लुङि प्रत्यायियत् । इह इणो णिचि कृते इणो यणिति यणं बाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः । न च ओः पुयण्ज्यीति ज्ञापकात् पूर्वं द्वित्वं पश्चाद् वृद्धिरिति शङ्क्यम् । अजादेर्द्वितीयस्येति णिचो अभ्यासोत्तरखण्डस्यावर्णपरत्वाभावात् । इति वार्थ इति । व्याख्यानद्वयमप्याकरारूढमिति भावः । यकारस्येति । रेफस्य तु न न्द्राः इत्यनेन निषेधादिति भावः । द्वितीये त्विति । तृतीयस्यैकाच इति पक्षे सन्नन्ते प्रवर्तते इति वचनसामर्थ्यादिति भावः । ऐर्ष्यियदिति । तृतीयव्यञ्जनस्येति पक्षे इदमुदाहरणम् । ऐर्षिष्यदिति रूपस्यासाधुत्वमाशङ्क्योपपादयति । द्वितीयव्याख्यायामित्यादिना द्वितीयस्यैवेति । एकाच इति शेषः । अप्रवृत्तेरिति । किं तु सन्नन्त एव प्रवर्तते । तत्र ह्यनुपदम् ईर्ष्यियिषति इत्युदाहरिष्यति । अयं उपयाच्ञायामित्यस्य आगर्वीयत्वादात्मनेपदेन भाव्यमिति प्रार्थयन्तीति माघकाव्यादिप्रयोगोऽसाधुरित्याशङ्क्य तत्समर्थनायाह । निवृत्तप्रेषणादिति । उक्तं च । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तोर्हेतुमण्णौ णुइन तुल्योऽर्थः । तेन प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ॥*॥

॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥ * ॥

——****——

॥ अथ सन्नन्तप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ । १ । ७॥ इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । सन्यतः । पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकात्किम् । शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः । वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । लुङ्सनोर्घस्लृ । एकाच उपदेशइति नेट् । सस्य तत्वम् । अत्तुमिच्छति । जिघत्सति । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य-

---

प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यतइति । तेनेत्यादि । प्रार्थनां कुर्वन्तीति विवक्षितार्थे प्रयोगः सिद्ध इति भावः । के चित्तु परस्मैपदसिध्यर्थं प्रार्थनं प्रार्थः तं कुर्वन्ति प्रार्थयन्तीति व्याचक्षते तदसत् । धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययं चिकीर्षिते उपसर्गाणां पृथक्करणस्य वक्ष्यमाणतया अर्थवेदेत्याद्युगागमस्य दुर्वारत्वात् ॥

॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥ * ॥

——**——

धातोः कर्मणः ॥ इषिकर्मण इत्यादि । इच्छायामिति श्रुतत्वात्कर्मत्वं कर्तृत्वं च तदपेक्षमेव गृह्यतइति भावः । पठितुमिच्छतीति । एकनिष्ठा पाठगोचरा वर्तमानेच्छेत्यर्थः । यिसनोरिति । तृतीयव्यञ्जनस्येति पक्षे यकारस्य द्वित्वं तृती-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ति यिसनोर्द्वित्वम्। ईर्ष्यियिषति। ईर्ष्यिषिषति॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च। १। २। ८॥

एभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ स्तः। रुरुदिषति। मुमुषिषति।

सनि ग्रहगुहोश्च। ७। २। १२॥

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण् न स्यात्। ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम्। सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भष्भावः। जिघृक्षति। जुघुक्षति॥

यस्यैकाच इति पक्षे तु सन इत्यर्थः॥

रुदविद॥ रुदसाहचर्याद् वेत्तेरेव ग्रहणम्। इह रुदविदमुषाणां ग्रहणं रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते ग्रहेर्न क्त्वा सेडिति निषेधात् क्त्वाया अप्राप्ते स्वपिप्रच्छोस्तु क्त्वः कित्त्वेऽपि सनः कित्त्वस्याप्राप्तौ वचनम्। रुदित्वा। विदित्वा। मुषित्वा। एतेषु गुणाभावः कित्त्वस्य फलम्। गृहीत्वा। सुप्त्वा। पृष्ट्वा। एतेषु सम्प्रसारणमपि फलम्॥

सनि ग्रहगुहोश्च॥ ग्रहेर्नित्यं गुहेर्विकल्पेन प्राप्ते निषेधोयम्। सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद् भष्भाव इति। कत्वस्यासिद्धत्वाद् भष्भाव इत्येव सुवचम्। के चित्तु ढत्वे सति भष्भाव इत्यध्याहारेण योजयन्ति। तथा च जागृहम इति स्थिते। इणः परत्वेन सस्य षत्वं प्राप्तं तस्यासिद्धत्वाड्ढत्वे भष्भावः। ततश्च कत्वे कवर्गात् परस्य षत्वमिति विधिक्रमः। अन्ये तु षत्वे ढत्वे च कृते पश्चाद्भष्भावे कर्तव्ये सकारपरत्वाभावाद् भष्भावो न स्याद् इत्याशङ्कायां सनः षत्वस्यासिद्धत्वादिति ग्रन्थः प्रवृत्त इति कार्यासिद्धिपक्षावलम्बनेन व्याचक्षते। जिघृक्षतीति। गुहेर्जुघुक्षति। सूत्रे चकारात् अग्रकः कितीत्यत उक इति अनुकृष्यते। उगन्तात्। बुभूषति। लुलूषति। अयतिस्तु नानुकृष्यते। तस्य सनीवन्तर्धेति विकल्पविधानात्॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

किरश्च पञ्चभ्यः । ७ । २ । ७५ ॥

कॄ गॄ दृङ् धृङ् प्रच्छ एभ्यः सन इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति ॥ अचेटो वॄतो वा दीर्घो नेष्टः । * । दिदरिषते । दिधरिषते । कथमुद्दिधीर्षुरिति । औवादिकयोर्धृङ्ध्वृङोरिति ग्रहाण ॥

इको झल् । १ । २ । ९ ॥

इगन्ताज्झलादिः सन् कित्स्यात् । बुभूषति । दीङ् । दातुमिच्छति दिदीषते । एज्विषयत्वाभावान्मीनातिमिनोतीत्यात्वं न । अत एव सनिमीमेति सूत्रे माधातोः पृथग्मीग्रहणं कृतम् ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ पञ्चग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । एवं च प्रच्छधातोरनन्तरं गणपाठस्थं वृत्करणं त्यक्तुं शक्यम् । अन्त्यपञ्चभ्य इत्यनेनैव वृत्करणं यत्तदपाणिनीयमिति व्याख्येयमित्याहुः । केचित्तु भूषाकर्मकिरादिसनामिति वार्तिके किरादिज्ञानार्थं वृत्करणमावश्यकमित्याहुः । अत इट इति वृतो वेति प्राप्ते भाष्यकारेष्टिरियम् । औवादिकयोरिति । तथचाज्झनगमामिति वक्ष्यमाणेन दीर्घ इति भावः ॥

इको झल् ॥ रुदविदेत्यतः सननुवर्तते सनाद्यन्ता धातुरिका विशेष्यते विशेषणेन च तदन्तविधिरित्याह । इगन्तादिति । इगन्तात् किम् । पिपासति । तिष्ठासति । झलिति किम् । शिशयिषते । कित् स्यादिति । असंयोगाल्लिट् किदित्यतः किदनुवर्तते इति भावः । एज्विषयत्वाभावादिति । कित्त्वेन गुणाप्राप्तेरित्यर्थः । अत एवेति । यद्येज्विषयादन्यत्राप्यात्वं भवेत्तदा मीग्रहणं तत्र न कुर्याद्दासादाग्रहणेष्वविशेषादिति भावः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

हलन्ताच्च । १ । २ । १० ॥
इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् कित्स्यात् । गुह् । जुघुक्षति । बिभित्सति । इकः किम् । यियक्षते । झल्किम् । विवर्द्धिषते । हल्ग्रहणं जातिपरम् । तृन्ह् । तितृक्षति । तितृंहिषति ॥
अज्झनगमां सनि । ६ । ४ । १६ ॥
अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । सन्लिटोर्जेः । जिगीषति । विभाषा चेः । चिकीषति । चिचीषति । जिघांसति ॥
सनि च । २ । ४ । ४७ ॥

हलन्ताच्च ॥ इगित्यनुवर्तते तदवयवत्वं हलो न सम्भवतीति समीपवाच्यन्तशब्द इत्याशयेन व्याचष्टे । इक्समीपादिति । सौत्रत्वाद्विशेषणस्यान्तशब्दस्य परनिपातः । तितृक्षतीति । किन्त्वे सत्यनिदितामिति नलोपः ॥
अज्झनगमाम् ॥ गमः सामान्येन ग्रहणे गम्लृ गताविल्यस्मात् सञ्जिगंसते इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादतः सनि च इङश्चेति सूत्राभ्यां विहितस्य णिङोरादेशस्य इणवदिक इति इक आदेशस्य च ग्रहणमित्याशयेनाह । अजादेशगमेरिति । एतच्च सूत्रेऽज्ग्रहणाल्लभ्यते । तथा हि इह सनीत्येव सूत्रं कर्तव्यं दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्य विशेषणादजन्ताङ्गस्य दीर्घः । चिचीषति । ततो हनिगम्योरित्यपरं कर्तव्यम् । एवं चाज्ग्रहणमतिरिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमेर्विशेषणार्थम् । अजन्तस्य दीर्घो भवति । अजादेशगमेश्चेति । झलादाविति किम् । जिगमिषति । ग्रमेरिट् परस्मैपदेष्विति इट् ॥
सनि च ॥ णौ गमिरबोधनइत्यतोऽबोधनइत्यनुवर्तते ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने प्रतीषिषति । इणवदिक: । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् । अज्झनादौ सनीति दीर्घः । जिगांसते । अधिजिगांसते । अजादेशस्येत्युक्ते र्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंसते । सञ्जिगंसते ॥

इङश्च । २ । ४ । ४८ ॥

इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च । १ । २ । २६ ॥

उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेरलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । रुरुचिषते । रुरोचिषते । लिलिखिषति । लिलेखिषति । रलः किम् । दिदेविषति । व्युपधात्किम् । विवर्त्तिषते । हलादेः किम् । एषिषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् । ओणेरृदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकात् ॥

सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् । ७ । २ । ४९ ॥

प्रतीषिषतीति । तत्र कौण्डिन्यन्यायस्यानित्यत्वात्सन्रूपस्याभ्यासस्येत्वम् । अनित्यत्वे लिङ्गं तु नित्य कौटिल्ये गतावित्यत्र नित्यग्रहणमिति वक्ष्यते । सञ्जिगंसते इति । समो गम्यृच्छिभ्यामिति तङ् पूर्ववत्सन इति सन्नन्तादपि भवति ॥

रलो व्युपधा ॥ न क्त्वा सेडित्यतः सेडिति वर्तते । चकारेण क्त्वायाः संग्रहः । असंयोगादित्यतः किदिति नोपधादित्यतो वेति चानुवर्तते तदाह । क्त्वासनावित्यादि । सेट्किम् । भित्वा । छित्वा । बुभुक्षते ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात्। ईडभावे हल-न्ताच्चेति किन्त्वम्। च्छ्वोरिति वस्य ऊठ्। यण् द्वित्वम्। दुद्यूषति। दिदेविषति। स्तौतिण्योरेवेति वक्ष्यमाणनियमान्न षः। सुस्यूषति। सिसेविषति॥

आप्ज्ञप्यृधामीत्। ४। ४। ५५॥

एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य। ७। ४। ५८॥

सनि मीमेत्यारभ्य यदुक्तन्तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात्। आप्तुमिच्छति। ईप्सति। अर्द्धितुमिच्छति। रपरत्वम्। चर्त्वम्। ईर्त्सति। अर्दिधिषति। बिभ्रज्जिषति। बिभर्जिषति। बिभ्रक्षति। बिभर्क्षति॥

दम्भ इच्च। ७। ४। ५६॥

दम्भेरच इत् स्यादीच्च सादौ सनि। अभ्यासलोपः। हलन्ताच्चेत्यत्र हल्ग्रहणाज्जातिपरमित्युक्तम्। तेन सनः कित्वान्नलोपः। धिप्सति। धीप्सति। दिदम्भिषति। शिश्रीषति। शिश्रयिषति। उदोष्ठ्यपूर्वस्य। सुस्वूर्षति। सिस्वरिषति। युयूषति। यियविषति। ऊर्णुनूषति। ऊर्णुनुविषति। ऊर्णु-

आप्ज्ञप्यृ॥ सनि मीमेत्यतः अत्र इत्यनुवर्तते सः स्यार्धधातुक इत्यतः सीति च तदाह। अच ईत्स्यात्सादाविति। सीत्यस्य सनो विशेषणात्सादाविति लाभः॥

ईप्सतीति॥ अजादेर्द्वितीयस्येति प्सशब्दस्य द्वित्वम्। बिभ्रज्जिषतीति। इटि तदभावे च रमागमविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि। सुस्वूर्षतीति। अज्झनगमामिति दीर्घे सत्युत्वम्। यियविषतीति। द्विर्वचनेऽचीत्यादेशनिषेधाद् द्वित्वे कृते अभ्यासस्योवर्णस्येत्वम्। ऊर्णुनूषतीति। इडभावे अज्झनगमामिति दीर्घः। इट्पक्षे तु विभाषोर्णोरिति वा ङित्त्वम्।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

नविषति । न च परत्वाद् गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उ-
कारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । द्विर्वचनेऽचीतिसूत्रेण द्वित्वे
कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य
द्वित्वम्प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम् । का-
र्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते न त्वन-
नुभवन्नपि न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । बुभूषति । बिभ-
रिषति । ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञः । पकारान्तश्चौरादिकश्च
इडभावे हलन्तो झलिति किन्वान्न गुणः । अज्झनेति दी-
र्घः परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । आप्ज्ञपोति ईत् । ज्ञीप्स
ति । जिज्ञपयिषति । अमितस्तु । जिज्ञापयिषति । जन-
सनेत्यात्वम् । सिषासति । सिसनिषति ॥ तनिपतिदरि-
द्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः ॥ * ॥

तनोतेर्विभाषा । ६ । ४ । १७ ॥

अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि । तितांसति ।
तितंसति । तितनिषति ॥ आशङ्कायां सन्वक्तव्यः ॥ * ॥
श्वा मुमूर्षति । कूलम्पिपतिषति ॥

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् । ७ । ४ ।
५४ ॥

न चेह सन्निति । किं तु नुशब्द इत्यर्थः । किन्वान्न गुण इति ।
णिचः स्थाने इत्यर्थः ॥

श्वा मुमूर्षतीति ॥ एकश्वविषया मरणशङ्केति बोधः ।
मरणशङ्काविषयो भवतीत्यन्ये । पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदमिह
न शङ्क्यम् । शदेरित्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन
व्याख्येयमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥

सनि मीमा ॥ सः सीत्यतः सीत्यनुवर्तते तस्य सनो विशे-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः । स्कोरिति सलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । डुमिञ् मीञ् आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस् । सः सीति तः । मित्सति । मित्सते । मामाने । मित्सति । माङ्मेङोः । मित्सते । दोदाणोः । दित्सति । देङ् । दित्सते । दाञ् । दित्सति । दित्सते । धेट् । धित्सति । धाञ् । धित्सति । धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक्लृ । शिक्षति । शकमर्षणे इति दिवादिः । स्वरितेत् । शिक्षति । शिक्षते । पित्सते । राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः ॥ * ॥ रित्सति । हिंसायां किम् । आरिरात्सति ॥

ग्रणत्वात् सादौ सनीति लाभः । मीरूपाविशेषादिति । ननु मिनोतेर्मीरूपस्य लाक्षणिकत्वात् मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्र लक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानं न तु यत्र प्रयोगाश्रयणं तत्रेति इको झलिति सूत्रे कैयटेनोक्तत्वात् । तस्यायमाशयः । मीरूपमात्रस्य प्रयोगोऽत्राश्रितः विभाषा दिक्समासे इत्यत्र तु लक्षणाभिनिर्वृत्तस्य समासशब्दस्याश्रयणाद्दिग्नामान्यन्तराल इति प्रतिपदोक्त एव समास आश्रीयते इति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात् क्व चिदुपतिष्ठते क्व चिन्नोपतिष्ठते इति तु निष्कृष्टोऽर्थः । मित्सतीति । हलन्ताच्चेति किन्त्वान्नोपधागुणः । शिक्षतीति । ननु निरनुबन्धपरिभाषया शक्ल मर्षण इत्यस्यैव ग्रहणमुचितमिति चेद् अत्राहुः । इयं हि परिभाषा प्रत्ययग्रहणविषया । अत एव जज्झ्योरित्यत्र जजभोझभ्योर्ग्रहणमिति न्यासकारेणोक्तमतोऽत्रापि स्वादिदैवादिकयोर्ग्रहणं युक्तमेवेति ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा । ७ । ४ । ५७ ॥

सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः । विवृत्सति । तङि तु । विवर्तिषते । सेऽसिचीति वेट् । निनर्त्तिषति । निनृत्सति ॥

इट् सनि वा । ७ । २ । ४१ ॥

वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्च सन इड्वा स्यात् । तितरिषति । तितरीषति । तितीर्षति । विवरिषति । विवरीषति । वुवूर्षति वृङ् । वुवूर्षते । विवरिषते ॥

स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि । ७ । २ । ७४ ॥

स्मि पूङ् ऋ अञ्जू अश् एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । इह रिस्शब्दस्य द्वित्वम् ।

मुचोकर्मकस्य ॥ हलन्ताच्चेति कित्त्वेन गुणाभावे प्राप्ते विधिरयम् । विवृत्सतीति । वृद्भ्यः स्यसनोरिति विकल्पेन परस्मैपदम् ॥

इट् सनि वा ॥ चिकीर्षतीत्यादावज्झनगमामिति दीर्घे कृते नेदं प्रवर्तते । एकाच उपदेशइत्यतः उपदेशइत्यनुवर्त्यं उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्यानात् । अत एवेदं विनैवोदाहरति । दुध्वूर्षतीति । ध्वृ कौटिल्ये । अज्झनेति दीर्घः । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं रपरत्वं हलि चेति दीर्घः ॥

स्मिपूङ् ॥ पूङि ङकारानुबन्धग्रहणात् पूञः पुपूषतीत्येव सनि ग्रहेतीण्निषेधात् । सिस्मयिषतइति । स्मिङ् ईषद्धसने अस्यानिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः । स्नौतिय्वोरेवेति नियमान्न षः । अरिरिषतीति । अस्याप्यनिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः । रिस्शब्दस्येति । सन इटि गुणे च कृते अरिस इति स्थिते

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

इस् इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्य्यिणो निमित्तत्वायोगाद् द्विर्वचनेऽचीति न प्रवर्त्तते । आञ्जिजिषति । अशिशिषते । उभौ साभ्यासस्य । प्राणिणिषति । छ्वोः शूठ् । चुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति च्छाभ्यां सहितस्यैटो द्वित्वं हलादिः शेषः । उचिच्छिषति । निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति त्वनित्यम् । छ्वोरिति सतुक्कग्रहणाज्ज्ञापकात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा । णौ च संश्चङोरितिसूत्राभ्यामिङो गाङ् स्वयतेः सम्प्रसारणं च वा । अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति । शुशावयिषति । ह्वः सम्प्रसारणम् । जुहावयिषति । णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिषति । चुच्चावयिषति । ओः पुयण्ज्यपरे । पिपावयिषति । यियावयिषति । बिभावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । पुयण्जि किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति । स्रवतीतीत्वं वा । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषतीत्यादि । अपर इत्येव । शुश्रूषते ॥

अजादेर्द्वितीयस्येति रिस्शब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः । अञ्जिजिषतीत्यादि । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादौ । अशू व्याप्तौ । अनयोरुदित्त्वाद्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । अश भोजने इति क्र्यादिस्तु नित्यं सेडेव । सूत्राभ्यामिति । एकं द्वितीयेऽपरं तु षष्ठे तत्राद्येन गाङादेशोऽपरेण सम्प्रसारणम् । ह्वः सम्प्रसारणम् । इदं च णिजन्तेषु व्याख्यातमिह तु स्मारितम् । जिजावयिषतीति । सौत्रो धातुर्जुचम्क्रम्येत्यत्रोक्तः । शुश्रूषते इति । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन इत्यात्मने पदम् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ॥
अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । ष्युतिस्वाप्योरित्युक्तम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् । सिसिक्षति । उपसर्गात्तु स्थादिष्वभ्यासेन चेति षत्वम् । परिषिषिक्षति । षणि किम् । तिष्ठासति । सुसुप्सति । अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः । इण् । प्रतीषिषति । इक् । अधीषिषति ॥

सः स्विदिस्वदिसहीनां च । ८ । ३ । ६२ ॥
अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे । सिस्वेदयिषति । सिसाहयिषति । स्थादिष्वभ्यासस्येति नियमान्नेह । अभिसुसूषति ॥

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः ।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

स्तौतिण्योरेव ॥ एवं च सिषाधयिषेति प्रयोगस्य साधुत्वं न तु सिसाधयिषेत्यस्येति ज्ञेयम् । उपसर्गे त्विति । मध्येपवादन्यायात् स्तौतिण्योरिति नियमेनादेशप्रत्यययोरिति षत्वमेव बाध्यते न तु स्थादिष्वभ्यासेन चेत्युत्तरेण विहितमिति भावः । सुसुप्सतीति । रुदविदेति सनः कित्त्वान्न गुणः । प्रतीषिषतीति । इह षभूते सनीण् गताविति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येवेत्यर्थः ॥

नियमान्नेहेति । न चात्र नियमादेव निषेधे सुनोतेः स्यसनोरिति सूत्रं सन्विषये निर्विषयं स्यादिति वाच्यम् । अभिसुसूषतेरप्रत्ययः । अभिसुसूरित्यत्र षत्वनिषेधाय तस्यावश्यकत्वात् । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । शैषिकेति । एतच्च

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

शैषकाच्छैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव न तु छान्ताच्छः । सरूपः किम् । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः । आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः । अणन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । धनवानस्यास्ति इह मतुबन्तान्मतुब् न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूप इत्यनुषज्यते । स्वार्थद्वारा साहश्यन्तस्वार्थः । तेन इच्छासन्नन्तान्न स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥ * ॥

॥ इति सन्प्रक्रिया ॥

अथ यङन्तप्रक्रिया ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । ३ । १ । २२ ॥

पौनः पुन्यम्भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् ।

गुणो यङ्लुकोः । ७ । ४ । ८२ ॥

अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । सनाद्यन्ता इति

श्लोकवार्तिकमिति केचित् । भाष्यमिति बहवः । शेषे भवः शैषिकः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । मतुबर्थे भवो मतुबर्थीयः गहादित्वाच्छः । मतुबर्थोऽस्यास्तीति मतुबर्थिकः अत इनिठनाविति ठन् ॥

॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

धातोरेकाचो ॥ क्रियासमभिहार इत्युक्ताद्धातोरेव स्यान्न तु प्रातिपदिकादिति पृच्छति । धातोः किमिति । ब्रुवो वचिरित्यादीति । वावच्यते चोख्यायत इत्यादिरूपसिद्धिः प्रयोजन-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

धातुत्वल्लडादयः । ङिदन्तात्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति । बोभूयते । बोभूयाञ्चक्रे । अबोभूयिष्ट । धातोः किम् । अर्इधातुत्रात्वं यथा स्यात् । तेन ब्रुवो वचिरित्यादि । एकाचः किम् । पुनः पुनर्जागर्त्ति । हलादेः किम् । भृशमीचते । भृशं शोभते, रोचते इत्यत्रयङ् नेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोरुच्यते । शोशुभ्यते । सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यं शूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः ॥*॥ आद्यास्त्रयस्तु रादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते । अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात् षत्वन्न ॥

यस्य हलः । ६ । ४ । ४९ ॥

यस्येति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्द्धधातुके । आदेःपरस्य । अतो लोपः । सोसूचाञ्चक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमूत्रिता ॥

दीर्घोऽकितः । । ७ । ४ । ८३ ॥

मित्यर्थः । धातुग्रहणाभावे धिगित्यव्ययादपि स्यात्तस्य क्रियावाचित्वादेकाच्त्वाच्चेति तद्वारणार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकमित्याहुः ॥

यस्य हलः ॥ सङ्घातग्रहणमिति । तेन ईर्घ्यिता अहर्यीदित्यादौ यलोपो न । सङ्घातग्रहणेन चार्थवद्ग्रहणपरिभाषोपस्थित्या पुत्रकाम्येत्यादौ नातिप्रसङ्गः । वर्णग्रहणे तु उक्तपरिभाषाया अनुपस्थित्या स्यादेवात्र यलोप इति भावः । हलः किम् । लोलूयिता । पोपूयिता ॥

दीर्घोऽकितः ॥ अकितः किम् । यंयम्यते । रंरम्यते । ननु दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाचात्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतोऽनुवृत्तमभ्यासस्य त्यतद्विशिष्येतां । ततश्चाजन्ताभ्यासस्य दीर्घो भवतीत्यर्था-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अकितोऽभ्यसस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च। अटाट्यते॥

यङि च। ७। ४। ३०॥

अर्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि। यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः अरार्यते इति भाष्योदाहरत्। अरारिता। अशाशिशता। जर्णोनूयते। बेभिद्यते। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः। बेभिदिता॥

त् पापच्यतइत्यादावेव दीर्घो भवेन्न तु यंयम्यते जङ्गनीतीत्यादौ। तत्र हि परत्वान्नुकि कृतेऽभ्यासस्याजन्तत्वाभावाद्दीर्घस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति किमनेनाकित इत्यनेन। न चाभ्यासावयवस्याचो दीर्घ इति वैयधिकरण्यान्वये स्वीकृतेऽकिद्ग्रहणं प्रयोजनवदिति वाच्यम्। सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। येन नाप्राप्तिन्यायेन नुको दीर्घापवादत्वस्वीकाराच्च। तस्मादकित इति व्यर्थमिति चेद् अत्राहुः। डोढौक्यते इत्यत्राभ्यासह्रस्वं बाधित्वा परत्वाद्दीर्घोऽकित इति दीर्घे कृते डोढौक्यतइति स्यात्। तस्माद् अभ्यासविकारेषु उत्सर्गविधीन् बाधका न बाधन्तइति ज्ञापनायाकित इति ग्रहणं कर्तव्यमिति। तथा चोक्तज्ञापकनिर्वाहाय दीर्घोऽकित इत्यत्राभ्यासस्याच इति वैयधिकरण्यपक्षस्याश्रयणात् यंयम्यतइत्यादौ दीर्घात् प्रागेव नुकि कृतेपि दीर्घः स्यात् तद्वारणार्थमकित इत्यावश्यकमिति दिक्। अटाट्यतइति। इह ट्यशब्दस्य द्वित्वम्॥

यङि च॥ इह गुणोर्तिसंयोगाद्योरित्येतत्सर्वमप्यनुवर्तते। यकारपरस्येति। यदि भाष्योदाहरणं सामान्यापेक्षं ज्ञापकं स्यात्तदाऽयमाट्यत् आर्यदित्यादि सिध्यति॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

नित्यङ्कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ॥
गत्यर्थात् कौटिल्यएव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति । वाव्रज्यते ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् । ३ । १ ।२४ ॥
एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते ॥

चरफलोश्च । ७ । ४ । ८७ ॥
अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः ॥ नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते ॥ स च पदान्तवद्वाच्यः पदान्तस्येति यथा स्यात् ।

उत्परस्यातः । ७ । ४ । ८८ ॥
चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । हलि चेति दीर्घः । चञ्चूर्यते । चंचूर्यते । पम्फुल्यते । पंफुल्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च । ७ । ४ । ८६ ॥
एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितञ्जपति । जंजप्यते । इत्यादि ॥

नित्यं कौटिल्ये ॥ नित्यं शब्दो अवधारणार्थश्च इत्याह । कौटिल्ये एवेति । तत्रकौण्डिन्यन्यायेनैवेष्टे सिद्धे नित्यग्रहणं तस्य न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन गतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तेनाबाधनात् पूजार्थेभ्यो क्तः सिध्यति । ततश्च क्तस्य च वर्तमानइति षष्ठी न प्रवर्ततइति पूजितो यः सुरासुरैरिति तृतीया साधुरेव । इत्यादीति । जंजभ्यते । दंदश्यते । दंदह्यते । बंभज्यते । पसधातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थ इति स्पशबाधनस्पर्शनयोरित्यत्र माधवः । पंपस्यते । काशिकायां तु तालव्यान्तः क्वचिद् दृश्यते । एवं जञ्जपीति । जञ्जभीति । दन्दहीतीत्यादि यङ्लुकि उदाहर्तव्यम् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ग्रो यङि। ८। २। २०॥
गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि। गर्हितङ्गिलति। जेगिल्यते। घुमास्थेतीत्वम्। गुणः। देदीयते। पेपीयते। सेषीयते। विभाषा श्वेः। शोशूयते। शेश्वीयते। यङि च। सास्मर्य्यते। रीङ् ऋतः। चेक्रीयते। सुट्। सञ्चेस्क्रीयते॥

ग्रो यङि॥ कृपीरो ल इत्यतो रो ल इति वर्त्तते तदाह। रेफस्य लत्वमिति। चेक्रीयते इति। परत्वाद्रीङि कृते द्विर्वचनम्। सञ्चेस्क्रीयते इति। रीङि द्वित्वे च सुट्। न च संकृ इत्यस्यामवस्थायां द्वित्वात्परत्वात्सुटि कृते संयोगादित्वेन रीङप्रवृत्तेः प्राक् गुणः स्यादिति वाच्यम्। अडभ्यासव्यवायेपीत्यस्यारम्भे अडभ्यासयोः कृतयोरेव सुट् न तु ततः प्रागिति सिद्धान्तात्। एतेन सुटो बहिरङ्गत्वान्न संयोगादित्वेन गुण इतिकेषां चित् समाधानं परास्तम्। अभ्यासात् परस्य सुटि कृते साभ्यासस्याङ्गस्य संयोगादित्वमृदन्तत्वं च नास्तीति गुणप्राप्तेरभावात्। नन्वडभ्यासव्यवायेपि सुट् कात् पूर्व इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति पक्षं स्वीकृत्य भाष्यकृता सञ्चस्करतुरित्यादावन्तरङ्गत्वात् सुटि ससुट्कस्यैव द्वित्वाभ्युपगमात् सञ्चेस्क्रियते इति न सिध्येत्। तत्र हि सुटि कृते रीङं बाधित्वा परत्वाद् यङि चेति गुणे सञ्चास्कर्यतइत्यनिष्टरूपप्रसङ्गात्। यदि तु दृष्टानुरोधेन पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति मताश्रयणेन रीङादेशं द्वित्वं च कृत्वा पश्चात्सुटि इष्टं रूपं सिध्यति तर्हि अडभ्यासव्यवायेपीति वचनं स्वीकर्त्तव्यमेव स्यादिति चेद् अत्राहुः। अडभ्यासेत्यादिवार्तिकं विनापि संचस्करतुरित्यादिरूपसिद्धये भाष्यकृता पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति पक्ष आश्रितः। संचेस्क्रीयते इत्यादि सिद्धिस्तु वार्तिकायत्तैवेति॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सिचो यङि । ८ । ३ । ११२ ॥

सिचः सस्य षो न स्याद्यङि । निसेसिच्यते ॥

न कवतेर्यङि । ७ । ४ । ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य चुत्वन्न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु चोकूयते ॥

नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् । ७ । ४ । ८४ ॥

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यतइत्यादि ॥

सिचो यङि ॥ अभ्याससकारस्योपसर्गात्सुनोतीति ततः परस्य तु स्थादिष्वभ्यासेन चेति षत्वे प्राप्ते निषेधोऽयम् । यङि किम् । अभिषिषिक्षति ॥

न कवतेर्यङि ॥ इह कोरित्येव वाच्ये कवतेरिति श्तिपा निर्देशात् कुङ् शब्दइति भ्वादिरेव गृह्यते न तु कुशब्दइति अदादिः कुङ्शब्दइति तुदादिश्चेत्याशयेनाह । कौतिकुवत्योस्त्विति । ननु कोरित्युक्तेपि कूङः प्रसङ्गोनास्ति दीर्घान्तत्वाल्लुग्विकरणपरिभाषया च कौतेरपि प्रसङ्गो नास्तीति चेदत्राहुः । कोरित्युक्ते तु निरनुबन्धपरिभाषाया अपि जागरूकत्वादुभयोर्ग्रहणं स्यादिति कौतिव्यावृत्त्यर्थं श्तिपा निर्देशः कर्तव्यः कृते च तस्मिन् कुवतिमपि व्यावर्तयतीत्यत्र तात्पर्यमिति । कुङ इत्येवात्र सुवचम् । इत्यादीति । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीस्कद्यते । एवं वनीवञ्चीति सनीस्रंसीति । दनीध्वंसीतीत्यादि यङ्लुक्युदाहर्तव्यम् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७ । ४ । ८ ॥
अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुकानुस्वारो लक्ष्यत इत्युक्तम् । यँयम्यते । यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद् भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे । बाभाम्यते । ये विभाषा । जाजायते । जञ्जन्यते ॥ हन्ते र्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः ॥ * ॥ जेघ्नीयते । हिंसायाङ्किम् । जङ्घन्यते ॥
रीगृदुपधस्य च । ७ । ४ । ९० ॥
ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्यते । क्षुभ्नादित्वान्न णः । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीक्लृप्यते । रीगृत्वत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते ॥
स्वपिस्यमिव्येञां यङि । ६ । १ । १९ ॥

घ्नीभाव इति ॥ ह्नीभावे कृतेप्यभ्यासाच्चेति कुत्वेन जेघ्नीयतइति सिध्यति तथापि प्रक्रियालाघवाय घ्नी इत्युक्तमिति मनोरमा । अन्ये तु सेर्हिर्मेर्निरिति इकारोच्चारणसामर्थ्याद्यथा एरुरित्युत्वं न भवति तथा ह्नीभावे हि कृते अभ्यासाच्चेति कुत्वं न स्यादित्याशयेन घ्नीभावः कृत इत्याहुः । अत्र च द्वित्वादेशेनैव घ्नीभावेन द्वित्वं न बाध्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति केचित् । वस्तुतस्तु यङन्तावयवस्य द्वितीयाजवधिकस्य द्वित्वं घ्नीभावस्तु प्रकृतिमात्रस्येति विषयभेदाद्द्वित्वं निर्बाधमेव ॥
रीगृदुपधस्य च ॥ ऋदिति किम् । चेकीर्त्यते । णिजभावपक्षे एकाच्त्वाद्यङ् ॥
स्वपिस्यमि ॥ यङि किम् । स्वप्नक् । सेसिप्यते इति ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सम्प्रसारणं स्याद् यङि । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥

न वशः । ६ । १ । २० ॥

वावश्यते ॥

चायः की । ६ । १ । २१ ॥

चेकीयते ॥

ई घ्राध्मोः । ७ । ४ । ३१ ॥

जेघ्रीयते देध्मीयते ॥

अयङ्यि क्ङिति । ७ । ४ । २२ ॥

शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । डोढौक्यते । तोत्रौक्यते ॥ * ॥

॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

—**—

ष्मु शब्दे दन्त्याजन्तसादित्वाभावेनाषोपदेशत्वान्न षः । वेवीयते इति । हल इति चाऽकृत्सार्वेति वा दीर्घः ॥

चायः की ॥ यङि परे चायः की स्यात् । दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम् । अत एव न लुमतेति निषेधोपि न प्रवर्त्तते इति यङ्लुक्यपि चायः की स्यादेव । चेकीतः ॥

ई घ्राध्मोः ॥ दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् ॥ जेघ्रीतः । अस्य च्वावित्याद्यर्थं दीर्घग्रहणमिति तु सुवचम् ॥

शाशय्यते इति ॥ परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङादेशे कृते द्वित्वम् ॥

॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

—**—

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

॥ अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

यङोऽचि च। २। ४। ७४॥

यङोऽच्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बहुलं लुक् स्यात्। अनैमित्तिकोऽयम् अन्तरङ्गत्वादादौ भवति। ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वम्। अभ्यासकार्यम्। धातुत्वाल्लडादयः शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदम्। अनुदात्तङित इति तु न ङित्त्वस्य प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्यय-

यङोचि च॥ यङा साहचर्यादचीति प्रत्ययो गृह्यते न तु प्रत्याहारः। ण्यक्षत्रियार्षेत्यतोऽच लुगनुवर्त्तते। तदाह। अच्प्रत्यये लुक् स्यादिति। चकारेण बहुलं छन्दसीत्यतो बहुलमित्यनुकृष्यतइत्याह। बहुलं लुक् स्यादिति। केचित्तु छन्दसीत्यनुकर्षन्ति तेषामपि क्वचिद्भाषायां यङ्लुग् भवत्येव। भूसुवोरिति गुणनिषेधे सिद्धे बोभूतिवति छन्दसि निपातनाज् ज्ञापकात्। एतच्च मूले एव स्फुटीभविष्यति। अनैमित्तिकोऽयमिति। अच्प्रत्यये विधीयमानो यङ्लुक् तु तन्निमित्तएव। तेन लोलुवः पोपुव इत्यादौ न धातुलोप इति निषेधः सिध्यति। यङन्तत्वादिति। सन्यङोरिति षष्ठी न तु सप्तमी अन्यथा यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्ते र्द्वित्वं न स्यादिति भावः। न चाङ्गाधिकारविहितकार्यस्यैव न लुमतेति निषेधाद् द्वित्वमत्र स्यादेवेति सप्तमीपक्षोपि निर्दुष्ट इति वाच्यम्। न लुमतेत्यत्याङ्गाधिकारो न गृह्यते किं तु आङ्गमनाङ्गं वा प्रत्यये परतः पूर्वस्य विधीयमानं सर्वमिति सिद्धान्तात्। अन्यथा राजपुरुष इत्यादौ नलोपो न स्यात् त्वदुक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ भत्वेन पदत्वबाधात्। यद्यप्येका-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitized by eGangotri

लक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अत एव सुदृषत्प्रासाद इत्यत्राऽत्वसन्तस्येति दीर्घो न । येऽपि स्पर्द्धशीङादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न अनुदात्तङित इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च श्तिपा शपेति निषेधात् । अत एव श्यन्नादयो न गणेन निर्देशात् । किन्तु शपैव । चर्करीतञ्चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् ॥

यङो वा । ७ । ३ । ९४ ॥

यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईड्वा स्यात् ।

च इति विधीयमानङित्वं श्तिपा शपेत्यादिना निषिध्यते तथापि तत्स्यादेव । गुणो यङ्लुकोः रुग्रिकौ च लुकि इत्याद्यभ्यासकार्यविधिभिर्ङित्वानिषेधस्य ज्ञापनात् । प्रत्ययेति । प्रत्यये ङित्त्वं दृश्यते ऋतेरीयङ् इत्यादिषु अप्रत्ययेऽपि दृश्यते चिचङादिषु । एवं च यङो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङाश्रितङित्त्वप्रयुक्तकार्यमात्मनेपदमत्र न शङ्क्यमिति भावः । ङित इत्यनुबन्धनिर्देशादिति परिहारस्त्वत्र नोक्तः । शीङादीनामिव भूइत्यादिधातूनामनुबन्धेनानिर्दिष्टत्वाद् यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन समुदायाननुबन्धत्वात् यङन्तोऽपि धातुरनुबन्धेनानिर्दिष्ट इति बोध्यम् । सुदृषदिति । शोभना दृषदोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ दृषच्छब्दो जसन्तः । दीर्घो नेति । असिति प्रत्ययोऽप्रत्ययश्चास्तीति । प्रत्ययस्यासाधारणरूपानाश्रयणात् प्रत्ययलक्षणेनासन्तत्वाभावादिति भावः । तेभ्योऽपीति । ये त्वनुदात्तेतः प्रत्ययलक्षणं विनैव ङितश्च तेभ्योऽपीत्यर्थः । अदादौ पाठादिति । तथा च अदिप्रभृतिभ्यः शप इत्यनेन यङ्लुगन्तात्परस्य शपो लुगित्यर्थः ॥

यङो वा ॥ नाभ्यस्तस्याचीति सूत्रात्पिति सार्वधातुक इति उतो वृद्धिरित्यतो हलीति चानुवर्त्तते भुव ईट्च । तदेत-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भूसुवोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायान्न । बोभूतु तेतिक्ते इति छन्दसि निपातनात् । अत एव यङ्लुग् भाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुक्यप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामितिवाच्यम् । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात् । बोभवीति । बोभोति । बोभूतः । बोभुवति । बोभवाञ्चकार । बोभविता । अबोभवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । गा-

दाह । यङन्तादित्यादि । यङो लुकापि प्रत्ययलक्षणेनाच यङन्तत्वम् । एतेन यङन्ताद्धलादिपित्सार्वधातुकं न सम्भवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्तं लक्ष्यतइति व्याख्यानं परास्तम् । उक्तरीत्या यङन्तत्वानपायात् । किं च यङन्ताद्धलादिपिन्न सम्भवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्ते लक्षितेपि सन्यङोरिति द्वित्वस्य यङन्ते चरितार्थतया यङ्लुगन्तलक्षणायां बीजाभावाद्यङ्लुकि द्वित्वाभावप्रसङ्गादिति दिक् । छन्दसि निपातनादिति गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमिदं छन्दस्येव गुणनिषेधो नान्यत्रेति नियमार्थमित्यर्थः । बोभूत्विति । समुदायस्यातिरिक्तत्वाद् भूसुवोरिति गुणनिषेधो न प्राप्नोतीति निपातनमिदं न नियमार्थमित्याशङ्कायामाह । न चेति । द्विःप्रयोग इति । तथा च प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमित्येतन्न्यायसिद्धं नापूर्वं वचनमिति भावः । बोभुवतीति । अदभ्यस्तादित्यत् । अबोभूवीदिति । केचिदिह भुवो वुगिति सूत्रे ओः सुपीत्यतो ओरित्यनुवर्तते । तथा च उवर्णान्तस्य भुवो वुगित्यर्थाद् गुणे कृते वुकः प्राप्तिर्नास्तीत्यनित्यो वुक् । स च पराभ्यां बाध्यते । तेन बोभवीदिति रूपमाहुः । तच्चिन्त्यम् । भुवो वुको नित्यत्वादिति भाष्यग्रन्थविरोधात् । तस्माद्वुको

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitized by eGangotri

तिस्थेति सिचो लुक् । यङो वेतीट् पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वादुक् । अबोभूवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस् । नित्यत्वादुक् । अबोभूवुः । अबोभविष्यदित्यादि । पास्पर्द्धीति । पास्पर्द्धि । पास्पर्द्धः । पास्पर्द्धति । पास्पर्त्सि । झभलभ्यो हेर्धिः । पास्पर्द्धि । लङ् । अपास्पर्त् । अपास्पर्द् । सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे । रो रि । अपास्पाः । जागाद्धि । जाधात्सि । अजाघात् । सिपि । रु-

नित्यत्वमाश्रित्य डुन्धिभवतिभ्यां चेति सूत्रं प्रत्याख्यातवतो भाष्यकृतः श्चोरित्यनुवर्तनमसंगतमेव । आत इति नियमाज्जुसभावमाशङ्क्याह । अभ्यस्ताश्रय इति । अयं भावः । सिजभ्यस्तेति सूत्रेण सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवायं नियमो न त्वभ्यस्ताश्रयस्य जुस इति । जुसि चेति गुणमाशङ्क्याह । नित्यत्वाद्वुगति । अबोभुवुरिति । न चात्र परत्वाददभ्यस्तादिति अदादेशः स्यादिति वाच्यम् । अभ्यस्ताश्रयजुसोऽदादेशापवादत्वात् । पास्पर्धीतीति । स्पर्ध सङ्घर्षे । दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । यङो वेति ईड्विकल्पः । इडभावपक्षे झषस्तथोरिति धत्वं झरो झरि सवर्णइति वा धलोपः । लिटि पास्पर्धां चकार । लुटि पास्पर्धिता लृटि पास्पर्धिष्यति लोटि पास्पर्धीतु पास्पर्धु पास्पर्धात् पास्पर्धाम् । पास्पर्धतु । पास्पर्धीति । हेर्धित्वे वा धिलोपः । लङि । इडागमपक्षे अपास्पर्धीत् । रुत्वपक्षे इति । पक्षान्तरे तु अपास्पर्त् । अपास्पर्द् । लिङि । पास्पर्ध्यात् । पास्पर्ध्याताम् । पास्पर्ध्यास्ताम् । लुङि । अस्तिसिचोपृक्तइति नित्यमीट् । इट ईटीति सलोपः । अपास्पर्धीत् । अपास्पर्धिष्टाम् । अपास्पर्धिषुः । लृङि । अपास्पर्धिष्यत् । जागाद्धीति । गाधृ प्रतिष्ठादौ । इट्पक्षे तु जागाधीति । नाघात्सीति । एकाच इति भष्भावः । धस्य चर्त्वम् । लोटि ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्वपक्षे । अजाधाः । नाथृ । नानात्ति । नानात्तः । दध । दादद्धि । दादद्धः । दाधत्सि । अदाधत् । अदादधुः । अदाधः । अदाधत् । लुङि । अदादाधीत् । अदादधीत् । चोस्कुन्दीति । चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः । मोमुदीति । मोमोत्ति । मोमोदाञ्चकार : मोमोदिता । अमोमुदीत् । अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः । अमोमोः । अमोमोत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् । चोकूर्त्ति । चोकूर्दीति । लङ्

जागाधीद् जागाद्ध जागाद्धां जागाधतु । लङि । अजागाधीत् । अजाघात् । अजागाद्धाम् । अजागाधुः । लुङि । अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् । नाथ नाध याच्ञादौ । नानात्तीति । ईट्पक्षे नानाथीति । दध धारणे । ईट्पक्षे दादधीति । लुङि अतो हलादेरिति वा वृद्धिः । चोस्कुन्तीति । स्कुदि आप्रवणे । इदितइति नुम् । ईडभावे झरो झरि सवर्णइति वा लोपः । लङि । ईट्पक्षे अचोस्कुन्दीत् । लुङि तु अस्तिसिच इति नित्यमीट् । अचोस्कुन्दीत् । अचोस्कुन्दिष्टाम् । मोमुदीतीति । मुद सर्षे । नाभ्यस्तस्याचीति लघूपधगुणनिषेधः । मोमोदितेति । न धाच न धातुलोप इति गुणनिषेधः शङ्क्यः । बहुलग्रहणेन प्राप्तस्य यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् । लुङि गुण इति । सिज्निमित्तकोऽयं गुणस्तेन नाभ्यस्तस्याचीति निषेधो न शङ्कनीय इति भावः । चोकूर्त्तीति । कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायाम् । लङि तिपि । ईट्पक्षे अचोकूर्दीत् । अजोगूर्दीत् । पक्षे अचोकूरिति । दश्चेति रुत्वपक्षे इत्यर्थः । वनीवञ्चीतीति । वञ्चु गतौ । नित्यं कौटिल्ये गताविति यङ् । नीग्वञ्चीत्यभ्यासस्य नीगागमः । यङो लुका लुप्तत्वात् न तदाश्रितो नलोपः । वनीवक्त इति । तसो ङित्त्वादिह स्यादेवानिदितामि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तिप् अचोकूलं । अचोकूर्दीत् । सिप्यपि । अचोकूः । अचोकूः । अजोगूः । वनीवञ्चीति । वनीवङ्क्ति । वनीवक्तः । वनीवच्चति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् । जङ्गमीति । जङ्गन्ति । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । म्वोश्च । जगन्मि । जङ्गन्वः । एकाज्ग्रहणोक्तत्वान्नेण्निषेधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्गहि । मो नो धातोः । अजङ्गन् । अनुवर्त्यनिर्देशान्न चुरङ् । मृज्यन्तेति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् । हन्तेर्यङ्लुक् । अभ्यासाच्चेति कुत्वम् । यद्यपि हो हन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितं तथापि यङ्लुकि भवत्येवेतिन्यासकारः । श्तिपा शपेति निषेधस्त्वनित्यः गुणो यङ्लुकोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । जङ्घन्ति । जङ्घतः । जङ्घ्नन्ति । जङ्घनिता । श्तिपा निर्देशा-

ति नलोपः । लोटि वनीवञ्चीतु । वनीवङ्क्तु । वनीवक्तात् । वनीवक्तां, वनीवच्चतु । वनीवग्धि । वनीवञ्चानि । जङ्गसीति । नुगतोनुनासिकान्तस्येति नुक् । जंगसीति । गमहनेत्युपधालोपः । अजंगन्निति । ईट्पक्षे त्वजङ्गसीति । अजङ्गताम् । अजङ्ग्मुः । अजङ्गमीत् । अजङ्गतम् । अजङ्गत । अजङ्गमम् । अजगन्व । अजङ्गन्म । सामान्यापेक्षेति । अयं भावः । एकाचो द्वे इत्यत्रैकाज्ग्रहणाद्यङ्लुकि द्विर्वचनं न क्वापि प्राप्नोति । तथा च गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य विधीयमानो गुणो द्विर्वचनं विना निवेशमलभमानः सन् श्तिपा शपेति सर्वेषामपि निषेधानां क्वचिद्यङ्लुक्यप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति । तथा च प्रयुज्यते । राजा वृत्रं जङ्घनदित्यादि । द्वित्वं तु न भवतीति । वध्यात् अवधीदित्यत्र कृतद्विर्वचनस्य हनो वध लिङि लुङि चेति वधादेशात्पुनर्द्वित्वं न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । स्था-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ज्जादेशो न । जङ्घहि । अजङ्घनीत् । अजङ्घन् । जङ्घन्यात् । आशिषि तु । वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वन्न भवति । स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात् । तद्धि समानाधिकरणस्य धातोर्विशेषणं बहुव्रीहिबलात् । आङ् पूर्वात्तु आङो यमहन इत्यात्मनेपदम् । आजङ्घते इत्यादि । उपरस्येति तपरत्वान्न गुणः । हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेव तस्य सिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् । चञ्चुरीति । चञ्चूर्त्ति । चञ्चूर्त्तः । चञ्चुरति । अचञ्चुरीत् । अचञ्चूः । चङ्खनीति । चङ्खन्ति । जनसनेत्यात्वम् । चङ्खातः । गमहनेत्युपधालोपः । चङ्ख्नति । चङ्खनाहि । चङ्खनानि । अचङ्खनीत् । अचङ्खन् । अचङ्खाताम् । अचङ्खनुः । ये विभाषा । चङ्खायात् । चङ्खन्या-

---

निवर्त्त्येनेति । आङ्पूर्वादिति । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः । चञ्चूर्तीति । चरतिर्गतौ भक्षणे च । चरफलोश्चेत्यभ्यासस्य नुक् । उत्परस्यात इत्युत्वम् । हलि चेति दीर्घः । अचञ्चूरित्यत्र तु पदान्तविषयत्वाद्वोरुपधाया इति दीर्घः । चङ्खनीति । खनु अवदारणे । चङ्खात इति । यत्तु केचिद्धातुग्रहणेन कृतं कार्यं यङ्लुकि वेति जनसनेत्यात्वाभावेऽनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घोऽपि न भवति क्विप्साहचर्याद्धि झलादिः कृदेव तत्र गृह्यते न तु तिङिति अभ्युपेत्य चङ्खन्त इति रूपमाहुस्तदयुक्तम् । धातुग्रहणेन कृतस्य यङ्लुक्यप्रवृत्तौ मानाभावात् । सत्यपि प्रमाणे आत्वं वेति विकल्पोक्त्या चङ्खात इति रूपं केन वार्यताम् । यच्चोक्तमनुनासिकस्येति सूत्रे क्विप्साहचर्याज् झलादिरपि कृदेव गृह्यत इति तदप्ययुक्तमेव । यदि हि कृदेव क्विप्स्यात्तदा साहचर्योक्तिः

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त् । अचङ्कानीम् । उतोवृद्धिरित्यत्र नाभ्यस्तस्ये त्यनुवृत्तेरु-तो वृद्धिर्न । योयोति । योयवीति । अयोयवीत् । अयोयो-त् । योयुयात् । आशिषि दीर्घः । योयूयात् । अयोयावी-त् । नोनोति । जाहेति । ई हल्यघोः । जाहीतः । दूह जहातेश्च, आ च हौ, लोपो यि, घुमास्था, एलिँङीत्येते प-श्वापि न भवन्ति श्तिपा निर्देशात् । जाहाति । जाहासि । जाहेषि । जाहीथः । जाहीथ । जाहीहि । अजाहात् । अ-जहात् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाहीयात् । आशिषि । जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् । अजाहासि-ष्यत् । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् स्वपिस्यमीत्युत्वं

सङ्गच्छेत किं तु कृन्निन्नोपि अस्त्येवाचारक्विप् । अत एव रा-जानति चर्माणति इत्यादौ माधवादिभिः क्विनिमित्तो दीर्घ उक्तः । चङ्काहीति । हेरपि त्वेन ङित्त्वाज्जनसनेत्यात्वम् । अ-चङ्कानीदिति । अतो हलादेरिति वा वृद्धिः । जाहेतीत्यादि । हाङ्हाकोस्तुल्यानि रूपाणि । ङित्त्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य यङ्-लुक्यप्रवृत्तेः । भृञामिदिति हाङ इत्वस्य श्लुनिमित्ताभ्यास-स्यैव विहितत्वाच्च । नच अकित इति निषेधेन हाकोभ्यासस्य दीर्घो दुर्लभ इति कथमुभयोस्तुल्यरूपतेति शङ्क्यम् । अकित इत्यत्र हि न विद्यते कित्यस्याभ्यासस्येति बहुव्रीहिराश्रीयते तेन द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमित्यभ्युपगमाद्धातोः कित्त्वे अ-भ्यासस्य कित्त्वेपि वनीवञ्चीत्यादाविव कित्त्वाभावान्न दोषः । किं च द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेपि द्वित्वे सति समुदाय ए-वार्थवानिति हि सर्वसम्मतम् तथा कित्त्वमपि समुदायस्यै-वास्तु न तु प्रत्यवयवमिति नास्त्येव दीर्घे प्रतिबन्धः । जाही-यादिति । ई हल्यघोरितीत्वम् । लुका लुप्तइति । सर्वविधि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

न रुदादिभ्य इति गणनिर्दिष्टत्वादिण् न। सास्वपीति। सास्वप्ति। सास्वप्तः। सास्वपति। असास्वपीत्। असास्वप्। सास्वप्यात्। अशिषि तु। वचिस्वपीत्युक्तम्। सासुप्यात्। असास्वापीत्। असास्वपीत्॥

रुग्रिकौ च लुकि। ७। ४। ९१॥
ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि॥

ऋतश्च। ७। ४। ९२॥
ऋदन्तधातोरपि तथा। वर्वृतीति। वर्वर्त्ति। वरीवर्त्ति। वर्वृत्तः। ३। वर्वृतति ३। वर्वर्त्तामास ३। वर्वर्त्तिता। ३। गणनिर्दिष्टत्वान्न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इति न। वर्वर्त्तिष्यति ३। अवर्वृतीत् ३। अवर्वर्त्। सिपि। दश्चेति रुत्वपक्षे। रो रि। अवर्वाः ३। गणनिर्दिष्टत्वादङ् न। अवर्व-

भ्यो लुग्विधेर्बलीयस्त्वादकृतव्यूहपरिभाषया च लुकः पूर्वं न शङ्क्यमेवेति भावः। उत्वं नेति। फलितार्थकथनमिदं स्वपिस्यमीत्यादिना विधीयमानं यत्सम्प्रसारणं तन्नेत्यर्थः। असास्वापीदिति। अतो हलादेरिति विकल्पेन वृद्धिः॥

रुग्रिकौ च॥ चकारेण रीगृदुपधस्येत्यतो रीगनुकृष्यते रुक उकार उच्चारणार्थः॥

ऋतश्च॥ ऋताऽनुवर्तमानमङ्गं विशेष्यते। ऋदन्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्येत्यर्थः। ऋदन्ताद्धातोरिति पाठस्तु फलितार्थकथनपरतया नेयः। लोटि। वर्वृतीतु ३। वर्वर्तु ३। वर्वृतात्। वर्वृताम् ३। वर्वृतु ३। वर्वृद्धि ३ अड्ढीति। पुषादिद्युताद्लृदित इत्यनेन। डुकृञ् करणे चर्कर्यादिति। सार्वधातुकत्वाद्कित्सार्वेति न दीर्घः। लुङि। सिचि वृद्धिरिति वृ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तींत् ३ । चर्करीति ३ । चर्कर्त्ति । चरिकर्त्ति । चरीकर्त्ति । चर्कृतः । चर्क्रति ३ । चर्कराञ्चकार ३ । चर्करिता ३ । अचर्करीत् । अचर्कः ३ । चर्कृयात् ३ । आशिषि रिङ् । चर्क्रियात् ३ । अचर्कारीत् ३ । ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह । कॄ विक्षेपे । चाकर्त्ति । तातर्त्ति । तातीर्त्तः । तातिरति । ततीर्हि । अतातरीत् । अतातः । अतातीर्ताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अतातारिष्टामित्यादि । अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वं रपरत्वम् । हलादिः शेषः । रुक् रिग्रीकोस्तु अभ्यसस्यासवर्णे इति इयङ् । अरर्त्ति अरियृतः । अररीति । अरियर्यरीति । अऋतः । अरियृतः । झि अत् । यण् । रुको रोरीति लोपः । न च तस्मिन् कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । आरति । अरियृति । लिङि । क्ङिति निर्देशाद्गुणोऽर्त्तीति गुणो न । रिङ् । रलोपः दीर्घः । अरियात् । अरिरियात् । अरीरियात् । गृह्लू ग्रहणे ।

द्विः । अचर्कारीत् ३ अचर्कारिष्टाम् ३ अचर्कारिषुः ३ अचर्कारीः ३ चाकर्तीति । इट्पक्षे चाकरीति । लोटि । चाकरीतु । चाकर्त्तु । चाकीर्तात् । चाकीर्ताम् । चाकिरतु । चाकीर्हि लङि अचाकरीत् । अचाकः । अचाकीर्ताम् । अचाकरुः । लिङि । चाकीर्यात् । आशिषि तु चाकीर्यास्ताम् । लुङि । अचाकारीत् । अचाकारिष्टाम् । एवं तातरीतीत्यादि । अर्तेरिति । भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्ग्रहणम् । उरदत्वमिति । केचित्तु गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणमाहुः । फले तु न विशेषः । रिग्रीकोस्त्विति । एवं च अरियर्तीति रूपमुभयोस्तुल्यमिति भावः । आरतीति ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

जग्रहीति ४ । जर्गर्ढि ३ । जर्गृढः । जर्गृहति ३ । अजर्घर्ट् ३ । गृह्णातेस्तु । जग्रहीति । जाग्राढि । तसादौ ङिन्निमित्तं सम्प्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः । जागृहति । जाग्रहीषि । जाग्रक्षि । लुटि । जाग्रहिता । ग्रहोऽलिटीति दीर्घस्तु न तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः ।

रारीति ल्यपि इलोपइति दीर्घः । दीर्घोऽकित इति दीर्घस्तु न भवति कित्त्वात् । अरियृतीति । परत्वात्पूर्वमियङ् ततो यण् रिग्रीकोस्तुल्यमिदं, मध्यमोत्तमयोस्तु अरर्षि अरियर्षि : अररीषि । अरियरीषि अर्ऋथः अरियृथः अरर्मि अरियर्मि अररीमि अरियरीमि अर्ऋवः अरियृवः लिटि अरराञ्चकार रिग्रीकोस्तु । अरियरां चकार । लुटि । अररिता रिग्रीकोस्तु अरियरिता । अररिष्यति । ४ अरियरिष्यति । अरर्तु । अरियर्तु । अर्ऋतात् । अरियृतात । अर्ऋताम् । अरियृताम् । अरियृतु । अर्ऋहि । अरियृहि अरराणि । अरियराणि । अरराव । अरियराव । लङि । आरः । आरियः । आररीत् । आरियरीत् । आर्ऋताम् । आरियृताम् । आररुः । आरियरुः । आरियः । आररीः । आरियरीः । आर्ऋतम् । आरियृतम् । आर्ऋत । आरियृत । आररम् । आरियरम् आर्ऋव । आरियृव । विधिलिङि अर्ऋयात् । अरियृयात् । अर्ऋयाताम् । अरियृयाताम् । अर्ऋयुः । रिङीति । आशीर्लिङीत्यर्थः । अरिरियियादिति । रिग्रीकोः अरियृ इति स्थिते लिङि रिङ् । बहिरङ्गत्वेन रिङोसिद्धत्वाद्यलोपो न भवत्यचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाच्च । न च नपदान्तेति निषेधः शङ्क्यः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वात् । न च अकृतव्यूहपरिभाषया इयङ् नेति शङ्क्यम् ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

रिङः स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावाद् उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अत एव अरियृतीत्यपि सिद्धम् । तत्रापि यणः स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावात् तत्परिभाषाऽप्रवृत्ते रियङो निर्बाधत्वात् । क्वचित्तु मूलपुस्तकेषु परत्वाच्च पूर्वं रिङि कृते इयङोऽऽप्रवृत्तिरित्याशयेन आरिरियात् आरीरियादिति पठ्यते तदापाततः । अरियृतीति रूपासिद्ध्या पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्विरोधापत्तेः लुङि । आरारीत् । आरियारीत् लृङि आररिष्यत् आरियरिष्यत् । जर्गृहीतीति । नाभ्यस्तस्याचीति गुणनिषेधः । मध्यमोत्तमयोस्तु जर्गृहीषि २ । जर्घर्षि २ जर्गृढः २ जर्गृहीमि २ जर्गर्हमि २ जर्गृह्वः २ जर्गृह्मः २ जर्गृहां चकार । जर्गर्हिता जरीगर्हिता । इहानुबन्धनिर्देशोदूदित्त्वलक्षणा इड्विकल्पो न । जर्गृहीतु जर्गढु । जर्गृढात् । जर्गृहतु २ जर्गृढि २ सिपि । जर्गृहाणि २ लुङि । अजर्गृहीत् २ ईडभावे एकाच इति भष्भावः । अजघृर्ट् २ यद्यपि इह यत्रैकाज्ग्रहणं चेति निषेधाद्भष्भावो दुर्लभस्तथापि गुणो यङ्लुकोरित्यनेन श्तिपा शपेत्यादिनिषेधस्यानित्यत्वज्ञापना भष्भावोऽत्र प्रवर्त्तते इत्याहुः । अजर्गृढाम् । अजर्गृहुः २ अजर्गृहीः । अजघर्ट् २ अजर्गृढ २ अजर्गृहम् २ अजर्गृह्व २ जर्गृह्यात् २ अजर्गृहीत् । अजर्गर्हिष्टाम् २ अजर्गर्हिष्यत् २ जाग्रहीतीति । ग्रह उपादाने । यङो लुका लुप्तत्वात्तन्निमित्तं ग्रहिज्येतिसम्प्रसारणमिह नेति भावः । जार्गृढ इति । उरत् । दीर्घोऽकितः । तत्रैकाच इति अनुवर्त्तं तद्व्येकाचो द्वे इति अस्मिन् सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम् । जर्गृधीति ३ । जर्गर्द्धि । ३ । जर्गृद्धः ३ । जर्गृधति ३ । जर्गृधीषि ३ । जर्घर्त्सि ३ । अजर्गृधीत् ३ । इडभावे गुणः । हल्ङ्यादिलोपः । भष्भावः जश्त्वचर्त्वे । अजर्घर्त् ३ । अजर्गृद्धाम् २ सिपि दश्चेतिपक्षे रुत्वम् । अजर्घाः ३ । अजर्गर्धीत् । अजगर्द्धिष्टाम् ३ । पाप्रच्छीती । पाप्रष्टि । तसादौ ग्रहिज्येति सम्प्रसारणन्न भवति श्तिपा निर्देशात् । च्छ्वोः शूडिति षः । पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छ्वः । पाप्रश्मः । यकारवकारान्तानां तु जठ्भाविनां यङ्लुङ्नास्तीति च्छ्वोरितिसूत्रे भाष्ये ध्व-

साधवस्त्विति । अयं भावः । ग्रहोलिटीति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्तिकतदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनया जरीगृहितेत्यादिषु ग्रहेर्यङन्तात्तृचस्तासेर्वा य इट् तस्य दीर्घाभावे युक्तिद्वयं लभ्यते, पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्येके । ग्रहेर्विहितो य इट् तस्य दीर्घ इत्यपरे । तत्राद्यः पक्षो भाष्यवार्तिककाररीत्या । ताभ्यां हि पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य दीर्घादिग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । त्रैपादिकदीर्घातिरिक्तदीर्घेऽस्मिन् कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य तन्मते सुवचत्वात् । द्वितीयस्तु सूत्ररीत्या तेन तु सामान्यतो दीर्घविधौ स्थानिवद्भावस्य निषिद्धत्वात्तन्मते स्थानिवद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च यङ्लुकि दीर्घप्रवृत्तौ न किंचिद् बाधकं यङ्लुकोनैमित्तिकत्वात् । अज्झलादेशत्वाच्च स्थानिवद्भावायोगात् । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्ताद्यङ्लुगन्ताद् गृह्णातेर्विहितस्य ग्रहेर्विहितत्वानपायाच्च । तद्भाष्यादिविरुद्धमिति । आदिशब्देन कैयटहरदत्तौ गृह्येते विरोधस्त्वात्र मनोरमायामुपपादितः । तथा हि एकाचो द्वे प्रथमस्येति सूत्रे ग्रहेरङ्गा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

नितम्। कैयटेन स्पष्टीकृतम्। इदञ्च छ्वोरिति यच्चोठ् तद्विषयकम्। ज्वरत्वरेत्यूठ्भाविनोः स्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम्। माधवादिसम्मतं च। मव्य बन्धने। अयं यान्त ऊठ्भावी। तेवृदेवृ देवने इत्यादयो वान्ताः। हय गतौ। जाहयीति। जाहति। जाहतः। जाहयति। जाहयीषि। जाहसि। वलि लोपे यञादौ दीर्घः। जाहामि। जाहावः। जाहामः। हर्य्य गतिकान्त्योः। जाहर्य्यीति। जाहर्ति। जाहर्तः। जाहर्यति। लोटि। जाहर्हि। अजाहः। अजाहर्ताम्। अजाहर्युः। मव बन्धने॥

दिति भाष्यमुपादाय कैयट आह। छ्वो हि जरीगृहीत्यङ्गं न तु ग्रहिः विशेषणसामर्थ्याद्धि यथा श्रुतरूपाश्रयणमिति। यद्यपि तत्र यङन्तं प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुगन्तेपि न दीर्घ इति लभ्यते एकाज्ग्रहणमनुवर्तयन् हरदत्तोप्यत्रानुकूलः। न ह्यस्मिन्पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्य प्रसक्तिरस्ति। एवं च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति ग्रहेर्विहितस्य दीर्घ इति च प्रागुक्तसमाधानमुपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन यङन्तांशे उपायान्तरपरतया नेयम्। न च ग्रहिति यथाश्रुतरूपाश्रयणे गृहीत इत्यादाविटो दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्। अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथाश्रुतरूपस्यैव सत्वात्। ग्राहितमित्यादौ तु नैवम्। एकाच इति समाधानं तु णिज्भिन्नविषयकमेव निष्ठायां सेटीति णिलोपे ग्राहितमित्यादावेकाच्त्वानपायात्। तदित्थम्। यङ्लुगन्ताण्णिजन्ताच्च यङन्ताच्च ग्रहेरिटः द्विधा त्रिधा चतुर्धा च दीर्घप्राप्तिः समाहिता। अस्यार्थः। यङ्लुगन्ताद्दीर्घे प्राप्ते समाधानद्वयम्। ग्रहेरङ्गादिति व्याख्यानमेकाच इत्यनुवृत्तिश्चेति।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

णिजन्तात्तु, अपि स्वरूपाभावः विहितविशेषणं स्थानिवद्भावश्चेति समाधानत्रयम्। यङन्तात् समाधानचतुष्टयम्। एकाच इत्यनुवृत्तिः पूर्वोक्तसमाधानत्रयं चेति। अजर्घा इति। गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। इह अपदान्तस्यापि रेफस्य रो रीति लोपो भवत्येव तत्र मण्डूकप्लुत्या पदस्येत्यनुवर्तनात्। पाप्रष्टीति। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। व्रश्चेति षः। पाप्रच्छिता। पाप्रच्छिष्यति। पाप्रष्टु। पाप्रष्टात् पाप्रष्टाम्। पाप्रच्छतु। पाप्रड्ढि। पाप्रच्छानि। अपाप्रट्। अपाप्रच्छुः। अपाप्रच्छीः। अपाप्रट्। अपाप्रष्टम्। अपाप्रष्ट। अपाप्रच्छम्। अपाप्रश्म। भाष्ये ध्वनितमिति। च्छ्वोः शूडिति सूत्रे भाष्ये किद्ग्रहणमनुवर्तते न वेति विकल्प्य कांश्चिद्दोषानुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तमेतावानेव विशेषः। अनुवर्तमाने किद्ग्रहणे च्छः षत्वं वक्तव्यमिति अननुवर्तमाने तु छ्वः शत्वे कृते शान्तत्वादेव षो भविष्यतीति प्रष्टा प्रष्टुमित्यादिसिद्धये व्रश्चादिसूत्रे च्छग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः। एवं हि वदता भाष्यकृता ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुक् नास्तीत्युक्तप्रायम्। अन्यथा दिवेर्यङ्लुकि ऊठ्भावपक्षे देदेति देदेषि इत्यादौ ऊठोभावाभावाभ्यां महान् विशेषः स्यात्। तत्र किद्ग्रहणाननुवृत्तावूठः प्रवृत्त्या देद्योति देद्योषीत्यादिरूपविशेषलाभात्। ततश्चैतावानेत्येवकारो विरुध्येत। स्रिविमव्योस्त्विति। स्रिवु गतिशोषणयोः। मव बन्धने। जाहामीति। इट्पक्षे जाहयीमि। लोटि। जाहयीतु। जाहतु। जाहतात्। जाहयानि। जाहयाव। जाहयाम। लङि अजाहयीत्। अजाहत्। अजाहताम्। अजाहयुः। अजाहयीः। अजाह। अजाहतम्। अजाहत। अजाहयम्। अजाहाव। अजाहाम। जाहव्यात्। ह्म्यन्तक्षणेति वृद्धिनिषेधः। अजाहयीत्। अजाहयिष्टाम्। अजाहयिष्यत् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ६ । ४ । २० ॥
ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र क्ङितीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि ओतुरिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्त्तते । अवतेर्मनिन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात् । ईडभावे ऊठि पिति गुणः । मामोति । मामूतः । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः । मामोतु । मामूतात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत् । अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । तुर्वी हिंसायाम् । तोतूर्वीति ॥

राल्लोपः । ६ । ४ । २१ ॥
रेफात्परयोश्छ्वोर्लोपः स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च

ज्वरत्वर ॥ ज्वर रोगे ञित्वरा संभ्रमे । अत्र वृत्तौ झलादौ क्ङितीत्युक्तं तत्र क्ङितीत्येतद्भ्रमसक्तमेवेत्याह । क्ङितीति नानुवर्ततइति । अवतेस्तुनीति । ज्वरत्वरेत्युपधावकारयोरूठि गुणे च कृते ओतुरिति सध्यति नान्यथा । तेनात्र क्ङितीति नानुवर्तनीयमिति भावः । अवतेरिति । उपधावकारयोरूठि गुणे च कृते मन्प्रत्ययस्य टिलोपे चोमिति सिध्यतीत्यर्थः । ज्वरादेरुदाहरणं क्विपि जूः जुरौ जूरः । झलादौ तु जूर्तिः । जूर्णः । जूर्णवान् । त्वर । तूः तुरौ तूरः । तूर्तिः । तूर्णवान् । स्रिवि । स्रूः । स्रुवौ । स्रुवः । स्रुतिः । अवि । ऊः । उवौ । उवः । ऊतिः । मव । मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मूतिः । मामोषि इत्यादि । ईट्पक्षे मामवीषि । मामवीमि मामवीतु अमामवीत् । अमामवीरिति बोध्यम् ॥

राल्लोपः ॥ छ्वोः शूडित्यतः छ्वोरित्यनुवर्त्तते । क्वावुदाहर-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

प्रत्यये । इति वलोपः । लघूपधगुणः ॥

न धातुलोपआर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ॥

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः। इति नेह निषेधः तिबादीनामनार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । हलि चेति दीर्घः । तोतूर्तः । तोतुर्वति । तोथोर्त्ति । दोदोर्ति ।दोधोर्ति । मूर्छा । मोमोर्ति । मोमूर्तः । मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्धधातुकइति विषयसप्तमी तेन यङि विवक्षिते अजेर्वी । वेवीयते । अस्य यङ्लुग्नास्ति लुका अपहारेण विषयत्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥ * ॥

॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

—**—

णम् । तूः । तुरौ । तुरः । धुर्वी । धूः धुरौ धुरः । मुर्छा मूः । मुरौ । मुरः ॥

न धातुलोप ॥ आर्धधातुके धातुलोपो नास्तीति लक्षणया व्याचष्टे । धात्वंशेति । यद्यपि दुरिणो लोपश्चेत्यौणादिके रक्प्रत्यये धातुलोपः प्रसिद्धस्तथापि प्रयोजनवानप्रसिद्धः । इणो लुप्तत्वादेव गुणाप्रसङ्गात् । प्रत्ययसन्नियोगेन धातुलोपविधानात् । आर्धधातुकस्य निमित्तत्वमपि नास्ति । अत एव दूरमित्यत्र ढ्रलोपइति दीर्घे कर्तव्ये धातुलोपस्य स्थानिवत्वं नास्ति । इह धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्विशेष्यं चार्द्धधातुकमित्याशयेनाह । लोपनिमित्ते इति ।गुणवृद्धी नस्त इति । यद्यपि क्ङिति चेति सूत्रे लैगवायन इत्यत्र गुणनिषेधो माभूदिति इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यातं तथापि इह प्रयोजनाभावादिक्लक्षणइति नोक्तम् ।धात्विति किम् । लूञ्। लविता । पूञ् । पविता । नन्वत्रानुबन्धलोपनिमित्तमार्द्धधा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तुकं न भवतीति द्ध्यङ्गविकलमिदमिति चेद् अत्राहुः । धातुग्रहणे सति धातोर्लोपो यस्मिन् इति बहुव्रीहिलाभात् लोपनिमित्ते इत्यर्थो लभ्यते तदभावे तु लोपे सत्यार्द्धधातुक इत्यर्थाल्लवितेत्यादौ दोषः स्यादेवेति । यदा तु लोपयतीति लोपः तस्मिंल्लोपनिमित्ते आर्द्धधातुके इको गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यायते तदा धातुग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उत्सृष्टानुबन्धस्य धातुत्वमिति कैयटादिमते तु धातुलोप इत्यत्र बहुव्रीह्याश्रयणं विनापि धात्ववयवलोपे सत्यार्द्धधातुक इति व्याख्यायां लवितेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । आर्द्धधातुके किम् । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । रु शब्द इत्यस्माद्धातोरेकाच इति यङि तस्य लुक् । यङन्तस्य धातुत्वे यङो धात्ववयवत्वाल्लुप्तत्वाच्चात्रापि निषेधः स्यात्तन्माभूदिति । नन्वत्र यङ्लुको नैमित्तिकत्वादिको लोपनिमित्तपरत्वं नास्तीति द्ध्यङ्गविकलमिति चेद् अत्राहुः । आर्द्धधातुकग्रहणे सति अन्यपदार्थलाभाद् बहुव्रीहिर्लभ्यते तदभावे त्ववयवलोपे सति गुणवृद्धी न स्त इत्यर्थाद्रोरवीतीत्यत्र दोषः स्यादेवेति । केचित्तु धातुं लोपयतीति धातुलोपः द्वलोपइत्यत्रेव कर्मण्यणित्यभ्युपेत्य व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं विनैव धात्ववयवलोपनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति व्याचक्षते । इक इति किम् । रागः । अभाजि । घञि च भावकरणयोरिति रञ्जेर्नलोपे कृते वृद्धिः अभाजीत्यत्र तु भञ्जेश्च चिणीति नलोपे वृद्धिः । तेनेह निषेध इति । सूत्रस्योदाहरणं तु लोलुवः पोपुवः मरीमृज इत्यादि बोध्यम् । तत्र लोलूयपोपूयशब्दाभ्यां पचाद्यचि यङोचि चेति यङ्लुकि कृते अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणो निषिध्यते मरीमृज इत्यत्र तु वृद्धिः । ननु लोलूयादिभ्योऽच्प्रत्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ये अतो लोप इत्यल्लोपे यकारस्य यङोऽचि चेति लुक्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादच्प्रत्ययनिमित्तः सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो मृजेर्वृद्धिरिति वृद्धिश्च न भवेदिति किमनेन निषेधसूत्रेण। न चैवमपि लोलुव इत्यादावुवङि कृते लघूपधगुणः स्यात् तद्वारणाय निषेधोऽयमावश्यकः। उवङ आदिष्टादचः पूर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम्। स्थानिद्वारानादिष्टादचः पूर्वत्वेन उवङो दृष्टत्वात्। स्थानिद्वारा दृष्टत्वेऽपि स्थानिवद्भवतीत्येतन्न पदान्तेति सूत्रे सवर्णग्रहणेन ज्ञापितम्। न हि शिंषढि इत्यत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनानुस्वारो दृष्टः किं तु स्थानिद्वारा। तथा च अनुस्वारस्य परसवर्णे कर्तव्ये श्नम अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाय तत्र सवर्णग्रहणं कृतमितीह स्थानिवद्भावः सिद्धः। नोनावीत्यत्र तु लिङुत्पत्तेः प्रागेव बहुलग्रहणादकारविशिष्टस्य यङो लुकि स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या न वृद्ध्यभावशङ्केति न धातुलोप इति सूत्रस्य न किं चित्प्रयोजनमिति चेत् सत्यम्। अत एव भाष्ये प्रत्याख्यातमिदमिति संक्षेपः। तोतोर्त्तीति। यद्यप्यत्र लोपो व्योरित्यनेन लोपः सिध्यति तथापि तोतूर्त इत्यादौ वलोपार्थं राल्लोप इत्युपन्यस्तम्। अन्यथा तत्र लोपो व्योरिति लोपं बाधित्वा वस्य च्छ्वोः शूडिति ऊठ् स्यात्। तोथोर्ति इत्यादि। थुर्वी दुर्वी हिंसायाम्। मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः। मोमूर्च्छीषि। मोमोर्षि। मोमूर्थः। मोमूर्थ। मोमूर्च्छीमि। मोमोर्मि। मोमूर्च्छ्वः। मोमूर्मः। मोमूर्च्छां चकार। मोमूर्च्छिता। मोमूर्च्छीतु। मोमोर्तु। मोमूर्त्तात्। मोमूर्ढि। अमोमूर्च्छीत्। अमोमोः। अमोमूर्च्छुः। मोमूर्च्छ्यात्। अमोमोर्च्छीत्। अमोमूर्च्छिष्टाम्। अमोमूर्च्छिष्यत्॥

॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

॥ अथ नामधातुप्रक्रिया ॥

सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ॥

इषिकर्मण एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुब्लुक् ॥

क्यचि च । ७ । ४ । ३३ ॥

अस्य ईः स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति । पुत्रीयति । वान्तो यि प्रत्यये । गव्यति । नाव्यति । लोपः शाकल्यस्येति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि ॥

नः क्ये । १ । ४ । १५ ॥

क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न । गव्याञ्चकार । गव्यिता । नाव्याञ्चकार । नाव्यिता । नलोपः । राजीयति । प्रत्ययोत्त-

---

सुपआत्मनः क्यच् ॥ धातोः कर्मण इति पूर्वसूत्रात् कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । ततश्च सन्निधानादिच्छाकर्मण एव भवतीत्याह । इषिकर्मण इति । परस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्रातिप्रसङ्गवारणाय सूत्रे आत्मशब्द उपात्तः । स तु स्वशब्दपर्यायः स्वस्य क इत्याकाङ्क्षायामिच्छायाः सन्निधापितत्वादेषितैव गृह्यते तदाह । एषितृसंबन्धिन इति । सुबन्तस्योक्तविशेषणद्वयमर्थद्वारकं बोध्यम् ॥

नः क्ये ॥ लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् क्यष् दुर्लभ इत्यभिप्रेत्याह क्यचि क्यङीति । एवं चेह क्यषीत्यपि केश्चिदुक्तं तदुपेक्ष्यम् । यस्य हल इति लोपमाशङ्क्याह । संन्निपातपरिभाषयेति । यकारे परे वान्तादेशविधानाद्वकारो यलोपस्य निमित्तं न भव-

रूपद्वयोश्च। त्वद्यति। मद्यति। एकार्थयोरित्येव। युष्म-द्यति। अस्मद्यति। हलि च। गीर्यति। पूर्यति। धातो-रित्येव। नेह। दिवमिच्छति दिव्यति। इह पुरमिच्छति-पुर्यतीतिमाधवोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम्। पूर्गिरोः सा-म्यात्। दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक एव। भद-स्यति। रीङृतः। कर्त्रीयति

तीति भावः। गव्यतीति। अचान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाल्लोपो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह। अपदत्वादिति। इदं चसमाधानस्य समाधानान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन समाधिसौकर्यादुक्तम्। वस्तुतस्तु उक्तरीत्यातु शङ्कैव नेति बोध्यम्। अन्ये तु वार्तिक-एव प्रश्लेष इति द्वितीयपक्षमाश्रित्येदं सूत्रं वकारप्रश्लेषे लोपासम्भवात् न हि कार्यीति न्यायात्। न च वलीति नि-मित्तत्वेनाश्रयणात् तत्रापि लोपो भवत्येव। अन्यथा रलीत्येव कुर्यादिति वाच्यम्। वकारे परतो यकारलोपाय नि-मित्तत्वेनाश्रयणावश्यकत्वादिति द्वितीयकल्प एव युक्त इत्याहुः। राजीयतीति। क्वचि चेत्यवर्णस्य ईत्वे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति नलोपोऽसिद्धो न भवति न लोपः सुप्स्वरेति-नियमात्। यद्यपि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रं राजीयतीत्यादिषु पठनीयं राजस्था-मित्यादौ तु पूर्वत्रासिद्धमिति नलोपस्यासिद्धत्वेन दीर्घाद्यभा-वसिद्धेस्तथापि विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षाभ्युपगमेन हल-न्तेषु राजभ्यां राजभिरित्यत्रैव पठितमिति ज्ञेयम्। न च वि-धिमुखप्रवृत्तिपक्षो निरालम्ब एवेति वाच्यम्। अनुपराभ्यां कृ-ञ इति सूत्रस्थभाष्यग्रन्थपर्यालोचनया तत्पक्षावगमात्। यत्तु नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रे मनोरमायामुक्तं नियमसूत्राणां

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

क्यच्व्योश्च । ६ । ४ । १५२ ॥
गार्गीयति । वाच्यति । अकृत्सार्वेति दीर्घः । कवीयति स-
मिध्यति ॥
क्यस्य विभाषा । ६ । ४ । ५० ॥

विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसङ्कोचकता चेति पद्यस्य द्युद्भ्यो लुङीति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति तच्चिन्त्यम् । तत्सूत्रस्य भाष्यकारैरस्पृष्टत्वात् । के चित्तु द्युद्भ्यो लुङीत्यत्र ध्वनितत्वादिति वक्तव्ये सूत्रग्रहणं बहुव्रीहिलाभार्थम् । द्युद्भ्यो लुङीति सूत्रं यस्मिन् प्रकरणे तद्द्युद्भ्योलुङीति सूत्रम् । परस्मैपदप्रकरणमित्यर्थः तत्र हि अनुपराभ्यामिति सूत्रं वर्ततइति तत्सूत्रे यद् ध्वनितं तत्तु परस्मैपदप्रकरणे ध्वनितं भवति । यद्वा अनुपराभ्यां कृञ इत्यत्र हि भाष्यकृता द्युद्भ्यो लुङीति परामृष्टम् । तथा च द्युद्भ्यो लुङीति सूत्रं यस्मिन् तत् द्युद्भ्योलुङीतिसूत्रम् । अनुपराभ्यां कृञ इति सूत्रमित्यर्थं इत्येवं कविकृतिवत् कथं चित् स्थितस्य गतिस्समर्थनीयेत्याहुः । पूर्गिरोः साम्यादिति । गृशब्दे । पॄ पालनपूरणयोरित्याभ्यां क्विपि ऋत इद्धातोः उदोष्ठ्यपूर्वस्येति प्रवृत्तेरिति भावः । प्रामादिक एवेति । दिवु धातोः क्विपि तु द्यूरिति स्यात् । ततः क्यचि तु द्यूयतीति भवति । क्विपं विहाय विचि कृते तूपधागुणे वलोपश्च स्यात् । ततः क्यचि तु देवयतीति भवति । तथा च हलि चेति सूत्रे वृत्तावपि धातोरित्येव नेह । वमिच्छति दिव्यति इत्येवोक्तमिति भावः ॥

आपत्ययकारस्य लोपं स्मारयति । क्यच्व्योश्चेति ॥ कथं इति नियमेन पदत्वाभावात् कुत्वं नेत्याह । वाच्यतीति । एवं समिध्यतीत्यत्र जश्त्वं नेति बोध्यम् ॥

मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेध इति वार्तिकस्य यथाश्रुतव्याख्या-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न । समिधिता । समिध्यिता । मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न ॥*॥ किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ।७।४।३४॥ क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ।७।१।५१॥ एषां क्यचि असुगागमः स्यात् ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥* अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥ क्षीरलवणयोर्लालसा-

ने पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् । पुत्रौ पुत्रान् वा इच्छती-त्यादावेव स्यात् अतो व्याचष्टे । मान्तप्रकृतिकादिति ॥

अशनायोदन्य ॥ क्यजन्ता इति । उदकशब्दस्योदन्भावोऽन्ययोर्दीर्घं इत्यपि ज्ञेयम् । इह यः सद्य एव भोक्तुमशनमिच्छति यश्च पातुमुदकं यश्च धने सत्यपि पुनर्धनं तत्रोदाहरणानि । यस्तु कालान्तरोपयोगार्थमशनमिच्छति यश्च स्नातुमुदकं यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति तत्र प्रत्युदाहरणानि । ननूदन्या तु पिपासा तृडिति निघण्टौ परस्परसामानाधिकरण्यं न स्यात् उदन्याशब्दस्य उदकेच्छावाचित्वादिति चेद् अत्राहुः । अशनायतीत्यादिषु अविवक्षितप्रकृत्यर्थं बुभुक्षापिपासादिकमेवार्थस्तथा च नोक्तदोष इति ॥

अश्वक्षीर ॥ आज्जसेरित्यतोऽसुगिति वर्तते । अश्वस्यतीति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । एवं वृषमिच्छति मैथुनार्थं वृषस्यति गौः । नन्विति रामो वृषस्यन्तीमिति प्रयोगो मनुष्यविषये कथं सङ्गच्छते इति चेद् अत्राहुः । अश्ववृषरूपप्रकृ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

याम् ॥ * ॥ क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उष्ट्रः ॥ सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ ॥ * ॥ दधिस्यति । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति ॥

काम्यच्च । ३ । १ । ९ ॥

उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह यस्य हल इति लोपो न । अनर्थकत्वात् । यस्येति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किं काम्यति । स्वःकाम्यति ॥

उपमानादाचारे । ३ । १ । १० ॥

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ॥

उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । सान्तस्य

त्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छैवार्थोऽत एव वृषस्यन्ती तु कामुकीति कोशोपि स्वरसतः सङ्गच्छन्ते इति । लालसायामिति । उत्कटेच्छायामित्यर्थः ॥

काम्यच्च ॥ उच्चारणसामर्थ्यान्न कस्येत्संज्ञा । मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेध इत्यस्यानुवृत्त्यभावं सूचयति । अयं स्यादेवेति ॥

आचरतीति ॥ व्यवहरतीत्यर्थः । अधिकरणाच्चेति । सप्तम्यन्तरूपात् सुबन्तादित्यर्थः ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ धातोः कर्मण इति सूत्राद्वेत्यनुवर्तत इत्याह । क्यङ्वा स्यादिति । सेति लुप्तषष्ठीकं कर्तृविशेष-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तुकर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात्। क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम्। सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सं नियोगशिष्टः। स च व्यवस्थितः॥ ओजसोऽप्सरसोनित्यमितरेषां विभाषया॥ * ॥ कृष्ण इवाचरति कृष्णायते। ओजः शब्दो वृत्तिविषये तद्वति। ओजायते। अप्सरायते। यशायते। यशस्यते। विद्वायते। विद्वस्यते। त्वद्यते। मद्यते। अनेकार्थत्वे तु। युष्मद्यते। अस्मद्यते। क्यङ्मानिनोश्च। कुमारीवाचरति कुमारायते। हरिणीवाचरति हरिणायते। गुर्वीव गुरूयते। सपत्नी सपत्नायते। सपतीयते। सपत्नीयते। युवतिरिव युवायते। पट्वीमृद्व्याविव पट्वीमृदूयते। न कोपधायाः। पाचिकायते॥ आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा॥*॥ वाग्रहणात् क्यङपि। अवगल्भादयः पचाद्यन्ताः। क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते तेन तङ्। अवगल्भते। क्लीबते। होडते। भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात्। न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम्। केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसम्भवाद् धातूनामनेकार्थत्वात्। अवगल्भाञ्चक्रे। होडाञ्चक्रे। वार्त्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात् केव-

---

लानामित्याह। सान्तस्येति। चकारस्तु अन्वाचये बोध्यः। तद्वतीति। तथा च ओजायतइत्यत्र ओजस्वीवाचरतीति विग्रहो बोध्यः। विद्वस्यतइति। नान्तस्यैव पदत्वात्सस्य रुत्वं न। पुंवद्भावं स्मारयति। क्यङ्मानिनोश्चेति। सपत्नीवेति। त्रितयसाधारणं विग्रहवाक्यम्। सपत्नायतइति। शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादिङीनन्तात् क्यङि पुंवद्भावे अकृत्सार्वेति दीर्घे च रूपमिदम्। सपतीयतइति। समानस्वामिकाभिधायिनो भाषि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङ्वेति माधवादयः । तङ्नेति तूचितम् ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासङ्गार्थं तत्र क्विबनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति । कृष्णति । अतो गुण इति शपा सह पररूपम् । च इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति दीर्घः । णल् । औ । वृद्धिः । अतुसादिषु त्वातो लोप इटि चेत्यालोपः । मालेवा-

तपुंस्कस्य नित्यं सपत्न्यादिष्विति नादेशे नान्तत्वान्ङीप् ततः क्यङि पुंवद्भावे च दीर्घः । सपत्नीयतइति । विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकेन पतिशब्देन समासे सति नित्यस्त्रीत्वान्न पुंवत् । युवायतइति । न च ङ्याप्सूत्रे भाष्ये युवतितरेत्युदाहरणाद् यौवनं जातिरिति जातेश्चेति निषेधे युवतीयतइत्युदाहरणमिहोचितमिति वाच्यम् । वयसोऽनित्यत्वेनाजातित्वात् । अन्यथा युवजानिरित्यत्र परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यग्रन्थो विरुध्येत । युवतितरेति भाष्यस्य तु का गतिरिति चेद् अत्राहुः । तसिलादिष्विति पुंवद्भावे प्राप्ते भाष्यनिर्देशादेव न पुंवदिति । युवतीशब्दस्य तु तरपि घरूपेति ह्रस्वे युवतितरेति भवत्येव । पट्वीमृदूयतइति । पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावान्न पुंवत् । पाचिकायतइति । पुंवद्भावे सति कात् पूर्वस्य त्वं न श्रूयेतेति भावः । एवं पञ्चमीयते । स्त्रौघ्नीयते । सुकेशीयते । ब्राह्मणीयतइत्यादि ॥

आचारेऽवगल्भ ॥ गल्भ धार्ष्ट्ये । क्लीब अधार्ष्ट्ये । होड़ अनादरे । क्यङ्पीति । अपिशब्दाद्वाक्यम् । तत्तु सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यत्र वा ग्रहणाल्लभ्यत इत्याहुः । क्विप्सन्नियोगेनेत्यादि । तेन क्यङ्सन्नियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वयोरभा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वादित्संज्ञालोपौ न स्त इति अकृत्सार्वेति दीर्घे सति अवगल्भायते क्लीबायतइत्यादि भवति। तेन तङिति। आत्मनेपदमित्यर्थः। तथा च अवगल्भमानः क्लीबमान इत्यादि सिध्यति। माधवादय इति। के चित्तु सामान्ययमाहुः। आचारेवगल्भेत्यत्र सुप इत्यनुवर्तते। तथा च। केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टादवगल्भप्रगल्भादिसुबन्तात् क्यङेव न तु क्विप्। तङ् नेति तूचितमिति। उत्तरवार्तिकेन प्रातिपदिकमात्रात् क्विप् विधीयतइति। एतेभ्योपि चिभ्यः क्विपि सिद्धे तत्सन्नियोगेना नुदात्तत्वानुनासिकत्वमाचमच्प्रत्ययस्य आचारेवगल्भेत्यवगल्भादिषु प्रतिज्ञायते। लाघवादन्यत्र तु गल्भप्रगल्भादिप्रातिपदिकेषु क्विपि परस्मैपदमेव भवति न तु तङिति भावः। नन्वेवमाचारेऽवगल्भेत्यत्र वाग्रहणात् क्यङमनुवर्त्य अवगल्भादिप्रातिपदिकेभ्यः क्यङ्विधानेप्यन्यत्र सुबन्तादेव क्यङिति क्यङो विषय एव नास्ति। तथा च। केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङप्ययुक्त इति चेद् अत्र वदन्ति। प्रातिपदिकेभ्यः क्विप् सुबन्तेभ्यः क्यङिति विषयभेदेनापि गल्भति गल्भायते प्रगल्भति प्रगल्भायते इत्यादि सिध्यत्येवेति। स्यादेतत्। गल्भ धार्ष्ट्ये इत्यादीनामनुदात्तत्वादवगल्भते इत्यादिप्रयोगसिद्धावपि अवगल्भादिषूत्तरवार्तिकेन क्विपि सत्यवगल्भतीत्याद्यनिष्टप्रयोगः स्यात्तद्वारणार्थमाचारेऽवगल्भ इतिवार्तिकारम्भस्यावश्यकतया सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वाद् भूतपूर्वादप्यनेकाच आमित्येतत् अयुक्तमिति चेत् सत्यम्। अत्र ह्ययमाशयः। सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वार्तिके वा ग्रहणेन व्यवस्थितविभाषाश्रीयते। तथा च अवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विपोऽभावादनिष्टप्रयोगो न भविष्यतीति स्वीकृते सामर्थ्यं नोपक्षीणमिति दिक्। पदकार्यं नेति। सवर्णदीर्घौ यद्यपि

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

पदमात्रकार्यं न भवति तथापि पदस्य जायमानं कार्यं नेत्यत्र तात्पर्यं बोध्यम्। तनोतीति तत्स्व इव आचरति ततति। अत्र जश्त्वं न। त्वगिव आचरति त्वचति। अत्र कुत्वं नेत्याद्यपि बोध्यम्। द्वित्वमिति। अगाल् इति स्थिते द्विर्वचनेचौति निषेधाददतो लोपो न भवतीति भावः। अतो गुणइति। द्वित्वे कृतेप्यतो लोपो न भवति अन्तरङ्गेणानेन बाधितत्वादिति भावः। यद्यप्यत्र फले विशेषो नास्ति तथापि शास्त्रप्राप्तिक्रममनुरुध्योक्तम्। यद्यप्येवं वार्णादाङ्गं बलीय इति परिभाषयाऽतो लोप एवोचित इति चेत्। मैवम्। तस्याः समानाश्रये कारस्कारेत्यादौ प्रवृत्तिस्वीकारान्न तु व्याश्रयेपि। न च परत्वान्नित्यत्वाच्च अत आदेरित्यनेनैव प्रथमं भाव्यमिति वाच्यम्। तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्। न चापवादत्वादत आदेरित्यनेन भाव्यमिति वाच्यम्। अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि अन्तरङ्गेण बाध्यत इत्युक्तत्वात्। आनर्देत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात्। तत्र हलादिः शेषात् प्रागेव परत्वादत आदेरित्यस्य प्रवृत्तेः। न च नित्यत्वाद्धलादिः शेष एव प्रथमं स्यादिति वाच्यम्। नित्यत्वस्यात आदेरित्यत्रापि तुल्यत्वात् एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम्। केचिदत्र वदन्ति। अतो गुणइति पररूपापवादस्यात आदेरित्यस्य आनर्देत्यादौ चरितार्थत्वादन्तरङ्गमेव भवतीति मनोरमोक्तं चिन्त्यम्। स्वविषयमध्ये एकत्रोदाहरणे चरितार्थस्योदाहरणान्तरेपि प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, न हि गोद इत्यत्राऽऽतो नुपसर्गे क इति चरितार्थमिति गोप इत्यादौ न प्रवर्तते तस्मादणं बाधित्वा कप्रत्ययो यथा स्वविषये सर्वत्र प्रवर्तते तथैहापि प्रवर्ततइति। तदपरे न क्षमन्ते। गोदगोपादौ सर्वत्राणः कस्य च प्राप्तिसम्भवे विनिगमनाविरहादणं बाधित्वा कप्रत्यय एव भवति प्रकृते त्वानर्देत्यादौ

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

चरति। मालाति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप्। मालांचकार। लङि। अमालात्। अत्र हलङ्याद्विलोपो न ङीसाद्याधर्यादापोऽपि सोरेव लोपाविधानात्। इट्सकौ। अमालासीत्। कविरिव कवयति। आशीर्लिङि। कवीयात्। सिचि वृद्धिरित्यत्र धातोरित्यनुवर्त्यं धातुरेव यो धातुरितिव्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः। अकवयीत्। माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति। अकवायीत्। विरिव। वयति। विवाय। विव्यतुः। अवयीत्। श्रीरिव। श्रयति। शिश्राय। शिश्रियतुः। पितेव। पितरति। आशिषि रिङ् पित्रियात्। भूरिव। भवति। अत्र गातिस्थेति भुवो वुगिति भवते रिति च न भवति अभिव्यक्ततरत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात्। अभावीत्। बुभाव। द्रुरिव द्रवति। णिश्रीति न चङ्। अद्रावीत्॥

हलादिः शेषात् प्राक् अतो गुणइत्यस्य प्राप्त्यभावाद्वैषम्यमस्तीति। नन्वत आदेरित्यस्य पररूपापवादत्वमेधामासेत्यत्र यदुक्तं तत् कथं सङ्गच्छते। आनृधतुरित्यादौ आद्गुण इति गुणस्यापि प्राप्तेः। न च यथा सवर्णदीर्घो यणगुणयोरपवादस्तथायमप्युभयोरपवाद इति वाच्यम्। एवमप्यानर्देत्यत्रेव हलादिशेषात् प्रागिवासेत्यत्रापि अत आदेरित्यस्य प्रवृत्तौ किं तेन पररूपापवादत्वकथनेनेति चेद् अत्र के चिदाहुः। द्वन्द्वापवाद एकशेष इति केषां चित् प्रवादे यथाऽपवादशब्दो बाधकप-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति । ६ । ४ । १५ ॥ अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ च क्ङिति । इदमिवाचरति । इदामति । राजेव । राजानति । पन्था इव पथीनति । मथीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । क

रः सरूपाणामित्येकशेषानारम्भे हि स्वाद्युत्पत्तौ द्वन्द्वस्य प्रवृत्तेरेकशेषसूत्रारम्भे तु पदान्तराभावेन तदप्रवृत्तेस्तथाऽन्वत्यापवादशब्दोपि बाधकपरः अत आदेरित्यनारम्भे हि हलादिः शेषे पररूपप्रवृत्तावेधाभ्यासेति स्यादारम्भे तु तत्सूत्रे परत्वाद्धलादिशेषात् प्रागेव दीर्घप्रवृत्त्या पररूपस्याप्रसक्तेरिति । यद्यप्यासेत्यादौ प्रथमत अत आदेरिति दीर्घीकरणेपि हलादिशेषे पररूपे च कृते तस्य पूर्वान्तवद्भावे सति अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद् अत आदेरिति दीर्घप्रवृत्त्या समीहितरूपसिद्धिस्तथाप्यानर्छेत्यादि न सिध्यत्येव । तत्र हि तस्मान्नुड् द्विहल इति दीर्घीभूतादकारान्नुटि नकारोपर्यकारश्रवणाभावप्रसङ्गादितिदिक् । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात् क्विपोऽनुत्पत्तिमाशङ्क्याह । लिङ्गविशिष्टेत्यादि । सिचि वृद्धिरित्यत्रेति । सिचा धातोराक्षेपात् ऋत इद्धातोरित्यतो धातोरित्यनुवर्तनाच्च धातुरेव यो धातुरिति व्याख्या लभ्यत इति ज्ञेयम् । विरिवीति । विः पक्षी ॥

अनुनासिक ॥ अङ्गस्येति विशेष्यसन्निधानात् तदन्तलाभः । ढ्रलोपे इत्यतो दीर्घग्रहणं नोपधाया इत्यत उपधाग्रहणं चानुवर्तते तदाह । अनुनासिकान्तस्येत्यादि झलादाविति । एतच्च यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति परिभाषया लभ्यते । झलादौ क्ङिति शान्तो दान्त इत्युदाहरणं ङिति तु यङ्लुकि

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

इव करोति । चक्राविति हरदत्तः । माधवस्तु यण्लोपाविति वचनात् यणि वृद्धिं बाधित्वाऽतो लोपाच्चक इति रूपमाह । ख इव सखौ । सख । यत्तु खामास खाञ्चकारेति तदनाकरमेव ॥

तसि शंशान्तः दन्दान्तः । पथीनतीति । अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घस्ततो न गुण इत्याहुः । इन्हन्नित्यनेन शावेवेति नियमाद् दीर्घाभावे गुणे सति पथिनतीत्येव रूपमित्यन्ये । येषामिन्नादीनां शावुपधादीर्घः क्रियते परमदण्डीनीत्यादौ तेषामेव दण्डिन्वृत्रहन्नादीनामिन्हन्निति नियमो न तु पथ्यादीनामेतेषां तु शौ परतः सुपन्थानीत्यादावुपधादीर्घप्रवृत्तावपि इतोत्सर्वनामस्थानइत्यत्वे कृते इन्हन्निति नियमाप्रवृत्तेः । अन्यथा पन्थानौ पन्थान इति न सिध्येत्तथा च पथीनतीत्याद्येव साध्वित्यपरे । देवतीति माधव इति । अपदान्तत्वाद्दिव उन्न । अवेति । लघूपधगुणं बाधित्वान्तरङ्गत्वादूठि यण् तस्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गस्याप्यूठो नाशिद्धत्वं नाजानन्तर्यइति निषेधात् । न च वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाद्यणं बाधित्वा लघूपधगुणः स्यादिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् । अत एव सिवेरौणादिके नप्रत्यये स्योनशब्दः सिध्यतीति भावः । क इवेति । को ब्रह्मा । चक्रतीति । नन्वेवमौ अतुरित्यचाप्यत आदेरिति दीर्घं बाधित्वा अतो लोप एव स्यादिति चेद् अत्राहुः । यण्लोपाविति वचनेन जायमानो योऽतो लोपः स तु सन्निहितमेव अकृत्सार्वेति दीर्घं बाधते अनन्तरस्येति न्यायात् न तु व्यवहितमपि अत आदेरिति दीर्घमिति माधवाशयात् नानेन तद्ग्रन्थस्य विरोध इति । अनाकरमेवेति । अनेकाच्त्वाभावादित्यर्थः । अन्ये तु भाष्ये प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्युक्तत्वात् प्रत्यया-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः । ३ । १२ ॥
अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते । अच्वेरिति पर्युदासबलादभूततद्भाव इति लब्धं तेनेह न । क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । सुमनस् अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ संग्राम युद्ध इति पठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकं तस्मात्तत्करोतीति णिच् सिद्धः तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तोऽपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते इति । तेन मनश्शब्दात्प्रागट् । समनायत । उन्मनायते । उदमनायत । एवं चावागल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गसरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशानापन्नं तत्रैव प्रत्ततया स्वामासेत्यादि रूपं शुद्धमेवेत्याहुः ॥

भृशादिभ्यो ॥ भुवीत्येतद् व्याचष्टे भवत्यर्थ इति । भृश शीघ्र मन्द पण्डित दुर्मनस् सुमनस् उन्मनस् इत्यादयो भृशादयः । क्व दिवेत्यादि भाष्यकारीयं प्रत्युदाहरणं व्याचष्टे । ये रात्रावित्यादिना । प्रातिपदिकमिति । न त्वयं धातुः असिरा चेत्यौणादिकेन मन्प्रत्ययान्ततया निष्पादितत्वादेवं च वक्ष्यमाणज्ञापकं सङ्गच्छतऽइति भावः । अनुबन्ध इति । संग्रामेति मशब्दाकाराद् भिन्नोऽकारोऽनुबन्ध इत्यर्थः । तथा च अत अतो गुण इति पररूपं ज्ञेयम् । यदि तु मकारादकारोऽनुबन्धः स्यात्तर्हि असंसंग्रामतेत्यत्र णौ चङीति उपधाह्रस्वः

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

यकृत्प्रकृतिः। एवं च आ ऊढः ओढः स इवाचर्य ओढा-यित्वा अत्र उन्मनाय्य अवगल्भ्येतिवन्न ल्यप् ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षाष्ठवार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम्। तथा हि ॥ उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः ॥ * ॥ उसि अमोङोश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः। उस्रामैच्छत् औस्रीयत्। औ-ङ्कारीयत्। औढीयत्। आटश्चेति चशब्देन पुनर्वृद्धिवि-धानादिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम्।

लोहितादिडाज्भ्यःक्यष्। ३। १। १३॥

लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात्॥

वा क्यषः। १। ३। ९०॥

क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात्। लोहितायति। लोहितायते। अच्वेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धं तच्च लोहित-शब्दस्यैव विशेषणं नतु डाचोऽसम्भवात्। नाम्यादिशब्द-ग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानात्। तथाच वार्तिकम्॥ लोहि-तडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति॥ * ॥ नचैवं काम्यच इव क्यषोपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादि-ति वाच्यम्। तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात्। पटपटायते। कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच् डाजन्तात् क्यषो विधान-सामर्थ्यात्। यत्तु,

---

स्यात्। णिच्सन्नियोगेनानुबन्धाकरणे तु अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्य आत्मनेपदस्याप्रवृत्त्या णिचश्चेति कर्तृगामिनि क्रियाफलएव आत्मनेपदं स्यान्न तु परगामिनीति विवेकः। सामर्थ्यादिति। केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाभावादिति भावः। क्रिया-योगाभावादुपसर्गौ नेत्यभिप्रेत्याह। समानाकारमिति। पू-र्वपदमिति। तच्च समासएव सम्भवति तेन आन्दोलयित्वा प्रेङ्खोलयित्वेत्यादौ आप्रेत्यादीनां न पृथक्करणम्। अन्यथा ते-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।
मूर्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी,ति
पाठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यङेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लोहिनीयति । लोहिनीयते ॥

षां तेन समासे सति ल्यप् स्यादिति भावः । तेनेति । सुमिमनायिषतीत्यादौ मनश्शब्दस्य द्विर्वचनं पृथक्करणस्य फलमिति बोध्यम् । अवागल्भतेति । आचारेवगल्भेति क्विब्विधौ अवेत्यस्य पृथक्करणात् गल्भशब्दात् प्रागट् । किं तत्साजात्यमित्यत आह । तेनेति । उस्रामिति । माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणीत्यमरः । औस्रीयदिति । क्यजन्तादुस्राशब्दाल्लङि अड्स्याटि च कृते उस्यपदान्तादित्ति पररूपं प्राप्तम् । न चानर्थकोयमुस् न ग्रहीष्यतइति वाच्यम् । छिन्द्युर्भिन्द्युरित्यादावप्युसोऽनर्थकत्वादागमसहितस्यैवार्थवत्त्वात् । तथा चायुरापुरित्यादावेव स्यादृ एवं चायमेवाऽडागमस्य उसि परे प्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अत्राप्रवृत्तौ ज्ञापक इति स्थितम् । अत एवोस्यपदान्तादित्यत्राऽपदान्तात् किं कोस्रे ति भाष्ये प्रत्युदाहृतम् । औङ्कारीयदिति । ओमाङोश्चेति पररूपं प्राप्तम् । आडागमस्याङि परे उदाहरणमाह । औढीयदिति । यत्रादेशेन अपहृतं तत्रापि यदि पृथक्कृतिस्तदा आडः परत्वाटा भाव्यमित्याडागमस्याङि परे पररूपनिषेधो व्यर्थः स्यात् । तथा च ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमाणमयमेव निषेध इति भावः । चशब्दं प्रयुञ्जानः सूत्रकारोपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वेऽनुकूल इत्याह । चशब्देनेति । भाष्ये स्थितमिति । भाष्यकारोप्युक्तार्थे प्रमाणभूत इति भावः । स्यादेतत् ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitized by eGangotri

कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्राय-

अवधीरयतीत्यादाववशब्दस्य पृथक्करणमस्ति वा न वा । आद्ये वोपदेवेनावशब्दात् प्रागाडागमं वकारहित्वं च कृत्वा चङि आववधीरदित्युदाहृतं तन्न संगच्छेत । द्वितीये तु इतीव धारामवधीर्य मंडली क्रियाश्रियामखिड तुरङ्गमैर्महीति श्रीहर्षप्रयोगो न संगच्छेतेति चेद् अत्राहुः । नायं धातुश्चुरादौ पठितः किं तु बहुलमेतन्निदर्शनमिति बाहुलकाटूहितः । अतश्च धीरेत्यस्यापि संभवति अवधीरेत्यस्यापि । प्रयोगद्वयप्रामाण्यात् मुनित्रयविरोधाभावाच्च । यदा त्ववधीरेति विशिष्टस्यैव धातुत्वं तदाऽवधीरयित्वेति साधु धीरेत्यस्यैव धातुत्वे तु अवधीर्येत्यस्य साधुत्वमिति । तस्येति । आदिशब्दस्येत्यर्थः । तस्यापीति । क्यषःककारस्येत्यर्थः । एतेन नः क्ये क्यस्य विभाषेति सूत्रद्वये क्यषोपि ग्रहणं वदन्तः परास्ताः । लोहिनीयतीति । क्यङि सति तङेव स्यात् । क्यङ् मानिनोश्चेति पुंवद्भावश्चेति भावः ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ क्यङे वानुवर्तते स्वरितत्वात् न तु क्यष् कष्टायेति निर्देशादेव चतुर्थ्यन्तं लभ्यते । क्रमणमुत्साहः । वृत्तिसर्गतायनेष्विति क्रमेरात्मनेपदविधायकसूत्रे सर्ग उत्साह इति सर्वैर्व्याख्यातत्वात् । कष्टं कृच्छ्रं, कृच्छ्रगहनयोः कष इति इडभावः । न च दुःखं कर्तुमुत्साहः संभवतीति तत्साधनं

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ते । कष्टायते इत्यादि ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३ । १ । १५ ॥

रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति । रोमन्थायते ॥ हनुचलन इति वक्तव्यम् ॥*॥ चर्वितस्यापकृष्य पुनश्चर्वणमित्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह रोमन्थः तदश्नातीत्यर्थ इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थं इति न्यासकारहरदत्तौ ॥ तपसः परस्मैपदं च ॥*॥ तपश्चरति तपस्यति ॥

बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने । ३ । १ । १६ ॥

आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते ॥ फेनाच्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दयति ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च ॥ * ॥ सुदिनायते ॥

पापमिह गृह्यते इत्याह । पापं कर्तुमिति । द्वितीयान्तेभ्य इति । चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादेवमुक्तम् ॥

कर्मणो ॥ रोमन्थतपोभ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात् कर्मण इति पञ्चमी प्रत्येकं संबन्धादेकवचनमित्याह । कर्मभ्यामिति । वर्तनायां चरण इति । सूत्रे वृत्तीति ण्यन्तात् वृतेर्ण्यासश्रन्थेति युचं बाधित्वा अस्मादेव निपातनात् क्तिन् । चरेस्तु संपदादित्वात् भावे क्विबिति भावः । केचित्तु वर्तिशब्दो वर्तयतेरिक्श्तिपाविति इकि रूपम् । लक्षणया चार्थलाभ इत्याहुः ॥

शब्दवैर ॥ कर्मण इत्यनुवर्तत इत्याह । एभ्यः कर्मभ्य इति ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३ । १ । १८ ॥
सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं किम् । परस्य सुखं वेदयते ॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । ३ । १ । १९ ॥
करण इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरून् । शुश्रूषत इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयत इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥

पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् । ३ । १ । २० ॥
पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॥ * ॥ विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । विपुच्छयते । उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने ॥ * ॥ सम्भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति राशीकरोतीत्यर्थः । समभाण्डत ॥ चीवरादर्जने

सुखादिभ्यः ॥ कर्तृ इतिपृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । विद चेतनाख्याननिवासेष्विति चौरादिकाद्युचि वेदनाशब्दो ज्ञानवाची तदपेक्षमेव कर्तृत्वं कर्ता च सुखादिभिरन्वेति तदेतदाह । वेदना कर्तुरेवेति । परस्य सुखमिति । इह यन्निष्ठं सुखं तद्भिन्नो वेदनाकर्तेति वाक्यमेव । सुखादयः सुखदुःखतृप्तकृच्छ्रादयः ॥

नमोवरिवः ॥ चित्रङः क्यज्विधानमीत्वार्थं ङित्करणं तु तङर्थम् । विस्मापयत इत्यन्य इति । तथा च भट्टिः । ततश्चित्रीयमाणोऽसाविति । असौ मायामृगश्चित्रीयमाणः विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः ॥

पुच्छभाण्ड ॥ करण इत्यनुवृत्तेरत्रापि क्रियाविशेषं पर्य्ययति

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

परिधाने च ॥ * ॥ सञ्चीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् । ३ । १ । २१ ॥

कृञर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति । व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः ॥ * ॥ पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति ॥ वस्त्रात्समाच्छादने ॥ * ॥ संवस्त्रयति ॥ हल्यादिभ्यो ग्रहणे ॥ * ॥ हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णाति, हलयति कलयति । हमद्धलं हलिः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां सपोष्टवद्भावेन अगोत्र लुप्यते अतः सन्वद्भावदीर्घौ न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः सत्यापपाशेत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धे केषांचिद् ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्य आपुगर्थम् । केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति ॥ अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति । विपाशयति । रूपं पश्यति रूपय-

---

पुच्छादित्यादिना । ङकारोऽत्र णेरनिटीति णिङ् णिचोः सामान्यग्रहणार्थो नित्यात्मनेपदार्थश्च । उदपुच्छत ॥

मुण्डमिश्र ॥ कृञर्थ इति । क्वचित् क्रियासामान्ये प्राचुर्येण तु क्रियाविशेषे । व्रतादिति । पयो व्रतयति अश्नातीत्यर्थः । शूद्रान्नं व्रतयति । वर्जयतीत्यर्थः । वस्त्रादिति । वस्त्र-

ति। वीणयोपगायत्युपवीणयति। तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति। तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः। श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति। सेनया अभियाति अभिषेणयति। उपसर्गात्सुनोतीति षः। अभ्यषेणयत्। प्राक् सितादिति षः। अभिषिषेणयिषति। स्थादिष्वभ्यासेन चेति षः। लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति। त्वच संवरणे। घः। त्वचं गृह्णाति त्वचयति। चर्मणा सन्नह्यति। सञ्चर्मयति। वर्णं गृह्णाति वर्णयति। चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति। इष्ठवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः। एनीमाचष्टे एतयति। दरदमाचष्टे दार-

समाच्छादने यो वस्त्रशब्दस्तस्मात् करोत्यर्थे णिजित्यर्थः। सवस्त्रयतीति। वस्त्राच्छादनं करोतीत्यर्थः। अदन्तत्वमिति। अयमेव निपातो वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यत्र ज्ञापकः यदि पूर्वं लोपो भवत्तदाऽणोपकार्यसिद्धौ किमनेन निपातनेन। तथा च। अपपटदिति सिध्यतीत्यादि चुरादिष्वेवोपपादितम्। कृतयतीति। उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः। पठितुं युक्ता इति। एकसूत्रकरणे लाघवमिति भावः। सापेक्षेभ्योपीति। विधानसामर्थ्यादिति भावः। अन्यत्र तु रमणीयं पटुमाचष्टे इत्येव न पटयतीति वृत्तिः। सापेक्षत्वमेव दर्शयति। माणवकमित्यादिना। अयं भावः। द्वितीयान्ताद्विधीयमानस्य णिचः पदविधित्वात् सापेक्षेभ्यो न भवेत् किं तु यदा प्रकरणादिना माणवकस्येति ज्ञायते तदैव मुण्डयतीति वृत्तिः स्यात् न तु माणवकादिप्रयोगे। णिजन्तस्य सनाद्यन्तवृत्तित्वात्सविशेषणानां वृत्त्यभावाच्चेति। घ इति। पुंसि संज्ञायामित्यनेन। पुंवद्भावादय इति। आदिशब्देन रभावटिलोपादयः टिलोपेनैवैतयतीत्यादिरूपसिद्धौ पुंवद्भावग्रहणं दारदयतीतिसिध्यर्थमिति चुरादिष्वेवास्माभिरुक्तम्। दरदोपत्यं दा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

द्रयति । पृथुं प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत् । अपप्रथत् । मृदुम् । म्रदयति । अमिम्रदत् । भृशं कृशं दृढम् । भ्रशयति । क्रशयति । द्रढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् । परिव्रढयति । पर्यवव्रढत् । ऊढिमाख्यत् । औजिढत् । ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् हतिशब्दस्य द्वित्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनित्यमित्युक्तम् । ढि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये । औडिढत् । ऊठमाख्यात् । औजढत् । औडढत् । ओः पुयण्जितिवर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति ज्ञापयतावुक्तम् । प्रकृत्यैकाच् । वृद्धिपुकौ । स्थापयति । त्वां मां वाऽऽचष्टे त्वापयति । मापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः । वृद्धिः पुक् । त्वादयति । मादयतीति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यं भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा । युष्मयति । अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति । नस्तद्धित इति टिलोपः । प्रकृतिभा-

---

रदः । ह्रस्वमगधेत्यण् । तस्य स्त्रियामतश्चेति लुकि दरद् तामाचष्टे दारदयति । इह पुंवद्भावाभावे टिलोपे सति दरयतीति स्यात् । प्रथयतीति । र ऋतो हलादेरिति रभावः । अपिप्रथदिति । वृद्धौ सत्यां टिलोपेनाग्लोपित्वात्सन्वद्भावे सति सन्यत इतीत्वं वृद्धेः पूर्वं टिलोपे तु अपप्रथत् । औजढदिति । इह टिलोपे सति णिच्सहितस्य द्वित्वे पश्चादभ्यासेऽकारो दुर्लभ इत्यत आह । ओः पुयण्जीत्यादि । त्वमाविति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यनेन । अन्तरङ्गत्वादिति । न च वार्णादाङ्गमिति टिलोपस्यैव प्रवृत्तिरुचितेति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भाष्यस्येति। वृत्तिकारैर्हि प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे प्रेयान् प्रेष्ठ इत्यादय उदाहृताः। ते च प्रस्थाद्यादेशविधायकस्य प्रियस्थि-रेत्यादिशास्त्रस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धवद्भावेन प्रस्थादावका-रोच्चारणसामर्थ्याद्वा भाष्ये प्रकृतिभावं विनैव साधिताः। स्र-ग्विन् स्रजिष्ठ इत्यादावपि टिलोपो न भविष्यति लोपापवा-दस्य विन्मतोर्लुकस्तत्र प्रवर्तनात्। एषैवानेकाचु पयस्वान् पयसिष्ठः चम्पकस्रजिष्ठ इत्यादिषु गतिः। न चैतावता प्रकृ-त्यैकाजिति सूत्रं प्रत्याख्यातमिति मन्तव्यम्। स्थापयतीत्यादौ तस्यावश्यकत्वाद् इति भावः। युवामावामिति। युष्मानस्मा-निति विग्रहेपि युष्मयति अस्मयतीत्येव रूपम्। न च द्वयोरु-क्तौ युवावौ भवत इति रूपे विशेषः शङ्क्यः। विभक्तिपरत्वा-भावात्। न च प्रत्ययलक्षणम्। लुका लुप्तत्वात्। न च प्रा-गेवादेशोस्त्विति वाच्यम्। अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लु-क् बाधत इति न्यायात्। अकृतव्यूहपरिभाषाया जागरूक-त्वाच्च। येन नाप्राप्तीति। यत्र यत्र प्रकृत्यैकाच् इत्यस्य प्रवृ-त्तिस्तत्र टेरित्यस्य प्रवृत्तिर्न तु नस्तद्धितइत्यस्य। स्रजिष्ठ इत्या-दौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः। अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वे-ति न्यायेनेत्यन्ये। संप्रसारणमिति। न च टिलोपे सत्यन्नन्त-त्वाभावात् श्वयुवमघोनामिति कथमिह संप्रसारणप्रवृत्तिरि-ति शङ्क्यम्। स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वा टिलोपेप्यन्नन्तत्वलाभा-त्। अतद्धितइति हि तत्र पर्युदासो न तु प्रतिषेधः तेन त-द्धिते न विधिर्न निषेधः किं तु तद्धितभिन्ने परे विधिस्तद्धित-भिन्नत्वं तु णिचोऽस्त्येवेति न सम्प्रसारणप्रतिबन्धः नापि द-विष्ठ इत्यादौ इष्ठनि योर्गुणो दृष्ट इति इहापि वृद्धिम्बाधित्वा गुणः स्यादिति वाच्यम्। जातेपि गुणे पुनर्वृद्धौ रूपसिद्धेः। अथवा टिलोपसम्प्रसारणयोर्गुणं प्रति असिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वस्तु न येन नाप्राप्तन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः। भत्वात्सम्प्रसारणम् । अन्ये तु नस्तद्धित इति नेहातिदिश्यते इष्ठनि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाट्टेरित्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया सम्प्रसारणं नेत्येके । सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक् सम्प्रसारणम् अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं टिलोपः । विदयति इत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चम् । प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । इको सवर्णइति प्रकृतिभावपक्षे । प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत् । समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिरातयति । अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । असिद्धवदत्रेति चिणोलुङ्न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्धः अतः पुनष्टिलोपो न अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्यग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्र्यञ्चमाचष्टे सध्राययति । असस्रध्रायत् । विष्वद्र्यञ्चम् । अविविष्वद्रायत् । देवद्र्यञ्चम् । अदिदेवद्रायत् । अदद्र्यञ्चम् आददद्रायत् । अदमुयञ्चम् । अदमुआययति । आददमुआयत् । अमुमुयञ्चम् । अमुमुआययति । चङ् । आमुमुआयत् । भुवं

दिष्ठवद्भावेन नास्ति गुणप्रसङ्गः । शुनयतीति । इष्ठवद्भावेन भत्वात् सम्प्रसारणम् । प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावः । नित्यत्वादिति । शब्दान्तरप्राप्त्या तु टिलोपस्यानित्यत्वमिति भावः । उदीचयतीति । उपसर्गं पृथक्कृत्याञ्चशब्दादेव णिजिति प्रकृत्यैकाजि टिलोपो न । उद ई दितीत्वम् । अनिदितामिति क्विन्निमित्तो नलोपः । उदैचिचदिति । लुङि द्विर्वचनेचीति

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भावयति । अबीभवत् । श्रुवम् । अबुभ्रवत् । श्रियम् । अशिश्रय-
त् । गाम् अजूगवत् । रायम् अरीरयत् । नावम् अनूनवत् ।
स्वश्वम् । स्वाश्वश्वत् । स्वः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । स्व-
यति । असस्वत् । असिस्वत् । बह्वन् भावयति । बह्वयती-
त्यन्ये । स्रग्विणम् । स्रजयति । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ।
श्रीमतीं श्रीमन्तं वा श्रययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीम् ।
पयसयति । इह टिलोपो न । तदपवादस्य लुकः प्रवृत्त-
त्वात् । स्थूलम् । स्थवयति । दूरम् दवयति । कथं तर्हि दू-
रयत्यवनते विवस्वतीति । दूरमतति अयते वा दूरान्तं कु-
र्वतीत्यर्थः । युवानं । युवयति । कनयति । युवाल्पयोरि-
ति वा कन् । अन्तिकं नेदयति । बाढं साधयति । प्रशस्यं
प्रशस्ययति । इह श्रज्यौ न । उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं
ज्यापयति । वर्षयति । प्रियं प्रापयति । स्फिरं स्फापय-
ति । उरुं वरयति वारयति । बहुलं बहयति । गुरुं ग-
रयति । तृप्रं त्रपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्द-
यति ॥ * ॥

॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

णिलोपस्य निषेधाच्चिशब्दस्य द्वित्वम् । प्रतीचयतीति । अच
इत्यल्लोपेचाविति पूर्वस्य दीर्घः । प्रत्यचिचदिति । इह धात्व-
करस्याच इति लोपे चिशब्दात् प्रागटि पूर्वस्य यण् । न
चास्तामासन् इत्यादिवदलोपस्यासिद्धत्वादाट् स्यादिति वा-
च्यम् । व्याश्रयत्वात् णिनिमित्तो हि लोपः लुङ्निमित्तस्त्वाट् ।
तिरोयपतीति । उपस-
र्गसमानाकारत्वाभावादिह तिरसः पृथक्करणं नास्ति तेन प्र-
कृत्यैकाजित्यप्रवृत्ते ष्टिलोपस्तदाह । अञ्चेरिति । लुङ्न्यायेने-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ति । यथाऽपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य तशब्दस्य लुकि पुनस्तरप्रत्ययस्य लुङ् न भवति प्रथमलुकोऽसिद्धत्वेन व्यवधानात् तथेत्यर्थः । पुनष्टिलोपो नेति । तिर्यादिशब्देकारस्य लोपो नेत्यर्थः । अग्लोपित्वादिति । अनग्लोपिनोप्यग्लोपित्वसौकारादिति भावः । देवद्र्यञ्चमिति । ननु आख्यानात् कृतस्तदाचष्ट इति कारकस्य पृथक्करणाद्देवाञ्चयतीति प्रसज्येत । बलिबन्धनमाचष्टे बलिंबन्धयतीति वत् । इष्यते तु देवद्रायतीत्येव रूपम् । किं च कारकस्य पृथक्करणेऽदिदेवद्रायदित्याद्यपि न सिध्येत् । न च पुराणप्रसिद्धाख्यानएव कारकस्य पृथक्करणादिकमिति वाच्यम् । राजानमागमयतीत्यत्राव्याप्तेरिति चेद् अत्राहुः । यत्राख्याने कृञ्यते तत्रैवेदं प्रवर्तते । कृल्लुगिति । संन्नियोगशिष्टविधानात् । किं च । आख्यानग्रहणसामर्थ्यात् महाजनप्रसादविषयीभूतार्थविषयकमेव तत् । भाष्यादौ तादृशानामेवोदाहृतत्वात् । यदि तु देवाञ्चनमाचष्टे इत्यादौ महाजनप्रसिद्धिरस्ति तदादेवानञ्चयतीति भवत्येवेति । आसुसुआयदिति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यसिद्धत्वनिषेधात्सुशब्दस्य द्वित्वम् । अवीभवदिति । श्रोः पुयण्जौत्यभ्यासोवर्णस्येत्वम् । दीर्घो लघोरिति दीर्घः । ननु परत्वात् प्रथमं दीर्घे कृते पश्चादित्वं स्यात् । न चैवं दीर्घो लघोरित्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अजूहवदित्यादौ तस्य सावकाशत्वादिति चेद् अत्राहुः । विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वाल्लक्ष्यानुरोधेन दीर्घात् प्रागित्त्वमेव भवति । लक्ष्यभेदात् पुनरिकारस्य दीर्घो वा भवतीति । अबुभूवदिति । इहाभ्यासात् परो यः पवर्गः सत्ववर्णपरो न यस्त्ववर्णपरो यण् नासावभ्यासात् पर इत्यभ्यासोकारस्येत्वं न । गां गावयति । स्वश्वमिति । शोभनः अश्वः । स्वश्वः । शोभनः

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अश्वो यस्येति बहुव्रीहिर्वा । स्वाश्वस्वदिति । उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्करणाद् अजादेरिति द्वितीयस्य द्वित्वमाडागमश्च । स्वययतीति । प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्यायात्टेरित्यस्यैव बाधको न त्वव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्येति भावः । असस्वदिति । ओः पुयण्जीति ज्ञापकेन द्वित्वे कार्येऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा स्वरशब्दस्य द्वित्वमिति मतेनेदम् । अनल्लोपिन्यल्लोपित्वाभ्युपगमेप्यलादेशेऽजादेशत्वव्यवहारो नास्तीति मते तु णिच्सहितस्यैव द्वित्वं तदाह । असिस्वदिति । भावयतीति । बहोर्लोपो भू च बहोरिष्ठस्य यिट्चेति भूभावः । न चैवं यिडागमोपि णेरस्त्विति वाच्यम् । णाविष्ठवदित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादिष्ठवदित्यत्र सप्तम्यन्ताद्वतिरित्यभ्युपगमात् । एवं चेष्ठनि परे पूर्वस्य यत् कार्यं तदेवातिदिश्यते न त्विष्ठजोपि कार्यमिति स्थितम् । बहयतीत्यन्यइति । यिडभावे तत्सन्नियोगशिष्टस्य भूभावस्यापि अभाव इति भावः । नन्वेवमन्यमतत्वेन किमर्थमिदमुपन्यस्तमिति चेद् अत्राहुः । प्राधान्यादिष्ठवदिति कार्यातिदेशो न त्वयं शास्त्रातिदेशः । तथा चेष्ठनि दृष्टं भूभावं स एवातिदेशो विधत्तइति नात्र सन्नियोगशिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्तिः । इत्थं च भावयतीत्येव रूपं सम्यगिति । स्रजयतीति । इष्ठवद्भावेन विन्मतोरिति लुक् । नन्वजादी गुणवचनादेवेत्युक्तत्वाद् इष्टन्प्रत्ययः स्रग्विन् शब्दाद्दुर्लभ इति इष्ठवद्भावोत्रायुक्त इति वाच्यम् । अस्मादेव लुग्वचनात् ज्ञापकाद्विन्नन्तात् मतुबन्ताच्च अजादी भवत इत्यभ्युपगमात् । श्रीमतीमिति । मतुपो लुक् । श्राययति । अशिश्रयदिति । द्वित्वे णिनिमित्तगुणे सत्ययादेशः । एतेन स सच्चरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यां हृच्छयाशिश्रयदाश्रयः श्रियामिति माघश्लोके प्रचुरः पाठो व्याख्यातः । श्रीमतीमकरोदित्यर्थादिति मनोरमायां स्थि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तम् । अत्र केचित् । सापेक्षाणां वृत्त्यभावान्मनोरमोक्तं यत् तदयुक्तम् । न हि कश्चित् यं घटं करोति तमानयेत्यर्थे यं घटयति तमानयेति प्रयुङ्क्ते अत एव तत् करोतीत्यनेनैव सिद्धे मुण्डादिसूत्राणां सापेक्षेभ्योपि णिजर्थमिति पूर्वोक्तं सङ्गच्छते । यद्यन्यत्रापि सापेक्षेभ्यो णिच् स्यात् तन्न सङ्गच्छेत । न चात्र सापेक्षत्वं नेति विवदितव्यम् । यां दिनं श्रीमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् । नापि सविशेषणानां वृत्त्यभावेपि विशेष्ययोगे स्यादेव वृत्तिरिति नात्रानुपपत्तिरिति श्रीमतीमित्यर्थं प्रति दिशो विशेष्यत्वादिति वाच्यम् । विशेष्ये हि बहिर्भूते विशेषणानां वृत्तिर्नाङ्गीक्रियते । न हि कश्चित् श्रीमतो राज्ञ इदमित्यर्थे राज्ञः श्रैमतमिति वृत्तिमभ्युपैति । किं च माघश्लोके अशिश्रियदित्येव पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते न त्वशिश्रयदित्यलं शुद्धे ग्रन्थसमर्थनाभिनिवेशेनेत्याहुः । पयसयतीति । इह विन्मतोर्लुकि अग्लोपात्सन्वदित्वादिकं च न । अनग्लोपेपि सन्वद्भावात् णौ चङीति सूत्रे अध्यरराजदिति भाष्यमिह प्रमाणम् । लुङि अपपयसत् । एवं स्रग्विनमाख्यत् अस्रजदित्यत्रापि सन्वदित्वं न । गोमन्तं गवयति । लुङि । अजुगवत् । इहाग्लोपाद्दीर्घो लघोरिति दीर्घो न । गां स्रजं पय इति विग्रहे तु अजूगवत् असिस्रजत् । पययति । अपपयत् । टेर्लोपस्य बहिरङ्गत्वेन असिद्धत्वादिह वृद्धिर्न । अग्लोपित्वात्तु सन्वद्भावदीर्घौ न । तदपवादस्येति । येन नाप्राप्तिन्यायेन टिलोपापवादो लुक् । स्थवयतीति । स्थूलदूरेति यणादिलोपो गुणश्च । न च गुणस्याचोऽञ्णितीति वृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्रवृत्तेः । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति बहुलग्रहणाद्वा । लुङि । अतुस्थवत् । दवयति इत्यादि । इहापि पूर्ववद्वृद्ध्यभावः ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

॥ अथ कण्ड्वादिप्रक्रिया ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ॥

एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । धातुभ्यः किम् ।

लुङि तदूदवत् । अयूयवत् । अचीकनत् । नेदयतीति । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । टिलोपः । लुङि । अनिनेदत् । अससाधत् । प्रशस्यम् । प्राशशस्यत् । पृथक्कृतेरिति । तेन विशिष्टस्य स्थानिनोऽभावात् नादेशाविमौ भवत इत्यर्थः । ज्यापयतीति । वृद्धस्य चेति ज्यादेशः । स च प्रियस्थिरेतिवर्षादेशेन सह विकल्प्यतइत्याह । वर्षयतीति । लुङि अजिज्यपत् । अववर्षत् । प्रियम् । अपिप्रयत् । स्थिरम् । अतिष्ठयत् । सूत्रादेशावयवत्वात् षत्वं न । स्फिरम् । अपिस्फपत् । उरुमिति । वरादेशे कृते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्बाहुलकाद्वा माधवेन विकल्पेन उपधावृद्धिरुदाहृतेति स्वयमपि तथैवाह । वरयति । वारयतीति । अवीवरत् । बहयतीति । अग्लोपित्वाद्बवहत् । गरयतीति । अजीगरत् । त्रपयतीति । अतित्रपत् । द्राघयतीति । अदद्राघत् । वृन्दयतीति । अववृन्दत् ॥

॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

—:०:—

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ धातो रेकाच इत्यस्माद्धातोरिति वर्तते वेति निवृत्तम् । अन्यथा कण्डवयतीति स्यात्तदाह । धातोर्नित्यमिति । के चित्तु नित्य' कौटिल्ये गताविव्यतो नित्यमित्यनुवर्तंतइत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तत्र हि नित्यग्रहणमेवकारार्थे वर्तते तत्कौण्डिन्यन्यायस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिति प्रा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्ड्वादयः । धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । मन्तु अपराधे । रोष इत्येके । मन्तूयति । चान्द्रस्तु जितमाह । मन्तूयते ॥२॥ वल्गु पूजामाधुर्ययोः । वल्गूयति ॥३॥ असु उपतापे । अस् असूञ् इत्येके । अस्यति । असूयति । असूयते ॥ ५ ॥ लेट् ६ लोट् ७ धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च ॥ दीप्तावित्येके । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता ॥ लेला दीप्तौ ॥ ८ ॥ इरस् ९ इरज् १० इरञ् ११ ईर्ष्यायाम् ॥ इरस्यति । इरज्यति । हलि चेति दीर्घः । ईर्यति । ईर्यते ॥ उषस् प्रभातीभावे ॥ १२ ॥ वेद धौर्त्ये स्वप्ने च ॥ १३ ॥ मेधा आशुग्रहणे ॥ मेधायति ॥ १४ ॥ कुषुभ क्षेपे ॥ कुषुभ्यति ॥ १५ ॥ मगध परिवेष्टने ॥ नीचदास्य इत्यन्ये ॥ १६ ॥ तन्तस् १७ पम्पस् १८ दुःखे ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ सुख्यति । १९ दुःख्यति । २० ॥ सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः ॥ सपर पूजायाम् ॥ २१ ॥ अरर आराकर्मणि ॥ २२ ॥ भिषज् चिकित्सायाम् ॥ २३ ॥ भिष्णज् उपसेवायाम् ॥ २४ ॥ इषुध शरधारणे ॥ २५ ॥ चरण २६ वरण गतौ ॥ २७ ॥ चुरण चौर्ये ॥ २८ ॥ तुरण त्वरायाम् ॥ २९ ॥ भुरण धारणपोषणयोः ॥ ३० ॥ गद्गद ३१ वाक्स्खलने ॥ एला ३२ केला ३३ खेला ३४ विलासे ॥ इलेत्यन्ये । लेखा ३७ स्खलने च ॥ ३५ ॥ अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति ॥ लिट अ-

---

ग्व्याख्यातत्वात् । किं च नित्यं कौटिल्ये गतावित्यत्रापि वेत्यनुवर्तते । अन्यथा गत्यर्थेभ्यो नित्यं यङ् स्यादिति । स्वार्थे इति । कण्ड्वादिभ्यो यक् स्यात् । क्रत्वर्थे इति । प्राचोक्तमयुक्तमिति भावः । द्विधा इति । यकः कित्त्वेन धातव इति

त्यकुत्सनयोः ॥ लिख्यति ॥ ३६ ॥ लाट जीवने ॥ ३७ ॥ हृणीङ् रोषणे लज्जायां च ॥ ३८ ॥ महीङ् पूजायाम् ॥ महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ रेखा श्लाघासादनयोः ॥ ४० ॥ द्रवस् परितापपरिचरणयोः ॥ ४१ ॥ तिरस् अन्तर्धौ ॥ ४२ ॥ अगद नीरोगत्वे ॥ ४३ ॥ उरस् बलार्थः ॥ उरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ तरण गतौ ॥ ४५ ॥ पयस् प्रसृतौ ॥ ४६ ॥ सम्भूयस् ४७ प्रभूतभावे ॥ अम्बर ४८ सम्बर ४९ सम्भरणे ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ * ॥

॥ इति कण्ड्वादि प्रक्रिया ॥

ज्ञायन्ते । कण्डूञ् इति दीर्घपाठेन प्रातिपदिकान्यपीति । यदि तु धातव एव स्युस्तर्हि ह्रस्वान्ताः पठितेऽपि यकि परे अकृत्सार्वेति दीर्घेण कण्डूयतीत्यादिसिद्धेः किं तेन दीर्घपाठेन । द्वैविध्ये तु धातुभ्यो यकि गुणनिषेधेन किन्त्वं सार्थकम् । कण्डूरित्यादियग्रहितरूपसिद्ध्या दीर्घपाठोऽपि सार्थकः । अत एवोक्तं भाष्ये । 'धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि । आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषित' इति । एतेन कण्डूं करोति कण्डूयति इति प्राचोक्तविग्रहोऽपि परास्तः । कण्ड्वादयः प्रातिपदिकान्येवेत्यनभ्युपगमात् । न च द्वैविध्याभ्युपगमेऽपि प्रातिपदिकादेव यक् स्यादिति वाच्यम् । तथाहि सति धातोर्लङादौ कण्डवतीत्याद्यनिष्टप्रसङ्गात् । सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्यो यकि अल्लोपासम्भवेन सुख्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । यत्तु, कैश्चित् शब्दवैरकलहेति सूत्रात् करणे इत्यनुवर्तनात् कृञर्थे यगिति प्राचोक्तव्याख्यायां न किं चित् बाधकमित्युक्तं तच्चिन्त्यम् । अनुवृत्तौ मानाभावात् । अन्यथा णिजन्तेष्विव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्यापारद्वयापत्तेरिति दि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

॥ अथ प्रत्ययमालाप्रक्रिया ॥

कण्डूयतेः सन् ॥ सन्यङोरिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते ॥ कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ कण्डूयियिषति । क्यजन्तात्सन् ॥ यथेष्टंनामधातुषु ॥ * ॥ आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ अजादेस्त्वाद्येतरस्य । पुपु-

क् । पूर्वभाव इति । पूर्वत्वमित्यर्थः । लेटितेति । यस्य हल इति यलोपः । सुख्यतीति । चुरादौ तु सुखदुःख तत्क्रियायां सुखयतीत्याद्युदाहृतम् । सपर । यगन्तादप्रत्ययाद् गुरोश्च हल इत्यनेन वा अप्रत्यये टाप् । सपर्या । अररम् । आरा प्रतोदः । तत्करणकं कर्म आराकर्म । अदन्तोयमिति । लेख्यति । आदन्तपक्षे तु लेखायति । महीङ् । प्रेत्य स्वर्गे महीयत इति रामायणम् । प्रसूताविति । प्रसूतिः परिमाणविशेषः । प्रभूतभावे इति । बाहुल्य इत्यर्थः । प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु इत्यमरः । संभूयस्यति । असम्भूयसीत् । न इह संशब्दस्य पृथक्कृतिर्यच्च प्रातिपदिकाद्धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययस्य विधानं तत्रैव पृथक्कृतिरित्याहुः । आकृतिगण इति । तेन दुवस्सन्दीपन इत्यादि सिद्धम् । प्रयुज्यते च समिधाग्निं दुवस्यतइत्यादि ॥

॥ इति कण्ड्वादिप्रक्रिया ॥

—**—

प्रथमस्येति ॥ अजादेस्तु द्वितीयस्य द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम् । प्राचा तु यथेष्टं नामधातुष्विति प्राप्ते कण्ड्वादेस्तृतीयस्येत्युक्तमित्यवतारितं तदयुक्तम् । नामधातुत्वस्य निराकृतत्वात् । अत एव मूले नामधातून् समाप्य कण्ड्वादयः पृथगेवोक्ताः ॥ स्त्रीशब्दयोयोरिति । नकारस्य त्वचः परत्वाद्

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्वीयिषति । पुतित्वीयिषति । पुत्वीयियिषति । अश्विश्वी-यिषति । अश्वीयियिषति । नद्राणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिद्रीयिषति । इन्द्रीयियिषति । चिचन्द्रीयिष-ति । चन्दिद्रीयिषति । चन्द्रीयियिषति । प्रियमाख्यातुमा-चष्टाणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति । प्रापिपयिषति । प्रापयियिषति । उरुम् । विवारयिषति । वारिरयिषति । वा-रयियिषति । बाढं सिसाधयिषतीत्यादि रूपत्रयम् । षत्वं तु नास्ति । यङ्सन्ण्यन्तात्सन् । बोभूयिषति । यङ्णिच्-सन्नन्तात् णिच् । बोभूययिषतीत्यादि ॥ * ॥

॥ इति प्रत्ययमालाप्रक्रिया ॥

—**—

द्वित्वं नेति भावः । पिप्राययिषतीति । णाविष्ठवद्भावेन प्रि-यशब्दस्य प्रियस्थिरेत्यादिना प्रादेशस्ततो द्वित्वादि । सिसाध-यिषतीति । इष्ठवद्भावादिहान्तिकबाढयोरिति साधादेशः ष-त्वं तु नास्तीति आदेशावयवत्वादिति भावः । बोभूयिषयि-षतीति । इह यङ्निमित्तद्वित्वे कृतेपि सन्निमित्तद्वित्ववार-णाय लिटि धातोरिति सूत्रे अनभ्यासस्येत्येतद् अवश्यं क-र्तव्यमेवं च लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इति अनभ्यासग्र-हणं तत्र मास्त्विति भाष्यस्थं प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रमि-ति भावः ॥

॥ इति प्रत्ययमालाप्रक्रिया ॥

—**—

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

॥ अथ आत्मनेपदप्रक्रिया ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते ॥

भावकर्मणोः । १ । ३ । १३ ॥

बभूवे । अनुबभूवे ॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः । श्नसोरल्लोपः । व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । तासस्त्योरिति सलोपः । व्यतिसे । धि च । व्यतिध्वे । ह एति । व्यतिहे । व्यत्यै । व्यतिषीत । व्यत्यास्त । व्यतिराते ३ । व्यतिभाते ३ । व्यतिबभे ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ॥

व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति ॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्या-

भावकर्मणोः ॥ भावे कर्मणि यो लकारः तस्यात्मनेपदमित्यर्थः ॥

कर्तरि कर्म ॥ अन्यस्येति । शूद्रस्य योग्यं सस्यादिलवनं करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः । सम्प्रहरन्ते राजानः । पृथक्सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम् । व्यतिस्ते इति । यच्परत्वाभावान्न षः । व्यतिसइति । उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति नेह षत्वम् । सकारस्यास्त्यवयवत्वाभावात् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं तु सात्पदाद्योरिति निषिद्धम् । एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमात्रस्य पदत्वात् ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । कर्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः । अर्थग्रहणसाम

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

नम् ॥ * ॥ हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ॥ हरतेरप्रतिषेधः ॥ * ॥ सम्प्रहरन्ते राजानः ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ॥

परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥*॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः । १ । ३ । १७ ॥

निविशते ॥

र्थाद् ये शब्दान्तरमनपेक्ष्य गतिहिंसयोर्वर्तन्ते तएवेह गृह्यन्ते । हरतिस्तु उपसर्गवशाद् हिंसायां प्रवर्तते इति हरतेरप्रतिषेधः इति वार्तिकमर्थग्रहणलभ्यमेवेत्याहुः ॥

इतरेतरा ॥ नन्वितरेतरादिशब्दैरेव कर्मव्यतिहारस्य द्योतितत्वात् तद्द्योतकमात्मनेपदं न प्राप्नोति इति किमर्थो निषेधः । अत्राहुः । लौकिके व्यवहारे लाघवानादरादात्मनेपदं प्रसज्येतेति निषेधोयमारभ्यते । अत एव व्यतिलुनीतइत्यादौ कर्मव्यतिहारद्योतनाय व्यतीत्युपसर्गावात्मनेपदं च समुच्चित्य प्रयुज्यतइति ॥

नेर्विशः ॥ नेः किम् । प्रविशति । अर्थवद्ग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणम् । तेनेह न । मधूनि विशन्ति भ्रमराः । इत्युक्ता मैथिली भर्तुरङ्के निविशती भयादित्यत्र तु अङ्गानि विशतीति पाठ्यम् । न च पदसंस्कारपक्षे त्वङ्के निविशतीति पाठेप्यदोष इति वाच्यम् । त्वं करोति भवान् करोषीत्यादिप्रयोगस्यापि त्वदुक्तरीत्या साधुत्वापत्तेः वा लिप्सायामित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च । स्यादेतत् । नवास्बुदश्यामतनुर्न्यविक्षतेत्यत्रात्मनेपदं न स्याद् अटा व्यव-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

परिव्यवेभ्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ॥
अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥

विपराभ्यां जेः । १ । ३ । १९ ॥
विजयते । पराजयते ॥

आङो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ॥
आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्येति किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति ॥ पराङ्गकर्मकान्न निषेधः ॥ * ॥ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥
चादाङः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान्न उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । तृतीयार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ समोऽकूजने ॥ * ॥ संक्रीडते । कूजने

धानात् । न च स्वाङ्गमव्यवधायकमिति वाच्यम् । अङ्गभक्तस्याटो विकरणविशिष्टस्यावयवत्वेऽपि धातोरनवयवत्वादिति चेद् अत्राहुः । लावस्थायामडागम इति भाष्यमते न कश्चिद्दोषः । मतान्तरे तु उपसर्गनियमे अड्व्यवाये उपसंख्यानमिति वार्तिकमस्तीति ॥

आङो दो ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदन्तेन व्याददत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीयमिति प्रयोगः आस्यविहरणेऽपि सिद्धः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षणात् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ने तु। संक्रीडति चक्रम् ॥ आगमेः क्षमायाम् ॥ * ॥ ण्य-न्तस्येदं ग्रहणम्। आगमयस्व तावत् मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ धनुषि शिक्षते। धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ आशिषि नाथः[१] ॥*॥ आ-शिष्येवेति नियमार्थं वार्त्तिकमित्युक्तम्। सर्पिषो नाथ-ते। सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः। कथं नाथसे किमुप-तिं न भूभृतामिति। नाधस इति पाठ्यम् ॥ हरतेर्गतता-च्छील्ये ॥ * ॥ गतं प्रकारः। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते। मातृकं गावः। पितुर्मातुश्चागतं प्रकारं सततं परिशीलय-न्तीत्यर्थः। ताच्छील्ये किम्। मातुरनुहरति ॥ किरतेर्हर्ष-जीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ हर्षादयो वि-षयाः। तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम्। इतरे फले ॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने। ६। १। १४२ ॥

अपात्किरतेः सुट् स्यात् ॥ सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः ॥*॥ अपस्किरते वृषो हृष्टः। कुक्कुटो भक्षार्थी। श्वा आश्रयार्थी च। हर्षादिष्विति किम्। अपकिरति कुसुमम्। इह त-ङ्सुटौ न। हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथा-पि सुडभावे नेष्यते इत्याहुः। गजोऽपकिरति ॥ आङि नु-

शिक्षेर्जिज्ञासायामिति। शिक्ष विद्योपादान इत्यस्य नेह ग्रहणमनुदात्तेत्त्वादेवात्मनेपदसिद्धेः। किं तु शकेः सन्नन्तस्ये-ति ध्वनयति। धनुर्विषय इत्यादिना। नियमार्थमिति। नाथ-तेरनुदात्तेत्त्वं तु अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युचि नाथन इ-ति रूपसिद्ध्यर्थमिति भावः। मातुरनुहरतीति। सादृश्यमा-त्रमत्र विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्ये ॥

गजोऽपकिरतीति ॥ अत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावात्

१ इदं वार्त्तिकं सूत्रेषु केश्चित्प्रक्षिप्तम्।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

प्रच्छेः ॥ * ॥ आनुते । आपृच्छते ॥ शप उपालम्भे ॥ * ॥ आक्रोशार्थात् स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते ॥

समवप्रविभ्यः स्थः । १ । ३ । २२ ॥

सन्तिष्ठते । स्थाघ्वोरिच्च । समस्थित । समस्थिषाताम् । समस्थिषत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते ॥ आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ॥

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । १ । ३ । २३ ॥

गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ॥

मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् । पीठादुत्तिष्ठति ॥ इहा-

---

सुटोऽप्राप्तिः । कृष्णाय शपते इति । श्लाघह्नुङिति सम्प्रदानसंज्ञा । नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किं चिदपि स्मरामि इत्यत्र तु स्वाशयं प्रकाशयामीत्यर्थो विवक्षितो न तु शपथ इति न तङित्याहुः ॥

प्रकाशन ॥ प्रकाशनं स्थेयो विवादपदनिर्णेता । तिष्ठन्त्यस्मिन् विवादपदनिर्णयार्थमिति व्युत्पत्तेः । बाहुलकादधिकरणे अचो यत् । स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतरि पुरोहिते इति मेदिनी । कर्णादिष्विति । अधिकरणे सप्तमी । तेषां स्थेयत्वं तिष्ठते इत्यात्मनेपदेन द्योत्यते तमेवार्थमाह । कर्णादीनिति । प्रकाशनेत्यादि किम् । चैत्रे तिष्ठति ॥

उदोनूर्ध्वकर्मणि ॥ स्थ इत्यनुवर्तते । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलं यत् कर्म तदूर्ध्वकर्म । उदोनूर्ध्वे इत्युक्तेप्यनूर्ध्वक्रियायां

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

यामेव ॥ * ॥ नेह ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ॥

उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ॥

आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥ उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वतीति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । इपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् *॥ भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः ॥

वर्तमानादुत्पूर्वात्तिष्ठतेर्लस्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यतएव । तथापि परिस्पन्दार्थलाभाय कर्मपदमित्यभिप्रेत्याह । ईहायामेवेति । इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा । सा च ग्रामाच्छतमित्यत्र नास्ति ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ मन्त्रः करणं यत्र मन्त्रकरणं स्तुतिः तत्र वर्तमानादुपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् । आग्नेय्येति । अग्निदेवताकया ऋचा आग्नीध्रमग्निविशेषं स्तौतीत्यर्थः । अत्र केचित् । श्लोकैः राजानं स्तौतीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठतइति प्रयोगो नेष्यते ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्या आग्नीध्रमिति वैदिकविषयएव सर्वैरुदाहृतत्वात् । तथा च तिष्ठतेरर्थे यदा मन्त्रः करणं तदा तङिति व्याख्येयम् । उपतिष्ठते इत्यस्य तु समीपावस्थानमेवार्थः । न च तत्र षष्ठ्यादिवन्मन्त्रस्य करणत्वं न सम्भतीति वाच्यम् । उपस्थानस्वरूपे तस्योपयोगाभावेपि तत्कार्ये स्तुतावुपयोगादुपस्थानकरणत्वं मन्त्रस्य न विहन्यते । आग्नीध्रमिति द्वितीया तु करणत्वान्यथानुपपत्तिलभ्येन स्तो-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अकर्मकाच्च । १ । ३ । २६ ॥
उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥

उद्विभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ॥
अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ *॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु अद्रवमिति परिभाषितम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति । विलाययति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति सन्तापयतीत्यर्थः ॥

आङो यमहनः । १ । ३ । २८ ॥
आयच्छते । आहते । अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविः । आहध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्य इत्यध्याहारो

तुमित्यनेनान्वेति । एवं चाग्नेय्या आग्नीध्रं स्तोतुं तत्समीपे तिष्ठतीत्येव वाक्यार्थः । आदित्यमुपतिष्ठते इत्यत्र तु तत्समीपावस्थानस्यासम्भवादादित्यं स्तोतुं तदभिमुखतया तिष्ठतीत्यर्थ इत्याहुः । गङ्गा यमुनामिति । एतेन यमुनैव प्राचीना गङ्गा तु पश्चाद्यमुनया सह मिलितेति प्रतीयते ॥

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति ॥ चकारेणाकर्मकस्य संग्रहः । न त्वद्रवमिति । अन्यथा चैत्रो मैत्रस्येत्यादि वक्ष्यमाणं न सङ्गच्छेतेति भावः ॥

आङो यमहनः ॥ प्राप्येति । तथा च । हन्तेरकर्मकतया आजघ्ने आहध्वमित्यात्मनेपदं युक्तमित्यर्थः । भेत्तुमित्यादीति । एवं चल्यब्लोपपञ्चम्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र
तद्विषयम् । भेत्तुमित्यादि तुमुन्नन्ताध्याहारो वास्तु । स-
मीपमेत्येति वा ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४४ ॥
हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । आवधिष्ट ।
आवधिषाताम् ॥

हनः सिच् । १ । २ । १४ ॥
कित्स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम् ।
आहसत ॥

यमो गन्धने । १ । २ । १५ ॥
सिच् कित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उ-
दायत । गन्धने किम् । उदायंस्त पादम् आकृष्टवानित्यर्थः ॥

समो गम्यृच्छिभ्याम् । १ । ३ । २९ ॥
अकर्मकाभ्यामित्येव । सङ्गच्छते ॥

वा गमः । १ । २ । १३ ॥
गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । सङ्गसीष्ट ।

समीपमेत्येति । विषमविलोचनस्य समीपमेत्य वचः आजघ्ने ।
स्वकीयमेव वचो मल्ल इव सन्तोषातिशयादास्फालनं चक्रे
इत्यर्थात् स्वाङ्गकर्मकत्वमस्त्येवेति भावः ॥

आत्मनेपदेष्विति ॥ तङीत्येव सुवचम् ॥

समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्य इति वृत्तिस्थं पा-
ठमुपेक्ष्य भाष्यस्थं पाठमनुसरति । समो गम्यृच्छिभ्यामिति ।
सङ्गच्छतइति । सङ्गतं भवतीत्यर्थः ॥

वा गमः ॥ असंयोगाल्लिट् किदित्यतः किदनुवर्तते इको
झलित्यतो झल्ग्रहणं लिङ्सिचाविति चानुवर्तते । कित्त्वप-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सङ्गंसीष्ट । समगत । समगंस्त । सम्प्रच्छिष्यते । अकर्मका-भ्यां किम् । ग्रामं सङ्गच्छति ॥ विदिपृच्छिस्वरतीनामुपसं-ख्यानम् ॥ * ॥ वेत्तेरेव ग्रहणम् । सम्वित्ते । सम्विदाते ॥

वेत्तेर्विभाषा । ७ । १ । ७ ॥

वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । सम्विद्र-ते । सम्विदते । संपृच्छते । संस्वरते ॥ अर्तिश्रुदृशिभ्य-श्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम् अङ्विधौ त्विय-र्तेरेवेत्युक्तम् । मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृष-तेति । समार्त । समार्षाताम् । समार्षतेति च स्वादेः । इयर्तेस्तु मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । स-मारत । समारेताम् । समारन्तेति च । संशृणुते । संप-

च्छे अनुदात्तोपदेशेति मलोपः । सम्प्रच्छिष्यतइति लृटः प्रयो-गस्तु तौदादिकप्रच्छेरेव ग्रहणं न तु ऋच्छादेशस्येति ध्वन-नार्थम् । ग्रामं सङ्गच्छतीति । तच्चैक्यं समगच्छतेत्यत्र तु ए-कं जातमित्यर्थाद्गमेरकर्मकत्वमेवेति तङ् । एकमेवैक्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । विदिपृच्छि । परस्मैपदिसाहचर्यादाह । वेत्ते-रेवेति । विन्दतिर्हि स्वरितेत् सत्ताविचारणार्थयोस्तु अ-नुदात्तेत्त्वादेव सिद्धम् । न च निरनुबन्धपरिभाषयैव वेत्तेर्ग्र-हणं स्यादिति वाच्यम् । लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरिति प-रिभाषया तु विन्दतेर्ग्रहणप्रसङ्गात् ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ शीङो रुडित्यतो रुडनुवर्तते अदभ्य-स्तादित्यनुवर्त्य षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणंस्यतइत्याह । अतो रुडा-गम इति । अङ्विधौ त्विति । सर्तिशास्त्यर्तीति लुप्तविकरणे-न शासिना साहचर्यादिति भावः । मासमृतेति । उश्चेति कि-त्त्वम् । माङ्योगादडभावः । समार्तेति । ननु सिज्लोपस्या-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

श्यते। अकर्मकादित्येव। अत एव रक्षांसीति पुरापि संशृणुमेहे इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः। अध्याहारो वा इति कथयद्भ्यः इति। अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् शृणु।

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ १ ॥

वहति भारम्। नदी वहति स्यन्दत इत्यर्थः। जीवति। नृत्यति। प्रसिद्धेर्यथा। मेघो वर्षति। कर्मणोऽवविवक्षातो यथा। हिताब्न यः संशृणुते स किं प्रभुः॥ उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्॥ * ॥ अकर्मकादिति निवृत्तम्। बस्थं निरस्यति। निरस्यते। समूहति। समूहते॥

उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः। ७। ४। २३॥

यादौ क्ङिति। ब्रह्म समुह्यात्। अग्निं समुह्यात्॥

निसमुपविभ्यो ह्वः। १। ३। ३०॥

निह्वयते॥

सिद्धत्वादाटश्चेति वृद्धौ कृतायां ह्रस्वादङ्गादिति सिज्लोपाप्रवृत्त्या समार्ष्टेति रूपं स्यात्। न च ह्रस्वाद्विहितस्येति व्याख्यानादिष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। विहितविशेषणे मानाभावात्। उदायत आहतेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च। अत्र केचित्। असिद्धलोप एकादेशे सिद्धो वाच्य इत्यनेन पूर्वं सिज्लोपे पश्चात् वृद्धिर्भवति। एकादेशइति विषयसप्तम्याश्रयणात्। न चैवमध्यैष्टेति न सिध्येत्तत्राप्युक्तरीत्या पूर्वं सिज्लोपे वृद्धौ सत्यामध्येतेति रूपप्रसङ्गादिति वाच्यम्। 'वार्णादाङ्गं बलीय इति पूर्वमेव गुणे कृते सिज्लोपो न प्रवर्तते इत्याटश्चेति वृद्धौ कृतायामध्यैष्टेति रूपस्य निर्बाधत्वात्। समार्तेत्यत्र तु

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

स्पर्धायामाङः । १ । ३ । ३१ ॥

कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः १ । ३ । ३२ ॥

गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद् हिंसैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वार्तिकामुदाकुरुते भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमुपकुरुते । सेवते । परदारान् प्रकुरुते तेषु सहसा प्रवर्तते इत्यर्थः । एधोदकस्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते । गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयतीत्यर्थः । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् । कटं करोति ॥

वधेः प्रसहने । १ । ३ । ३३ ॥

उर्श्व ति स्थित्वे न गुणप्रवृत्त्या पूर्वमेव सिज्लोपे पश्चादाटश्चेति वृद्धिरिति वैषम्यमित्याहुः । अन्ये तु सिज्लोपानन्तरं यत्र एकादेशः प्रसज्यते तत्रैव सिज्लोपः सिद्धो यथा अग्रहीदिति । न चात्र तादृशो विषयोऽस्ति । किं च वार्णादाङ्गं बलीय इति पूर्वमेव गुणे कृते इत्यादि तदुक्तम् । तदसत् । समानाश्रये हि वार्णादाङ्गं बलीयः । अन्यथा द्यौरिवाचरति द्यवति इत्यत्र यण् न स्यात् किं तु पुगन्तेति गुण एव स्यात् । तथा च समार्ध्नेत्येव वक्तव्ये समार्तेति लेखकप्रमाद इत्याहुः । गन्धनं हिंसेति । गन्ध अर्दने । अर्द हिंसायामित्यनयोश्चुरादौ पाठादिति भावः । सहसा वर्तते साहसिकः । ओजःसहोम्भसेति ठक् । तस्य कर्म साहसिक्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । परदारानित्यादि । तान् वशीकरोतीत्यर्थः । साहसिक्यं न धात्वर्थः । तथाहि सति परदारानिति कर्मणोऽनन्व-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

प्रसहनं तस्याऽभिभवश्च। षहमर्षणेऽभिभवे चेति पाठात्। शत्रुमधिकुरुते तमत इत्यर्थः। अभिभवतीति वा॥

वेः शब्दकर्मणः। १। ३। ३४॥

स्वरान्विकुरुते उच्चारयतीत्यर्थः। शब्दकर्मणः किम्। चित्तं विकरोति कामः॥

अकर्मकाच्च। १। ३। ३५॥

वेः कृञ इत्येव। छात्रा विकुर्वते। विकारं लभन्ते॥

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः। १। ३। ३६॥

अमीोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः। इतरे प्रयोगोपाधयः। तथा हि। शास्त्रे नयते शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः। तेन च शिष्यसम्मानने फलितम्। उत्सञ्जने। दण्डमुन्नयते उत्क्षिपतीत्यर्थः। माणवकमुपनयते। विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते। ज्ञाने। तत्त्वं नयते निश्चिनोतीत्यर्थः। कर्मकरानुपनयते भृतिदा-

---

यः स्यात् किं तु प्रयोगोपाधिरित्यभिप्रेत्याह। तेषु सहसेति। इधोदकस्येति। एधशब्दोऽकारान्तः। अवोदैधौ द्मेति निपातितः। एधाश्च उदकं च तेषां समाहारः। यद्वा। एधःशब्दः सकारान्तः। तथा च एधांसि च दकं चेति विग्रहः। दकशब्दोप्युदकवाच्येवेत्यर्थोऽत्र न भिद्यते। उक्तं च हलायुधे। प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च इति॥

संमानन॥ उपनयनपूर्वकेणेति। उपनयनं बटुसंस्कारः। तस्य परगामित्वात् परस्मैपदे प्राप्ते अनेनात्मनेपदं विधीयते। नह्युपनयनमात्रेण आचार्यत्वं भवति किं तु तत्पूर्वका-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

नेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं विनियुङ्क्त इत्यर्थः ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । १ । ३ । ३७ ॥

नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते अपगमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात् स्वरितञित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गण्डं विनयति । कथं तर्हि विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ॥

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । १ । ३ । ३८ ॥

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते उत्सहते । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ॥

उपपराभ्याम् । १ । ३ । ३९ ॥

वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेर्न तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह । संक्रामति ॥

आङ उद्गमने । १ । ३ । ४० ॥

आक्रमते सूर्यः । उदयत इत्यर्थः ॥ ज्योतिरुद्गमनइति वाच्यम् ॥ * ॥ नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥

ध्यापनेनेत्याचार्यकरणस्य प्रयोगोपाधित्वं परंपरया ज्ञेयम् । उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृत इति स्मृतिः ॥

कर्तृस्थे ॥ कर्मणीति आत्मगामिनि क्रियाफले इत्यर्थः ॥

वृत्तिसर्ग ॥ तायृ सन्तानपालनयोः । तायनं स्फीतता तदाह । स्फीतानि इति । प्रवृद्धानीत्यर्थः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वेः पादविहरणे । १ । ३ । ४१ ॥
साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम् । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति स्फुटतीत्यर्थः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १ । ३ । ४२ ॥
समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । समर्थाभ्यां किम् । प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति आगच्छतीत्यर्थः ॥

अनुपसर्गाद्वा । १ । ३ । ४३ ॥
क्रामति । क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव ॥

अपह्नवे ज्ञः । १ । ३ । ४४ ॥
शतमपजानीते अपलपतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाच्च । १ । ३ । ४५ ॥
सर्पिषोऽनुजानीते सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

सम्प्रतिभ्यामनाध्याने । १ । ३ । ४६ ॥
शतं सजानीते । अवेक्षत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अङ्गी-

वेः पाद ॥ यद्यपि क्रमेः पादविक्षेप एवार्थस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वादेवमुक्तम् ॥

प्रोपाभ्याम् ॥ प्रोपाभ्यां प्रारम्भे इत्येव सुवचम् । उपक्रामतीति । वृत्त्याद्यर्थेष्वेव उपपराभ्यामिति प्रवृत्तेर्नानात्मनेपदं शङ्क्यमिति भावः । वृत्त्यादौ त्विति । न च वृत्त्यादिसूत्रं सोपसर्गे चरितार्थमित्यनुपपर्गात् क्रमेर्वृत्त्याद्यर्थेपि विभाषैवास्त्विति वाच्यम् । उपपराभ्यामिति नियमस्योक्तत्वात् ॥

अकर्मकाच्च ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञ इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिषोनुजानीते इत्यादिसोपसर्गार्थमिदं सूत्रम् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

करोतीत्यर्थः । अनाध्यान इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यादकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते । मातरं मातुर्वा सञ्जानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः । १ । ३ । ४७ ॥

उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषोपसान्त्वनम् । भृत्यानुपवदते सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदते । यत्ने । क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते प्रार्थयत इत्यर्थः ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ॥

मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह । सम्प्रवदन्ति खगाः ॥

अनोरकर्मकात् । १ । ३ । ४९ ॥

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात्किम् । उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां किम् । अनुवदति वीणा ॥

विभाषा विप्रलापे । १ । ३ । ५० ॥

विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः ॥

अवाद्ग्रः । १ । ३ । ५१ ॥

भासनोपसम्भाषा ॥ एषु किम् । यत् किं चिद्वदति । अनुवदते कठ इति । अनुः सादृश्ये । तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी ॥

विभाषा विप्रलापे ॥ अप्राप्तविभाषा ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अवगिरते । गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एवेति भाष्यम् ॥

समः प्रतिज्ञाने । १ । ३ । ५२ ॥

शब्दं नित्यं सङ्गिरते प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् सङ्गिरति ग्रासम् ॥

उदश्चरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ ॥

धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् । वाष्पमुच्चरति । उपरिष्टाद् गच्छतीत्यर्थः ॥

समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ॥

रथेन सञ्चरते ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ॥

संयच्छते । पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या सम्प्रयच्छते ॥

उपाद्यमः स्वकरणे । १ । ३ । ५६ ॥

स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ॥

विभाषोपयमने । १ । २ । १६ ॥

यमः सिच् किद्वा स्यादिवाहे । रामः सीतामुपायत उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्त्वम् ॥

स्वकरणं स्वीकार इति ॥ स्वकरणमित्यत्र च्विर्न भवति समर्थानां प्रथमाद्वेति विकल्पात् । स्वकरणशब्देन भार्यास्वीकारो गृह्यत इति वृत्तिकृत् । भट्टिस्तु स्वीकारमात्रेऽपि प्रायुङ्क्त उपायंस्त महास्त्राणीति ॥

गन्धनाङ्गे इति ॥ पूर्वविप्रतिषेधस्य नवेति विभाषा सूत्रे भाष्ये उक्तः । नित्यं कित्त्वमिति । यमो गन्धने इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । १ । ३ । ५७ ॥
सन्नान्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ॥

नानोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ ॥
पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः अनन्तरस्येति न्यायात् । तेनेह न । सर्पिषोनुजिज्ञासते सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थं । पूर्ववत्सन इति तङ् । अकर्मकाच्चेति केवलाद्विधानात् ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । १ । ३ । ५९ ॥
आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव । देवदत्तं प्रति शुश्रूषते ॥

शदेः शितः । १ । ३ । ६० ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १ । ३ । ६१ ॥
व्याख्यातम् ॥

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥
सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविक्षते । पूर्ववत्किम् ।

ज्ञाश्रुस्मृ ॥ अपन्हवे ज्ञ इत्यादिना ज्ञाधातोरर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति श्रुदृशिभ्यां चात्मनेपदे कृते तस्मिन् विषये पूर्ववत्सन इत्यनेन सिद्धेपि विषयान्तरे सन्नन्तादनेन विधीयत इति ज्ञेयम् । निविविक्षतइति । निर्वेश इत्यात्मनेपदविधानात् सन्नन्तादपि आत्मनेपदम् ॥

सनो नेत्यनुवर्त्येति ॥ नानोर्ज्ञः पूर्ववत्सन इति सूत्रा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

बुभूषति। ज्ञादेरित्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येम्। तेनेह न। शिशात्सति। सुमूर्षति॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य। १। ३। ६३॥

एधाञ्चक्रे॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु। १। ३। ६४॥

प्रयुङ्क्ते। उपयुङ्क्ते॥ स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्॥*॥ उद्युङ्क्ते। नियुङ्क्ते। अयज्ञपात्रेषु किम्। द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति॥

समः क्ष्णुवः। १। ३। ६५॥

संक्ष्णुते शस्त्रम्॥

भुजोऽनवने। १। ३। ६६॥

ओदनं भुङ्क्ते। अभ्यवहरतीत्यर्थः। बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेवकेवलाम्। वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते। दु-

---

ष्यामिति शेषः॥

समः क्ष्णुवः॥ समो गम्यृच्छिक्ष्णुभ्य इति पठनीये पृथगस्य पाठस्याकर्मकादपि विधानार्थं इति ध्वनयन्नुदाहरति। संक्ष्णुते शस्त्रमिति॥

भुजोऽनवने॥ अवनं पालन, मदने इति वक्तव्ये अनवनइति पर्युदासस्य प्रयोजनद्वयम्। संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशिति पर्युदासस्य प्रयोजनद्वयम्। संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विश्रि-ष्टावधारणहेतुत्वाद्रौधादिकस्यैव भुजेर्ग्रहणमित्येकम्। अदनादर्थान्तरेप्युपभोगादौ आत्मनेपदं भवति इति द्वितीयं तन्नाह। बुभुजे पृथिवीपाल इति। इहेति। उपभोग इत्युपदाह। बुभुजे पृथिवीपाल इति। इहेति। उपभोग इत्युपलक्षणमात्मसात्करणस्यापि। पृथिवीं बुभुजे। स्वाधीनां चकारेत्यर्थः। भुज पालनाभ्यवहारयोरित्यस्य रुधादेरेव ग्रहण-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ह्योपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् । महीं भुनक्ति ॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने । १ । ३ । ६७ ॥ ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेत् ण्यन्तेनोच्यतेऽणौयत्कर्म कारकं स चेण्णौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने । णिचश्चेति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पेऽणावकर्मकादिति परस्मैपदे च पर-

मिति भुज कौटिल्य इत्यस्मात्तुदादेः परस्मैपदमेव । पाणिं विभुजति । मूलानि विभुजति ॥

णेरणौ यत् कर्म ॥ आत्मनेपदमित्यधिक्रियते । इह वाक्यान्तरवाक्यानि चत्वारि प्रतीयन्ते । णेरात्मनेपदमित्येकं वाक्यम् । तच्च स्यादित्यन्तेन व्याख्यातम् । अणौ यत् कर्म णौ चेदिति द्वितीयम् । कर्मशब्दः क्रियापरः कर्तरि कर्मव्यतिहारइतिवत् । तथा च अणौ या क्रिया सैव ण्यन्ते चेदित्यर्थः । एवं स्थिते फलितमाह । सैव चेद् ण्यन्तेनोच्यतेति । स कर्तेति तृतीयम् वाक्यम् । अणावित्यादि चेच्छब्दान्तमिहानुवर्तते । कर्मशब्दश्चात्र कारकविशेषपरः । शब्दाधिकाराश्रयणात्तदेतद्व्याचष्टे । अणौ यदित्यादिना स्यादित्यन्तेन । अनाध्यानइति वाक्यान्तरं व्याचष्टे । न त्विति । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । वस्तुतस्तु पर्युदास एव लाघवादाश्रयणीयः । तथा च अत्र वाक्यत्रयमेवेति बोध्यम् । विकल्पइति । परत्वात् प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । विभाषोपपदेनेत्यस्यावकाशः । स्वं यज्ञं यजति । स्वं यज्ञं यजते इत्यादि । णेरणावित्यस्य तु दर्शयते राजेत्यादि । तथा अणावकर्मकादित्यस्य शेते कृष्णस्तं गोपी शाययतीत्यवकाशः । णेरणावित्यस्य तु लावयते केदारः स्वयमेवेति । तत्र हि लूयते केदार-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्वात्प्रसे पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते ॥ कर्तृस्थभावकाः क-कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम्। तथा हि। पश्यन्ति भवं भक्ताः। चाक्षुषीज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः। प्रेरणांशत्यागे। पश्यति भवः। विषयो भवतीत्यर्थः।

इति द्वितीयकक्षायामणावकर्मकत्वादिति भावः। न च पश्यति भव इतिवत् द्वितीयकक्षायां लुनाति केदार एवेव प्रयोग इति भ्रमितव्यम्। लवनस्य कर्मस्थक्रियात्वेन कर्मवत् कर्मणेति यगात्मनेपदप्रवृत्तेः। नव्यास्तु अणावकर्मकादित्यस्य बाधे दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगो मानम्। तत्र हि निवृत्त-प्रेषणपक्षे दृशेरणावकर्मत्वाच्च परस्मैपदप्राप्तेः। विभाषोपपदेनेति विकल्पबाधे तु न किं चिन्मानम्। किं च अणावकर्मकात् इत्यस्य बाधेऽपि नास्त्येव प्रमाणम्। पूर्वोक्तभाष्यस्य परगामिनि क्रिया फले चरितार्थत्वात्तथा च परत्वादणावकर्मकादित्यस्य प्रवृत्तौ न किं चिद्बाधकमस्तीति पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यतइत्येतत् चिन्त्यमित्याहुः। अस्मिन् पक्षे व्याख्यानभिन्ने इत्यर्थे सति फलितो न त्वाख्याने इति नेयः। कर्मवत् कर्मणेत्यनेन गतार्थत्वशङ्कां निरस्यति। कर्टस्थभावका इति। अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः। सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया साधनं कारकं तत्साध्यत्वाद्धात्वर्थस्य। ननु नृत्यन्तं भवं पश्यतीत्यत्र दृशेः कर्टकस्थभावकता न स्यात् किं तु कर्टस्थक्रियाकतैव स्यात्। न च साधनशब्देन लकारवाच्यं कारकं विवक्षितमिति वाच्यम्। नृत्यन् भवः पश्यतीत्यत्र तद्दोषतादवस्थ्यादिति चेत्। अत्राहुः। आरोहणादौ सत्यत्र तद्दोषतादवस्थ्यादिति चेत्। अत्राहुः। आरोहणादौ सपरिस्पन्द एव देवदत्तादिर्यथा साधनं तथा दर्शनश्रवणादौ न भवति किन्तु स्पन्दनरहितोपीति नोक्तदोष इति। कर्टस्थभावकमुदाहरति। पश्यन्तीति। प्रेरणांशेति। सौकर्यविवक्षयेति भावः।

ततो हेतुमण्णिच् । दर्शयति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायाम् दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्षायां न तङ् क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तङ् द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्तिहस्तिनं हस्तिपकाः न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् । आरोहयन्ति आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः ।

तत इति । त्यक्तप्रेरणांशकात् धातोरित्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्येत्यादि । न चैवं णिजपि गच्छतीति दर्शयते भव इति न सिद्ध्येत् इति वाच्यम् । उपायनिवृत्तावप्युपेयनिवर्तनादिति कैयटोक्तेः । एवं च स्वार्थएव णिजिति पर्यवसानादाह । द्वितीयचतुर्थ्योरिति । तुल्योऽर्थ इति । न्यूनाधिकभावरहितः । तत्र तृतीयेति । प्रथमाद्वितीययोस्तु ण्यन्तत्वाभावात् तङः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । क्रियासाम्येऽपीति । प्रथमकक्षायामित्यर्थः । द्वितीयामादायेति । अणौ या क्रिया सैव चेद्ण्यन्ते इत्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् । यदा त्वधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्यते तदा प्रथमामादाय तत्सम्भवति । इदानीं कर्तृस्थक्रियाकमुदाहरति । एवमित्यादिना । आरोहति हस्तीति । प्रेषणांशत्यागे उदाहरणमिदम् । ततो णिजिति । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्रेषणांशविवक्षायां णिजित्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायामुदाहरणमाह । आरोहयते इति । एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्येदानीमध्यारोपितप्रे-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

यद्वा। पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत्। ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाच्च। दर्शयति भवः आरोहयति हस्ती। पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः। ततो णिजभ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम्। अर्थः प्राग्वत्। अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्षायां न तङ्। समानक्रियत्वाभावाण्णिजर्थस्याधिक्यात्। अनाध्याने किम्। स्मरति वनगुल्मं कोकिलः। स्मरयति वनगुल्मः। उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः॥

अणपक्षमाह। यद्वेति। हेतुत्वारोपादिति। प्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थः। अत्रापि सौकर्यविवक्षैव बीजम्। पश्यत इति। पश्यतो भक्तान् आरोहतो हस्तिपकानिति क्रमेणार्थः। आधिक्यादिति। अस्मिन् पक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेन आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न तु न्यूनत्वमपि। अन्यथा तृतीयकक्षायामपि तङ् न स्यात्। प्रकृत्युपात्तप्रेषणांशस्य त्यागेन न्यूनतायाः सत्त्वादिति भावः। णेरिति किम्। पश्यत्यारोहतीत्यादिनिवृत्तप्रेषणान्माभूत्। न च णौ चेदिति श्रुतत्वात् ण्यन्तादेव स्यादिति वाच्यम्। अणावित्यस्यापि श्रुतत्वात्। तस्याग्रिमयोगार्थमवश्यकर्तव्यस्य स्पष्टार्थमिहैव कर्तुमौचित्याच्च। अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्ते इति किम्। दर्शयति भवः। आरोहयति हस्तीत्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां माभूत्। कथं तर्हि करेणुरारोहयते निषादिनमिति माघप्रयोगः, स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधुबन्धुतामिति भारविप्रयोगश्च संगच्छतइति चेत्। अत्राहुः। णिचश्चेत्यनेन क्रियाफले कर्तृगामिनि तङ् न तु प्रकृतसूत्रेणेति। अणौ यत् कर्मं कारकं णौ चेत्स कर्तेति किम्। दर्शयन्ति भवमिति निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायां माभूत्। स्मरति वनगुल्ममिति। प्रचहयेपीयं प्रथमकक्षा। स्मरयति वनगुल्म इति। निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्षेयम्। अध्यारोपितपक्षे तु तृतीयकक्षेति

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भीस्म्योर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ॥

व्याख्यातम् ॥

ज्ञेयम् । केचित्तु, एतत्सूत्रस्थे भाष्ये दर्शयते भृत्यान् राजेत्युदाहरणं स्मारयत्येनं वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च दृश्यते। ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामेवानेनात्मनेपदं भवति न तु तृतीयकक्षायामिति प्रतीयते । तथा च कर्मपदमावश्यं तस्य क्रियावाचित्वं स्वीकृत्याणौ या क्रिया सैव चेद्ण्यन्ते नोच्यतेति वाक्यान्तराभ्युपगमेऽप्येवकारेणाधिक्यं न व्यवच्छिद्यते किं तु न्यूनतैवेत्यस्मादेव भाष्यादवगम्यते, एवं च दर्शयते भवः आरोहयते हस्तीति कर्मप्रयोगरहितं मूलग्रन्थस्योदाहरणं स्मारयति वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च भाष्यविरुद्धमेवेत्याहुः । अन्यैस्त्वविवक्षितमिह कर्मेत्युक्त्वाऽनत्यमूलग्रन्थाविरोधेनैव भाष्यग्रन्थः समर्थितः । तेषामयमाशयः । गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गभीराभिन्ननद्यामिति गभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायां तीरस्य गभीरत्वाभावान्नद्यास्तु गभीरत्वेप्येकदेशान्वयासंभवाच्च अनर्थकमपि गभीरायामिति पदं प्राथमिकबोधमादाय सार्थकं तद्वदिहापि अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मण्यन्विते ततो णिजर्थस्यैव कर्मणोपि त्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय सार्थक्यम् । स्वबोध्यसंबन्धो लक्षणेत्यभ्युपगमात् । विशिष्टवाक्यार्थस्य चेह बोध्यत्वेन तत्संबन्धस्य बोधकतारूपस्य वाक्ये सत्त्वात् । एषैवार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणायागतिः । अन्यथा वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादिविधिवाक्यस्य योऽर्थवादः वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीत्यादिस्तत्र वायुमेव स्वेनभाग-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

धेयेन स एवैनमित्यादिरूपस्य विभक्तिभेदेन प्रयोगस्य वैयर्थ्यं स्यादिति । नन्वेतत्सूत्रस्योदाहरणं च यथाश्रुतभाष्यानुसारेण सकर्मकमेवास्तु किमनेन विद्यमानकर्मणोऽविवक्षितत्वोपपादनक्लेशेनेति चेत् । मैवम् । निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयते भव इत्याद्युदाहरणस्य प्रत्युदाहरणस्य च कर्मरहितस्य स्वीकर्तव्यतया तदैकरूप्यायास्मिन्नपि पक्षे सकर्मकोदाहरणप्रत्युदाहरणयोः सिद्धये कर्मणोऽविवक्षितत्वव्याख्याया उचितत्वात् । किं च कर्मवत्कर्मणेत्यनेनैव सिद्धे कर्तृस्थभावक्रियार्थं सूत्रमिति भाष्यग्रन्थस्वारस्यादप्यकर्मकमेवोदाहरणं प्रत्युदाहरणं चायाति । न च कर्मवत् कर्मणेति सूत्रे तुल्यशब्देनापि कर्मस्थक्रियातो न्यूनतैव व्यवच्छिद्यते न त्वाधिक्यमिति स्वीकृते नास्ति भाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्ग इति वाच्यम् । तथा हि सति कर्मवत् कर्मस्थक्रिय इत्युक्तेपि कर्मस्था क्रिया यस्य कर्तुः स कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभात् तत्समीहितसिद्धौ कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । द्वितीयकक्षायां भवे हस्तिनि च विषयत्वापादानविषयकप्रेरणायाश्च न्यग्भवनविषयकप्रेरणायाश्च क्रमेण सत्त्वे पि विषयत्वापत्तिरूपायाः न्यग्भवनरूपायाश्च कर्मस्थक्रियायाः सत्त्वात् । यदि तु कर्मणा तुल्यक्रिय इत्येतत्सार्थक्याय तुल्यशब्देनात्र न्यूनाधिकव्यवच्छेदः क्रियत इत्युच्यते तदा कर्मणेति सूत्रस्य द्वितीयकक्षायामप्रवृत्तेः कर्मवत्कर्मणेत्यनेनैव सिद्ध इत्यादिभाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गो भवत्येव । ततश्चाध्यारोपितप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायामेवोदाहरणम् । न तु द्वितीयकक्षायामित्यभ्युपगन्तव्यम् । एतेनाध्यारोपितप्रेषणपक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेनाधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न्यूनत्वं नेत्यत्र विनिगमनाभावान्न्यूनत्वव्यवच्छेद एव स्वीक्रियते द्वितीयकक्षा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

गृधिवञ्च्योःप्रलम्भने । १ । ३ । ६९ ॥
प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्धयति अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति वर्जयतीत्यर्थः ॥

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३ । ७० ॥
व्याख्यातम् ॥

मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे । १ । ३ । ७१ ॥
णेरित्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदात्किम् । पदं सुष्ठु कारयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या कारयति ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥
यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम् । ऋत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति ॥

यां तद् दुर्वार इति न्यूनाधिकव्यवच्छेद एव ग्राह्यस्तेन कर्त्राचतुष्टयपक्ष एव साधीयानिति वदन्तः परास्ताः । दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्योदाहरणबलेन अध्यारोपितपक्षस्यैव प्रबलत्वादिति दिक् ॥

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थं आरम्भः ॥

मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे ॥ इह करोतिरुच्चारणार्थत्वात्सकर्मकः । उच्चारणं निःसरणं ण्यन्तस्तूच्चारणवृत्तिः सकर्मकः । उच्चारयतीति । निःसारयतीत्यर्थः । असकृदुच्चारणं तु धातोर्लक्षणा आत्मनेपदं तु द्योतकं तेनैव द्योतितत्वात् नित्यवीप्सयोरिति न द्विर्वचनम् ॥

ऋत्विजो यजन्तीति । दक्षिणादिकं तु न यागफलम् । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिविधानात् स्वर्गादिरेव फलमिति भावः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अपाद्वदः। १। ३। ७३॥
न्यायमपवदते। कर्त्रभिप्राय इत्येव। अपवदति॥
णिचश्च। १। ३। ७४॥
कारयते॥
समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे। १। ३। ७५॥
अग्रन्थे इति छेदः। व्रीहीन्संयच्छते। भारमुद्यच्छते। वस्त्रमायच्छते। अग्रन्थे किम्। उद्यच्छति वेदम्। अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः। कर्त्रभिप्राये इत्येव॥
अनुपसर्गाज्ज्ञः। १। ३। ७६॥
गां जानीते। अनुपसर्गात्किम्। स्वर्गं लोकं न प्रजानाति। कथं तर्हि भट्टिः। इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोनुजज्ञे गमनं सुतस्येति। कर्मणि लिट्। नृपेणेपि विपरिणामः॥
विभाषोपपदेन प्रतीयमाने। १। ३। ७७॥
स्वरितञित इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात्। स्वं यज्ञं यजति यजते वा। स्वं कटं करोति कुरुते वा। स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा। स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा। स्वं व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा। स्वां गां जानाति जानीते वा॥ * ॥ ॥ इत्यात्मनेपदम्॥ * ॥

समुदाङ्भ्यो॥ आङो यमहन इत्येव सिद्धे आङ्पूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति। वस्त्रमायच्छत इति॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः॥ अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे सकर्मकार्थ आरम्भः॥ विभाषोपपदेन॥ उपपदेन फलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते तङोऽप्राप्तविभाषेयम्। कर्तृगामिनि क्रियाफले नित्ये प्राप्ते अप्राप्तविभाषेत्यन्ये। स्वं यज्ञमिति। स्वमित्युपलक्षणम्। स्वार्थं यज्ञं यजति। आत्मार्थं यज्ञं यजति इत्याद्यपि बोध्यम्॥
इत्यात्मनेपदम्॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

॥ अथ परस्मैपदप्रक्रिया ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥

स्पष्टम् ॥

अनुपराभ्यां कृञः । १ । ३ । ७९ ॥

कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः, कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु कर्तरि कर्मेत्यतः शेषादित्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ॥

शेषात् कर्तरि ॥ अनुदात्तङित इत्यादिनात्मनेपदमेवेति नियमान्न तत्र परस्मैपदस्य संभवः । तथा च कर्तरि परस्मैपदमित्यनेन परस्मैपदमेवेति नियमिते तद्भिन्नानामेव तद्भविष्यतीति शेषग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः । अनुदात्तङित इत्यादिष्वेवात्मनेपदमिति नियमाच्छेषात् कर्तरीत्यनेन परस्मैपदमेव तत्र भविष्यतीति परस्मैपदग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति केचित् ॥

अस्य बाधादिति । अनुपराभ्यामित्यस्येत्यर्थः । अत एव कर्मवत् कर्मणेति सूत्रे कार्यातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति । शास्त्रातिदेशपक्षे कर्मवत् कर्मणेत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किंतु तद्विधायकं भावकर्मणोरिति शास्त्रमतिदिश्यते तस्य च पूर्वत्वात् परेण अनुपराभ्यामित्यनेन बाधमाशङ्क्याह । शास्त्रातिदेशइत्यादि ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः। १। ३। ८०॥
क्षिप प्रेरणे। स्वरितेत्। अभिक्षिपति॥
प्राद्वहः। १। ३। ८१॥
प्रवहति॥
परेर्मृषः। १। ३। ८२॥
परिमृष्यति। भौवादिकस्य तु। परिमर्षति। इह परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति केचित्॥
व्याङ्परिभ्यो रमः। १। ३। ८३॥
विरमति॥
उपाच्च। १। ३। ८४॥
यज्ञदत्तमुपरमति, उपरमयतीत्यर्थः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्॥
विभाषाऽकर्मकात्। १। ३। ८५॥
उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा। उपरमति उपरमते वा। निवर्त्तत इत्यर्थः॥
बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः। १। ३। ८६॥
एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात्। णिचश्चेत्यस्यापवादः। बोधयति पद्मम्। योधयति काष्ठानि। नाशयति दुःखम्। जनयति सुखम्। अध्यापयति। प्रावयति। प्रापयतीत्यर्थः। द्रावयति। विलापयतीत्यर्थः। स्रावयति। स्यन्दयतीत्यर्थः॥

स्वरितेदिति। तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफलेपि परस्मैपदार्थः सूत्रारम्भ इति भावः॥
परेर्मृषः॥ स्वरितत्वात्पदद्वये प्राप्तेऽयमारम्भः। परिमर्षतीति। आधृषाद्वेति वैकल्पिकत्वाद् णिजभावः॥
उपाच्च॥ व्याङ्पर्युपेभ्य इति नोक्तम्। उत्तरसूत्रे उपेत्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

निगरणचलनार्थेभ्यश्च । १ । ३ । ८७ ॥

निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ॥ अदेः प्रतिषेधः ॥ * ॥ आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीतिकर्मत्वमादिखाद्योर्नेति प्रतिषिद्धम् । निगरणचलनेतिसूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं वटुना ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । १ । ८८ ॥

ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णस्तं गोपी शाययति ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ निगरणं भक्षणम् । बुद्धसूणां चलनार्थानामनेनात्मनेपदे सिद्धे प्यचलनार्थानां तत्सिद्धये पूर्वसूत्रे ग्रहणम् । अत एव तत्र विवृतं प्रापयतीत्यर्थं इत्यादिना । कथं तर्हि इमां किमाचामयसे न चक्षुषीइति श्रीहर्षः । आङ्पूर्वाच्चर मेरनेन परस्मैपदौचित्यादिति चेदचाहुः । आचामयेति पृथक्पदम् । ई लक्ष्मीस्तया सहितासि स्तस्याः संबोधने हे से इति । के चित्तु सा त्वम् । इने चक्षुषी इनचक्षुषी श्रेष्ठचक्षुषी आचामय किमिति व्याचक्षते ॥

अणावकर्मकात् ॥ क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षायाम् आत्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदार्थमिदम् । अणाविति किम् । हेतुमण्ण्यन्तादकर्मकात् परस्मैपदनियमो माभूत् । आरोहमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते । न्यग्भवन्तं प्रेरयतीत्यर्थः । णेरणाविति सूत्रे उदाहरणत्वेन य आरोहयतिरकर्मको निर्णीतस्तस्मात् द्वितीये णिचि प्रत्युदाहरणमिदम् । के चित्तु अणाविति किम् । चुरादिण्यन्तात्परस्मैपदनियमो माभूत् । तद्यथा पुट चुट अल्पीभावे । पुटयति । चुटयति । अल्पीभवतीत्यर्थः । अकर्मकाविमौ ततो हेतुमण्णिचि पुटयते चुटयते इति प्रत्यु-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः। १। ३। ८९॥

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न। पिबतिर्निगरणार्थः। इतरे चित्तवत्कर्तृकाकर्मकाः। नृतिश्चलनार्थोऽपि। तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः। पाययते। दमयते। आयामयते। आयासयते। परिमोहयते। रोचयते। नर्तयते। वादयते। वासयते॥ धेट उपसंख्यानम्॥। धापयेते शिशुमेकं समीची। अकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव। वत्सान् पाययति पयः। दमयन्ती कमनीयता मदम्। भिक्षां वासयति॥

वाक्यषः। १। ३। ९०॥

लोहितायति। लोहितायते॥

दाहरन्ति। तद् भाष्यादिविरुद्धम्। तथाहि। बुधादिसूत्रादिह णेरिति वर्तते बुधादिभ्यश्च हेतुमण्णिरेव संभवतीति तदन्तादेवायं विधिः। अणाविति प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः। तेन चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णौ परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितम्। तथा च हेतुमणेः प्राक् योऽकर्मको हेतुमण्ण्यन्तभिन्नस्तस्माद्धेतुमण्णावात्मनेपदं नेति फलितोऽर्थः। अकर्मकात् किम्। कटं यः करोति तं प्रयुङ्क्ते कटं कारयति। चित्तवत्कर्तृकादिति किम्। शुष्यन्ति व्रीहयस्तान् शोषयते॥

न पाद॥ चित्तवत्कर्तृकाऽकर्मका इति। दिवादौ दमिश्च कर्मक इत्युक्तम्। इह त्वकर्मक इति पूर्वोत्तरविरोधो यद्यप्यस्ति तथापि कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां दमिरत्राकर्मक इत्याहुः। पाययतइति। शाच्छासेति युक्। आयामयते इति। यमोऽपरिवेषणे इति मित्त्वनिषेधः। वासयतेइति। वस निवासइ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

द्युद्भ्यो लुङि । १ । ३ । ९१ ॥

अद्युतत् । अद्योतिष्ट ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः । १ । ३ । ९२ ॥

वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्त्तिषते ॥

लुटि च क्लृपः । १ । ३ । ९३ ॥

कल्प्ता । कल्प्तासि । कल्पितासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । चिक्लृप्सते ॥ * ॥

॥ इति परस्मैपदप्रक्रिया ॥

॥ समाप्ता पदव्यवस्था ॥

॥ अथ भावकर्मतिङ्प्रक्रिया ॥

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । भावकर्मणोरिति तङ् ॥

सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ॥

धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना

त्वस्य ग्रहणं वस आच्छादने इत्यस्य तु न निषेधः । सकर्मकत्वेन तस्य प्राप्त्यभावात् । कर्मकर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वेऽपि लुग्विकरणपरिभाषया नात्र ग्रहणमित्याहुः । समीची इति । प्रथमाद्विवचनम् । वाच्छन्दसीति पूर्वसवर्णो दीर्घः । परस्मैपदं स्यादेवेति । अनन्तरस्येति न्यायेन योगद्वयेन प्राप्तस्यैव परस्मैपदस्य प्रतिषेध इति भावः ॥

इति पदव्यवस्था ॥

—**—

सार्वधातुके यक् । धातोरेकाच इत्यतो धातोरिति चिण् भावकर्मणोरित्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते । भावो भा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

उत्पादना क्रिया

वनेति । उत्पत्त्यर्थात् भवतेर्णिजन्तादेरजिति भावः । एरच् । ण्यान्तानामिति त्वनार्षमिति तस्मिन्नेव सूत्रे कैयटः । भवतेरुत्पत्त्यर्थत्वं ण्यन्तस्य भवतेः शुद्धेन करोतिना तुल्यार्थत्वं च दर्शयति । उत्पादना क्रियेति । यथा करोति घटमित्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलालनिष्ठः । तथा भावयति घटमित्यादावपि भवति घट इत्यत्रापि घटनिष्ठ उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारोऽस्त्येव परं तु फलसमानाधिकरणः सः । कुलालनिष्ठस्तु फलव्यधिकरण इतीयानभेदः । अत एव फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्याद्भवत्यादिरकर्मकस्तयोस्तु वैयधिकरण्यात् करोत्यादिस्सकर्मक इत्याहुः । एतेन भावो भावनेत्यादिग्रन्थेन भूवादयो धातव इत्यत्र क्रियावाचिनः किम् । विकल्पार्थकवाशब्दाद्भावे चिण् माभूत् । अन्यथा भ्वादिगणे वाशब्दमात्रपठनादक्रियावाचित्वेनापि वाशब्दस्य धातुत्वे धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते इति विकल्पस्यापि भावत्वापत्त्या तद्वाचकवाशब्दाल्लिट् स्यादेवेति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तम् । भावनावाचकादेव भावे लिटः स्वीकारात् । विकल्पस्य तु भावनाभिन्नत्वात् । अन्यथा क्रियावाचिन इति विशेषणे दत्तेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यात् । विकल्पवाचकाल्लिङभावेऽपि लडादयः स्युरिति तु न शङ्कनीयमेव वर्तमानक्रियादिवृत्तेर्धातोरेव लडादीनां विधानात् । किमर्थं तर्हि क्रियावाचिनो भ्वादय इति सर्वैरेव तत्र व्याख्यातम् । याः पश्यसीत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया याशब्दस्य धातुत्वासंभवादातो धातोरिति तल्लोपाप्रसक्तेरिति चेत् अत्राहुः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे आतो धातोरिति कार्यप्रदेशे भूवादयो धातव इत्युपतिष्ठते भ्वादिषु याशब्दमात्रपठनाद्व्यवाचकोऽपि याशब्दस्तल्लोपतिष्ठते । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । आ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां समानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्य भावनाया असत्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । किं त्वेकवचनमेव । तस्योत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वा,दनभिहिते कर्तरितृतीया । त्वया मयाऽन्यैश्च भूयते । बभूवे ॥

तो धातोरित्यत्र त्वात इति वर्णग्रहणात्तस्माद्द्रव्यवाचकस्य याशब्दस्य धातुसंज्ञा माभूदिति क्रियावाचिन इति विशेषणमवश्यं वक्तव्यमेवेति । उत्पादना क्रियेत्यनेन तु क्रियावाचीत्यत्र धातुर्भावत्वर्थः क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽत्र दुष्परिहर इति केषांचिदाक्षेपो निरस्तः । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य क्रियात्वात् । तदुक्तम् । व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रियेति । धातुत्वेनेति । सकलधातु धातुत्वं जातिरखण्डोपाधिर्वेत्यन्यदेतत् । तच्च वाचकतावच्छेदकम् । क्रियात्वं तु वाच्यतावच्छेदकमिति भावः । धातुवाच्येति । नन्वेवं पचतीत्यादावेकयत्र्का वर्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् । प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणताया औपगवादौ क्लृप्तत्वात् । तथा च भावना तिङ्प्रत्ययवाच्येति मीमांसकमतमेव रमणीयमिति चेत् । अत्राहुः । प्रत्ययार्थः प्रधानमिति उत्सर्गस्य चेहत्यज्यते क्रियाप्रधानमाख्यातमिति स्मरणात् । टाबाद्यर्थत्वेन मीमांसकैरभ्युपगतस्य स्त्रीत्वस्य पाचिकादौ विशेषणत्वाभ्युपगमात् प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमस्य प्रत्युक्तत्वाच्च । किं च भोक्तव्यमित्यादौ तिङ् विनापि भावना प्रतीयते कारकापेक्षा च दृश्यते अस्ति च करोतिसामानाधिकरण्यम् । किं कर्तव्यं भोक्तव्यं किं कृतवान् भुक्तवान् इति । न च कृतामपि

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तव्यदादीनां भावनावाचकत्वमस्त्विति शङ्क्यम्। नामार्थयोरभेदान्वयाऽनुरोधेन कर्तरि कृदिति तव्यदादयः कर्मादाविति परैरप्यभ्युपगमात्। अन्यथा पाचको देवदत्तः पक्तव्य ओदन इत्यत्राभेदबोधो न स्यात्। तथा च धातुवाच्यत्वं भावनाया इत्येव मतं रमणीयतरमिति। लकारस्य सामानाधिकरण्यं कर्तृकर्माऽभिधायिन एव सम्भवति न भावाभिधायिन इत्याशयेन व्याचष्टे। सामानाधिकरण्याभावादिति। न चैवं युष्मदस्मद्भिन्नोपपदे समानाधिकरणे देवदत्तः पचतीत्यादावेव प्रथमपुरुषेण भाव्यमिति प्रथमपुरुषोऽप्यत्र न स्यादिति वाच्यम्। शेषे प्रथम इत्यत्र मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यादिति व्याख्यानात्। तिङ्वाच्येति। घञादिवाच्यायास्तु सत्त्वरूपत्वमिष्टमेवेति पाकं पाकेनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः प्रवर्तन्ते। अत एव भाष्यकृतोक्तं कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति। द्रव्यधर्मान् लिङ्गसंख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः। एकवचनमेवेति। प्रायोवादोऽयम्। अन्यथा उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते इति भाष्ये धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत इत्यासिकाशायिका इत्यत्र बहुवचनसिद्धावपि आस्यन्ते शय्यन्ते इत्यत्र तन्न सिध्येत्। न च कर्मण्येवात्र लकारोऽस्त्विति शङ्क्यम्। धातुद्वयस्याप्यकर्मकत्वेन तदसम्भवाद् अर्थासङ्गतेश्च। अत्र उष्ट्राणां यादृशान्यासनानि हतानां यादृशानि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिकर्तृकान्यासनादीनीत्यर्थः। सादृश्यावगमादिह आख्यातवाच्यस्यापि भावस्य भेदावभासाद् बहुवचनम्। नचैवं संख्यान्वयित्वे असत्त्वरूपता न स्यादिति वाच्यम्। लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेणासत्त्वरूप-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रह-
दृशां वा चिण्वदिट् च । ६ । ४ । ६२ ॥
उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमस्य । अयमिट् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुकइत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं नेतरेषामव्यत्वमुपपद्यत इति कारकैरुक्तत्वात् । केचिदिह उष्ट्रासिकाहतशायिकाशब्दयोस्तत्सदृशे लक्षणां स्वीकृत्य आख्यातइत्यादिना अभेदान्वयमाहुः । मनोरमायां तु आसिकाः शायिका इति च द्वितीयाबहुवचनं क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् । न चैवं क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं च स्यादिति वाच्यम् । स्त्रियां क्तिन्नित्यधिकारात् स्त्रीत्वावधारणेन सामान्ये नपुंसकमित्यस्यावधारणेनैकवचनाप्रवृत्तेरित्युक्तम् ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु ॥ यद्यप्यजादयो द्वन्द्वेन निर्दिष्टास्तथाप्युपदेशइत्यच एव विशेषणं न हनादीनाम् अव्यभिचारात्तदाह । उपदेशे योऽजिति । उपदेशे अजन्तानामिति न व्याख्यातं तथाहि सति णिजन्तस्य न स्यात्तस्योपदेशाभावात् । उपदेशो हि साक्षादुच्चारणं न च ण्यन्तस्य तदस्ति । चिण्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः, स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशाद,तो व्याचष्टे । चिणीवेति । ननु चिणि दृष्टमात्रस्य वृद्ध्यादिकार्यस्यातिदेशे घानिष्यते अध्यायिष्यते इत्यत्र हनो वधादेशः इणो गादेशः इङो गाङादेशोपि स्यादिति चेन्मैवम् । अङ्गाधिकारबलेन आङ्गस्यैव कार्यस्यातिदेशान्न चैते हनिणिङादेशा आङ्गास्तदेतदाह । अङ्गकार्यं वा स्यादिति । सीयुट इति । तथा च सीयुट्शब्देन तद्विशिष्ट लक्ष्यतइति भावः । आर्द्धधातुकइत्यनेन व्यावर्त्यस्तु विधिलिङ् । तेन

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

भिचारात्। चिण्वद्भावाद् वृद्धिः। भाविता। भविता। भाविष्यते। भविष्यते। भूयताम्। अभूयत। भूयेत। भाविषीष्ट। भविषीष्ट॥

चिण् भावकर्मणोः। ३। १। ६६॥

च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे। अभावि। अभा-

भूयेतेत्यत्र न भवति। न चात्र लिङः सलोप इति सलोपा-द्वलादित्वं नास्तीति वाच्यम्। तस्य हानपेक्षणात्। यदाहुः।

चिण्वद्वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां

वा चिणीति। इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चा

यं वलनिमित्तो विघाति॥ इति

अस्यार्थः। चिण्वद् इत्यतिदेशस्य वृद्ध्यादिकं प्रयोजनम्। तथा हि। भाविता भाविष्यते इत्यादौ वृद्धिः। दायिता दायिषीष्टेत्यादौ युक्। घानिता घानिष्यतइत्यादौ घत्वम्। ह्रे-तुमण्ण्यन्तात् कर्मणि लकारे शामिता शमिता शामिष्यते शमिष्यते इत्यादौ चिण्णमुलोरिति मितामुपधाया वा दीर्घः। पक्षे च शामितेत्यादौ स्यसिच्सीयुट् इत्यनेन कृत इड् आभी-यत्वेनासिद्धस्तेनानिटीति निषेधो न प्रवर्तते इति णेर्लोपो भवति। भाविष्यते इत्यादौ भू स्य इति स्थिते परमपि वलादि-लक्षणमिटं बाधित्वा चिण्वदिडेव भवति। यतोऽयं नित्यः। वलनिमित्तो विघाती ह्यनित्यः। साम्प्रमिकेँ तस्मिन् कृतेऽयं चिण्वदिट् भवति। अस्मिन् कृते तु स न भवति। वलादि-निमित्तस्य विहितत्वादेवं च नित्यत्वात्सेड्भ्योऽप्ययमेवेट् भव-ति। एतदभावपक्षे तु सेड्भ्यो वलादिलक्षण इट् भवतीति बोध्यम्॥

चिण् भावकर्मणोः॥ च्लेः सिजित्यतः च्लेरिति च्लिण् ते

विष्यत । अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम् । अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयाञ्चक्रे । भावयाम्बभूवे । इह तशब्दस्य एशि इट एत्वे च कृते ह एतीति हत्वं न तासिसाहचर्यात् अस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिट आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः । पक्षे । भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट । भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम् । अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषाञ्चक्रे । बुभूषिता । बोभूयिष्यते । बोभूय्यते । यङ्लुगन्तात्तु । बोभूयते । बोभवाञ्चक्रे । बोभाविता । बोभविता । अकृत्सार्वेति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता । स्तोता । स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम् । अस्तोषाताम् । गुणः । अर्यते । स्मर्यते । परत्वान्नित्यत्वाच्च गु-

पद इत्यतस्ते इति चानुवर्तते । तत्रत्यं तु चिण्ग्रहणं न रुध इति निषेधेन तिरोहितमिति पुनरत्र चिण्ग्रहणं कृतम् । तशब्दे किम् । अभाविषाताम् । चिण्वदिट् इति । स्यन्तस्य धातोरुपदेशाभावेऽप्युपदेशे योऽजिति व्याख्यानाच्चिण्वदिडिह प्रवर्तत एवेति भावः । परत्वादिति । चिण्वदिडपेक्षया । नित्यत्वादिति । न च कृते चिण्वदिटि वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वं नेति वाच्यम् । अचो ञ्णितीति वृद्धिं बाधित्वा परत्वाद् गुणे रपरत्वे च पश्चादत उपधाया इति वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वाऽनपायात् ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

णेरपरे कृतेऽजन्तत्वाभावेप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट्। चारिता। चर्ता। स्मारिता। स्मर्ता। गुणोर्तीत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः। संस्क्रियते॥ अनिदितामिति नलोपः। स्रस्यते। इदितस्तु नन्द्यते। सम्प्रसारणमिज्यते॥

अयङ्यि क्ङिति। ७। ४। २२॥

शय्यते॥

तनोतेर्यकि। ६। ४। ४४॥

आकारोन्तादेशो वा स्यात्। तायते। तन्यते। ये विभाषा।

उपदेशग्रहणादिति। तत्सामर्थ्यादुपदेशे योऽच् तदन्तत्वम्। ऋधातोर्व्यपदेशिवद्भावेन यत् स्थितं तदादाय ण्यन्तादप्यारितेत्यादौ चिण्वदिट् प्रवर्तते इति भावः। न चैवं स्मारितेत्यादि न सिध्येत् स्मृ इत्यस्य उपदेशे यो अच् तदन्तत्वाभावात्। उपदेशेऽजन्तानामिति व्याख्याने तु ण्यन्तस्य न स्यादिति उक्तत्वादिति चेत्। सत्यम्। अत एवापरितोषान्मनोरमायामुक्तमस्तु वा उपदेशे यदजन्तं तस्येति व्याख्यानम्। अङ्गस्येति व्यधिकरणषष्ठी। अङ्गावयवस्याजन्तस्येत्यर्थं इति। एवं च णिजन्तेपि शामितेत्यादौ चिण्वदिट् सिध्यति व्यपदेशिवद्भावेन णिजेव णिजन्तस्तदवयवकं शामीत्यङ्गमित्याश्रयणात्। आरिता स्मारितेत्याद्यपि सिध्यति। ऋधातुः स्मृधातुश्चोपदेशेऽजन्तस्तदवयवकं भवत्यार् स्मारित्यङ्गमिति दिक्। नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति। नित्यं छन्दसीति सूत्रात्। काशिकायां तु सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणोत्र न प्रवर्तते इत्युक्तम्। सुट् कात् पूर्वं इति विधीयमानः कभक्तो न त्वङ्गभक्तस्तेनासंयोगाद्येव अङ्गमित्यभक्तत्वादित्यस्याशयः॥

तनोतेर्यकि॥ विड्वनोरिति सूत्रादादिति ये विभाषेत्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

जायते। जन्यते॥

तपोनुतापे च। ३। १। ६५॥

तपश्च्लेश्चिण् न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च। अन्वतप्त पापेन। पापं कर्तृ तेनाभ्याहत इत्यर्थः। कर्मणि लुङ्। यद्वा पापेन पुंसा कर्वा अशोचीत्यर्थः। घुमास्थेतीत्वम्। दीयते। धीयते। आदेच इत्यत्राशितीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः एश आदित्त्वाभावात्तस्मिन्नात्वम्। जग्ले॥

आतो युक् चिण्कृतोः। ७। ३। ३३॥

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च। दायिता। दाता। दायिषीष्ट। दासीष्ट। अदायि। अदायिषाताम्। अदिषाताम्। अधायिषाताम्। अधिषाताम्। अग्ला-

तो विभाषेति चानुवर्तते। यक्ति किम्। तन्तन्यते॥

तपोनु॥ चकारेण अचः कर्मकर्तरीत्यतः कर्मकर्तरीत्येतदनुकृष्यते कर्मण्युदाहरणमिति ध्वनयति। अभ्याहतइत्यर्थ इति। भावेपीदमुदाहरणमित्याह। पापेन पुंसेति। अविचार्य कर्म कृत्वा पश्चादशोचीत्यर्थः। कर्मकर्तरि तु तत्प्रक्रियायामुदाहरिष्यति॥

आतो युक्॥ अचो ञ्णितीत्यतो ञ्णितीत्यनुवर्तते तच्च कृतो विशेषणं न तु चिणः तस्य णित्त्वे नाव्यभिचारात्। चिण्कृतोः किम्। चौडिः। बालाकिः। बाह्वादित्वादिञ्। ददौ। ञ्णितीति किम्। पानीयम्। दानीयम्। अदायिषातामिति। स्थाघ्वोरिच्चेत्येतत् बाधित्वा परत्वात् चिण्वदिटि कृते घुमास्थेतीत्वं न भवति अजादित्वात् स्थाघ्वोरिच्चेत्यपि पुनर्न भवति अनझलादित्वादित्याहुः। तेषामयमाशयः। इको झलिति सूत्रात् झलनुवर्तते। तथा च झलादिरेव सिच् किन्न त्वयमिडा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

यिषाताम् । अहसाताम् । हन्यते । अचिण्णलोरित्युक्तेर्हनस्तो न । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घानिता । हन्ता । घानिष्यते । आशीर्लिङि । वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः । आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे । वधिषीष्ट । अघानि । अघानिषाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत । अहनिष्यत । न च स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद् वधादेशः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गस्येत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो ग्रहो लिटीत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता । ग्रहीता । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः कित्त्वादम् । अदृक्षाताम् । गिरतेर्लुङ्ध्वसि चतुरधिकं शतम् । तथा हि । चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तम् ।

दृशिसिच् । एवं च तत्सांनियोगशिष्टत्वमप्यत्र न भवतीति । वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नह्ने काचित् क्षतिः किन्त्वेष्वनिड्लक्षणा या अनिषेधादचो ञ्णितीति वृद्ध्या रूपनिष्पत्तेः । आशीर्लिङीति । न तु लुङि । तत्र चिण्वद्भावादात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति वधादेशस्यापि वैकल्पिकतया येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः । आर्द्धधातुके सीयुडित्यादि । यद्यपि हनो वध लिङि इत्यत्रापि आर्द्धधातुकाधिकारादार्धधातुके लिङि इत्यपि समानं तथापि लिङितिपदद्वयसाधारणं सीयुट् तु आत्मनेपद एवेति विशेषविहितत्वमस्तीति भावः । अहसातामिति । चिण्वदिटोऽभावे हनः सिजिति कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । चिणि-
वधादेशस्य दृष्टत्वाच्चिण्वद्भावेन स्यादिषु प्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अगारिध्वम् । द्वितीये इटि वॄतो वेति वा दीर्घः । अगरीध्वम् । अगरिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । लिङ्सिचोरिति विकल्पत्वादिडभावे उश्चेति कित्त्वम् । रपरत्वं हलि चेति-दीर्घः । इणः षीध्वमिति नित्यं ढत्वम् । अगीर्ढ्वम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने इत्थासंख्येति ।

इट् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।
इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि लः यक् णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ॥

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ९३ ॥

चिण्परे णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतौ सि-

चेत्यादिना । अदर्शिषातामिति । न दृश इति क्सस्य निषेधादिह सिचि चिण्वदिट् । सिचः कित्त्वादिति । लिङ् सिचावात्मनेपदेष्वित्यनेन । लत्वमिति । अचि विभाषेति गिरतेरेफस्य लत्वे षट् । ढत्वमिति । विभाषेट इत्यनेन षण्णां ढत्वे द्वादश । द्वित्वत्रयं चेति अनचि चेति द्वादशानां मध्ये षण्णां ढस्य षण्णां धस्य च द्वित्वे चतुर्विंशतिः । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे वकारस्य द्वित्वे त्वष्टचत्वारिंशत् । अनचि चेति मकारस्य द्वित्वे षण्णवतिः । ढवमानामिति । अचो रहाभ्यामिति ढस्य द्वित्वे द्वयम् । द्वयोरपि वस्य यणो मय इति द्वित्वे चत्वारि । चतुर्णामपि अनचि चेति द्वित्वे त्वष्टौ ॥

चिण्णमुलोः ॥ शामितेत्यादौ जनीजृष् इत्यादिना मित्त्वेन मितामुपधाया नित्यं ह्रस्वे प्राप्ते दीर्घोऽनेन विकल्प्यते । णयतामाविति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानादिति

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तो ह्रस्व एव तु न विकल्पितः ण्यन्तासौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्। भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यत्रष्टस्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः। णाविति जातिपरो निर्देशः। "दीर्घग्रहणं चेदं मास्त्विति" * तदाशयः। शामिता। शमिता। शमयिता। शामिष्यते। शमिष्यते। शमयिते। यङन्ताच्चिच्। शंशम्यते। शंशमिता। शशमयिता। यङ्लुगन्ताच्चिच्यप्येवम्। भाष्यमते तु यङ्लुगन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः। ण्यन्तत्वाभावे। शम्यते मुनिना

भावः। दीर्घः सिध्यतीति। न पदान्तेति निषेधादित्यर्थः। ननु त्रिपादीस्थे दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैव सिद्धइति दीर्घग्रहणस्योपयोगाभावेपि ण्यन्तासौ चिण्णमुलोरिति दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिवारणाय दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत आह। जातिपरो निर्देश इति। इदं मास्त्विति। ह्रस्वविकल्पेनापीष्टं सिध्यतीति भावः। वस्तुतस्तु चिण्णमुलोरिति सूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव। तथा हि। हेडृ अनादरे घटादिः। मितां ह्रस्वे कर्तव्ये एच इक् हिडयति अत्र चिण्णमुलोः कृतयोर्ह्रस्वे विकल्प्यमाने अहिडि अहेडि इति स्यात्। दीर्घे तु अहिडि अहीडीति भवति। एतच्चात्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। शंशामितेत्यादि। चिणि। अशंशमि। अशंशामि। णमुलि शशमंशशममित्यादि द्रष्टव्यम्। दीर्घो नास्तीति। यङोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिच्परत्वाभावादुपधादीर्घस्योपधावृद्धेश्चाप्रवृत्तेः। तथा च फल

* अयमपपाठः। अहिडि अहीडीतिरूपार्थं तस्यावश्यकत्वात्।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याऽनाचमेः । ७ । ३ । ३४ ॥
उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । अश-मि । अदमि । उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगामि । मा-न्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । अचामि ॥ अ-नाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चिणि आयाद-य इति णिङभावे । अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम् । अ-वामि । वध हिंसायां हलन्तः निवध्योरिति न वृद्धिः अव-धि । जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्स्वित्युक्तेर्न गुणः । अजागारि ॥
भञ्जेश्च चिणि । ६ । ४ । ३३ ॥

भेदाद्दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानं न युज्यतइति भावः । शम्यते मु-निनेति । अकर्मत्वाद् भावे लः ॥

नोदात्तोपदेशस्य ॥ ञिति कृति । शमः दमः । घञ् । णि-ति कृति । शमकः दमकः । ण्वुल् । उपदेशइति किम् । शमी । इह घिनुणि कृते वर्ज्यमानस्वरेण उदात्तत्वाभावान्निषेधो न स्यात् । कथं तर्हि हरेर्यदक्रामि पदैककेन खमिति श्रीहर्षप्र-योग इति चेद् अत्राहुः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णि-चि ततश्चिण् बोध्यः । तथा च णिचोऽकृत्वाद् वृद्धेरनिषेधः । मितामिति ह्रस्वस्तु न भवति वा चित्तविरागइत्यतो वेत्य-नुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति घटादावुक्तत्वात् । किं च ह्रस्वे जातेपि न क्षतिः । चिण्णमुलोरिति दीर्घविकल्पना-द् इति । कथमुड उद्यमे । यम उपयमे इति प्रयोगः । संज्ञा-पूर्वकविधेरनित्यत्वाद् वृद्ध्यभाव इति ज्ञेयम् । अथवा उद्यमो परमशब्दो घञर्थे कविधानाद् बोध्यौ । णिङ्णिचोरप्येवमिति । णिङन्ताण्णिजन्ताद्वा कर्मणि चिणि णेरनिटीति णिलोपे सति रूपं तुल्यमिति भावः ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

नलोपो वा स्यात्। अभाजि। अभञ्जि॥

विभाषाचिरामुलोः। ७। १। ६९॥

लभेर्नुमागमो वा स्यात्। अलम्भि। अलाभि। व्यवस्थितविकल्पत्वात् प्रादेर्नित्यं नुम्। प्रलम्भि। द्विकर्मकाणां तु।

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्।
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः।

गौर्दुह्यते पयः। अजा ग्रामं नीयते ह्रियते कृष्यते उह्यते। बोध्यते माणवकं धर्मः माणवको धर्ममिति वा। देवदत्तो ग्रामं गम्यते। अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते। मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन। णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः। मासमास्यते माणवकः॥ *॥ इति भावकर्मतिङ्प्रक्रिया॥

विभाषा॥ लभेस्त्वित्यतो लभेरिति वर्तते। णमुलि। लम्भ लभम्। लाभं लाभम्। प्रादेस्तु प्रलम्भम्, प्रलम्भमित्येव। अथ ये द्विकर्मकास्तेषु लकृत्यक्तखलर्थाः किं मुख्ये कर्मणि उत गौणे किं वोभयोरिति संदेहे व्यवस्थामाह। द्विकर्मकाणां त्विति। दुह्यादेरिति। दुह्याच्पचिति श्लोके पूर्वार्द्धोपात्ताः द्वादश दुह्यादयस्तेभ्यो गौणे कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः। अकथितं चेति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद्गौणम्। गतिबुद्धीति सूत्रेण ये द्विकर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह। बुद्धिभक्षार्थयोरिति। निजेच्छयेति। गौणे वा मुख्ये वा कर्मणीत्यर्थः। इह गतिबुद्धीतिसूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद्गौणम्। प्रयोज्येति। अणौ कर्तुर्णौ कर्मसंज्ञा यस्य तत् प्रयोज्यकर्म। अन्येषामिति। गत्यर्थाकर्मकहृकरोतीनाम्। लादय इति। कृत्यक्तखलर्थाः

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

॥ अथ कर्मकर्तृतिङ्प्रक्रिया ॥

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिश्छिनत्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका

आदिशब्देन ग्राह्याः । गौर्दुह्यते इति । देवदत्तेनेति शेषः । कृत्यादिषु गौर्दोग्धव्या दोहनीया पयः । गौस्सुदोहा दुर्दोहा पयः । अजा ग्रामं नेतव्या । नयनीया । हर्तव्या हरणीया । अजा ग्रामं नेया इत्याद्युदाहर्तव्यम् । ग्रामं गम्यतइति । यज्ञदत्तेनेत्यध्याहारः । माणवक इति । अयं प्रयोज्यः कर्ता देवदत्तेनेति प्रयोजकस्त्वध्याहर्तव्यः ॥

॥ इति भावकर्मतिङ्प्रक्रिया ॥

—**—

कर्मणस्त्विति । सौकर्यातिशयं द्योतयितुमित्यनुषङ्गः । प्रायेणेति । ये भिदिच्छिदिप्रभृतय एककर्मकास्ते अकर्मकाः । ये तु द्विकर्मकास्ते सकर्मका इति भावः । अकर्मकत्वस्य फलमाह । भावे कर्तरि चेति । भावे चाकर्मकेभ्य इत्युक्तत्वादिति भावः । द्विकर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामुदाहरणम् । मथ्नाति सागरोऽमृतम् । स्वयं प्रदुग्धेस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति । प्रदुग्धेत्यत्र कर्मवत् कर्मणेति प्राप्तस्य सकर्मकाणामिति निषेधे दुहिपच्योरिति प्रतिप्रसूतस्य यक्षो न दुहस्नुनमामिति निषेधः । उक्तप्रयोगानुरोधात् । द्विकर्मकेषु गौणस्यैव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा न मुख्यस्येत्या-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अपि प्रायेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु ।

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ॥

कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तुर्हि तृतीयास्याद-स्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् । लिङ्याशिष्यङिति ह्लिलकारकात्म इत्यनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति किं तु भाव एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनं च ।

हुः । तच्चिन्त्यम् । अजां ग्रामं नयतीत्यत्र मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षादर्शनात् । अत्रेदमवधेयम् । अधिकरणत्वाविवक्षायां व्रजो गौणकर्मेति रुणद्धि व्रजो गां स्वयमेवेति भवति । यदा तु व्रजस्य न कर्मत्वं तदा मुख्यकर्मणोऽपि कर्तृत्वविवक्षा भवति । रुध्यते व्रजे गौः स्वयमेवेति । तथा गोरपादानत्वविवक्षायां गौर्दुह्यते पयः स्वयमेवेत्यादि ॥

कर्मवत् कर्मणा ॥ वत्करणं किमर्थम् । यथा अब्रह्मदत्ते प्रयुज्यमानो ब्रह्मदत्तशब्दः ब्रह्मदत्तवत् इत्यर्थं वदति तथा कर्मेत्युच्यमानेऽपि कर्मवदित्यर्थलाभात् । सत्यम् । कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मेत्युच्यमाने कर्मसंज्ञक इत्यर्थः स्यात् । तथा हि सति अकर्मकव्यपदेशाभावात् भावे लकारो न स्यात् । किं तु कर्मणि स्यात् । पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठमिति । यद्यप्ययं प्रयोगः सिद्धान्ते इष्ट एव तथापि पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेति भावे न स्यादिति बोध्यम् । कर्मशब्देनाच

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्तौ साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । किं च कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत् । गच्छति ग्रामः । आरोहति हस्ती । अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्दधाति वा । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र । न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत् । ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात् ।

कर्मस्थक्रिया लक्ष्यत इत्याह । कर्मस्थयेति । कर्मकारकस्थयेत्यर्थः । अर्तरि शबित्यतः कर्तरीत्यनुवर्त्य प्रथमया विपरिणम्यते स च विशेष्यस्तदाह । तुल्यक्रियः कर्तेति । कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशेऽपि लक्ष्यं सिध्यति तथापि शास्त्रस्यापि कार्यार्थतया मुख्यत्वात् कार्यातिदेश एवाश्रितः । भावे लकारे इति । तत्र कर्तुरनभिहितत्वादिति भावः । हिनकारकादिति । व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यङिति संहितया पाठेऽनुस्वारस्य परसवर्णेन जाते लकारे तस्योपरि लद्वयमित्यर्थः । तेन लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभाद्यगादिकमेव भवति न तु द्वितीयेत्यभिमतसिद्धिः । यत्र लकारवाच्यः कर्ता तत्रैव कर्मवत्त्वमिति व्युत्पादनस्य फलमाह । अत एवेति । न भवन्तीति । लकारेणैव कर्मकर्तुरुपस्थानात् क्तादीनां प्रसक्तिर्नास्त्येव कार्याणामप्रयोगात् । लविधिः पूर्वं तु

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सुतरां नास्ति लकारोपस्थाप्यकर्तुरभावेन कर्मवत्त्वाभावादिति भावः। अत्रेदं बोध्यम्। कृत्यक्तखलर्था इत्यत्र क्तग्रहणं त्यक्तुमुचितं तस्य कर्मकर्तरि दृष्टत्वात् भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति। वक्ष्यति च स्वयमपि सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वार्तिके सिनो ग्रासः स्वयमेवेति। ननु गत्यर्थाकर्मकेत्यत्राविवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यन्ते दत्तवान् इत्यर्थे दत्तः पक्वः इत्यापत्तेरिति चेद् अत्राहुः। सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति निष्ठातकारस्य नकारविधानसामर्थ्यादविवक्षितकर्माणोपि क्वचिद् गृह्यन्ते अन्यथा निष्ठातकारस्तत्र न लभ्येत तेन सिनो ग्रासः स्वयमेव भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते इति। अत्र केचिद्वदन्ति। लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वे कर्मवत् कर्मणेत्यत्र वत्ग्रहणं व्यर्थम्। न च कर्तुः कर्मसंज्ञायां भावे लकारो न स्यादित्युक्तमिति वाच्यम्। कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां धातुरकर्मक इत्यकर्मकात् कर्तरीव भावे लकारस्य निर्बाधत्वात्। लकारवाच्यस्य कर्मसंज्ञायामपि केवलकर्तुस्तदनभ्युपगमात्। न हि भावे लकारः कर्तारं वक्ति। न च वत्करणाभावे कर्तुः कर्मसंज्ञायां कर्तृव्यपदेशाभावात् नमते दण्ड इत्यत्र न दुहस्नुनमामिति यको निषेधेपि शप् न स्यात्तत्करणे कृते तु कर्तृकार्यमपि स्यादिति वाच्यम्। एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञाद्वयसमावेशादिष्टसिद्धेरिति। न तु तत्तुल्येति। तुल्यत्वं हि सादृश्यं तच्च भेदनिबन्धनम्। न च प्रकृते भेदोस्ति। कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मस्थफलरूपक्रियाया एव कर्तृस्थत्वात्। तथा च सूत्रसिद्धमसमञ्जसमिति भावः। वास्तविकभेदाभावेप्यौपाधिकभेदोस्तीत्याह कर्मत्वेति। कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तद्भेदौपाधिकम्। अवस्थाभेदसमानाधिकरणं क्रियाभेदमाश्रित्येत्य-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

र्थः। एवं चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्तुरस्तीति भावः। करणाधिकरणाभ्यामिति। तुल्यक्रियः कर्तेत्येतावत्युच्यमाने असिना भिनत्ति स्थाल्यां पचतीत्यादौ करणाधिकरणयोर्यो व्यापारस्स एव इदानीमसिः छिनत्ति स्थाली पचतीत्यादौ कर्तृस्थ इत्यतिप्रसङ्गः स्यात् तन्माभूदित्यर्थः। न च कर्मत्वावस्थायां विक्लित्यादिरिव करणत्वाद्यवस्थायामपि स्थाल्योर्व्यापारो वस्तुतः सन्नपि धातुना नोपात्त इति कथमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। सादृश्यप्रतियोगिक्रियाया धातूपात्तत्वेनाविशेषितत्वात्। न ह्येतस्मिन् सूत्रे धातूपात्तक्रियया तुल्यक्रिय इत्युक्तमस्ति येनातिप्रसङ्गो न भवेत्। ननु तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीत्युक्ते केनात्याकाङ्क्षायामनेककारकोपस्थितावपि कर्मवदिति प्रत्यासत्त्या कर्मणेति लभ्यत एवेत्यत आह। किं चेति। अधिगच्छतीत्यादिश्लोकस्योत्तरार्द्धं तु यत् कृपावशतस्तस्मै नमोस्तु गुरवे सदा। ननु फलं व्यापारश्च धात्वर्थः स एव क्रियाशब्दवाच्यः। तत्र व्यापाराश्रयः कर्ता फलाश्रयस्तु कर्म। एवं च पचिभिदिप्रभृतीनां गमिरुहिप्रभृतीनां च सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्यकर्तृस्थभावका गम्यादय इति कथं ज्ञातव्या इत्यत आह। यत्र कर्मणीति। ग्रामेष्विति। आरूढानारूढहस्तिषु अधिगतानधिगतशास्त्रार्थेष्वित्यादावपि वैलक्षण्यं नोपलभ्यत इति बोध्यम्। कारिष्यत इति। स्यसिच्सीयुडिति वैकल्पिकः चिण्वदिट्। पक्षे ऋद्धनोः स्ये इति इट्। करिष्यते। एवं लृङि अकारिष्यत अकरिष्यत सिचश्चिण्वदिटि अकारिष्ट। पक्षे अकृत। सीयुटश्चिण्वदिटि। कारिषीष्ट। पक्षे कृषीष्ट। तासि तु कारिता कर्ता। यक्चिणोस्तु क्रियते घटः स्वयमेव। अकारीत्यादि। नैतल्लिङ्गादात। कर्मवत् कर्मणा-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

एतेन अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्यनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । तच्छीलादावयं चानश् न त्वात्मनेपदम् ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति ॥ दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम् ॥ * ॥

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८९ ॥

एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यक एव निषेधः । चिण् तु विकल्पिष्यते । शप्लुक् । गौः पयो दुग्धे ॥

अचः कर्मकर्तरि । ३ । १ । ६२ ॥

अजन्तात् च्लेश्चिण् वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे । अकारि । अकृत ॥

ति कर्मवत्त्वं न सिध्येदित्यर्थः । एतेन पचति पाकं करोतीति विवरणादाख्यातस्य यत्ने शक्तिरिति नैयायिकोक्तिः परास्ता । करोतेर्यत्नार्थत्वे तु यतते इति वत् सकर्मकतापि न स्यादिति ॥

एतेनेति । ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः । यगभावादिति । सति तु यक्यनुव्यवसीयमान इति स्यादिति भावः । ओलोप इति । ओतः श्यनीत्यनेन । ननु कर्मवत्त्वाभावे कथमिह शानजित्यत आह । तच्छीलादाविति । न त्विति । शानच् न भवति इत्यर्थः । देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यं स्पृशत इत्यत्र तयोरेव कर्मत्वं कर्तृत्वं चास्ति इति कर्तृस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वात् कर्मवद्भावप्राप्तिमाशङ्क्याह । सकर्मकाणामिति । न चात्र देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पृशति यज्ञदत्तस्तु देवदत्तमिति क्रियाभेदोऽवश्यमाश्रयितव्यः । तथा च स्वनिष्ठां क्रियां प्रति कर्तृत्वम् इतरक्रियां प्रति तु कर्मत्वं भवति । अन्यथा द्वयोरपि क-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

र्तृत्वमेव स्याद् भूमौ गङ्गां स्पृशत इत्यत्र यथा । एवं च कर्मस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वाभावात् कर्मवद्भावो न प्राप्नोति । न च संयोगस्य द्विष्ठत्वात् कर्मस्थफलस्य कर्तृस्थत्वाच्चास्त्येवेति वाच्यम् । तत्तन्निरूपितसंयोगस्य भिन्नत्वात् । अन्यथा फलव्यापारयोरेकाश्रयत्वे सकर्मकत्वमेव न लभ्येत । किं च रुहिगम्योः कर्तृस्थक्रियत्वादारोहति हस्ती गच्छति ग्राम इत्यत्र कर्मवद्भावो नेति भाष्यकैयटादिसम्मतम् । तथा च संयोगरूपफलस्य सर्वत्र तुल्यतया रुहिगमिभ्यां स्पृशेर्वैषम्यं दुरुपपादमिति नात्र कर्मवत्त्वप्रसक्तिरित्युदाहरणान्तरमाह । अजेति । ग्रामं नयतीति । इह प्रतिषेधाभावे यक् स्यात् क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वे प्यात्मनेपदं स्यादिति भावः । नन्विहापि कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो नोपलभ्यत इति कर्मस्थक्रियत्वं दुरुपपादमिति चेद् अत्राहुः । क्रियाकृतविशेषोपलम्भानुपलम्भवदुद्देश्यतापि नियामिका । यत्र कर्मस्थांशस्योद्देश्यता सा कर्मस्थक्रिया यत्र तु व्यापारांशस्य सा कर्तृस्थेति । तथा हि । दर्शनारोहणाभ्यां विषये न्यग्भूते च विशेषानुपलम्भात् कर्तृस्थता । उद्देशानुरोधाच्च । अहं पश्येयमित्युद्देशो न त्वयं विषयो भवत्विति । एवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवत्विति । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारविशेष उपरि गमनं तदेव रुहेरर्थः । न तु न्यग्भावमात्रम् । वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमयत्यपि भूमिष्ठे पुरुष आरोहतीत्यप्रयोगात् । अत एव हि यद्वि तु परं छन्दसीत्यत्र भाष्ये रुहिर्गत्यर्थ इति । अत एव आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकास्तानारोहयति महामात्र इत्यादिप्रयोगेष्वणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं संगच्छते । पचिभिद्योस्तु विक्लित्तिर्द्विधाभवनरूपो विशेषः कर्मणि दृष्टस्तदुद्देशेनैव कार-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

दुहश्च। ३। १। ६३॥
अदोहि। पक्षे क्सः। लुग्वेति पक्षे लुक्। अदुग्ध। अधुक्षत। उदुम्बरः फलं पच्यते॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु॥ *॥
अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत्। यगपवादश्च

कव्यापार इति कर्मस्थक्रियत्वात् पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठमित्यत्र कर्मवद्भावो भवत्येव अजा ग्रामं नयतीत्यत्रापि कर्मस्थांशस्य संयोगस्येष्यत। न तु व्यापारांशस्येति कर्मवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमावश्यक इति दिक्। दुहिपच्योरिति। द्विकर्मकत्वादनयोरेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वान्निषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः। गौः पयो दुग्धे इति। अत्र कर्मवद्भावेन आत्मनेपदं नित्यं गौणे कर्मणि दुह्यादेरित्युक्तत्वात् मुख्यकर्मणः कर्तृविवक्षायां पयो गां दुग्धे इति नोदाहृतमित्याहुः। एवं च प्रधाने नीहृकृष्वहामित्युक्तत्वात् तुल्यन्यायेन ।न्यादीनां मुख्यकर्मण एव कर्तृत्वविवक्षेति फलितम्॥

अचः कर्म॥ चिण् ते पद इत्यतश्चिण् तेशब्दावनुवर्तेते दीपजनेत्यतोऽन्यतरस्यामिति च तदाह। अजन्तादित्यादि। अचः किम्। अभेदि काष्ठमत्र नित्यं चिण्। कर्मकर्तरि किम्। अकारि घटः कुलालेन। अत्रापि नित्यमेव॥

दुहश्च॥ कर्मकर्तरीत्येव। अदोहि गौर्गोपेनेत्यत्र तु नित्यम्। उदुम्बरः फलमिति। कालः उदुम्बरं फलं पचतीति स्थिते। गौणकर्मण उदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायामिह कर्मवद्भावः। ननु द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिकः पाठ इति ये वदन्ति तेषामयं ग्रन्थः कथं संगच्छते इति चेद् अत्राहुः। उदुम्बरः फलं पचतीत्यत्र कर्मवत् कर्मणेत्यस्याप्राप्तौ दुहियुज्योरित्यनेन

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अन्वाच्य इत्यर्थः ॥ सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम् ॥ * ॥ सृज्यते स्रजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥ भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् ॥ * ॥ भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ष्ट । गिरते । अगीर्ष्ट । आद्रियते । आदृत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छाकर्तृस्थत्वेपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् ॥

न रुधः । ३ । १ । ६४ ॥
अस्मात् च्लेश्चिण् न । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपेन ॥

कर्मवद्भावो बहुलं विधीयते सृजियुज्योरिवेति न काप्यनुपपत्तिरिति । सृजियुज्योश्श्यंस्तु । श्यनोनित्त्वसाद्युदात्तार्थम् । यकि तु तास्यनुदात्तेत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते यक उदात्तत्वं श्रूयेत । श्रद्धोपपन्नइति । अश्रद्धायुक्ते कर्तरि तु यगेव । भूषाकर्मेति । कर्मशब्दः क्रियावाचीत्याह । भूषावाचिनामिति । अन्यत्रेति । आत्मनेपदादन्यस्य निषेधः आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थस्तदेतदाह । अवाकीर्ष्टेति । लिङ्सिचोरिति वेट् । आद्रियतइति । तुदादित्वाच्छे रिङ्शयग्लिङ्क्षु इति रिङि इयङ् । आदृतेति । उश्चेति कित्त्वम् । ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः ॥

न रुधः ॥ चिण् ते पदइत्यतश्चिणनुवर्तते । अचः कर्मकर्तरीत्यतोऽनुवर्तनादाह । कर्मकर्तर्येवेति । अतप्तेति । तपस्तापस इत्यनुषज्यते ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

तपस्तपःकर्मकस्यैव । ३ । १ । ८८ ॥

कर्ता कर्मवत् स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपोनुतापे चेति चिण्निषेधात्सिच् । अतप्त । तपःकर्मकस्येति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८९ ॥

प्रस्नुते । प्रास्नाविष्ट । प्रास्नोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारयते । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । चिण्वदिट् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रयिष्यते । ब्रूते कथाम् । अवोचत ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति । णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पुच्छमुदस्यति । उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्व-

न दुहस्नु ॥ ननु दोग्धिपर्यायत्वेन स्नौतेरपि द्विकर्मकत्वाद्गौरूपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि पयोरूपकर्मणो विद्यमानत्वात् सकर्मकाणां प्रतिषेधेन यक्चिणोः प्राप्तिरेव नास्तीति चेद् अत्राहुः । वत्सादियोगेन क्षीरप्रस्रवणानुकूला उत्कण्ठा स्नुधातोरर्थः सा च गौ निष्ठा । स्नु प्रस्रवणे इत्यत्रापि करणे ल्युट् । प्रस्नूयतेऽनेनेति प्रस्रवणं सा चोत्कण्ठा । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति प्रयोगे उपस्नुता उत्कण्ठितेत्यर्थः । वत्सो गां प्रस्नौति उत्कण्ठयति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्नौतिः । गोः कर्तृत्वविवक्षायां प्रस्नुते गौरिति । प्रास्नाविष्टेति । चिण्वदिट् । न च चिणि निषिद्धे चिण्वदिडपि न स्यादिति वाच्यम् । चिण्वदित्यनेन हि चिणीव कार्यमतिदिश्यते । न च चिण् नेत्युक्तौ सोऽ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

निवर्त्तायाम् । उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्चङ्चणौ । अन्थिग्रन्थ्योरार्धधातुकत्वात्सिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । श्रन्थते । अश्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु । श्रथ्नीते । ग्रथ्नीते । स्वयमेव विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकाच्चेति तङ् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे । विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् व्यकारिषत । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत ॥

कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च । ३ । १ । ९० ॥ अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किं तु श्यन् परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति कुष्यते पादः । रज्यति रज्यते

तिदेशो निषेद्धुं शक्यते येन चिण्वदिटो निषेधः स्यात् । प्रस्नोष्टेति । स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तइति नियमाद्वलादिलक्षण इडन । नमते दण्ड इति । इह नमितानमितयोर्विशेषदर्शनादुद्देशानुरोधाच्च कर्मस्थक्रियत्वमस्ति कर्मस्थांशस्य नमनस्य उद्देश्यता न तु तदनुकूलव्यापारस्येति कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरस्तीति भावः । अचीकरतेति । चिणि प्रतिषिद्धे णिश्रीति चङ् । णिश्रन्थीति णेः सामान्यग्रहणस्य फलमाह । पुच्छमुदस्यतीत्यादि । पुच्छभाण्डेति णिङ् । आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति । विकुर्वते सैन्धवा इति ॥

कुषिरञ्जोः ॥ न दुहस्नुनमामित्यतो नेति वर्तते तदाह । न यगिति । किं तु श्यन्निति तस्मिन्नेव विषयइति भावः । न गिरा गिरेतिब्रूयादित्यादौ गिरं कृत्वा गेयमित्यत्र गिरापदं प्रतिषिध्य रापदं विधीयमानं गिरापदस्थानएव यथा भवत्येवं

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वत्स्यम् । यगविषये तु नास्यप्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रंचीष्ट ॥ * ॥ इति कर्मकर्तृतिङ्प्रक्रिया ॥ * ॥

॥ अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥

अभिज्ञावचने लृट् । ३ । २ । ११२ ॥

स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् । लङो ऽपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतसे इत्यादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् ॥

मिहापि यकः प्रतिषेध कृत्वा विधीयमानः श्यन् तदीयस्थानएव भवति । अतो व्याचष्टे । यगविषये तु नास्येति । श्यना सन्नियोगशिष्टं परस्मैपदं श्यनभावे न भवतीत्यात्मनेपदमेवोदाहरति । कोषिषीष्टेति । कोषिष्यते । चुकुषे । अकोषिष्यत । रङ्क्ष्यते । ररञ्जे । अरांक्षि । अरङ्क्ष्यते । इत्याद्यपि ज्ञेयम् । श्यन्पक्षे कुष्यन्तीत्यत्र नित्यं नुम् । यक्पक्षे तु आच्छीनद्योरिति विकल्पः । स्वरे विशेषोप्यस्त्येव । इह प्रकरणे भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति वृत्त्यादौ प्रयुज्यते तत्र स्वयं शब्दः कारणार्थको ज्ञेयः । आत्मना करणेनेति । कर्मत्वे तु कर्मणि लः स्यात् । स्पष्टं चेदं कैयटादौ ॥

इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

—**—

अभिज्ञा ॥ भूते इत्यधिक्रियते अनद्यतने लङित्यतः अनद्यतनइति वर्तते । अभिज्ञा स्मृतिः सा उच्यते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहस्तदाह । स्मृतिबोधिनीत्यादि । वत्स्याम इति । अवसामेत्यर्थः । पश्य मृगो धावतीत्यत्र वाक्यार्थरूपमृगकर्तृ-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

न यदि । ३ । २ । ११३ ॥

यद्योगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्ज्महि ॥

विभाषा साकाङ्क्षे । ३ । २ । ११४ ॥

उक्तविषये लृड्वा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः । स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेपि न यदीति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः ॥

कथावनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासो वाक्यार्थः कर्म कृष्णेति संबोधनं स्मरणक्रियायां विशेषणम् ॥ तथा च पूर्वोक्तनिवासकर्मकं स्मरणमिति फलितोर्थः ॥

न यदि ॥ लटः प्रतिषेधे उत्सर्गो लङ् ॥

वासो लक्षणमिति । प्रसिद्धत्वात् ज्ञापकमित्यर्थः । चारणं लक्ष्यमिति । सहसा बुध्यनारोहात् ज्ञाप्यम् । पक्षे लङिति । वने अवसाम । गाः अचारयाम । यच्छब्दयोगेपीति । अत एव न यदीति योगात् पूर्वं विभाषा साकाङ्क्षइति न कृतमिति भावः । अत्यन्तापन्हवोऽपलापस्तत्र आत्यन्तिकत्वं नास्तित्वंयदभियुक्तस्तद्धेतोरप्यपन्हुतिः । नाहमित्यादि । कलिङ्गो नाम निषिद्धो देशः । अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हतीति स्मरणात्तस्मिन्देशे त्वया गतं चिरं स्थितमिति केन चित् कश्चिदुक्तः सन्नाह । नाहं कलिङ्गान् जगामेति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते किं तर्हि तद्धेतुभूतं गमनमपीति भवत्यन्तापन्हवः । यदा तु कलिङ्गेष्वगम इत्युक्तः सन्नाम न मे वापलपति न तदात्यन्तापन्हव इति लङेव भवति न कलिङ्गेष्वगच्छमितिप्रश्ने च ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ॥
चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल विललाप । बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ॥ अत्यन्तापन्हवे लिड्वक्तव्यः ॥ * ॥ कलिङ्गेष्ववस्थीः नाहं कलिङ्गान् जगाम ॥
हशश्वतोर्लङ् च । ३ । २ । ११६ ॥
अनयोरुपपदयोर्लिङ्विषये लङ् स्यात् । चाल्लिट् । इति हाकरोच्चकार वा । शश्वदकरोच्चकार वा ॥
प्रश्ने चासन्नकाले । ३ । २ । ११७ ॥
प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिड्विषये लङ्लिटौ स्तः । अगच्छत्किम् । अनासन्ने तु । कंसं जघान किम् ॥
अपरोक्षे च । ३ । २ । ११९ ॥
भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ॥
लट् स्मे । ३ । २ । ११८ ॥
लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥
ननौ पृष्टप्रतिवचने । ३ । २ । १२० ॥

प्रश्ने ॥ भूतानद्यनपरोक्षे इति वर्तते प्रश्नइत्यत्र कर्मणि नङित्याह । प्रष्टव्य इति । आसन्नेति । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालं पञ्चवर्षातीतं तु विप्रकृष्टकालमित्याहुः । पृच्छ्यमानइति । आसन्नकालिके भूतानद्यनतपरोक्षार्थवृत्तिधात्वर्थे प्रष्टव्ये सतीत्यर्थः । प्रश्ने किम् । भूतानद्यतनपरोक्षे लिडेव । जगाम चैत्रः ॥
लट् स्मे ॥ स्मे इत्यव्ययं भूतकालद्योतकम् ॥
ननौ ॥ पृष्टस्य प्रतिवचनमिति विग्रहः समाहारद्वन्द्वे तूभयत्र स्यादिष्यते च प्रतिवचने एव लट् । तदाह । ननु करो-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अनद्यतने परोक्षइति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः ॥

नन्वोर्विभाषा । ३ । २ । १२१ ॥

अकार्षीः किम् । न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि इहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुङ् चास्मे । ३ । २ । १२२ ॥

अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् चाल्लट् न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः अवात्सुः अवसन् ऊषुर्वा । अस्मे किम् । यजति स्म पुरा । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ॥

यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः । किम् । यावद् दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणभूत-

---

मीति । न च पृष्टग्रहणं व्यर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवतीति वाच्यम् । विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुख्यमपि प्रतिवचनमिति पृष्टग्रहणं कर्तव्यमिति कैयटे स्थितत्वात् ॥

नन्वोः ॥ भूतइत्येव । पक्षे लुङ् । अनद्यतने तु लङ् ॥

पक्षे यथाप्राप्तमिति । लुङ्लटोऽभावपक्षे लङ् । पारोक्ष्ये तु लिडित्यर्थः । भविष्यतीति । भविष्यति गम्यादयः इति सूत्रात् ॥

यावत्पुरा ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्येति निपातग्रहणेन ज्ञाप्यते । यावद् भुङ्क्त इति । निश्चितं भोक्ष्यते इत्यर्थः । यावद्दास्यतइति । अनद्यतनभविष्यति तु यावद्दाता ताव-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

या पुरा यास्यति ॥

विभाषा कदाकर्ह्योः । ३ । ३ । ५ ॥

भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् । ३ । ३ । ६ ॥

भविष्यति लड्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि भोजयिष्यसि भोजयितासि वा । लिप्सायां किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ॥

लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लड्वा स्यात् । योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा

द् भोक्तेति प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥

विभाषा ॥ नन्वनद्यतने हिलन्यतरस्यामित्यनद्यतने किमो हिल्विहितस्तस्य कर्हियोगे लुटैव भाव्यमिति कथमुदाह्रियते कर्हि भोच्यत इति अत्राहुः । भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यते इतिलट् । कर्हियोगे तु अनद्यतनावगतिर्लक्षणयेति भोक्तास्विति । ननु भविष्यत्सामान्येऽयं लड्विहितस्तस्य लुटा सह कथं विकल्पो विषयभेदादिति चेद् अत्राहुः । अनद्यतने लडित्यत्र विभाषा कदेत्यादीनि कानि चित् सूत्राणि दृष्टानुरोधेन अनुवर्तन्ते तेन लुड्विषयेपि लुड् भवति न त्वनद्यतने लुटा लुड् बाध्यतइति ॥

किंवृत्ते ॥ किमा वृत्तं किंवृत्तम् । के चित्तु यद्यपि कदाकुत्रेत्याद्यपि किंवृत्तं तथापि तन्न गृह्यते । अनभिधानात् । तेन कदा भोजयिष्यसीत्यादौ भविष्यतिलङ्नेत्याहुः ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्वात् पूर्वेण सिद्धेऽप्यकिं-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ॥

लोडर्थलक्षणे च । ३ । ३ । ८ ॥

लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति लड्वा स्यात् । कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लुट्लृटौ ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । ९ ॥

ऊर्ध्वंमुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा स्तः । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोधीष्व ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । वर्तमाने लडित्यारभ्य

वृत्तार्थमिदमिति ध्वनयन्नुदाहरति । योऽन्नमिति ॥

लोडर्थ ॥ लोडर्थस्य लक्षणमिति षष्ठीतत्पुरुषः । कृष्णभोजनं लोडर्थः । गोचारणप्रैषस्य लक्षणम् । भोजनकाले गोचारणं त्वया कर्तव्यमित्यर्थः । पक्षे लडिति । कृष्ण इति भोक्ता कृष्णश्चेत् भोक्ष्यते त्वं गाश्चारयेत्यर्थः ॥

लिङ्चोर्ध्व ॥ कालाट्ठञ् । तद्धितार्थोत्तरपदद्वन्द्वे दिक्संख्ये इत्यनुवर्तनादिह समासो दुर्लभ इत्याशङ्कायामाह । निपातनादिति ॥

वर्तमान॥ स्वार्थे ष्यञिति । अस्मादेव सामीप्यइतिनिर्देशात् ष्यञिसिद्धौ चतुर्वर्णादिभ्या इति वार्तिकं प्रपञ्चार्थमित्याहुः । न चात्र पूरणगुणेति निषेधात् षष्ठीसमासो न प्राप्नोति इति वाच्यम् । अनेनैव निर्देशेन तन्निषेधस्य अनित्यत्वाभ्यु-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

उणादयो बहुलमिति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः। कदा आगतोसि। आयमागच्छामि। अयमागमम्। कदा गमिष्यसि एष गच्छामि। गमिष्यामि वा॥

आशंसायां भूतवच्च। ३। ३। १३२॥

पगमात्। तेन बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम्। येनोपाधिनेति। धातुविशेषाद्युपाधिना। तथाहि। पूङ्यजोः शानन्विहितः स ताभ्यामेव धातुभ्यां भवति न तु धात्वन्तरात्। तच्छीला-दिविशिष्टे कर्तरि अलंकृञित्यारभ्य भ्राजभासेति येडुष्णि-जादय उक्तास्तेपि कृञादिभ्यो धातुभ्यस्तस्मिन्नुपाधौ सत्येव भ-वन्ति। कदा गतोसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यं, आगच्छामी-त्युदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तयेऽयमिति प्रयोगस्त्विदानीमेवा-गतवर्तमानसमीपभूतकालद्योतनाय। तेन ह्यागमनाविना-भूतं यद् रूपं धूलीधूसरताप्रस्वेदादि युक्तं तत्प्रनिर्दिश्यते। एवं कदा गमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नवाक्यम्। गच्छा-मीत्युदाहरणे भविष्यत्कालाभिव्यक्तये एष इति प्रयोग स्तु इदानीमेव गमिष्यामीति वर्तमानसमीपभविष्यत्कालद्यो-तनाय। तेन हि गमनाऽऽविनाभूतं यत् रूपं परिकरबन्धा-दियुक्तं तत् प्रतिनिर्दिश्यते। न च कदेति प्रश्ने उत्तरवाक्ययोः कालानुपादानादसंगतिः शक्या। उत्तरत्रायमेषशब्दाभ्यामि-दानीमिति कालावगमात्। सामीप्ये किं, कदा आगतो भ-वान्। अस्मान्मासाद् पूर्वस्मिन् मासे आगच्छम्। एतच्च सूत्र-माकरे प्रत्याख्यातम्। गङ्गासमीपे गङ्गात्वारोपवद् वर्तमान-समीपेवर्तमानत्वारोपसंभवात्॥

आशंसायाम्॥ आशंसनमाशंसा। अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स्म वपामः वप्स्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशस्तेन लङ्लिटौ न ॥

क्षिप्रवचने लृट् । ३ । ३ । १३३ ॥

क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् । वृष्टिश्चेत् क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लृड्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ॥

आशंसावचने लिङ् । ३ । ३ । १३४ ॥

आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसे सोऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । ३ । ३ । १३५ ॥

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न । यावज्जीवम-

आशंसायां वर्तमानत्वेपि तद्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्कालसंबन्धाद्भविष्यतीत्युक्तम् । आशंसायां किम् । गमिष्यति ॥

क्षिप्रवचने ॥ वचनग्रहणं स्वरूपग्रहणनिरासार्थम् । तदाह । क्षिप्रपर्यायइति । पूर्वविषय इति । आशंसयामित्यर्थः । तेन पूर्वलकारापवादोयम् ॥

आशंसावचने ॥ भूतवर्तमानवत्प्रत्यययोरपवादः । नभूतवदिति न वर्तमानवदित्यपि बोध्याम् । आधीयीयेति । एवं प्रार्थये अधीयीय इच्छामो वयमधीयीमहीत्यादि ज्ञेयम् । क्षिप्रमिति । क्षिप्रप्रयोगेपि परत्वाल्लिङिति भावः ॥

नानद्यतन ॥ भूतानद्यतने लङ्विहितो भविष्यत्यनद्यतने तु लुट् तौ चानयोरर्थयोर्निषिध्येते तदाह । लङ्लुटौ नेति ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

ग्निमदाधास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधीत । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् । ३ । ३ । १३६ ॥

भविष्यतिकाले मर्यादोक्ताववरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून् पास्यामः ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् । ३ । ३ । १३७ ॥

एवं च भूते लृङ्ङित्याशयेनोदाहरति । अग्निन्दास्यतीत्यादि । अग्नीनिति । आहवनीयादीन् ॥

भविष्यतिमर्यादा ॥ अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं चेदं वचनम् । नानद्यतनवदित्यनुवर्तते इत्याह । अनद्यतनवन्नेति । लुडन्नेत्यर्थः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालकृता तत्र विशेषं वक्ष्यति । तस्य यदवरमिति । पाटलिपुत्रावधिकमार्गस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्सकाशादित्यर्थः । कौशाम्ब्याः पूर्वमिति यावत् । भविष्यति किम् । योऽध्वा अतिक्रान्त आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तूनपिबाम । मर्यादावचने इति किम् । योऽध्वा गन्तव्यो निरवधिकस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून् पास्यामः । अवरस्मिन्निति किम् । योऽध्वागन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून् पातास्मः ॥

कालविभागे च ॥ कालविभागः कालविशेषानहोरात्राणामिति सम्बन्धषष्ठी । पूर्वसूत्रमिति । तदयमर्थः । मर्यादोक्तौ कालविभागे भविष्यत्यनद्यतनवन्न स चेत् कालविभाग अहोरात्रसम्बन्धी-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राध्येतास्महे ॥

परस्मिन् विभाषा । ५ । ३ । १३८ ॥

अवरस्मिन् वर्ज्यं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योयं सम्वत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । अध्येतास्महे ॥

न चेदित्यर्थः । इह कालविभागे सत्यवरस्मिन् अनद्यतनवन्ने लुक्ते कस्मादित्यपेक्षायामर्थात्कालविशेषादिति लभ्यत इत्यके। केचित्तु कालविभाग इति पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहुः । उत्तरार्थ इति । परस्मिन् विभाषेति सूत्रे कालमर्यादाया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् । भविष्यतीति किम् । यः सम्वत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरं मासात्तत्र पयोपिबाम । मर्यादायामिति किम् । यो निरवधिस्समयस्तस्य यदवरं मासात्तत्र पयः पातास्मः । पञ्चदशरात्र इति । नन्वत्र संख्यापूर्वं रात्रमिति क्लीबत्वेन भाव्यम् । न च पञ्चदश रात्रयो यस्मिन् पक्षे इति बहुव्रीह्या श्रयणात् पुल्लिङ्गः सिद्ध इति वाच्यम् । अहस्सर्वैकदेशेत्यच्प्रत्ययस्याभावप्रसङ्गादिति चेत् सत्यम् । अत एव हि भाष्यप्रयोगात् क्लीबत्वं नेत्याहुः ॥

परस्मिन् ॥ भविष्यत्यनद्यतनवन्नेति विकल्पेन निषिध्यते । वर्ज्यमिति णिजन्तादचो यदिति कर्मणि यत् वर्जमिति पाठे तु द्वितीयायां चेति णमुल् । अनहोरात्राणामित्येव योऽयं वत्सर आगामी तस्य यत् परं पञ्चदशरात्रात्तत्र पयः पातास्म इत्यादि ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitized by eGangotri

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ। ३। ३। १३९॥
भविष्यतीत्येव। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत्॥

भूते च। ३। ३। १४०॥
पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते॥

वोताप्योः। ३। ३। १४१॥
वा आ उताप्योः। उताप्योरित्यतः प्राग् भूते लिङ्निमित्ते लृङ् चेत्यधिक्रियते। पूर्वसूत्रं तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तत इति विवेकः॥

गर्हायां लडपिजात्वोः। ३। ३। १४२॥
आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम्। लुङादौ-

लिङ्निमित्ते॥ अतिपत्तिरनिष्पत्तिः॥

भूते च॥ लिङ्निमित्ते लृङ् स्याद् भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तौ। अद्यतनानद्यतनसाधारणं भूतसामान्यमिह ज्ञेयम्। अस्योदाहरणानि उताप्योः समर्थयोर्लिङ् इत्यारभ्य समानकर्तृकेषु तुमुनिति विहाय सप्तसूत्र्यां बोध्यानि। ततः प्राचीनेषु वोताप्योरित्यनेन विकल्पोक्तेः। लृङ् चेति। लिङ्निमित्ते भूतएवायं विकल्पो भविष्यति तु नित्यमेव लृङ्॥

गर्हायाम्॥ अत्र वोताप्योरिति न संबध्यते। वर्तमाने लडुक्तः। कालत्रये तु न प्राप्नोतीति विधिरयम्। कालत्रये इति। कालविशेषानुपादानादिति भावः। परत्वादिति। निरवकाशत्वादित्यपि बोध्यम्। अपि जायामिति। त्यक्ष्यसि अत्याक्षीरित्यादिविषयेपि त्यजसीत्यादिर्लडेव प्रयुज्यत इति भावः। एवं यो जायां तत्याज अत्यजत् अत्याक्षीत् त्यक्ता त्यक्ष्यतीत्यादिविषयेपि यो जायामपि त्यजति जातु गणिकामाधत्ते इति लडेव कालत्रयलकारापवादतया प्रयोक्तव्यः।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitized by eGangotri

न् परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि जातु गणिकामाधत्से गर्हितमेतत् ॥

विभाषा कथमि लिङ् च । ३ । १४३ ॥

गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाल्लट् । कथं धर्मं त्यजेस्त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यक्ष्यत् ॥

किंवृत्ते लिङ्लृटौ । ३ । ३ । १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत्

लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति । कालत्रये लकारा इति । परोक्षानद्यतनभूते लिट् । कथं धर्मं तत्यक्थ । भूतानद्यतने लङ् । कथं धर्ममत्यजः । भूतसामान्ये लुङ् । अत्याक्षीः । भविष्यत्सामान्ये लृट् । कथं धर्मं त्यक्ष्यसि इत्यादि । अत्रेति । क्रियातिपत्ताविति ज्ञेयम् ॥

किं वृत्ते ॥ लिङ्लृटौ कालत्रये स्तः । नानुवर्तते इति । एवं चास्मिन् विषये निन्दति निन्दिष्यत्यनिन्ददिति कालत्रये लकाराः पक्षे न भवन्तीति भावः । प्राग्वदिति । क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेत्यर्थः ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोः ॥ लिङ्लृटावनुवर्तेते तौ च कालत्रये भवतस्तेन सर्वलकाराणामपवादौ । किंवृत्तस्यानधिकारादेवाविशेषादुभयोर्भविष्यतोत्यकिंवृत्तेपीति न कर्तव्यम् । पूर्वनिपातार्हस्याल्पाचः परनिपातो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ।

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

निन्दिष्यति वा । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् । ३ । ३ । १४६ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्यं तद्गर्हायां चेति यावदनुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न श्रद्दधे न मर्षये वा किङ्किल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि । अत्र लृङ् ॥

जातुयदोर्लिङ् । ३ । ३ । १४७ ॥

यदायद्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ लृटोऽपवादः । जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् ॥

यच्चयत्रयोः । ३ । ३ । १४८ ॥

लृङ् प्राग्वदिति । भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः । नाहं भावयामि चैत्रो हरिमनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु ॥ लिङ्लृटोः प्राप्तयोरिह लृड्ग्रहणाल्लिङ् निवर्तते इत्याशयेनाह । लिङोपवाद इति । अस्तिभवतीति । त्वत्कर्तृकं शूद्रागमनमस्तीत्यादिरर्थः । लृङ् नेति । लिङो निवृत्तत्वेन तन्निमित्तत्वाभावात् ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति लिङ्लृटोः प्राप्तयोर्वचनमिदं लृटो बाधनार्थम् । तदाह लृटोपवाद इति । लृङ् प्राग्वदिति । क्रियातिपत्तौ भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः । जातु भवान् हरिमनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् । अगर्हार्थमिदम् । गर्हायां तु जातुयोगे लडुक्तः ॥

यच्चयत्रयोः ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति वर्तते यथासंख्यमि-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न श्रद्दधे न मर्षयामि ॥

गर्हायां च । ३ । ३ । १४९ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः अन्याय्यं तत् ॥

चित्रीकरणे च । ३ । ३ । १५० ॥

यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः आश्चर्यमेतत् ॥

शेषे लृडयदौ । ३ । ३ । १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत ॥

ह नेष्यते । अयमपि लिङ्लृटोरपवादः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रद्वये यच्चयत्रयोरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थः । क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् । यच्चयत्र वा त्वमेवमकरिष्यः न श्रद्दधे न मर्षयामीत्यादि ॥

गर्हायां च ॥ कालत्रयेऽयं भवतीति सर्वलकारापवादः । लिङेव स्यादिति । गर्हायां विभाषा कथमिति लट् प्राप्तस्तत्रैव किंवृत्तइति लृट् प्राप्तस्तयोरपवादो यच्चयत्रयोर्योगे विहितोऽयं लिङिति भावः । लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रमयाजयिष्यस्तदन्याय्यमित्यादि ॥

चित्रीकरणे च ॥ अयमपि कालत्रये । लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रमयाजयिष्यः । आश्चर्यमेतत् ॥

शेषे ॥ सर्वलकारापवादः । सोऽधीयीतेति । यदाययोरुपसंख्यानाज्जातुयदोरिति लिङ् । लिङ्निमित्ताभावादिह लृङ् न ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

उताप्योः समर्थयोर्लिङ्। ३। ३। १५२॥
बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता। उत अपि वा हन्यादघं हरिः। समर्थयोः किम्। उत दण्डः पतिष्यति। अपिधास्यति द्वारम्। प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते। इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ्॥

कामप्रवेदनेऽकच्चिति। ३। ३। १५३॥
स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति। कामो मे भुञ्जीत भवान्। अकच्चितौ किम्। कच्चिज्जीवति॥

सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे। ३। ३। १५४॥
अलमर्थोऽत्र प्रौढिः। सम्भावनमित्यलमीति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते। सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्स-

---

उताप्योः॥ धातोर्लिङ् स्यात् कालत्रये। भूतेपि नित्य इति। वाग्रहणस्य निवृत्तत्वाद् भविष्यतीव भूतेपि नित्यं लृङ्। उताहनिष्यद्दस्युं राजा। नाहन् न हनिष्यतीति गम्यते॥

कामप्रवेदने॥ लिङ् स्यादिति। कालत्रये सर्वलकारापवादः। कच्चिज्जीवतीति। कामो मे इत्यनुषञ्जनीयम्। वर्तमानसामीप्यइति लट्॥

संभावने॥ प्रौढिरिति। पर्याप्तिरित्यर्थः। प्रथमया सप्तम्या चेति। संभावने इति सप्तम्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते अलमिति प्रथमान्तं सप्तम्येतिसंबन्धः। संभावनेऽर्थे इति। न च प्रथमया विपरिणमितत्वात् कथमत्र सप्तम्यर्थलाभ इति चेद् अत्राहुः। संभावनेऽलमित्यावर्त्यं द्वितीयस्यैव विपरिणामात्सर्वेष्टसिद्धिरिति। संभावनं क्रियासु योग्यताध्यवसायः। अलमितीति। तच्च संभावनं समर्थं इति चेद् भवति तदा

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

म्भावनमलमिति सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ॥

विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि । ३ । ३ । १५५ ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । सम्भावनेऽर्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात् न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् । सम्भावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ॥

लिङ् स्यादित्यर्थः । सिद्धेति । सिद्धः अप्रयोगो यस्य तस्मिन्नलमि सति । यत्रालंशब्दो न प्रयुज्यते तदर्थस्तु गम्यते तत्रेति फलितोर्थः । मनोरमायां तु अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेदिति सूत्रयितुमुचितमित्युक्तम् । तत्र सिद्धस्याप्रयोग इति विग्रहः । कस्याप्रयोग इत्याकाङ्क्षायामर्थादलंशब्दस्येति बोध्यम् । अपि गिरिमिति । संभावनद्योतकोऽपिशब्दः । गिरिविदारणे पर्याप्त इति संभावनाच्च गम्यते । कालसामान्येऽयं लिङ् लृङ् प्राग्वत् । अपि गिरिं शिरसाऽभ्येत्स्यत् । अलमिति चेत् किम् । प्रायेण गमिष्यति ॥

विभाषा धातौ ॥ संभावनमुच्यते येन तत्संभावनवचनं तस्मिन् धातौ । संभावनार्थकधातावित्यर्थः । भुञ्जीथास्त्वमिति । अत्र पूर्वेण नित्यो लिङ् । धातौ किम् । संभावनवचनं स्वरूपग्रहणं माभूत् । कृते तु संभावनवचने तद्वाचकधातोरप्रयोगादिह विभाषा न भवति । भुञ्जीत भवान् । पूर्वेणात्र नित्यो लिङ् ॥

हेतुहेतु ॥ विभाषेत्यस्यानुवर्तनादाह । वा स्यादिति । न

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णन्नंस्यति चेत्सुखं यास्यति ॥ भविष्यत्यैवेष्यते ॥ * नेह हन्तीति पलायते ॥

मेच्चेदिति । कृष्णनतिः सुखप्राप्तौ हेतुः । भविष्यत्येवेति । लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः । हन्तीत्यादि । ननु लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति हन्तेः शतृप्रत्ययः स्यात् हननस्य पलायने हेतुत्वात् । मैवम् । 'देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः । मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रत' इति शाच्छोरन्यतरस्यामिति सूत्रे भाष्ये व्यवस्थापितत्वात् । व्याख्यातं च कैयटेन तत्रैव सूत्रे । देवत्रात इति संज्ञा । तत्र नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्यामिति न नत्वं भवति । देवत्राण इति । किं तु देवत्रात इत्येव । ग्रो यङि अचि विभाषेति प्राप्यङ्गे नित्यं लत्वम् । गलः । विषवाचके गर इत्यत्र न भवति । विभाषा ग्रह इति णप्रत्ययो जलचरे भवति ग्राहः । ज्योतिषि न । ग्रहः । लक्षणहेत्वोरिति सूत्रे नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादितिशब्दयोगे सद्विधिः । शतृशानचौ भवतः । हन्तीति पलायते । वातायने गवाक्षः । अन्यत्र त्ववङ् न भवति । गोक्षः । संशितव्रत इति बहुव्रीहिः । अत्र शाच्छोरन्यतरस्यामिति संशात इति इत्वविकल्पो न भवति अन्यत्र तु शातः । शितः । ते पूर्वोक्तनत्वादिविधयो मिथः परस्परम् एकविषये न विकल्प्यन्ते तत्तद्विधायकसूत्रे व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । क्रियातिपत्तौ तु भूते भविष्यति च नित्यं लृङ् । यद्यवर्षिष्यत् सस्यमुदपत्स्यत् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १५७ ॥

इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् । कामप्रवेदने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । इच्छन् करोति ॥

लिङ् च । ३ । ३ । १५९ ॥

समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ एषूपपदेषु धातोरेतौ स्तः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ् चेत्यनेन समानकर्तृकेषु लिङो विधानादिह लिङ्लोटावसमानकर्तृकेषु भवत इति बोध्यम् । इच्छन् करोतीति । अत्रानभिधानात् समानकर्तृकेषु इति तुमुन् न । ननु कामप्रवेदने कच्चितीत्यनेनैव लिङः सिद्धत्वादिह लिङ्ग्रहणं मास्तु लोडेव विधीयतामिति चेन्न । लोटा लिङो बाधा माभूदिति लिङ्ग्रहणावश्यकत्वात् । न चैवमिच्छार्थेषु लोट् चेत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । चकारेण लिङोऽनुकर्षे तत्संबद्धस्य विभाषाग्रहणस्यानुकर्षणप्रसक्त्या लकारान्तरमपि स्यादिति । न चैवमपि कामप्रवेदनइत्युपसंख्यानादनेनैव सिद्धे कामप्रवेदने कच्चितीति सूत्रं मास्त्विति वाच्यम् । यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवेदनं गम्यते इच्छार्थकमुपपदं नास्ति तदर्थं तदारम्भात् ॥

लिङ् च ॥ समानकर्तृकेषु तुमुनित्यनेन इच्छार्थेषु लिङ्लोटाविति विहितयोर्लिङ्लोटोर्बाधे प्राप्ते लिङः प्रसवार्थं सूत्रम् । न चात्र वासरूपविधिना लिङ्लोटोर्नित्यं बाधा नेति शङ्क्यम् । क्त्ल्युट्तुमुन्खलर्थे तदभावात् । अथापि वासरूपविधिः स्यादेवमपि लिङेव यथा स्याल्लोट् माभूदित्येवमर्थं तदारम्भ्यमेव । क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने। ३। ३। १६०॥
लिङ् स्यात्पक्षे लट्। इच्छेत्। इच्छति। कामयेत। कामयते। विधिनिमन्त्रणेतिलिङ्। विधौ। यजेत। निमन्त्रणे। इह भुञ्जीत भवान्। आमन्त्रणे। इहासीत। अधीष्टे। पुत्रमध्यापयेद्भवान्। संप्रश्ने। किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम्। प्रार्थने। भो भोजनं लभेय। एवं लोट्॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च। ३। ३। १६३॥
प्रैषो विधिः। अतिसर्गः कामचारानुज्ञा। भवता यष्टव्यम्। भवान्यजताम्। चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम्॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके। ३। ३। १६४॥
प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते। मुहूर्त्तादूर्ध्वं यजेत यजताम्। यष्टव्यम्॥

स्मे लोट्। ३। ३। १६५॥
पूर्वसूत्रस्य विषये। लिङः कृत्यानां चाऽपवादः। ऊर्ध्वंमुहूर्ताद् यजतां स्म॥

इच्छार्थेभ्यो॥ इच्छार्थेभ्यः किम्। पचति गच्छति॥

प्रैषातिसर्ग॥ प्रैषो विधिरिति। विधिग्रहणे कर्तव्ये प्रैषग्रहणं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमित्याहुः। लोटोऽनुकर्षणमिति। लोट् चेति योगस्येदमेव प्रयोजनमेकयोगत्वे तु लिङोप्यनुकर्षणं स्यात्। प्राप्तकालार्थमिति। प्रैषातिसर्गयोः पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति भावः॥

लिङ् चोर्ध्व॥ प्राप्तकालविशेषेऽप्राप्तस्य लिङो विधानार्थमिदं सूत्रम्। प्रैषातिसर्गयोस्तु पूर्वेण प्राप्त एव लिङ्। लोट्कृत्यानां कालविशेषेऽस्मिन् लिङा बाधा माभूदिति चकारः॥

पूर्वसूत्रविषयइति। प्रैषादय ऊर्ध्वंमौहूर्तिके इति चानुवर्ततेइति भावः॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

अधीष्टे च । ३ । ३ । १६६ ॥
स्मे उपपदे ऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय ॥
लिङ्यदि । ३ । ३ । १६८ ॥
यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यद्भुञ्जीत भवान् ॥
अर्हे कृत्यतृचश्च । ३ । ३ । १६९ ॥
चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ॥
शकि लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ॥
शक्तौ लिङ् स्यात् । चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः ॥
माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ॥
मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किं तु माशब्दः ॥

अधीष्टे च ॥ लिङोपवादः । योगविभागस्तु ऊर्ध्वमौहूर्तिकानुवृत्त्यर्थः ॥

लिङ्यदि ॥ कालसमयवेलासु चेति । उपपदेष्विति वचनविपरिणामेन संबध्यते । तुमुनोपवादः । यद्भुञ्जीतेति । यत् कालः पचतीत्यत्र तु न । प्रैषादीनामनुवृत्तेः ॥

अर्हे ॥ योग्ये कर्तरि गम्यमाने कृत्यतृचो भवन्ति । त्वया कन्या वोढव्या । वहनीया । त्वं कन्यां वोढा । कन्यां वहेरिति । कन्योद्वहने योग्यस्त्वमित्यर्थः । नन्वर्हे किमर्थं कृत्यतृचो विधीयन्ते । यावता सामान्येन विहितत्वादर्हेऽपि भविष्यन्तीति चेदत्राहुः । अर्हतायां द्योत्यायामप्राप्तौ लिङ् विधीयते तेन तु लिङा बाधा माभूदिति कृत्यतृचोर्विधानम् । न च वासरूपविधिना समीहितसिद्धिः स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं तदप्रवृत्तेरिति ॥

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः। ३। ४। १॥
धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः। तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः। वसन् ददर्श। भूते लट्। अतीतवासकर्तृकं दर्शनमर्थः। सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता। सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम्॥

धातुसंबन्धे॥ इह धात्वोर्विशेषणविशेष्यभावादिसंबन्धोऽनुपपन्नः स्वार्थस्मारणेनोपक्षीणत्वात्। पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थः कारकविशिष्टा क्रिया चेति स्वीकारात्। शब्दानुगमादृते न शाब्दोस्ति प्रत्यय इत्यवष्टम्भ्य शाब्दबोधे शब्दोपि भासत इत्यभ्युपगमेपि शब्दस्य स्वार्थं प्रत्येव प्रकारत्वं न तु शब्दान्तरं प्रति तथा च धातुसबन्धो वाक्येन न बुध्यते इति तस्य वाक्यार्थत्वासंभवाद्धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते। ननु धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिति सन्विधौ कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकं विशेषणमाश्रितं तथेहापि धात्वोरर्थद्वारकः संबन्धोऽस्त्विति चेत् मैवम्। तथा हि सति परस्परसंबद्धार्थबोधकानेकधातुप्रयोगएव प्रत्ययाः स्युस्ततश्च गोमानासीत् गोमान् भवितेत्यादि न सिध्येत्। न ह्यत्र वसन् ददर्शेत्यत्र वर्तमानकालो वसिरिव वर्तमानकालोस्तिः प्रयुज्यते। न चाप्रयुज्यमानस्य धात्वन्तरेण संबन्धोस्ति। अर्थयोः संबन्धाभ्युपगमे धातुद्वयाभावेपि धात्वर्थद्वयस्य सत्वात् गोमानासीदित्यादौ नानुपपत्तिः। तदेतदभिप्रेत्याह। धात्वर्थानामिति। विषयबहुत्वापेक्षं बहुवचनम्। एकैकविषयापेक्षायां तु धात्वर्थयोरिति बोध्यम्। एतच्च मनोरमानुसारेण व्याख्यातम्। केचित्तु धात्वोरर्थद्वारकसंबन्धेऽभ्युपगते गोमानासीद्भविते-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्यादि न सिध्येदिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव । तत् करोति तदाचष्ट इत्यत्रेव तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यत्राप्येकत्ववर्तमानत्वयोरविवक्षितत्वात् प्रकृतसूत्रानपेक्षयैव तत्सिद्धेः । न ह्यत्र मतुब्विधौ वर्तमाने लडित्यादाविव कालविशेषपरिग्रहोऽस्तीत्याहुः । तद्भाष्यकैयटाद्यननुगुणम् । तथा हि भाष्ये प्रत्यय इत्यनुवर्तमाने पुनरत्र प्रत्ययग्रहणं किमर्थमित्याक्षिप्य अधातुप्रत्ययानामपि संबन्धे साधुत्वं यथा स्यात् गोमानासीत् भविता वेति समाहितम् । कैयटे न तु तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो विहित इत्युक्तम् । तथा च मतुब्विधावस्तीत्यत्र एकत्वस्याविवक्षितत्वेऽपि वर्तमानत्वं विवक्षितमिति तद्ग्रन्थबलादवगम्यते । किं च दण्डिनमानयेत्युक्ते वर्तमानसत्ताविशिष्टदण्डयुक्त एवाऽऽनीयते नान्यः । तथा च आसीत् भवितेति तिङन्तपदानुरोधेन गोमानित्यत्र गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यतीतानागतसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्ते मतुप्प्रत्ययः प्रकृतसूत्रेणैव विधीयते न तु तदुक्तरीत्या लभ्यत इति दिक् । ननु तत्तद्विधिवाक्यैरेव स्वविषये प्रत्ययाः सिद्धाः किमनेन सूत्रेणेत्यत आह । यत्र कालइति । वर्तमानसामीप्यइत्यारभ्य कालान्यत्वं प्रायेण प्रतिपाद्यते तदेव चेह गृह्यत इति भावः । वनानि पश्यन् ययावित्यादौ । वर्तमानभूतकालादिप्रत्ययेषु को वा स्वकालात् प्रच्युतो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह । तिङन्तवाच्येति । प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनमुचितं न तु विपरीतमिति भावः । प्रत्यया इति । कालान्तरभाजो भवन्तीत्यर्थः । भूते लडिति । एवं च उषित्वा ददर्शेत्यर्थः । अतीतेति । अतीतवासकर्ता यस्य दर्शनस्येति बहुव्रीहिः । सोमयाजीति । करणे यज इति भविष्यति णिनिः । अत एवाह । सोमेन यक्ष्यमाण इति । एवं च पश्यन् ययावित्यत्र

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ।३।४।२॥

पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हि-स्वौ स्तः। तिङामपवादः। तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदा-

---

दृशेर्भूते लट्। दृष्ट्वा ययावित्यर्थः। निवेदयिष्यतो मनो न वि-व्यथे इत्यत्र तु वेदयतेर्भूते लृट् तस्य लृटः सद्वेति शतृप्रत्ययः। निवेदनं कृतवत इत्यर्थं इत्याद्यूह्यम्। स्यादेतत्। भावि कृत्य-मासीदित्यत्र सूत्ररीत्या भाविशब्दस्य भूतकालत्वे स्वीकृते स-त्यतीतं भवनमित्यर्थादासीच्छब्दस्याप्येककालं कमतीतं भवन-मित्यर्थाद् भाव्यासीच्छब्दयोर्युगपत् प्रयोगो न स्यात्। भावि-शब्दार्थस्य आसीच्छब्देनैव लाभात्। ततश्चैतावन्तं कालं भावितया व्यवहृतं तदिदानीमासीदित्यर्थोऽप्यवश्यं स्वीकर्त-व्यः। स्वीकृते तु गोमानासीद् इत्यत्रापि गोमानिति व्यवहा-रविषय आसीदित्यर्थोस्तु। वसन् ददर्शेत्यादौ भूते लक्षणया यथायथं लडादिः स्वीकर्तव्यः सोमयाजीत्यत्र तु भूतएव णिनि-प्रत्यये जातेपि भवितेति लुडन्तसमभिव्याहारे सति सोमया-जीति व्यवहरिष्यमाण इत्यध्याहारेण णिनेर्भविष्यदर्थे लक्षण-या वा प्रयोगो भवेदिति किमनेन सूत्रेणेति चेद् अत्राहुः। अध्याहारलक्षणाप्रयुक्तक्लेशं विनैव प्रायशो निर्वाहार्थः सूत्रार-म्भः। न हि भावि कृत्यमासीदित्यादौ क्व चिदध्याहारादिक्र-मगत्या भवतीति सर्वत्र तत् स्वीकर्तुमुचितमिति॥

क्रियासमभिहारे॥ द्योत्यइति। क्रियासमभिहारो धा-तोरेवार्थः। लोट् तु द्योतकइति भावः। तस्य च हिस्वौ स्त इति। ननु लोट इत्यनेन तिङो लक्षयित्वा तिङामेव हिस्वौ विधीयेताम्। तथा सति तिङन्तत्वात्पदत्वं लभ्यतइति गुणो

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

त्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः। पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते हिस्वविधानसमार्थ्यात्। तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि। आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ॥

प्यस्ति। वा च तध्वमोरिति वाक्यशेषोपि स्वरसतः संगच्छते अन्यथा येन नाप्राप्तन्यायेन हिस्वयोस्तिङपवादत्वे सति तध्वमोः स्थाने तयोर्विकल्पेन विधानासंभवादुक्तवाक्यशेषो दुरुपपाद इति चेद् अत्राहुः। लोट्शब्दस्य तिङ्लक्षणा न न्याय्या असंजातविरोधित्वेनोपक्रमस्य प्राबल्याद्विषयसप्तम्याश्रयणेन वाक्यशेषस्योपपन्नत्वाच्च। किं च तिङादेशत्वे तिप्सिप्मिपां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पित्त्वान्ङित्त्वाभावेन लुनीहीत्यत्र ईहल्यघोरितीत्त्वं न स्यात्। ब्रूहीत्यत्र ब्रुव ईडितीडागमे ब्रवीमि इति स्यात्। तृण्ढीत्यत्र तु तृणह इमितीमागमे तृणेढीति स्यात्। किं च लादेशानामेव परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे न तु लादेशतिङादेशानामिति सर्वेषां तिङां द्वावपि हिस्वौ पर्यायेण स्यातां न तु तिबादीनां हिस्तङां स्व इति पदव्यवस्थया। ततश्च लकारस्यैवादेशौ हिस्वौ न तु तिङामित्यवश्यं स्वीकर्तव्यमिति। नन्वेवं द्वयोरपि लः परस्मैपदसंज्ञा स्यात्तत्त्च परस्मैपदिभ्य एव हिस्वौ स्यातामत आह। तौ चेति। अयं भावः। लोटो हिस्वौ इति वाक्ये क्रियासमभिहारे लोडिति वाक्याल्लोडित्यनुवर्तते तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम्। न च हिस्वौ लोटौ भवत इति सामर्थ्याल्लोट्धर्मकावित्यर्थः संपद्यते। तत्रापि मुख्यलोट्संबन्धिनो धर्मस्य प्रत्ययत्वस्यातिदेशो व्यर्थः। स्थानिवत्त्वेनैव तत्सिद्धेः। किं तु स्थानिवद्भावलब्धलोट्व्यपदेशकौ तिङ्भूतौ

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

यौ ह्विस्वौ तयोरेव धर्मं इहातिदिश्यते । केचित्तु क्रियासमभिहारे लोडित्यनन्तरं लाघवात् तस्य ह्विस्वाविति वक्तव्ये लोड्ग्रहणसामर्थ्याल्लोड्धर्मकावेव ह्विस्वौ लोटः स्थाने भवत इत्यर्थः संपद्यते । तथा च पूर्वोक्तरीत्या तिङ्भूतौ यौ ह्विस्वौ तयोरेव धर्मं इहातिदिश्यते इति सिद्धमिष्टम् । एवं च लोटो ह्विस्वाविति वाक्ये पूर्ववाक्यात् लोड्ग्रहणं नानुवर्तनीयमित्याहुः । तिङ्संज्ञौ चेति । तेन पदत्वं तिङ्प्रतिङः इति च भवति । ह्विस्वविधानइति । यदि हि पुरुषवचनसंज्ञे अपि स्यातां तर्हि युष्मदस्मानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव ह्विस्वाभ्यां भाव्यं तत्र च व्यर्थो ह्विस्वविधिरिति भावः । हिः कर्तरि स्वो भावकर्मकर्तृष्विति । उक्तं च कैयटेनापि हिशब्दस्य कर्ता वाच्यः स्वशब्दस्य तु भावकर्मकर्तार इति । अत्र नव्याः । अल्पे ह्रस्वे इत्यादौ कप्रत्ययवत् क्रियासमभिहारे लोडयं स्वार्थिक एव । न त्वस्मिन् लोटि लः कर्मणि चेत्याद्यर्थो नाभ्युपेयः प्रयोजनाभावात् । यदि तु हिशब्दस्य कर्ता अर्थः स्यात् पुनः पुनरतिशयेन वा यानं छात्रस्यार्थ इति वक्ष्यमाणग्रन्थः स्वरसतो न संगच्छेत । याहियाहीत्यादौ तु कर्त्रादिप्रतीतिर्यातीत्यादिसमभिव्याहारेण सुलभैव । यथा एधां चक्रे इत्यत्र तङादेशात् प्रागेव आमः परस्य लेर्लुक्यामन्ते संख्याप्रतीत्यभावेपि चक्रे इत्यनुप्रयोगवशेन एककर्तृका वृद्धिरूपा क्रियेत्यविद्यमानापि संख्या प्रतीयते तथैव हि स्वान्तेष्वपि कालकारकसंख्याप्रतीतिर्यातीत्याद्यनुप्रयोगबलेन भवतीत्याहुः । स्यादेतत् । क्रियासमभिहारे ह्विस्वौ लोड्वा च तध्वमोरिति सूत्रमस्तु । तथा च ह्विस्वौ लोटो न भवत इति लोट्कर्मकावित्यर्थः पूर्वोक्तरीत्या स्यादिति सर्वेष्टसिद्धौ किमनेन लोट इति षष्ठ्यन्तकरणेनेति चेद् अत्राहुः । ह्विस्वयोर्यदि लोट्स्थानिकत्वं न स्वीक्रियते

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३ ॥

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ३ । ४ । ४ ॥

आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ॥

तर्हि तयोर्लोडादेशवद्भावेन ईहल्यघोरित्यादिप्रवृत्त्या लुनीहीत्यादिसिद्धावपि हिस्वान्तस्य लोडन्तत्वं न सिध्येत् । तथा च हन्त चेत्यनुदात्तविकल्पो न स्यात् । हन्त प्रलुनीहीत्ययं लुनाति । एवं च लोडन्तत्वलाभार्थं लोटो हिस्वाविति विधीयते । यदि तु हिस्वौ लोडित्युक्तेपि लोड्वद् भावाश्रयेण लोट्कार्यं हन्त चेति स्वरविकल्पः सिध्यतीति ब्रूषे तर्हि स्थानिवद्भावलब्धलोट्धर्मकौ हिस्वावित्यर्थस्यानाश्रयणाल्लोडादेशकार्याणि परस्मैपदात्मनेपदतिङ्संज्ञास्तु न सिध्यन्ति । तथा च पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थः स्यात् । लोट्लटो हिस्वौ इत्युक्ते तु स्थानिवद्भावेन हिस्वयोर्लोट्त्वात् लोडन्तकार्यं स्वरविकल्पः सिध्यति क्रियासमभिहारे लोट् इति वाक्यात् लोडित्यनुवर्त्य हिस्वौ लोडिति प्रागेव व्याख्यातत्वात् लोडादेशवद्भावेन परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञादीन्यपि सिध्यन्तीति ॥

समुच्चयइति ॥ चिनोतेर्भावे एरजित्यच् । प्रागुक्तमिति । धातोर्लोट् लोटो हिस्वौ तध्वमोर्विषये वेत्यर्थः ॥

यथाविध्यनु ॥ पूर्वस्मिन् क्रियासमभिहारविषये । अत्र संख्याकारकादीनां हिस्वान्तादप्रतीतेस्तद् बोधनायानुप्रयोगो न्यायत एव प्राप्तस्तदनुवादेन यथाविधीति नियम्यते । तथा च पचे प्राप्तस्य नियमनाद्याहियाहीति गच्छतीत्यादि न भवति । यद्यप्यन्यत्र कृन्हनपूषार्यम्णां शावित्यादौ नियमशब्दे-

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३ । ४ । ५ ॥
समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः ॥ क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये ॥ * ॥ याहि याहीति याति । पुनः पुनरतिशयेन वा यानं द्व्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः यान्ति । यासि । याथः । याथ । यात यातेति यूयं याथ । याहि याहीत्ययासीत् । यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वम्विषये पक्षेऽधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये तु

न परिसंख्या व्यवच्छिद्यते सर्वनामस्थाने चेत्यादिना शौ तद्भिन्ने च दीर्घे प्राप्ते शेरन्यत्र तु तन्निवृत्तिपरत्वात्तथापीह कदा चिद्यातीत्यस्य कदा चिद्गच्छतीत्यस्यानुप्रयोगे प्राप्ते यथा विधीत्ययमप्राप्तांशपरिपूरणाय ब्रीहीनवहन्तीत्यादिवद्विधीयतइति नियमविधिरेव । एतेन मीमांसकप्रसिद्धनियमविधिः शब्दशास्त्रेऽप्रसिद्ध इति वदन्तः परास्ताः । द्वे वाच्यइति । वार्तिकमिदं द्विरुक्तप्रक्रियायां व्याख्यातम् । इतिशब्दस्त्विति । ननु इतिशब्देन व्यवधानाद्यातीत्यस्यानुयोगत्वं कथमिति चेद् अत्राहुः अनुशब्दस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वाद्व्यवहितविपरीतप्रयोगयोरिष्टापत्तिः । एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णीयते । न च समुच्चये सामान्यवचनस्येति प्रत्याख्यानाभ्यां निर्णीयते । न च समुच्चये सामान्यवचनस्येति

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबत खादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्ध्वमास्वादध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्ये नाभेदान्वयः । पक्षे सक्तून् पिबति धानाः खादति अन्नं भुङ्क्ते दाधिकमास्वादते । एतेन

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ॥

नानुप्रयोक्तुमर्हत्वान्न तूपस्थितपरित्यागेन यत् किंचिद्धातुप्रकृतिकतिङन्तस्यानुप्रयोग इतीति । अत एव स्वं रूपं शब्दस्येत्यपि सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्यकारेण । अग्नेर्ढगित्यादौ विधिवाक्यगतस्याङ्गारवाचकाग्निशब्दादेरुपस्थितत्वात् तत्परित्यागेनानुपस्थितवन्ह्यादिशब्देभ्यो ढगादिर्न भवेदिति । एवं चास्मिन् प्रत्याख्याते यथाविध्यनुप्रयोगसूत्रे मीमांसकप्रसिद्धनियमविधेः स्थितोदाहरणमन्यदन्वेषणीयमिति दिक् । एवमिति । याहि याहीति यातः याहि याहीति यान्तीत्येवमूह्यमित्यर्थः । पक्षे इति । वा च तध्वमोरित्युक्तत्वात् हिस्वाभावपक्षे इत्यर्थः । तध्वमोरित्यत्र तशब्देन मध्यमपुरुषबहुवचनं गृह्यते ध्वं साहचर्यात् । यद्यपि ध्वमित्यस्यात्मनेपदत्वसत्त्वीति तत्साहचर्येण प्रथमपुरुषैकवचनस्य ग्रहणं प्राप्नोति । तथापि बहुवचनत्वमध्यमत्वरूपधर्माभ्यां मध्यमपुरुषबहुवचनमेव गृह्यतइत्याशयेनोदाहरति । यात यातेति यूयमिति । अत्रापि लोटो लङ्त्वात् तस्थस्थमिपामिति । यात इत्यत्र थस्य तादेशः । विध्यादिलोड्विषये त्वनुप्रयोगेपि थस्य तादेशप्रवृत्तेर्यूयं यातेत्यनुप्रयोगः । अधीध्वम् अधीध्वमिति । सवाभ्यामित्यम् । अधीध्वे

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitzed by eGangotri

CC-0. Swami Atmanand Giri (Prabhuji) Veda Nidhi Varanasi. Digitized by eGangotri